

T. C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
İKTİSAT BİLİM DALI

TÜRKİYE'DE İSTİHDAMIN KAYIT DIŞILIĞINI ETKİLEYEN FAKTÖRLER:
SEKTÖREL VE BÖLGESEL ETKİLERE
YÖNELİK AMPİRİK BİR ANALİZ

(DOKTORA TEZİ)

Yasin DALGIÇ

BURSA – 2023

T. C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
İKTİSAT BİLİM DALI

TÜRKİYE'DE İSTİHDAMIN KAYIT DIŞILIĞINI ETKİLEYEN
FAKTÖRLER:
SEKTÖREL VE BÖLGESEL ETKİLERE
YÖNELİK AMPİRİK BİR ANALİZ

(DOKTORA TEZİ)

Yasin DALGIÇ

Danışman:
Prof. Dr. Ferudun YILMAZ

BURSA – 2023

TEZ ONAY SAYFASI

T.C. BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

İktisat Anabilim / Anasanat Dalı, İktisat Bilim Dalı'nda 711211001 numaralı Yasin Dalgıç'ın hazırladığı "Türkiye'de İstihdamın Kayıt Dışlığını Etkileyen Faktörler: Sektörel ve Bölgesel Etkilere Yönelik Ampirik Bir Analiz" konulu Doktora Tezi ile ilgili tez savunma sınavı, günü saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin/çalışmasının (başarılı / başarısız) olduğuna (oybirliği / oy çokluğu) ile karar verilmiştir.

Üye

(Tez Danışmanı ve Sınav
Komisyonu Başkanı)
Prof. Dr. Ferudun YILMAZ
Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye

Prof. Dr. Hülya KANALICI AKAY
Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye

Prof. Dr. Kadir Yasin ERYİĞİT
Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye

Doç. Dr. Birgül CAMBAZOĞLU
Aydın Adnan Menderes Üniversitesi

Üye

Doç. Dr. Burak Alparslan EROĞLU
İzmir Bakırçay Üniversitesi

.../.../2023

YEMİN METNİ

Doktora tezi olarak sunduğum ‘‘Türkiye’de İstihdamın Kayıt Dışılığını Etkileyen Faktörler: Sektörel ve Bölgesel Etkilere Yönelik Ampirik Bir Analiz’’ başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntıların kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

...../...../2023

İmza

Adı Soyadı: Yasin DALGIÇ

Öğrenci No: 711211001

Anabilim Dalı: İktisat

Programı: İktisat

Statüsü: Doktora

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS/DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tez Başlığı / Konusu: Türkiye’de İstihdamın Kayıt Dışılığını Etkileyen Faktörler: Sektörel ve Bölgesel Etkilere Yönelik Ampirik Bir Analiz

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam sayfalık kısmına ilişkin, .../.../..... tarihinde şahsım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı %’tür.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kaynakça hariç
- 2- Alıntılar hariç/dahil
- 3- 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Tarih ve İmza

...../...../.....

Adı Soyadı: Yasin DALGIÇ

Öğrenci No: 711211001

Anabilim Dalı: İktisat

Programı: İktisat

Statüsü: Doktora

Danışman

Prof. Dr. Ferudun YILMAZ

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı:	Yasin DALGIÇ
Üniversite:	Bursa Uludağ Üniversitesi
Enstitü:	Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı:	İktisat
Bilim Dalı:	İktisat
Tezin Niteliği:	Doktora Tezi
Sayfa Sayısı :	XIII + 235
Mezuniyet Tarihi: / / 20.....
Tez Danışman(lar)ı:	Prof. Dr. Ferudun YILMAZ

TÜRKİYE’DE İSTİHDAMIN KAYIT DIŞILIĞINI ETKİLEYEN FAKTÖRLER: SEKTÖREL VE BÖLGESEL ETKİLERE YÖNELİK AMPİRİK BİR ANALİZ

Türkiye’de yakın zamanda kayıt dışı istihdamla mücadelede uygulanan politikalarda elde edilen önemli başarılarla rağmen kayıt dışılığın süregelen yüksekliği ve özellikle kayıt dışı istihdam oranlarının son yıllarda tekrar artış eğilimine girmesi bu alanda uygulanan politikalarda işgücünün bireysel niteliklerinin, sektörel ve bölgesel faktörlerin kayıt dışılık bağlamında daha detaylı bir şekilde ele alınması gerektiğine işaret etmektedir. Bu bağlamda tez çalışması ilgili faktörlerin istihdamın kayıt dışılığı üzerindeki etkilerini ve bu etkilerin yıllar içindeki eğilimini ortaya koyarken sektörel ve bölgesel farklılıkların kayıt dışı istihdam üzerindeki etkilerinin logit modeli ile ayrıntılı bir şekilde analiz edilmesini amaçlamaktadır. Sosyal güvenlik sistemine kayıtlılık durumunun kayıt dışı istihdamın göstergesi olarak ele alındığı ve 2006-2019 dönemine odaklanan tez kapsamında yürütülen ampirik analizler bireysel özellikler kapsamında kayıt dışılık bağlamında en belirgin farklılıkların eğitim düzeyi, işteki durum ve çalışılan işletme ölçeğinde ortaya çıktığını göstermektedir. Sektör ve bölge spesifik faktörlerin kayıt dışı istihdam üzerindeki farklılıklarının daha anlaşılabilir bir şekilde ifade edilebilmesi amacıyla da Haisken-DeNew ve Schmidt (1997) tarafından önerilen normalizasyon yöntemi kullanılmış ve bu farklılıklar ülke ortalaması ile kıyaslanabilecek şekilde sunulmuştur. Elde edilen bulgular sektörel ve bölgesel faktörlerin de istihdamın kayıt dışılığı üzerinde önemli etkiler yaratabildiğini ortaya koyarken aynı zamanda bu etkilerin çoğunlukla ülke ortalamasından ayrışan ve kalıcı bir niteliğe sahip olduğunu göstermektedir. Ayrıca bölgesel ölçekte daha belirgin olmak üzere söz konusu kayıt dışılık farklılıklarında yaşanan azalışlar hem bölgesel hem de sektörel etkilerde dönem içinde genel bir yakınsama eğilimine işaret etmektedir. Tüm bu bulgular Türkiye’de kayıt dışı istihdamın azaltılmasına yönelik uygulanacak politikalarda bireysel, sektörel ve bölgesel faktörlerin etkisinin özellikle dikkat alınması gerektiğini ortaya koymaktadır.

Anahtar Sözcükler: Kayıt dışı istihdam, sektörel faktörler, bölgesel faktörler, kayıt dışılık farklılıkları, logit modeli, ortalama marjinal etki, yakınsama.

ABSTRACT

Name and Surname: Yasin DALGIÇ
University: Bursa Uludag University
Institution: Social Science Institution
Field: Economics
Branch: Economics
Degree Awarded: Doctorate
Page Number: XIII + 235
Degree Date: / / 20.....
Supervisor: Prof. Dr. Ferudun YILMAZ

FACTORS AFFECTING THE INFORMALITY OF EMPLOYMENT IN TURKEY: AN EMPIRICAL ANALYSIS OF SECTORAL AND REGIONAL IMPACTS

Despite the important successes achieved in policies implemented in fighting against informal employment in Turkey, the continuing high levels and especially the increasing trend of informal employment rates in recent years indicate that the individual characteristics of labor, sectoral and regional factors should be examined in more detail in the context of informality. Herein, the thesis study aims to analyze the effects of sectoral and regional differences with logit model on informal employment in detail, while revealing the effects of these factors on the informality of employment and their trend over the years. Considering the status of being registered in the social security system as an indicator of informal employment and focusing on the period of 2006-2019, empirical analyses show that the most substantial differences in the context of informality in terms of individual characteristics appear in the level of education, status at work and enterprise scale. The normalization method proposed by Haisken-DeNew and Schmidt (1997) is used to express the differences of sector and region-specific factors on informal employment in a more understandable way and these differences are presented in a way that can be compared with the country average. The findings show that sectoral and regional factors can also have significant effects on the informality of employment, meanwhile these effects mostly differ from the national average and have a permanent feature. Additionally, more prominently at the regional scale, the decline experienced in informality differentials indicate a general convergence trend, both regionally and sectorally over the period. All these findings reveal that the impact of individual, sectoral and regional factors should be taken into consideration in policies to be implemented to reduce informal employment in Turkey.

Keywords: Informal employment, sectoral factors, regional factors, informality differentials, logit model, average marginal effect, convergence.

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI.....	ii
YEMİN METNİ.....	iii
ÖZET	v
ABSTRACT.....	vi
İÇİNDEKİLER	vii
TABLolar	x
ŞEKİLLER	xi
KISALTMALAR	xii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

KAYIT DIŞILIĞIN KAVRAMSAL ÇERÇEVESİ

1. KAYIT DIŞILIK KAVRAMINA GENEL BİR BAKIŞ	6
1.1. Kayıt Dışı Ekonomi Kavramı	7
1.2. Kayıt Dışı Ekonominin Özellikleri.....	9
1.2.1. Yasal düzenlemelere uyum	9
1.2.2. Nakit para akışı yoğunluğu	10
1.2.3. Kazançların beyanı	11
1.2.4. İşgücünün durumu.....	12
1.3. Kayıt Dışı Ekonominin Önemi	14
1.3.1. Bireysel ve toplumsal sosyal refah.....	15
1.3.2. Üretkenlik ve büyüme	17
1.3.3. Vergi tabanı ve vergi gelirleri	19
1.3.4. Yasal otoritenin etkinliği ve güven	21
2. KAYIT DIŞILIĞA İLİŞKİN YAKLAŞIMLAR	22
2.1. Düalist Yaklaşım	23
2.2. Yapısalcı Yaklaşım.....	24
2.3. Legalist Yaklaşım.....	26
2.4. İradeci Yaklaşım.....	27
2.5. Ana Akım Yaklaşımların Karşılaştırılması	29
2.6. Bütüncül Yaklaşımlar	32

2.6.1.	Dünya Bankası yaklaşımı.....	32
2.6.2.	WIEGO yaklaşımı.....	35
2.6.3.	Yasal düzenlemelere tepki yaklaşımı.....	37
2.6.4.	Bütüncül yaklaşımlara ilişkin bir değerlendirme	39
3.	KAYIT DIŞILIĞIN SEBEPLERİ.....	40
3.1.	Yasal Düzenlemelere İlişkin Faktörler	42
3.1.1.	Vergi uygulamaları.....	42
3.1.2.	Bürokrasi ve işlem maliyetleri	42
3.1.3.	İş kanunu düzenlemeleri	43
3.1.4.	Kamu otoritesine ilişkin faktörler	44
3.1.5.	Makroekonomik faktörler	47
3.1.6.	Sosyodemografik faktörler.....	53
3.1.7.	Sektör ve faaliyetlere ilişkin faktörler.....	62
3.1.8.	Bölgesel ve mekânsal faktörler	64
4.	KAYIT DIŞI EKONOMİYİ TAHMİN YÖNTEMLERİ	65
4.1.	Doğrudan Yöntemler	67
4.1.1.	Anket yöntemi.....	67
4.1.2.	Vergi denetimleri	69
4.2.	Dolaylı Yöntemler	70
4.3.1.	Fark yöntemleri	70
4.3.2.	Parasalcı yaklaşımlar.....	72
4.3.3.	Fiziksel girdi yaklaşımı	76
4.3.4.	Çoklu neden çoklu gösterge yaklaşımı (MIMIC Modeli).....	79
4.3.5.	Tahmin yöntemlerinin kıyaslanması	80

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE'DE KAYIT DIŞI EKONOMİ VE İSTİHDAM

1.	ÜST ÖLÇEKLİ PLANLARDA KAYIT DIŞILIK	85
1.1.	Kalkınma Planları.....	85
1.2.	Eylem Planları	93
1.3.	Orta Vadeli Programlar	95
1.4.	Diğer Strateji Belgeleri ve Programlar	100
1.4.1.	Ulusal İstihdam Stratejisi (2014-2023).....	100

1.4.2.	Ulusal Genç İstihdam Stratejisi (2021-2023).....	101
1.4.3.	Çocuk İşçiliği ile Mücadele Programları	102
2.	TÜRKİYE'DE KAYIT DIŞILIĞIN BOYUTLARI	104
2.1.	Kayıt Dışı İstihdamın Özellikleri	109
2.1.1.	Bireysel özellikler	110
2.1.2.	Sektörel özellikler	120
2.1.3.	Bölgesel özellikler.....	121
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM		
İSTİHDAMIN KAYIT DIŞILIĞINI ETKİLEYEN FAKTÖRLER: AMPİRİK BİR ANALİZ		
1.	TÜRKİYE'DE KAYIT DIŞI İSTİHDAMIN BELİRLEYİCİLERİ	124
1.1.	Literatür Bulguları	124
1.2.	Veri Seti.....	131
1.3.	Yöntem ve Bulgular	137
1.3.1.	Bireysel etkiler	148
2.	NORMALİZE EDİLMİŞ KAYIT DIŞILIK FARKLILIKLARI: SEKTÖREL VE BÖLGESEL ETKİLER	154
2.1.	Metodoloji	155
2.2.	Normalize Edilmiş Sektörel Kayıt Dışılık Farklılıkları.....	160
2.3.	Normalize Edilmiş Bölgesel Kayıt Dışılık Farklılıkları.....	165
2.4.	Sektörel ve Bölgesel Yakınsama	172
2.5.	Kayıt Dışılık Farklılıkları Üzerine Bir Değerlendirme.....	173
SONUÇ		186
KAYNAKLAR		194
EKLER.....		218
ÖZGEÇMİŞ		236

TABLULAR

Tablo 1. Kayıt dışı ekonomiye yönelik yaklaşımlar	30
Tablo 2. Dünya Bankası'nın kayıt dışılık modeli	33
Tablo 3. Kayıt dışı ekonominin tahmin edilmesine yönelik yöntemler	66
Tablo 4. Kayıt dışı ekonomiyi tahmin yöntemlerine ilişkin genel çerçeve.....	82
Tablo 5. Kayıt dışı ekonominin tahminine yönelik yapılan bazı çalışmalar.....	104
Tablo 6. Avrupa ülkelerinde ve Türkiye'de kayıt dışı ekonominin toplam kayıtlı ekonomi içindeki oranı (%).....	107
Tablo 7. Model uyum iyiliği testleri sonuçları.....	143
Tablo 8. Bireysel etkiler (2006-2012).....	150
Tablo 9. Bireysel etkiler (2013-2019).....	151
Tablo 10. Normalize edilmiş sektörel kayıt dışılık farklılıkları	161
Tablo 11. Normalize edilmiş bölgesel kayıt dışılık farklılıkları (2006-2012)	166
Tablo 12. Normalize edilmiş bölgesel kayıt dışılık farklılıkları (2013-2019)	167

ŞEKİLLER

Şekil 1. WIEGO modelinde işteki durum ve cinsiyete göre gelir-yoksulluk hiyerarşisi	36
Şekil 2. AB, OECD ülkeleri ve Türkiye'de kayıt dışı ekonominin boyutları.....	105
Şekil 3. Türkiye'de kayıt dışı istihdamın eğilimi.....	108
Şekil 4. Cinsiyete göre kayıt dışı istihdamın durumu	110
Şekil 5. Yaş gruplarına göre kayıt dışı istihdamın durumu.....	111
Şekil 6. Aile reisliği durumuna göre kayıt dışı istihdam.....	113
Şekil 7. Eğitim durumuna göre kayıt dışı istihdamın durumu	114
Şekil 8. Medeni duruma göre kayıt dışı istihdam	115
Şekil 9. İşteki duruma göre kayıt dışı istihdamın durumu	116
Şekil 10. Çalışılan iş yerine göre kayıt dışı istihdam	118
Şekil 11. Çalışma şekline göre kayıt dışı istihdam	119
Şekil 12. Tarım ve tarım dışı sektörlerde kayıt dışı istihdam	120
Şekil 13. İBBS Düzey 2 bölgelerine göre kayıt dışı istihdam oranları	122
Şekil 14. Sektörel kayıt dışılık farklılıkları	162
Şekil 15. Sektörel kayıt dışılık farklılıklarının eğilimi	164
Şekil 16. Kayıt dışılığı yüksek ve düşük bölgeler (2006-2019).....	169
Şekil 17. Bölgesel kayıt dışılık farklılıkları	169
Şekil 18. Bölgesel kayıt dışılık farklılıklarının eğilimi.....	171
Şekil 19. Normalize edilmiş kayıt dışılık farklılıklarının genel yayılımı.....	173
Şekil 20. Kişi başı gelir ve bölgesel kayıt dışılık farklılıkları.....	181
Şekil 21. Kaba doğum hızı, işsizlik ve bölgesel kayıt dışılık farklılıkları	183

KISALTMALAR

- AB: Avrupa Birliği
- ADNKS: Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi
- AUC: Area Under Curve (Eğri Altındaki Alan)
- ÇSGB: Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı
- DİSK: Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu
- DPT: Devlet Planlama Teşkilatı
- Eurostat: European Statistical Office (Avrupa Birliği İstatistik Ofisi)
- GİB: Gelir İdaresi Başkanlığı
- GSMH: Gayri Safi Milli Hâsıla
- GSYH: Gayri Safi Yurtiçi Hâsıla
- GYKA: Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması
- HBA: Hanehalkı Bütçe Araştırması
- HİA: Hanehalkı İşgücü Araştırması
- HMB: Hazine ve Maliye Bakanlığı
- ILO: International Labour Organization (Uluslararası Çalışma Örgütü)
- İBBS: İstatistiki Bölge Birimleri Sınıflandırması
- KB: Kalkınma Bakanlığı
- MIMIC: Multiple Indicator Multiple Cause (Çoklu Neden Çoklu Gösterge)
- ML: Maximum Likelihood (En Çok Benzerlik)
- NACE: Nomenclature des Activités Économiques dans la Communauté Européenne (Avrupa Birliği'nde Ekonomik Faaliyetlerin İstatistiki Sınıflaması)
- OECD: Organisation for Economic Cooperation and Development (Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü)
- OME: Ortalama Marjinal Etki
- RNSF: Research, Network and Support Facility (Araştırma, Ađ ve Destek Programı)
- ROC: Receiver Operating Characteristic (Alıcı Çalışma Karakteristiği)
- SB: Sayıştay Başkanlığı
- SBB: Strateji ve Bütçe Başkanlığı
- TB: Ticaret Bakanlığı
- TOBB: Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği

TÜİK: Türkiye İstatistik Kurumu

TÜSİAD: Türk Sanayicileri ve İş İnsanları Derneği

UÇİK: Uluslararası Çalışma İstatistikçileri Konferansı

UİS: Ulusal İstihdam Stratejisi

UN: United Nations (Birleşmiş Milletler)

VIF: Variance Inflation Factor (Varyans Artış Faktörü)

WB: World Bank (Dünya Bankası)

WIEGO: Women in Informal Employment: Globalizing and Organizing (Kayıt Dışı İstihdamda Kadınlar: Küreselleşme ve Organizasyon)

GİRİŞ

Kayıt dışılık günümüzde başta iktisadi, sosyal ve kültürel alanlarda olmak üzere çok farklı boyutlara sahip olan ve birçok ülkede uygulanan makro ve mikro politikaların çerçevesini etkileyen başlıca konulardan biri olarak ortaya çıkmaktadır. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde daha yaygın olan kayıt dışı faaliyetlerin gelişmiş ülkelerde de önemli boyutlara ulaşması, ülkelerin refah seviyelerini doğrudan etkileyen bir unsur olarak kayıt dışı ekonominin dünya genelinde devamlı olarak gündemde kalmasına neden olmaktadır.

Genel olarak iktisadi aktörlerin yasal düzenlemelerden ve bu düzenlemelerin getirdiği zorunluluklardan uzak durma amacıyla ortaya çıkan kayıt dışı ekonomiyi oluşturan faaliyetler nihayetinde vergi gelirlerinin ve dolayısı ile genel kamu hizmetlerinin azalmasına neden olarak sosyal refahı doğrudan etkileyen bir unsur olarak değerlendirilmektedir. Ayrıca kayıt dışı ekonomi içindeki faaliyetlerin yaygınlaşması piyasada çoğunlukla haksız rekabete yol açarak özellikle yasal düzenlemelere uygun hareket eden iktisadi aktörler açısından kamu otoritesi ve yasal düzenlemelere olan güveni de azaltarak piyasa işleyişi yanında toplumsal uzlaşmaya da zarar verebilmektedir. Genel olarak sosyal güvenlik çatası dışında yer alan kayıt dışı istihdam açısından ele alındığında ise kayıt dışı olarak çalışmanın bireyler açısından çoğunlukla daha düşük bir gelir ve iş güvenliğinden yoksun bir ortamda zorunlu bir hayat mücadelesi anlamına gelmesi de kayıt dışılığın toplumsal refah açısından önemini ortaya koyan bir diğer kritik unsurdur. Nitekim sosyal güvenlik primlerinin tam olarak veya hiç yatırılmaması sebebiyle hâlihazırda birçok kamu hizmetlerinden yararlanamayan kayıt dışı çalışanların, aynı zamanda uzun dönemde emeklilik ve benzeri mali ve sosyal olanaklardan da yoksun kalması, kısa ve uzun dönemde eşitsizlik, yoksulluk, asayiş gibi toplumsal risklere de neden olabilecek etkenler arasında yer almaktadır.

Çoğunlukla bir zorunluluk olarak ortaya çıkan kayıt dışı faaliyetlere dahil olma durumu, bazı durumlarda iktisadi aktörler tarafından bilinçli bir tercih sonucu da olabilmektedir. Özellikle denetim ve yaptırım mekanizmasının etkin çalışmadığı bir piyasa yapısında yasal düzenlemelerden uzak durmayı tercih eden işletmeler, bu yolla maliyetlerini azaltarak belli ölçüde rekabet avantajı sağlayabilmektedir. Benzer şekilde bireyler de çoğu zaman farklı yollarla gelir artışı elde etme, çalışma şartlarında esneklik

kazanma, bağımsız çalışma olanaklarını artırma gibi avantajları sebebiyle kayıt dışı faaliyetleri bir tercih olarak değerlendirebilmektedir.

Kayıt dışı faaliyetlerin neden olduğu olumsuz etkiler yanında piyasa içindeki iktisadi aktörlerin bu faaliyetleri çoğu zaman bilinçli olarak tercih ederek farklı şekillerde fayda sağlayabilmesi, uygulanacak politikaların kayıt dışı ekonominin çok boyutlu özelliğinin hassasiyetle ele alınmasını ve detaylı bir şekilde incelenmesini zorunlu kılmaktadır. Zira kayıt dışı ekonomiye zorunlu olarak dahil olanlara ek olarak fayda-maliyet değerlendirmesi sonucunda bu faaliyetleri daha rasyonel gören iktisadi aktörlerin de mevcut olması, uygulanacak politikalara ilişkin hedef ve sonuç ilişkilerinin beklenenden oldukça farklılaşmasına neden olması oldukça muhtemeldir.

Türkiye’de kayıt dışı ekonominin önemli bir bileşeni olan kayıt dışı istihdamın azaltılması ve kayıtlı istihdamın artırılmasına yönelik çalışmalar son dönemlerde önemli bir ivme kazanmıştır. Bu çerçevede uygulanan politikaların da etkisiyle özellikle 2000’li yılların başında %50 düzeylerinde olan kayıt dışı istihdam oranlarının zaman içinde %30’lara kadar azaldığı görülmektedir. Ancak son yıllarda bu düşüş eğiliminin sona ermesi ve kayıt dışı istihdam oranlarında kısmen de olsa yaşanan artışlar, uygulanan politikaların gözden geçirilmesi ve odaklanılan alanların tekrar değerlendirilmesi konularını da gündeme getirmiştir.

Bu bağlamda kayıt dışılığın azaltılmasına yönelik Türkiye’de uzun yıllardır uygulanan özellikle makro ölçekli politikalara rağmen süregelen yüksek kayıt dışılık düzeylerinin, ilgili alana yönelik uzun dönemli bireysel, sektörel ve bölgesel detaylı bir mikro analizi zorunlu kıldığı düşünülmektedir. Bu düşünce tezin temel çıkış noktasını oluşturmaktadır. Nitekim bu konuda yürütülen çalışmaların büyük bir bölümünün çoğunlukla sınırlı bir zaman dilimine odaklanarak genel bir durum tespiti niteliğine sahip olduğu, bu nedenle de yürütülen politikaların zaman içindeki etkinliği yanında kayıt dışılığın özellikle sektörel ve bölgesel eğilimlerinin ortaya konulması açısından oldukça kısıtlı kaldığı görülmektedir. Bu çerçevede bireylerin sosyodemografik özellikleri yanında zaman içinde sektörel ve bölgesel faktörlerin de kayıt dışı çalışma eğilimleri üzerinde farklılaşabilen potansiyel etkilerine odaklanan ilgili tez çalışması, hane halkı işgücü araştırmalarında detaylı bir şekilde sunulan çalışanların gözlemlenebilir özelliklerini esas alarak söz konusu etkilerin kayıt dışı istihdam

üzerindeki dönemsel ve uzun dönemli etkilerinin ortaya konulmasını amaçlamaktadır. Tümdengelim yöntemini esas alarak söz konusu faktörlerin kayıt dışı istihdam üzerinde farklı etkiler yaratabileceği hipotezi çerçevesinde bu faktörlerin ekonometrik modelleme aracılığıyla test edildiği ilgili tez çalışmasının kayıt dışı istihdamı oluşturan temel faktörleri ve zaman içindeki etki düzeylerini, bir anlamda keşfetmeyi amaçlayan bir yaklaşıma sahip olduğu söylenebilir.

Yürütülen tez çalışması, literatürde istihdamın kayıt dışılığı bağlamında önemli bir gösterge olarak kabul edilen, bireylerin çalıştığı iş kapsamında sosyal güvelik kurumuna kayıtlı olma durumunu esas alarak Türkiye’de kayıt dışı istihdamın bireysel, sektörel ve bölgesel etkilerini incelemekte ve bu etkilerin zaman içindeki eğilimlerini ortaya koymaktadır. Çalışmada 2006-2019 dönemine odaklanılmakta ve kayıt dışı istihdam üzerinde etkili olduğu düşünülen ve literatürde yaygın bir araştırma konusu niteliği taşıyan bireylerin sosyodemografik özellikleri, çalışılan iş ve işyerine ilişkin nitelikler yanında sektörel ve bölgesel etkilerin istihdamın kayıt dışılığı üzerindeki etkileri, her yıl özelinde tahmin edilen logit modelleri sonuçları kullanılarak analiz edilmektedir.

İlgili tez çalışması özellikle bireylerin sosyodemografik nitelikleri ve faaliyet gösterilen işyeri özelliklerinden bağımsız olarak hem sektörel hem de bölgesel dinamiklerden kaynaklanan birtakım faktörlerin istihdamın kayıt dışılığı üzerinde önemli farklılıklar yaratabileceği, bu farklılıkların belli başlı sektörlerde ve bölgelerde daha belirgin bir şekilde ortaya çıkabileceği, ayrıca bazı sektörlerde ve bölgelerde de dönemsel etkilere maruz kalarak zaman içinde farklı eğilimler gösterebileceği çerçevesinde ele alınmıştır. Ek olarak incelenen dönem içinde kayıt dışı istihdam oranlarında yaşanan belirgin düşüşün hem sektör hem de bölge spesifik faktörlerden kaynaklanan farklılaşma düzeyinde bir azalışın bir işareti olabileceği düşüncesiyle hem sektörel hem de bölgesel ölçekte kayıt dışılık farklılıklarında genel bir yakınsamanın varlığı araştırılmıştır.

Yürütülen çalışma, Türkiye’de istihdamın kayıt dışılığını ampirik olarak analiz eden çalışmalardan hem incelenen dönem hem de kullanılan yöntem bağlamında belli başlı farklılıklara sahiptir. Bu farklılıklardan birincisi, tez kapsamında ele alınan on dört yıllık dönemin Türkiye’de bu alanda yürütülen ampirik çalışmalar arasında en uzun dönem olmasıdır. Her yıl için aynı modellerle elde edilen tahmin sonuçları, modelde

kullanılan değişken kategorileri arasında bir anlamda kısa bir zaman serisi oluşturma imkânı sağladığından elde edilen sonuçlar özellikle bölgesel veya sektörel farklılıkların zaman için süreklilik gösterip göstermediği veya bu farklılıkların dönemsel bazı dışsal etkilerin sonucu olup olmadığı hususunun analiz edilmesine de olanak sağlamaktadır.

İkinci olarak logit modellerinde bireysel özelliklere ek olarak sektörel ve bölgesel özelliklerin de aynı modelde ve detaylı bir şekilde analiz edilmesi, tez çalışmasını Türkiye özelinde yürütölmüş ilgili diğer çalışmalardan ayıran bir diğer farklılıktır. Elde edilen sonuçların daha kolay ifade edilmesi ve yorumlanabilmesi adına tahmin modellerinden elde ortalama marjinal etkiler Haisken-Denew ve Schmidt (1997) tarafından ortaya konulan normalizasyon yöntemi ile ülke ortalamasını temsil edebilecek nitelikte bir ağırlıklı ortalamadan farklar şeklinde hesaplanmıştır. Bu yöntem referans kategori de dahil olmak üzere her bir kategorinin kayıt dışı istihdam olasılığı bağlamında ülke ortalamasından ne derece ayrıştığını ortaya koyduğundan tüm bölgelerin aynı anda analiz edilmesine olanak sağlamaktadır. Son olarak da tez çalışması kayıt dışı istihdam olasılığı üzerinde sektörel ve bölgesel etkilerin genel yayılım düzeylerini analiz ederek yıllar içinde hem sektörel hem de bölgesel özelliklerden kaynaklı kayıt dışılık farklılıklarının genel olarak zamanla azaldığını ortaya koymaktadır. Bu durum hem bölge hem de sektör spesifik faktörlerden kaynaklanan kayıt dışı istihdam olasılığı farklılıklarında dönem içinde genel bir yakınsama eğilimine işaret etmektedir.

Üç bölümden oluşan tez çalışmasının ilk bölümünde kayıt dışılığın kavramsal çerçevesi ele alınmakta ve bu bağlamda öncelikli olarak kayıt dışılık kavramı, kavramın içeriğine ilişkin teorik tartışmalar ve tanımlamalara yer verilmektedir. Yasalara uyum, nakit kullanımı, kazançların bildirim ve işgücü özelinde kayıt dışı faaliyetlere ilişkin genel özellikler yanında kayıt dışı faaliyetlerin toplumsal refah, iktisadi gelişme ve kamu otoritesinin etkinliği çerçevesinde önemine de değinilen bu bölüm aynı zamanda tarihsel süreç içinde kayıt dışılık kavramına ilişkin ortaya çıkan düalist, yapısalcı, legalist ve iradeci ana akım yaklaşımlar ile kayıt dışılığa daha genel bir bakış açısıyla yaklaşılmalarını öneren bütüncül yaklaşımların genel bir değerlendirmesini sunmaktadır.

İlk bölüm aynı zamanda kayıt dışılığın detaylı bir analizini de ortaya koyarak özellikle yasal düzenlemeler, kamu otoritesine ilişkin faktörler, makro gelişmeler,

sosyodemografik özellikler, sektörel ve bölgesel faktörlerin kayıt dışı faaliyetlerin ortaya çıkması ve yaygınlaşmasındaki etkilerine ilişkin detaylı bir literatür araştırması sunmaktadır. Yine bu bölümde kayıt dışılığın doğası gereği net bir tanımının olmaması ve yasal otoritelerden gizlenmesi nedeniyle net olarak hesaplanamadığına değinilerek literatürde kayıt dışı ekonominin tahmin edilmesine yönelik geliştirilen farklı yöntemler, avantajları ve dezavantajları ile birlikte ortaya konulmuştur.

İkinci bölüm Türkiye’de yıllar içinde kayıt dışı faaliyetlerin çok çeşitli alanlarına odaklanan üst ölçekli makro planlarda kayıt dışı ekonominin azaltılmasına yönelik ortaya konulan hedef ve stratejilere ilişkin genel bir çerçevede sunmakta ve aynı zamanda ülke özelinde birçok farklı çalışmada tahmin edilen kayıt dışı ekonominin boyutlarına ilişkin temel bulgulara yer verilmektedir. Ayrıca Türkiye’de kayıt dışı istihdamın yıllar içindeki durumunun detaylı bir profili çizilmekte ve bu çerçevede cinsiyet, yaş, hane halkı sorumluluğu, eğitim, medeni durum, işteki durum, çalışılan işyeri ölçeği ve çalışma şekli gibi özellikler yanında faaliyet gösterilen bölge ve ana sektör bazında istihdamdaki bireylere ilişkin bireysel, sektörel ve bölgesel özelliklere ait ayrıntılı bir mevcut durum analizi ortaya konulmaktadır.

Tez çalışmasının üçüncü ve son bölümünde ise istihdamın kayıt dışılığı üzerinde etkili olduğu literatürde birçok çalışmada ortaya konulan bireysel, sektörel ve bölgesel faktörlerin, bireylerin kayıt dışı çalışma olasılığı üzerindeki etkileri 2006-2019 yılları arasındaki on dört yıllık dönem için Türkiye özelinde logit modelleri kullanılarak analiz edilmiştir. Analizlerde istihdamdaki bireylerin sosyodemografik ve çalışma ortamına ilişkin faktörler bireysel özellikler çerçevesinde ayrı bir kısımda incelenirken sektörel ve bölgesel etkiler özelinde ortaya konulan ortalama marjinal etkiler ise uygulanan normalizasyon yöntemi ile ağırlıklandırılmış ülke ortalamasından farklılıklar şeklinde ifade edilerek farklı bir kısımda ele alınmıştır. Sektörel ve bölgesel kayıt dışılık olasılıkları arasındaki ayrışma düzeyinin zaman içindeki eğiliminin de analiz edildiği bu son bölüm, elde edilen bulguların Türkiye’de ilgili alanda yürütülen farklı çalışmalarda ortaya konulan sonuçlar çerçevesinde değerlendirilmesi ile tamamlanmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

KAYIT DIŞILIĞIN KAVRAMSAL ÇERÇEVESİ

1. KAYIT DIŞILIK KAVRAMINA GENEL BİR BAKIŞ

Literatürde çoğunlukla olumsuz ifadelerle anılan kayıt dışılık kavramı özellikle işçiler güvenli olmayan koşullar altında çalışması, bürokrasinin yoğunluğu, verimliliğin düşük olması, haksız rekabet, yasalardan kaçma, vergilerin az ödenmesi veya hiç ödenmemesi, kayıt altında olmadan çalışma gibi birçok benzer kavramı ifade etmek için kullanılmaktadır (Perry vd., 2007:21). Benzer bir bakış açısıyla devletin yasal ve düzenleyici otoritesi dışında faaliyet gösteren firmalar, işçiler ve bu bağlamda yürütülen faaliyetler çerçevesinde de ele alınabilmektedir (Angel-Urdinola ve Tanabe, 2012:5). Literatürde çoğu zaman kayıt dışı sektör, kayıt dışı sektörü girişimleri, kayıt dışı sektörde istihdam, kayıt dışı istihdam, kayıt dışı ekonomi gibi farklı ifadelerle birlikte kullanılan bu kavrama ilişkin ifadeler göz önüne alındığında bahsi geçen tanımlamaların genellikle birbirine yakın anlamlar taşıdığı ve sıklıkla da birbiri yerine kullanıldığı görülmektedir.¹ Bununla birlikte çoğu zaman birbiri ile örtüşen bu kavramlar arasında teknik ve istatistiki açıdan belli başlı farklılıkların bulunduğunu da belirtmek gerekmektedir.

International Labour Organization (ILO, 2016:86) bu kavramlar arasında yaygın olarak kullanılan kayıt dışı ekonomiyi genel olarak iktisadi aktörlerce yürütülen ancak yasal düzenlemelerin kısmen ya da tamamen kontrolü altında olmayan ekonomik faaliyetler olarak nitelendirirken kayıt dışı sektörü ise tüzel kişiliği olmayan, genellikle çok küçük işletmelerden oluşan ve kayıt dışı olarak faaliyet gösteren işverenler ile kayıt dışı olarak kendi hesabına çalışanlardan oluşan üretim birimleri olarak ifade etmektedir. Benzer çerçevede kayıt dışı sektör girişimlerini esas olarak tarım dışı faaliyetlerde ticari olarak mal veya hizmet üreten, kayıt dışı olarak faaliyet gösteren küçük ölçekli tüzel kişiliği olmayan girişimler olarak ele alan ILO kayıt dışı sektörde istihdamı ise çalışma statüsünden ve asıl veya ikincil iş olmasından bağımsız olmak üzere kayıt dışı sektör girişimlerindeki işlerin tamamı veya bunlardaki istihdam olarak değerlendirmektedir. Aynı çalışmada kayıt dışı ücretli istihdam kavramı genellikle belli bir işçi-işveren

¹ Tez genelinde de odaklanılan temalar ve veri imkânları çerçevesinde de kayıt dışılığın farklı niteliklerini ifade etmek için bu ifadeler çoğu zaman birbiri ile örtüşen anlamlarda kullanılmaktadır.

ilişkinine dayanan ancak bu ilişkinin ilgili yasal mevzuat dışında kalan, aynı zamanda çalışanlara yönelik bir takım sosyal yardımların kapsam dışında bırakıldığı işlerdeki istihdam için kullanılırken kayıt dışı istihdam ise işletmelerde kayıt dışı olarak yer alan tüm istihdamı niteleyen bir kavram olarak ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda ILO, kayıt dışı olarak faaliyet gösteren işgücünü, kayıt dışı girişimlerde faaliyet gösteren işveren ve kendi hesabına çalışan kişileri, ücretsiz aile işçileri ile kendi nihai ihtiyaçları için de olsa üretim yapan kişileri kayıt dışı istihdamı oluşturan temel bileşenler olarak ifade etmektedir.

1.1. Kayıt Dışı Ekonomi Kavramı

Kayıtlı ve kayıt dışı faaliyetler arasındaki ayrımın çoğu zaman tam olarak yapılamaması kayıt dışı ekonomi kavramının da farklı şekillerde ele alınmasına neden olabilmektedir.² Nitekim kayıt dışı ekonomi çoğu kez saklı ekonomi, gölge ekonomisi, paralel ekonomi, yeraltı ekonomisi, nakit ekonomisi, kara ekonomi şeklinde farklı özelliklerle ifade edilebilmektedir (Vuletin, 2008:3; Organisation for Economic Cooperation and Development [OECD], 2018a:5). Bu bağlamda genel anlamda kayıt dışı ekonominin, yasal çerçevenin dışında yer alan firmaları, işçileri ve faaliyetleri tanımlamak için kullanılan bir ifade olarak ortaya çıktığı söylenebilir (Loayza, 2016:1856). Bununla birlikte ILO (2015:4) kayıt dışılık kavramını yasadışı olmayan faaliyetler bağlamında ele alarak kayıt dışı ekonomiyi, çalışanlar ve diğer ekonomik birimler tarafından yürütülen, resmi düzenlemeler tarafından kısmen veya tam olarak kapsanmayan, aynı zamanda yasadışı olmayan tüm faaliyetler olarak ele alınmasını önermektedir.

Literatürde kayıt dışılık kavramı Gana üzerinde yapmış olduğu çalışmalar sırasında Britanyalı bir antropolog olan Keith Hart tarafından ilk defa 1970'li yılların başında ortaya atılmıştır (Chen ve Carre, 2020:1). Bu kavram Hart tarafından öncelikli olarak kendi hesabına çalışan bireyleri tanımlamak için kısıtlı bir anlamda kullanılmıştır (Naik, 2009:1). Daha sonrasında ILO tarafından 1972 yılında Kenya için hazırlanan başka bir

² Williams ve Nadin (2012:896) kayıt dışı ekonomiyi ifade etmek için kullanılan ve literatürde karşılaşılmış oldukları 45 farklı isim ve 10 farklı sığa atıf yaparak kayıt dışı ekonominin tanımlanmasında yaygın görüşün kayıtlı ekonomiyle kıyaslandığında eksik veya yetersiz olan özelliklerin ifade edilmesi şeklinde genel bir kabul olduğunu belirtmektedir. Luque (2022:11-19) de literatürde kayıt dışılık ile ilgili karşılaşılan 102 tanımlı inceleyerek kayıt dışı ekonomiyi iktisadi, yasal, sosyal, işgücü, politik ve etik boyutlarına göre gruplandırma yoluna gitmişlerdir.

raporda da kayıt dışı faaliyetler genel özellikleri itibarıyla giriş kolaylığı olan, bireysel kaynaklara dayanan, aile sahipliği niteliği taşıyan, küçük ölçekli, emek yoğun, niteliklerin resmi eğitim dışında kazanıldığı, düzensiz ve haksız rekabet odaklı faaliyetler olarak nitelendirilirken (Bangasser, 2000:8-10) kayıt dışı sektör de genel olarak yoğun bir şekilde çalışan ama kamu otoritelerinin düzenleme kapsamı dışında kalan ve kayıt altında olmayan yoksul bireylerin faaliyetlerini ifade etmek için kullanılmıştır (ILO, 2002:1).

Zaman içinde kayıt dışı ekonomi konusunda yürütülen çalışmalar artmış ve özellikle 1993 yılındaki 15. Uluslararası Çalışma İstatistikçileri Konferansı'nda (UÇİK) bu kavram önemli bir gündem maddesi olarak ele alınmıştır. Bu konferansın kayıt dışılık kavramının yaygın kabul görmüş ve ulusal ölçekte makro politikalar çerçevesinde kullanılacak bir tanımın ortaya konulmasında önemli bir dönüm noktası olduğu söylenebilir. Konferansta ortaya konulan öneri çerçevesinde istihdam temelli yaklaşımdan çok üretim birimlerinin özellikleri üzerine odaklanılarak tanımlanan kayıt dışı ekonomideki bu yeni yaklaşımın özellikle işgücü piyasası ve ulusal hesaplara yönelik analizler açısından oldukça yararlı ve uygun olduğu kabul edilmiştir (ILO, 2013:5). 1993 yılında düzenlenen bu konferansta ortaya konulan kayıt dışı ekonomi tanımı uygulama ve analizler açısından araştırmacılara belli düzeyde bir kolaylık sağlamış olsa da kayıt dışılık kavramının üretim birimleri veya firmalar özelinde kısıtlı kalması ve özellikle istihdam boyutunda yetersiz olduğuna yönelik bazı tartışmaları da beraberinde getirmiştir (ILO, 2016:84).

Nitekim 2003 yılında düzenlenen 17. UÇİK'te hâlihazırda kullanılan kayıt dışı ekonomi kavramının üretim birimleri odaklı yaklaşımı, kayıt dışı istihdam bakış açısıyla da desteklenmiştir. Bu çerçevede kayıt dışı istihdam, kayıtlı veya kayıt dışı sektör işletmeleri ile hanelerde gerçekleştirilen kayıt dışı işler olarak tanımlanmış ve bu faaliyetlerde çalışan işçiler de kapsam içine alınmıştır. Dolayısıyla kayıt dışı istihdam kavramı yapılan iş odaklı bir çerçevede ele alınarak daha geniş bir perspektife kavuşmuştur (Husmanns, 2004:4-5)³.

³ Kayıt dışılık kavramına ilişkin tüm bu standartlaştırma girişimlerine rağmen özellikle kayıt dışı iş kavramının ülkelerin mevzuatlarına göre farklılık göstermesi nedeniyle 17. UÇİK'te çalışanların kayıt dışı işlerini tanımlamaya yönelik operasyonel kriterlerin ulusal koşullara ve verilere göre ülkeler tarafından belirlenmesinin uygun olacağı kararına varılmıştır (Husmanns, 2004:7).

1.2. Kayıt Dışı Ekonominin Özellikleri

Kayıt dışı ekonomiye ilişkin herkes tarafından kabul edilebilir genel geçer bir tanım yapmak oldukça zor olmakla birlikte kayıt dışı ekonomiyi oluşturan bazı özelliklerin oldukça belirgin olduğu söylenebilir. Bu özellikler arasında ise genel olarak kayıt dışı faaliyetlerin yasalara uyumu, nakit para akışının yoğunluğu, beyan edilmeyen kazançlar ile emek piyasasındaki tercihler ön plana çıkmaktadır (Losby vd., 2002:5-8).

1.2.1. Yasal düzenlemelere uyum

Kayıt dışı ekonomiyi ortaya çıkaran en önemli hususlardan biri yürütülen faaliyetlerin yasal düzenleme ve denetimlere uygunluk derecesidir. Ayrıca yürütülen faaliyetlerin bu nitelikleri ile doğrudan bağlantılı olarak faaliyete konu olan ürünlerin de kayıt dışı ekonomi açısından oldukça kritik olduğu görülmektedir. Bu bağlamda, literatürde kayıt dışı ekonomi içinde yürütülen faaliyetler ve bunların yasalara uyumu açısından iki farklı yaklaşımın olduğu söylenebilir.

Birinci yaklaşımda kayıt dışı ekonomi, üretilen mal ve hizmetlerin yasal mevzuatlara uygun ve denetimlere açık bir şekilde üretilmesini esas alınmaktadır. Bu yaklaşımı vurgulayan birçok çalışmada⁴ kayıt dışı ekonomi yasa dışı olan tüm faaliyetleri kapsam dışında tutmakta, bunlar dışında kalan ve yasal nitelik taşıyan ancak ilgili otoritelerden gizlenen ekonomik faaliyetlerin toplamı olarak değerlendirilmektedir. Yasadışı olan ve özellikle suç teşkil eden faaliyetlerin kanunların ihlal edilmesi yanında ciddi bir ahlaki boyutu olduğuna öne süren bu yaklaşım, bu tür faaliyetlerin kayıt dışı ekonomi kapsamı dışında tutulması gerektiğini ifade etmektedir (Bonnet ve Venkatesh, 2016:639).

Diğer yaklaşım ise kayıt dışı ekonomiyi daha geniş bir bakış açısıyla ele alarak kanunen yasaklanmış olan mal ve hizmetlerin de bir ekonomik değeri olduğunu ve bu faaliyetlerin de kayıt dışı ekonomi içinde değerlendirilmesi gerektiğini belirtmektedir. Dolayısıyla kayıt dışı ekonominin temel olarak suç teşkil etmeyen faaliyetler özelinde ele alınmasına yönelik net bir ayrımın gerçeği yansıtmakta yetersiz kalacağını öne sürmektedir (Ponsaers vd., 2008:646). Bu yaklaşımda Smith (1994:4), kayıt dışı faaliyetleri yasal olup olmadığına bakılmaksızın piyasada üretilen ancak hâsıla

⁴ Yasa dışı faaliyetleri kayıt dışı ekonomi kavramını dışında tutan bazı çalışmalar için bkz. Schneider ve Enste (2000), Ulyssea (2010), Bruton vd. (2012), Schneider ve Williams (2013), ILO (2015), OECD ve ILO (2019) ve Medina ve Schneider (2021).

hesaplamalarına katılmayan ürün ve hizmetler olarak tanımlarken benzer şekilde Dell'Anno (2003:4) da kayıt dışı ekonominin en basit haliyle kayıt altında olmayan iktisadi faaliyetler olarak ifade edildiğini belirtmektedir. Kayıt dışı ekonomiyi daha geniş bir perspektifle ele alan bu yaklaşımın özellikle makro bağlamda kayıt dışı ekonominin boyutlarına yönelik öngörü çalışmalarında yaygınlaştığı görülmektedir. Zira kayıt dışı ekonominin özellikle makroekonomik boyutlarının tahminleri, temel olarak ekonominin tümünü temsil etmekte olduğundan elde edilen tahminler iktisadi faaliyetlerin yasal olup olmadığı konusunda kesin bir ayırım yapmamaktadır (Medina ve Schneider, 2021:12).

Yukarıda ifade edilen iki bakış açısı değerlendirildiğinde yürütülen çalışma ve amaç doğrultusunda kayıt dışı ekonomiye ilişkin yaklaşımların farklılaşabileceği ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda Kazemier (2003:9) suç teşkil eden faaliyetlerin kayıt dışı ekonomi içine dâhil edilmesine ilişkin yaklaşımların özellikle mali ve idari kanunlar, ceza kanunu, işgücü piyasası ve istatistik uygulamaları bağlamında değişebileceğini özellikle vurgularken Pedersen (2003:18) de yasa dışı faaliyetlerin prensipte kayıt dışı ekonomi içinde yer aldığını ifade ederken bu faaliyetlerin araştırmalarda hesaplanmadığını belirterek kayıt dışı ekonominin pratikte yasadışı faaliyetlerden çok yasal otorite bilgisi dışında yürütülen faaliyetleri kapsadığını dile getirmektedir.

1.2.2. Nakit para akışı yoğunluğu

Kayıt dışı ekonominin başlıca özelliklerinden biri de kayıt dışı faaliyetlerin genel olarak nakit para ile yürütülmesidir. Bu alanda yapılan çalışmalar iktisadi aktörler tarafından yürütülen faaliyetlerin ilgili yasal otoritelerce tespit edilmesinin önüne geçilmesi amacıyla kayıt dışı ekonomi içinde çoğunlukla nakit olarak gerçekleştirilebileceğine dikkat çekmektedir.⁵ Schneider (2013:7) nakit olarak yapılan işlemlerin otoriteler tarafından izlenemediğine dikkat çekerek nakit para ile yapılan ödemelerin kayıt dışı ekonomiye katılımı kolaylaştırdığını ifade etmektedir. Nakit olarak yürütülen işlemlerin kayıt dışı faaliyetler açısından önemini vurgulayan Vlcek

⁵ Schneider (2013:14) Avrupa Birliği (AB) ülkelerine ek olarak Türkiye'yi dâhil ettiği analizinde bir ülkedeki elektronik ödemelerin yaygınlığı ve o ülkedeki kayıt dışı ekonominin boyutu arasında güçlü bir ilişki olduğu ortaya koymaktadır. Özellikle elektronik ödeme kullanım düzeyinin yüksek olduğu Birleşik Krallık ve İskandinav ülkelerindeki kayıt dışı ekonominin büyüklüğünün, bu yöntemin göreceli olarak az kullanıldığı Bulgaristan, Romanya, Yunanistan ve Türkiye gibi ülkelere kıyasla çok daha düşük boyutlara sahip olduğunu belirtmektedir.

(2017:255) de vergisinin tahsil edilmediği veya ödenmediği elden yapılan nakit herhangi bir işlemi gayri resmi bir ekonomik faaliyet olarak nitelermekte ve bu bağlamda kayıt dışı ekonomiyi nakit temelli bir ekonomi olarak ifade etmektedir.

Benzer bir bakış açısıyla nakit parayı anonim para olarak da tanımlamayan Rogoff (2015:447), nakit paranın vergi kaçakçılığı ve yasa dışı faaliyetlerin kolaylaştırıcısı olduğunu belirtmektedir. Oh ve Zhang (2022:3) da kamu otoritesi tarafından izleme imkânını büyük ölçüde ortadan kaldıran nakit ile yapılan ödemelerle işletmelerin vergi ve sosyal güvenlik prim ödemelerinden kaçınabildiklerini belirtirken çalışanların da gelir vergisi ödemekten kurtulabildiklerini ifade etmektedir. Tüm bu değerlendirmeler nakit temelli yürütülen işlemlerin, bu işlemlere dâhil olan iktisadi aktörler tarafından kolaylıkla kayıt dışı tutulabildiği ve dolayısıyla nakit para ile yapılan işlemlerin kayıt dışı ekonomide oldukça yaygın olduğuna işaret etmektedir.

1.2.3. Kazançların beyanı

Kayıt dışılığa odaklanan birçok çalışma kayıt dışı ekonominin en belirgin özelliklerinden birinin de yürütülen iktisadi faaliyetler sonucunda elde edilen gelirlerin resmi kayıtlardan uzak tutulması olduğuna vurgu yapmaktadır. Nitekim halihazırda yaygın kabul gören ILO (2015:4) tanımında da kayıt dışı ekonominin özellikle “...çalışanlar ve ekonomik birimler tarafından yürütülen ve yasada veya uygulamada resmi düzenlemeler tarafından kapsanmayan veya yetersiz şekilde kapsanan tüm ekonomik faaliyetler” olarak nitelenmesi de beyan dışı gelirlerin bu tür faaliyetlerin ayırıcı bir niteliği olduğuna işaret etmektedir.

Tonin (2013:4) özellikle mali yaptırımların zayıf olduğu ülkelerde eksik beyanların daha yaygın olmasının beklenen bir durum olarak değerlendirirken Borlea vd. (2017:20) de ücretlerin ve yürütülen faaliyetlerden elde edilen kazançların beyan dışı tutulması ile vergi yükünü azaltmak amacıyla gelirlerin eksik bildirilmesi hususlarını kayıt dışı ekonomiyi oluşturan temel bileşenler arasında saymaktadır. Dolayısıyla kayıt dışı faaliyetlerin yasal olarak uygun olması veya suç teşkil etmesine bakılmaksızın ilgili faaliyetlerden elde edilen kazançların resmi otoritelerin bilgi, denetim ve düzenlemeleri dışında tutulmasının kayıt dışılığın belirgin özelliklerinden biri olduğu söylenebilir.

Kayıt dışı faaliyetlerde gelirlerin kısmen veya tamamen beyan edilmemesinin farklı gerekçeleri olabilmekle birlikte özellikle vergiden kurtulma isteği önemli bir nedendir

(Hurst vd. 2014:19). Oviedo vd. (2009:3-4) ve OECD (2009a:32) kayıt dışı ekonomide beyan edilmeyen gelirlere veya satışlara dikkat çekerek firmaların özellikle vergiden diğer zorunlu ödemelerden kaçınma amacıyla gelirlerini veya satışlarını düşük gösterebildiklerini belirtmektedir. Bu durum hem işletmeler hem de çalışanlar tarafından uygulanan yaygın bir yöntem olarak ortaya çıkabilmektedir.⁶ Zira iktisadi aktörler, mevcut seçeneklere ilişkin potansiyel kazanç ve kayıpları değerlendirerek fayda ve maliyet analizi yapabilen bireylerdir. Dolayısıyla gelir vergisi, katma değer vergisi ve ortaya çıkan diğer vergilerle birlikte sosyal güvenlik primi ödemelerinden kaçınma isteği, bireylerde kayıt dışı olarak faaliyet gösterme eğilimini ortaya çıkarabilmektedir.

Benzer şekilde Schneider ve Buehn (2009:4) de özellikle kayıt içindeki işlerde ortaya çıkan işçilik maliyetleri ile bu faaliyetlerden elde edilen vergi sonrası kazançlar arasındaki farkın işletme veya çalışanlar açısından istenilen düzeyde olmamasının, bu faaliyetlerin kayıt dışı olarak yürütülmesine yönelik bir teşvik oluşturduğunun altını çizmektedir. Tüm bu değerlendirmeler işletmeler ve/veya çalışanlar tarafından beyan edilmeyen veya kısmen beyan edilen gelirlerin kayıt dışı ekonominin önemli bir özelliği olduğunu ortaya koymaktadır.

1.2.4. İşgücünün durumu

Kayıt dışı faaliyetlere dahil olan bireylerin genel olarak kayıt altında çalışan kesime kıyasla birçok noktada önemli derecede dezavantajlı olduğu görülmektedir. Nitekim kayıt dışı çalışan işgücü büyük ölçüde kayıtlı sektörlerde faaliyet gösteren işgücüne kıyasla finansal kaynaklara erişimi kısıtlı, daha düşük vasıflı ve daha az kazanç sağlayan bireylerden oluşmaktadır (Ohnsorge ve Yu, 2021:7). Aynı zamanda bu alanlarda faaliyet gösteren işgücü, yasal koruma ve kayıtlı ekonomi içinde sağlanan sosyal güvencelerin birçoğundan uzak kalmaktadır (Benjamin vd., 2014:6). Bu tür durumlara dikkat çeken Vanderberg (2014:7) özellikle işverenlerin de çalışma saatleri ve asgari ücretle ilgili yasaları görmezden gelmesi, yasal mevzuatın zorunlu kıldığı birçok güvenlik standardını göz ardı etmesi gibi durumların yaygınlığı nedeniyle de

⁶ Türkiye özelinde hazırladığı raporda WB (2010:54), kazançların ve ücretlerin eksik bildirimi ile işçilerin sosyal güvenlik sistemine kayıtlı olmaması durumlarını en önemli kayıt dışılık yöntemleri olarak ifade etmektedir.

kayıt dışı işgücünün hem sosyal güvence, güvenli ve sağlıklı bir iş ortamından uzak bir şekilde çalışmasının oldukça muhtemel olduğuna vurgu yapmaktadır.

Birçok ülkede kayıt dışı ekonomi, işgücünün istihdama erişiminin yaygın bir yolu olmakla birlikte kayıt dışı olarak çalışan işçiler, çoğunlukla daha az kazanma eğilimindedir.⁷ Ayrıca kayıt dışı çalışanlar, iş kaybı ve sağlık sorunları gibi risklerden yeterince korunamamakta ve dolayısıyla gelirleri daha yüksek oynaklık ile karşı karşıya kalmaktadır. Kayıt dışı işçilerin resmi denetim ve düzenlemelerden uzak olması doğal olarak sendikal faaliyetlerde bulunma imkânlarını da ortadan kaldırmaktadır. Bu sebeple genel olarak çalışma saatleri veya işeri güvenliği düzenlemeleri ile ilgili işçi haklarının korunması, sosyal ve ekonomik politikaları etkileme fırsatlarından da yoksun kalmaktadır (El-Ganainy vd., 2021:18).

ILO (2002:95) işgücünün önemli bir bölümünün kayıt dışı ekonomi içinde yer almasının temel sebebi olarak bireylerin kayıtlı ekonomi içinde iş bulamamalarını ve işsiz kalmayı göze alamadıklarını belirtirken kayıt dışı işlerin çalışan hakları, uygun çalışma koşulları, yasal ve sosyal koruma, temsil ve taleplerinin dile getirilmesi konularında kayıtlı ekonomideki güvence altında olan ve insana yakışır işlerden açık bir şekilde ayrıştığının altını çizmektedir. Benzer bir şekilde Delechat ve Medina (2020:54) kayıt dışı ekonomide yer alan çalışanların, hem resmi sözleşmelerden ve sosyal korumadan yoksun olduklarını hem de genel olarak daha az eğitilmiş oldukları için kayıtlı ekonomi içinde çalışanlara kıyasla yoksulluk riskinin daha yüksek olduğunu vurgulamaktadır.

Bazı durumlarda kayıt dışılığın, kayıtlı sektörde olmayan arzu edilen ücret dışı özelliklere sahip olabilmesi ve bu bağlamda bireylerin kazançlarından çok faydalarını maksimize etme yaklaşımları, bu bireyler açısından kayıt dışı sektörün daha cazip görünmesi de olası bir durumdur (Garcia, 2017:986). Bununla birlikte genel olarak daha cazip çalışma koşulları ve aynı zamanda da nispeten yüksek ücretler sunan kayıtlı ekonomi yanında vasıfsız işgücü kullanan, düşük kazanç ve üretkenlik ile ilişkilendirilen, yerleşik yasal düzenlemelere tam olarak uymayan büyük bir kayıt dışı

⁷ Elgin vd. (2021:40) geliştirmekte olan ülkeler olan Brezilya, Kosta Rika, Rusya, Ekvator, Meksika, Madagaskar, Peru, El Salvador, Türkiye, Ukrayna Vietnam ve Güney Afrika ülkeleri özelinde yürütülmüş 18 ampirik çalışmadan elde edilen sonuçlara göre kayıt dışı çalışanların kayıtlı çalışanlara kıyasla yaklaşık %19 daha az gelirlere sahip olduğunu ve tasarruf oranlarının çok daha kısıtlı olduğunu belirtmektedir.

sektörün var olması, kayıt dışılığın çoğu zaman tercihten çok bir zorunluluk sonucu ortaya çıktığına işaret etmektedir. Bu çerçevede ele alındığında da yasal düzenleme ve güvencelerden yoksun kalma, düşük ücretler, gelir düzensizliği, iş güvenliği yoksunluğu ile çalışma koşullarının olumsuzluğu gibi hususların kayıt dışı ekonomi içinde faaliyet gösteren işgücü açısından oldukça yaygın bir durum olarak ortaya çıktığı söylenebilir.

1.3. Kayıt Dışı Ekonominin Önemi

Kayıt dışı ekonomi, birçok ülkede ekonomik faaliyetleri, sosyal yaşamı ve toplumun refah düzeyini etkileyen başlıca unsurlar arasındadır. Nitekim kayıt dışılığın yaygın olması da çalışan hakları, sosyal koruma, çalışma koşullarının iyiliği, kapsayıcı gelişme, hukukun üstünlüğü bağlamında temel bir problem olarak görülmekle birlikte işletmelerin sürdürülebilirliği, kamu gelirleri, devletin müdahale gücü, kurumların etkinliği ile ulusal ve uluslararası piyasalarda adil rekabet gibi ekonomik, sosyal ve çevresel politikalar açısından da önemli bir mücadele alanı olarak ortaya çıkmaktadır (ILO, 2015:2).

Mishra ve Ray (2010:1) kayıt dışı faaliyetlerle birlikte özellikle kamu hizmetlerinin yerine getirilebilmesi ve sürdürülebilirliğinin sağlanabilmesi için gerekli olan vergi gelirlerinin azaldığına işaret ederken aynı zamanda kayıt dışı ekonomideki işgücü standartlarının düşüklüğüne ve verimlilik kayıplarına da dikkat çekmektedir. Benzer bir yaklaşımla Loayza (2016:1856) kayıt dışılığı kaynakların etkinsizliği, yasalara güvensizlik, kredi imkânlarının azalması, uluslararası piyasalara erişimin kısıtlanması ile ilişkilendirerek kayıt dışı faaliyetleri sermaye birikimini azaltan, düşük ekonomik büyümeye yol açan ve üretken alanların etkin değerlendirilmesine engel olan bir unsur olarak nitelendirmektedir.

Yüksek düzeydeki kayıt dışılığın, genel olarak gelişmişlik seviyesinin düşüklüğü, finansal araçlara erişimin kısıtlılığı, beşeri sermayenin azlığı, zayıf yönetim ve regülasyonların ağırlığı ile bağlantılı olduğunu ifade eden World Bank (WB, 2019:45), etkin bir şekilde dizayn edilecek politikaların, söz konusu bu olumsuzlukları azaltarak ekonomik büyümeyi destekleyeceğini, çalışanların kayıtlı ekonomi içinde yer almalarının teşvik edilerek kayıt dışılığın ve sebep olduğu olumsuz sonuçların azaltılabileceğini vurgulamaktadır. Bütün bu değerlendirmeler kayıt dışılığın toplumun geniş kesimlerinde eşitsizlik ve yoksulluğun azaltılması, sosyal koruma ve güvencenin

sağlanarak bireysel ve toplumsal refahın artırılması; iktisadi kalkınmanın gerçekleştirilmesinde üretkenliğin artırılması ve büyümenin hızlandırılması; vergi kayıplarının önlenerek kamu hizmetlerinin yaygınlaştırılması; kamu otoritesinin etkinliğinin artırılarak toplumda güven olgusunun sağlanması gibi bir çok alan açısından kritik önem arz eden bir politika alanı olduğunu göstermektedir.

1.3.1. Bireysel ve toplumsal sosyal refah

Kayıt dışılığı bireysel ve toplumsal refah açısından önemine vurgu yapan çalışmalarda genel olarak iki farklı bakış açısının ortaya çıktığı söylenebilir. Özellikle istihdamın çalışma şartları, kazanç düzeyi ve sosyal koruma bağlamında kayıt dışı çalışmanın negatif yönlerine dikkat çekerek sosyal refah üzerindeki olumsuz etkilerine vurgu yapan birçok çalışma yanında kayıt dışılığın iş ve gelir açısından farklı alternatifler oluşturarak hem bireysel hem de toplumsal refah anlamında olumlu katkılarına değinen çalışmaların da olduğu görülmektedir.

Kayıt dışı faaliyetlerin özellikle bir zorunluluk olarak ortaya çıkması durumuna işaret ederek kayıt dışılığı bireylerin kayıtlı ekonomide maruz kaldıkları fırsat eksikliğinin bir sonucu olarak değerlendiren ILO (2018a:1), farklı ve ulaşılabilir başka geçim kaynağı alternatifinin yokluğunun birçok bireyi kayıt dışı ekonomiye giriş yapmaya zorladığının altını çizmektedir. Aynı bakış açısıyla Loayza (2018:1-2) da özellikle gelişmekte olan ülkelerde kayıt dışı istihdamın ortalama %70'ler düzeyindeki oranına dikkat çekerek genel olarak kayıt dışı istihdamı, işsizliğe tercih edilen bir alternatif olarak nitelendirirken aynı zamanda kötü çalışma koşulları ve sosyal korumaya sınırlı erişimle ilişkilendirmektedir. Bununla birlikte ücretlerin ödenmemesi, fazla mesai yapma zorunluluğu veya uzun süren vardiyalar, bildirimsiz veya tazminatsız işten çıkarmalar, güvenli olmayan bir ortamda çalışma, işsizlik sigortası, emeklilik maaşları veya sağlık gibi yardımların olmaması gibi muhtemel durumları kayıt dışı istihdamın karakteristik özellikleri arasında sayarak bireysel ve toplumsal refah açısından katı dışılığın olası olumsuz etkilerine işaret etmektedir.

Benzer şekilde Nutsunidze (2019:10) dünya genelinde çalışanların büyük çoğunluğunun işgücü piyasalarındaki fırsatların azlığı ve makbul işlerin eksikliği nedeniyle kayıt dışı olarak istihdama dahil olduğunu ifade ederken OECD ve ILO (2019:19-20) dünya genelinde kayıt dışı çalışanların kayıtlı çalışanlara kıyasla genel

olarak çok daha olumsuz ve korumasız şartlarda çalışmakta olduğunu, bu durumun da özellikle kadınlar açısından çok daha belirgin olduğunu belirtmektedir. Yaygın kayıt dışı istihdamın yüksek düzeyde eşitsizlik ile bağlantılı olduğuna dikkat çeken Delechat ve Medina (2020:54) da benzer niteliklere sahip olan bu kişilerin kayıt dışı sektörlerde çoğunlukla daha düşük gelir düzeyiyle çalışmak zorunda olduğuna işaret etmektedir.

Kayıt dışılığın bireysel ve toplumsal refah açısından önemine işaret eden başka bir çalışmada Research, Network and Support Facility (RNSF, 2017:9) genel olarak kayıt dışı ekonomide yer alan insanların kayıtlı ekonomideki bireylere kıyasla daha fazla risk altında olduklarını ve bu risklerden dolayı daha büyük sorunlarla karşı karşıya olduklarının altını çizmektedir. Aynı zamanda kayıt dışı ekonomi içinde yer alan insanların kayıtlı ekonomideki bireylere kıyasla gelir seviyelerinin daha düşük olduğunu, bu kişilerin aynı zamanda sağlıklı ve güvenli çalışma koşullarından çoğu zaman uzak olduğunu vurgulayarak özellikle hastalık veya işsizlik gibi durumlarda gelirlerini çok daha kolay kaybettiklerine vurgu yapmaktadır.

Diğer taraftan kayıt dışılığın olumlu yönlerine dikkat çeken çalışmalarda ise çoğunlukla kayıt dışı faaliyetlere dahil olma durumunun zorunluluk yerine bir tercih olarak ortaya çıktığına vurgu yapılmaktadır.⁸ Nitekim Perry vd. (2007:22) çalışanların kayıt dışılığın farklı avantajlarını göz önünde tutabildiğini, kayıt dışılığın sahip olduğu bu tür faydaları ön planda tutan bireylerin tercihen kayıtlı ekonomi içinde yer almayabileceğini belirtmektedir. Nitekim kayıt dışı ekonominin bazı bireyler için sosyal güvenceden yoksun kalma, sigorta avantajlarından yararlanamama gibi refah üzerinde olumsuz etkilerinin olabileceğini ifade etmekle beraber, kayıt dışı olarak çalışmanın çoğu zaman gelir artışı, esneklik ve yasal mevzuattan sakınma gibi belli başlı avantajların da kayıt dışılık açısından ön plana çıkabileceğinin altını çizerek bu avantajların da birçok birey tarafından kayıt dışılığın tercih edilmesinde kayda değer bir teşvik unsuru olabildiğini belirtmektedir.

Kayıt dışı ekonomiye dâhil olanlar, kayıt dışılığı bir tercih olarak görmüş olsalar dahi özellikle ekonomik dalgalanma, kriz dönemleri, iş kayıpları veya sosyal güvence eksikliği gibi durumların hem bireyler hem de toplum üzerinde yaratacağı olumsuz

⁸ Literatürde yapılan çalışmaların birçoğu bu durumun özellikle kendi hesabına çalışan kişiler ve küçük firmalar özelinde ortaya çıkabildiğini ortaya koymaktadır. Bu konu ile ilgili ayrıntılı çalışmalar için bkz. Maloney (2004), Oviedo vd. (2009), Andrews vd. (2011) ve Ladan ve Williams (2019).

etkiler oldukça açıktır. Dolayısıyla yoksullar ile kırılğan gruplar arasında daha yaygın olan kayıt dışılık, toplumsal ve sosyal adalet bağlamında da önemli faktörlerden biri olarak değerlendirilebilir. Nitekim OECD (2018b:70) de daha fazla ve daha iyi işler yoluyla sağlanan iktisadi fırsatların, güçlü bir sosyal uzlaşısı açısından oldukça kritik olduğunu ifade etmekte, sosyal koruma ve artan eşitsizliklerin de söz konusu sosyal uzlaşının aşınmasına neden olabileceğini belirtmektedir.

Kayıt dışılığın refah üzerindeki farklı etkilerini ön plana çıkaran bu çalışmalar genel olarak ele alındığında iktisadi aktörlerin kayıt dışılığa yönelmesinde veya kayıt dışılığı tercih etmesinin altında yatan farklı dinamiklerin ele alınmasının hem bireysel hem de toplumsal refah açısından oldukça önemli olduğu görülmektedir. Bu bağlamda özellikle iyi işleyen kapsayıcı bir işgücü piyasasının, dezavantajlı grupların yaşam standartlarının yükseltilmesi bağlamında oldukça önemli olduğu, bu durumun da toplumsal refah açısından kilit bir role sahip olduğu söylenebilir.

1.3.2. Üretkenlik ve büyüme

Literatürde yürütülen birçok çalışma kayıt dışılığın büyüme ve üretkenlik üzerine farklı etkilerinin olduğunu ortaya koymaktadır.⁹ Bu bağlamda bazı çalışmalarda kayıt dışılığın maliyet azaltıcı etkileri ve iktisadi faaliyetlerin boyutunu artırması gibi belli başlı olumlu etkileri ön plana çıkarılırken diğer birçok çalışmanın da kayıt dışılığın özellikle iktisadi büyümeyi kısıtlayıcı etkisine vurgu yaptığı görülmektedir. Bu bağlamda literatürde kayıt dışı ekonominin alternatif bir büyüme imkanı yaratması (Loayza ve Rigolini, 2011; Enste, 2018), iktisadi durgunluk dönemlerinde destekleyici role olabilmesi (Loayza ve Rigolini, 2006), girişimciliği teşvik edebilmesi (Schneider ve Williams, 2013; Krstic ve Radulovic, 2015; Saunoris, 2018; Goel vd. 2019a) ve yoksulluğun azaltılmasına destek olabilmesi (Chen, 2007) gibi hususları ön plana çıkaran değerlendirmeler yanında kayıt dışı faaliyetlerin ekonomik büyüme ve verimliliği olumsuz etkilediğini vurgulayan bir çok çalışma (Dabla-Norris ve

⁹ Schneider ve Enste (2000:89), Oviedo vd. (2009), Andrews vd. (2011) ve Saunoris (2018) kayıt dışılığın iktisadi büyüme üzerinde olumlu ya da olumsuz etkilerinin olabileceğini vurgulamakla birlikte bu konuda genelleştirebilecek net bir sonucun ortaya konulmadığını ifade etmektedir. Benzer şekilde Elgin ve Erturk (2019:232) de literatürde özellikle uzun dönemde kayıt dışı ekonominin ekonomik büyümeyi kısıtladığı veya olumlu etkilediğine ilişkin araştırmalarda kayıt dışılığın özellikle farklı iktisadi faktörlerle ve dinamiklerle birlikte analiz edildiğinde farklı sonuçlara ulaşılabilirdiğini belirtmektedir. Bu yönde net bir sonuç ortaya konulmadığını, ancak özellikle mikroekonomik yaklaşımları içeren çalışmalarda kayıt dışılık ve büyüme arasında genel olarak negatif yönlü bir ilişkinin varlığını vurgulamaktadır.

Feltenstein, 2005; Perry vd., 2007; La Porta ve Shleifer, 2008; Catao vd., 2009; Loayza vd., 2009; Prado, 2011; Benjamin vd. 2014; Elgin ve Oztunali, 2014; Gatti vd., 2014; Bobbio 2016; Borlea vd. 2017) da bulunmaktadır.

Kayıt dışılığın olumlu etkilerini ön plana çıkaran çalışmalarda genel olarak kayıt dışı faaliyetlerin sağladığı maliyet avantajının, özellikle iktisadi faaliyetlerin başlatılması ve yürütülmesi bağlamında önemli bir itici güç olabileceğine vurgu yapılmaktadır. Nitekim Andrews vd. (2011:7) vergiler, sosyal güvenlik katkıları, asgari ücret gibi unsurların önemli bir engel olarak görüldüğü durumlarda özellikle küçük ölçekli firmalar için kayıt dışı olarak faaliyet göstermenin, firma kurma ve işe başlama önemli bir teşvik unsuru olabileceğini ifade ederek bu durumun büyümeye katkı sağlayabileceğinin altını çizmektedir. Frey ve Schneider (2000:8) de özellikle kayıtlı olarak çalışmak zorunda kalındığında hiç dahil olunmayacak kayıt dışı faaliyetlerden elde edilen kazançların, önemli bir gelir kaynağı niteliği taşıdığını ifade ederek ekonomi için tetikleyici bir etken olabileceğini belirtmektedir.

Kayıt dışı faaliyetlerin negatif etkisini vurgulayan çalışmalarda da özellikle ölçek etkisinin sermayeye erişim kısıtının ön planda tutulduğu görülmektedir. Zira kayıt dışı olarak faaliyet gösteren işletmeler genel olarak verimliliği düşük olan üretim altyapısına sahip olup yasal düzenleme ve denetimlerden kaçınmak amacıyla da ölçeklerini küçük tutabilmektedir (Loayza, 2016:1856-1857). Bu durumun sonucu olarak da bu işletmeler büyük oranda ölçek ekonomisinden faydalanamamakta ve verimlilik kayıpları yaşamaktadırlar (Dabla-Norris vd., 2008:4). Kayıt dışı firmaların özellikle finansmana erişim konusunda yaşadıkları problemler de yeterli düzeyde sermaye yatırımı yapamamalarına, araştırma ve geliştirme faaliyetlerinde kısıtlı kalmalarına ve nitelikli çalışanları çekememelerine neden olabilmektedir (OECD, 2018a:20). Kelmanson vd. (2019:8) kayıt dışı faaliyetlerde kaynak tahsisinin verimlilikten uzaklaştığını, beşerî ve fiziksel sermaye birikiminin ve teknolojik yeniliği kısıtlandığını, üretkenliğin ve potansiyel üretim düzeyinin düşük kaldığına dikkat çekerken aynı zamanda kayıt dışı firmalara yönelik finansal kısıtların sermaye yatırım, özel sektör büyümesi ve inovasyon önünde engel oluşturabileceğini ifade etmektedir. Dolayısıyla kayıt ekonomi iktisadi büyüme ve sürdürülebilir refah açısından olumsuzluklar yaratabilmektedir (Van der Molen, 2016:19).

Delechat ve Medina'ya (2020:54) göre özellikle gelişmekte olan ülkelerde yüksek düzeylerde gerçekleşen kayıt dışı çalışma da özellikle sürdürülebilir kalkınma bağlamında giderek önem kazanan bir gösterge niteliği taşımaktadır. Nitekim kayıt dışı firmaların vergi tabanına katkısı sınırlı kalmakta ve bu firmalar aynı zamanda düşük verimlilik düzeylerinde faaliyet göstermektedir. Aynı zamanda finansmana erişimde de sorunlar yaşayan bu kayıt dışı sektör firmalarının yoğunlaştığı bölge veya ülkeler, potansiyelinin altında kalarak ekonomik büyüme daha düşük düzeylerde gerçekleşmektedir.

Kayıt dışılık, bu faaliyetleri yürüten firmalar dışında kayıtlı firmalar açısından da potansiyel olarak önemli sorunlar yaratabilmektedir. Vergilerden ve düzenlemelere uyumun getireceği yükümlülüklerden kaçarak maliyet avantajı sağlamanın yanında kayıt dışı firmaların çoğu zaman maliyetsiz veya düşük maliyetlerle kamu altyapı yatırımlarından da faydalanması özellikle kayıtlı firmalar açısından kaynakların kullanımında kısıtlı erişime neden olabilmektedir (Loayza vd., 2009:5). Öte yandan kontrol altında olmayan ve denetlenemeyen bu işletmelerin, kayıtlı işletmeler tarafından yürütülen araştırma, geliştirme ve yenilik faaliyetlerini de kolayca taklit edebilmesi, kayıtlı sektör işletmelerinin ürün geliştirme, yenilik ve yeni yatırımlarına ilişkin engelleyici veya istekliliğini azaltıcı bir nitelik taşıyabilmektedir (OECD, 2009a:13).

Büyüme ve verimlilik çerçevesinde ortaya konulan bu farklı yaklaşımlar, konunun diğer bir boyutu olan kalkınma olgusunu da gündeme getirmektedir. Bu bağlamda Loayza ve Rigolini (2011:1513) kayıt dışılığın birçok ülkede öncelikli olarak kötü durumlar için bir güvence olanağı olarak ortaya çıktığını vurgulamakla birlikte bu konunun bir kalkınma sorunu olarak ele alınması gerektiğini ifade etmektedir. Aynı bakış açısıyla Williams ve Nadin (2012:895) de kayıt dışı faaliyetlerin kayıt altına alınmasına yönelik kamu politikalarının iktisadi kalkınma ve büyüme açısından birçok toplumda yenilikçi ve etkin bir yol olabileceğini vurgulamaktadır.

1.3.3. Vergi tabanı ve vergi gelirleri

Kayıt dışı ekonomi özellikle kamu hizmetlerinin sağlanması bağlamında önemli bir role sahip olan vergi tabanı ve vergi gelirleri açısından da büyük önem taşımakta ve bu sebeple de birçok kamu politikasının odak noktasını oluşturmaktadır. Zira kayıt dışı faaliyetler sonucunda elde edilen gelirler kayıt altına alınamadığında bu durum vergi

tabanını daraltmakta ve vergi gelirlerini azaltmaktadır (Almenar, 2020:2906). Kayıt dışı ekonominin vergilendirilememesi ile vergi tabanı aşınmakta ve toplanan gelirler azalarak özellikle kamu harcamalarının finansmanı olumsuz etkilenmektedir (Mazhar ve Meon, 2017:90). Bu durum da nihayetinde kamu tarafından sağlanan mal ve hizmetlerin niteliği ve miktarına ilişkin olumsuzluklara neden olabilmektedir (Dabla-Norris vd., 2008:2). Özellikle düşük gelirli ülkelerde kayıt dışı ekonomi nedeniyle oluşan vergi tabanındaki daralmayla birlikte kamu yatırımları ve temel kamu hizmetlerinde yaşanacak olumsuzluklar, resmi büyümeyi de azaltabilmektedir (Schneider, 2005:613).

Kayıt dışı faaliyetlere dahil olan iktisadi aktörlerin bedavacı (free-rider) sorununa yol açarak özellikle ortak kamu mallarının aşırı kullanımına neden olması da kayıt dışı ekonominin toplumsal açıdan önem arz eden diğer bir boyutudur (Oviedo vd., 2009:8). Zira kayıt dışı faaliyetlerin yaygınlaşması iktisadi aktörler arasında haksız rekabet, gelir dağılımı bozukluğu ve vergi ödeme isteğinin azalması gibi olumsuzluklara yol açmakta ve aynı zamanda bu durumların toplum tarafından kabul edilebilir bir nitelik kazanmasını tetikleyerek toplumsal değerlerin zedelenmesine de yol açabilmektedir (Devlet Planlama Teşkilatı [DPT], 2006a:31).

Loayza vd. (2009:5) yüksek düzeydeki kayıt dışı faaliyetlerin vergi gelirine katkıda bulunmadan kamu altyapısını kullanarak kayıt altındaki iktisadi aktörlerin bu kaynaklara erişimini kısıtladıklarını ifade ederek üretim sürecinde özel sermayeyi tamamlayıcı bir niteliğe sahip olan bu altyapı olanaklarına yeterli düzeyde ulaşamama durumunun daha yavaş üretkenlik artışı anlamına geldiğinin altını çizmektedir. Kayıt dışı faaliyetlerdeki bedavacılık sorununun fikri mülkiyet hakları üzerindeki olumsuz etkilerini ön plana çıkaran OECD (2018a:5) de kayıtlı firmalar tarafından yapılan yatırımlarla ortaya çıkan, inovasyonu ve büyümeyi tetikleyici bir role sahip olan yaratıcı çalışmaların kopyalanarak kayıt dışı firmaların bedava kazanç elde edebileceklerine vurgu yapmakta, bu durumun hem inovasyon hem de büyümeyi etkileyebileceğini ifade etmektedir.

Kayıt dışılık; vergi gelirlerinde azalma ve vergi tabanında daralma, kamusal mal ve hizmetlerin sunumu üzerinde olumsuz etkilere neden olma gibi durumlar yanında kayıtlı ekonomi üzerinde getirdiği yük açısından da önem arz etmektedir. Zira kayıt dışı ekonomi sebebiyle kamu finansman ihtiyacına yönelik yaşanan artışların vergi

oranlarının yükseltilerek karşılanmaya çalışılması kayıt altındaki iktisadi aktörler açısından ek sorunlara neden olabilmektedir. Bu çerçevede Prado (2011:1121) kamusal ürün ve hizmetlerin vergi gelirleri vasıtasıyla gerçekleştirildiğinin altını çizerek azalan bir vergi tabanının kayıt içindeki iktisadi aktörler üzerinde önemli bir vergi yüküne neden olabileceğini ifade ederken Andrews vd. (2011:7) de yüksek düzeydeki kayıt dışılığın kayıtlı işletmelerin gelir ve karları üzerinde daha yüksek vergilere neden olabileceğine işaret etmektedir. Catao vd. (2009:6) ve WB (2011:5) da kayıt dışılığın vergi tabanını daraltması nedeniyle uygulanacak bu tür telafi edici alternatif vergi uygulamalarının kayıt içindeki faaliyetlere yüklenmesinin, kayıtlı ekonominin kayıt dışına yönelmesine yol açabileceğinin altını çizmektedir. Bu durumda daha çok firmanın kayıt dışına yönelmesi, vergi tabanının daha da daralarak kayıtlı firmalar üzerindeki vergi yükünün artması, toplumda vergi ödeme istekliliğini giderek azaltan bir döngüye neden olması da oldukça muhtemeldir.

Krakowski (2005:4) kayıt dışı ekonominin azaltılmasının, daha geniş bir vergi tabanına imkân sağlayarak genel vergi oranlarının düşürülmesine ve kamu hizmetlerinin iyileştirilmesine fırsat sunduğunu vurgulayarak bu durumun özellikle ekonominin büyüme süreci için olumlu etkiler yaratabileceğini belirtmektedir. Bu bağlamda Bacchetta vd. (2009:94) de kamu otoritelerinin vergi tabanını genişletmeyi ve daha fazla kamu hizmeti sağlamayı başardığı ölçüde, daha fazla sayıda firmanın kayıt içinde faaliyet göstereceğini ve kamu sektörü tarafından sağlanan mal ve hizmetlere erişim talebinin artacağına işaret etmektedir. Bütün bu değerlendirmeler vergi tabanının genişliği ve vergi gelirlerinin etkin bir şekilde toplanmasının, kamu otoritesinin sağlayacağı mal ve hizmetlerin toplumunun ihtiyaçlarının en iyi şekilde karşılaması bağlamında oldukça önemli bir unsur olduğunu ortaya koymaktadır.

1.3.4. Yasal otoritenin etkinliği ve güven

Yasal otoritenin düzenleme, denetleme ve uygulama yönündeki etkinliği kayıt dışı ekonominin büyüklüğüne etki eden başlıca etkenler arasında yer almaktadır. Andrews vd. (2011:7) kamu tarafından ortaya konulan vergi uygulamaları ve tahsilatına ilişkin düzenlemelere uyulmamasının, hukukun üstünlüğü ve kamu kurumlarının etkinliğine yönelik olumsuz algıları yaygınlaştırarak toplum ihtiyaçlarının karşılanması bağlamında kanunların yaptırım düzeyini düşürmekte olduğunu ve bu durumun sosyal normları

zedeledebileceğini ileri sürmekte, bu sebeple toplumsal güvende ve sosyal sermayede yaşanabilecek kayıpların piyasada iş yapma kolaylığını ve öngörülebilirliğini azaltarak nihayetinde büyüme olumsuz etkileyebileceğini belirtmektedir.

Kamu otoritesine olan güven duygusunun firmaların ve vatandaşların vergi ve düzenlemelere uyma davranışları üzerinde önemli bir etkisi bulunmaktadır. Dolayısıyla yasal sınırlar dışında yürütülen kayıt dışı faaliyetler de kamu otoritesine güvenin azalmasına neden olarak ve artan bir yolsuzluk algısı yaratabilmektedir (Wallace ve Latcheva, 2006:81). Nitekim OECD (2021a:24) kamu otoritesine ve çalışanlarına olan güvensizliğin artması, kamudaki suiistimallerin yaygın olması ve kamu hizmetlerinin etkin yürütülmemesi durumunda girişimcilerin, işletme sahiplerinin ve çalışanların çoğunlukla kayıt dışı ekonomi içinde faaliyet göstermeyi tercih edebildiğine işaret etmektedir. Benzer şekilde özellikle işgücü piyasasında kayıt dışı istihdamın bir zorunluluk olarak ortaya çıkmasına neden olan kurumsal yapı da hem devlet otoritesine hem de toplumun farklı kesimleri arasında olan güven duygusunun azalmasına sebep olabilmektedir (ILO, 2019:11). Webb vd. (2013:607) bu durumdan kaynaklanan bir güvensizlik ortamının kamu kurumlarına olan güveni de azaltarak kayıt dışılığa olan eğilimi artırabileceğini ileri sürmektedir.

Kamu kurumlarına olan güven duygusunun özellikle bireylerin vergi ödeme istekliliği üzerindeki etkisi de göz önüne alındığında, kayıt dışı ekonominin azaltılması bağlamında yasal otoriteye olan güvenin önemi daha da artmaktadır (Anderson, 2017:17; OECD, 2021a:24). Kirchgassner (2010:5) vergi otoriteleri ile yaşanması muhtemel sorunlar karşısında bireylerin hukuk sistemine güven duymaması durumunda vergi vermenin ahlaki bir görev olarak algılanmasının oldukça zor olacağını vurgularken Torgler (2003:137) de özellikle hukuk sistemi ve kamu otoritesine olan güven ile vergi ahlakı arasında doğrudan bir ilişki bulunduğuna dikkat çekmekte ve kamu otoritelerince tesis edilecek güven olgusunun toplum genelinde vergi ahlakı olgusunun yaygınlaşmasında kritik öneme sahip olduğunu belirtmektedir.

2. KAYIT DIŞILIĞA İLİŞKİN YAKLAŞIMLAR

Kayıt dışılığın çok farklı şekillerde ortaya çıkması kayıt dışı ekonomiye yönelik net ve genel kabul gören bir tanım ortaya konulmasını oldukça zorlaştırmaktadır. Dolayısıyla literatürde kayıt dışılığa ilişkin yürütülen çalışmalarda da genel olarak bu

kavrama kesin bir tanım bulmak yerine odaklanılan konu ve veri imkânları çerçevesinde kayıt dışı ekonominin farklı yaklaşımlarla ele alındığı ortaya çıkmaktadır (Gerxhani, 2004:270). Kayıt dışı ekonomiyi ele alış biçimi, kayıt dışı ekonomide odaklanılan alan, kayıt dışılığın temelindeki nedenler ve kayıt dışı ekonomiye ilişkin politika önerileri gibi alanlarda farklılaşan bu yaklaşımları genel olarak düalist, yapısalcı, legalist ve iradeci yaklaşımlar olmak üzere dört ana akım şeklinde ele almak mümkündür (Chen, 2012:4-5).

2.1. Düalist Yaklaşım

Düalist yaklaşım veya düalist okul kayıt dışı ekonomiyi kayıtlı ekonomi ile genellikle bağlantısı olmayan veya çok sınırlı bağlantısı olan, çoğunlukla bireylerin kendi başlarına yürüttükleri faaliyetler olarak ele almakta, halkın yoksul kesimi için gelir yaratma imkânı sağlayan ve özellikle kriz dönemlerinde de alternatif kazanç imkânı sunan faaliyetler olarak değerlendirmektedir.¹⁰ Kayıt dışı faaliyetlere dahil olan iktisadi aktörlerin kayıtlı faaliyetlerden dışlanmış olduğunu öne süren bu yaklaşım aynı zamanda işgücü arzının modern ekonominin gerektirdiği istihdamdan daha fazla artması ve geleneksel becerilerin yeni ekonomik gereksinimlerle örtüşmemesi nedeniyle kayıt dışı faaliyetlerin ortaya çıktığına vurgu yapmaktadır (Chen, 2012:4-5).

Boeke (1953, akt. Gerxhani, 2004:276) ekonomik sistem içindeki bu yapıyı kapitalist yapıya sahip olan kentsel market ekonomisi ve tarım sektörü odaklı bir yapıya sahip olan kırsal geçim ekonomisi olarak ayırıştırırken bu ikili iktisadi yapıya dikkat çeken Lewis (1954:5) emek arzının fazla, ücretlerin düşük, emek yoğun odaklı ancak üretkenliğin az olduğu bu faaliyetleri geçim sektörü olarak adlandırmakta, maaş düzeyinin yüksek ve üretkenliğin görece fazla olduğu faaliyetleri de kapitalist sektör olarak nitelendirmektedir. Benzer şekilde Clement (2015:27-28) de genellikle sektöre girişin kolay, öz kaynak kullanımının yoğun, aile girişimlerinin yaygın, küçük ölçekli girişimlerin baskın ve emek yoğunluğunun yüksek olduğu; sektörün gerektirdiği becerilerin resmi eğitim kurumları dışında günlük hayatta öğrenildiği; denetim düzeyinin az, rekabetin ise yüksek olduğu kayıt dışı faaliyetler ile büyük ölçekli ve sermaye yoğun faaliyet gösteren, uluslararası piyasalara entegre olmuş, teknoloji ve kaynak ithalatı yapan, yasal düzenleme ve denetimler altında olan ve bilgi ve tecrübenin

¹⁰ Düalist yaklaşımı “modernleşme teorisi” olarak da adlandıran çalışmalar için bkz. Boels (2016); Iguida vd. (2016), Koufopoulou vd. (2019), Huang vd. (2020).

resmi yollarla edinildiği kayıt altındaki işlerin ekonomi içindeki bu ikili yapıyı oluşturduğunu ifade etmektedir.

Düalistler kayıt dışı sektörleri özellikle emek piyasasının niteliği düşük olan bölümü ile ilişkilendirmekte ve kayıtlı faaliyetler ile bağlantısının son derece az olduğunu belirtmektedir. Kayıt dışı faaliyetleri genel olarak modern ekonominin kıyısında kalmış faaliyetler olarak değerlendiren bu yaklaşım kayıt dışı ekonominin ortaya çıkmasının temel sebeplerinden biri olarak da modern sektörlerin mevcut işgücünün tamamına istihdam yaratamamasını göstermektedir. Ancak iktisadi büyüme ve dönüşüm sonucunda da kayıt dışı faaliyetlerde bulunan bu işgücünün kayıtlı sektörler tarafından tamamen kapsanması beklenmektedir (Bacchetta vd. 2009:42).

Kayıt dışı ekonomiyi genel olarak düşük sosyoekonomik düzeydeki belli bir kesim tarafından yürütülen faaliyetler olarak ele alan düalist okulun ekonomik gelişme ve endüstriyel büyümenin bu kesimleri yeterince kapsayamadığını öne sürmesi, özellikle kamu otoritesi tarafından sağlanan olanakların toplumların farklı kesimlerine ulaşma düzeyinin de oldukça önemli olduğu ortaya koymaktadır. Zira çoğunlukla marjinal kesimde yer alan yoksul bireylerin sağlık, teknoloji, altyapı, iş fırsatları veya kamu hizmetlerindeki gelişmelerden sosyal veya ekonomik olarak dışlanması bu bireyleri sosyal ve ekonomik hayatın sınırlarına itilmesine neden olmasının yanı sıra bu dışlanma da kaçınılmaz olarak ayrılmaya yol açmaktadır (Clement, 2015:31). Dolayısıyla kayıt dışı girişimler ile kamu düzenlemeleri arasındaki bağlantılara göreceli olarak daha az dikkat çekilse de düalist yaklaşımda daha fazla iş yaratma ve kayıt dışı aktörlere kredi ve iş geliştirme hizmetlerinin yanı sıra ailelerine temel altyapı ve sosyal hizmetlerin sağlanması gibi hususlarda kamu otoritesine belli başlı sorumluluklar yüklenmektedir (Chen, 2012:5).

2.2. Yapısalcı Yaklaşım

Düalist yaklaşımda iktisadi büyüme ve endüstriyel gelişmenin artması ve kapsayıcı olması durumunda kayıt dışı sektörlerde faaliyet gösteren iktisadi aktörlerin modern sektörlerde istihdam edilmesini sağlayacak bir ortamın oluşacağı ve toplumun geniş kesimlerinin bu gelişmelerden faydalanacağı görüşü eleştiriye oldukça açıktır. Nitekim kayıt dışı faaliyetlerin varlığını devam ettirmesi hatta belli alanlarda yaygınlaşması sebebiyle 1980'li yıllardan sonra kayıt dışı faaliyetlerin kayıtlı ekonomi içine çekileceği

görüşü özellikle Batılı ülkelerde büyük ölçüde tartışmaya açık hale gelmiştir (Boels, 2016:39).

Zaman içinde kayıt dışı sektörün varlığını devam ettirmesi ve ülke ekonomileri içindeki yapısı, kayıt dışı ekonominin kayıtlı ekonomi ile ilişkisinin yeniden değerlendirilmesine neden olmuştur. Kayıt dışı ekonomiyi bu çerçevede ele alan yapısalcı yaklaşım¹¹ kayıt dışılığı kapitalist sistemin ve büyümenin doğal bir parçası olarak görmekte rekabetin bir yansıması olarak değerlendirmektedir (Chen, 2016:156). Dolayısıyla yapısalcı yaklaşıma göre kayıt dışılık, kapitalist üretim sistemine doğrudan bağlı bir üretim yöntemi olup küreselleşme sürecinin bir sonucudur (Routh, 2011:215).

Bacchetta vd. (2009:42) maliyet odaklı bir yapıya dayanan küresel üretim ağlarının ortaya çıkmasında yalnızca kayıt dışı ekonominin sağlayabileceği düşünülen istikrarlı ve esnek bir yapıya ihtiyaç duyulduğunu ifade ederken kayıt dışı ekonomide yer alan büyük kapitalist firmalara ucuz işgücü ve girdi sağlayarak bu firmaların rekabet gücünü artıran küçük ölçekli firmalar ve kayıt dışı çalışan bireylerin önemini vurgulamaktadır. Dolayısıyla bu ilişkileri göz önünde tutan yapısalcı görüş çerçevesinde, kayıt dışı üretimin özünde kapitalist sistemle ilişkili olması nedeniyle kayıt dışı faaliyetleri ortadan kaldırmak için büyümenin yeterli olmayacağına dikkat çekmektedir.

Yapısalcı yaklaşımın ortaya çıkmasında önemli katkıları bulunan Castells ve Portes (1989:26) de kayıt dışı faaliyetlerin ulusal ekonomiden ayrı olmayan, aksine genel ekonominin bütünleşik bir parçası olduğunu savunmakta ve küçük işletmelerin çoğunlukla olarak büyük firmaların uzantıları olarak bu firmalara bağımlı olarak piyasada faaliyet gösterdiğinin altını çizmektedir. Bu şekilde büyük ölçekli işletmelerin daha küçük ölçekli işletmeler ve kayıt dışı olarak çalışanlar üzerinden ucuz mal ve hizmet üretimi sağlayarak maliyet avantajı elde etme amacına vurgu yapan Castells ve Portes, kayıt dışı ve kayıtlı olarak yürütülen ekonomik faaliyetler arasında doğal bir ilişkinin ortaya çıktığını ileri sürmektedir. Nihayetinde de kapitalist sistem çerçevesinde sermaye tarafından aktif olarak enformelleştirilmiş ilişkiler (ve işçiler) ortaya çıkmaktadır (Yusuff, 2011:628). Bu açıdan bakıldığında kayıt dışı ekonomi, kayıtlı ekonomi tarafından maliyeti azaltmak, rekabet avantajı yaratma ve işgücü örgütlerinin

¹¹ Yapısalcı yaklaşım bazı çalışmalarda “küreselleşme teorisi” (Boels, 2016; Koufopoulou vd., 2019) “bağımlılık yaklaşımı” (Yusuff, 2011) veya “neo-Marxist yaklaşım” (Huang vd., 2020) olarak da ifade edilmektedir.

gücünü azaltmak için bilinçli bir şekilde kullanılan bir yöntemdir (Huang vd., 2020:3). Dolayısıyla kayıt dışı faaliyetler özellikle işgücü maliyetinin azaltılarak rekabetçiliğin artırılması, işçi sendikaları ve topluluklarının talep ve baskılarının azaltılması, vergi ve sosyal mevzuatlardan kaynaklanan zorunluluklardan kaçınma amacıyla büyük firmaların güdümünde ortaya çıkan (Chen, 2012:5) ve bu firmaların ihtiyaçlarına hizmet etmek için dış kaynak kullanımı ve taşeronluk gibi uygulamalar aracılığıyla daha ucuz mal ve hizmet tedariki için kullanmış olduğu bir yöntem niteliğini taşımaktadır (Ladan ve Williams, 2019:3). Bu bağlamda hem kayıt dışı girişimler ve hem de kayıt dışı ücretli işçiler, ucuz ürün ve hizmet sağlama bağlamında kapitalist gelişmenin çıkarlarına tabi kılınmış durumdadır (Chen, 2007:7).

Yapısalcı yaklaşıma göre kayıt dışı olarak faaliyet gösteren girişimler çoğunlukla başka bir seçenekleri olmadığı için, diğer bir ifadeyle gönülsüz olarak ya da zorunluluk gereği kayıt dışı ekonomiye dahil olmaktadır (Iguida vd., 2016:6). Bu nedenle büyük ölçekli ve üretim sistemine egemen işletmeler ile küçük ölçekli işletmeler ve işçiler arasında ticari hayata ve çalışma ortamına ilişkin eşitsizlik yaratan uygulamaları hedef alan politikaların geliştirilmesi bağlamında kamu otoritesine görevler düşmektedir (Chen, 2012:5; Marinescu ve Valimaeranu, 2019:314).

2.3. Legalist Yaklaşım

Temel olarak kayıtlı olmak için uyulması gereken maliyetli ve zaman alıcı yasal yükümlülüklerin, iktisadi aktörleri gayri resmi olarak çalışmaya zorladığını ileri süren legalist yaklaşımın¹² De Soto (1989) tarafından öne sürülen fikirler çerçevesinde şekillendiği kabul edilmektedir (Routh, 2011:209). Dolayısıyla kayıt dışı ekonomi, bir anlamda aşırı derecedeki devlet düzenlemelerine karşı piyasa odaklı verilmiş bir karşılık olarak değerlendirilmektedir (Brown ve McGranahan, 2016:100). Bu bağlamda yeterli düzeyde destekleyici olmayan bir ekonomi ortamının kayıt dışı faaliyetleri yaygınlaştırdığını ileri süren bu yaklaşım, kayıt dışı firmaların üretim potansiyeli ve verimliliğinin artırılması adına kayıtlı faaliyetleri teşvik eden basit düzenleme ve uygulamaların hayata geçirilmesi gerektiğini savunmaktadır (Chen, 2012:5-6).

¹² Legalist yaklaşım, bazı çalışmalarda “neo-liberalist” (Iguida vd., 2016; Bonnet ve Venkatesh, 2016; Koufopoulou vd., 2019) veya “ortodoks yaklaşım” (Bacchetta vd., 2009) olarak da adlandırılmaktadır.

Legalist yaklaşım uyumu yüksek maliyet içeren, ağır işleyen, çok fazla prosedüre sahip olan ve uygulaması zaman alan yasal zorunlulukları kayıt dışı ekonomiyi oluşturan ana faktörler olarak ön plana çıkarmakta, kayıt dışılığı özellikle resmi tescile ilişkin prosedürler yanında vergi yükü, maaş ve sosyal güvenlik katkı payları, aşırı düzenleme ve kamu hizmetlerinin yüksek bedelleri gibi kayıt altında olmanın maliyetinden kaçınmak için ortaya çıkan durum olarak değerlendirilmektedir (Iguida vd., 2016:3). Özellikle mikro işletmeleri ön plana çıkaran bu yaklaşımda kayıt dışılık, bürokrasinin aşırı düzenlemelerine karşı işletmelerin maliyetlerini azaltma ve kazançlarını arttırma amacının bir sonucu olarak görülmektedir (Chen vd., 2001:9).

Düalist okuldan farklı olarak legalist yaklaşımı ön plana çıkaran çalışmalar kayıt dışı ekonomiyi geçim faaliyetleri özelinde yürütülmek zorunda kalınan faaliyetler veya sosyal bir problemin sonucu olarak değil, temelinin devlet otoritesi düzenlemelerine dayanan bir olgu olduğunu ileri sürmektedir. Bu yaklaşım aynı zamanda kayıtlı ve kayıt dışı faaliyetlerin birbiri ile bütünleşik bir ilişki içinde olduğunu belirten ve kayıt dışılığı büyük ölçekli firmaların alt sözleşmeler veya taşeronluk şeklinde zorunlu olarak yürütmek durumunda kaldığı ekonomik faaliyetlerin bir sonucu olarak değerlendirilen yapısalcı yaklaşımdan da belli bir ölçüde ayrılmaktadır. Nitekim yapısalcı yaklaşım kayıt dışı ekonominin ana nedeni olarak kapitalist sistemdeki işletmelerin iş yapma yöntemlerini ön plana çıkararak bu firmaların yasal düzenlemeler ve vergilerden kurtulma çabası yanında özellikle üretim ilişkilerinde bağlantılı olduğu kayıt dışı çalışanları kendi amaçları doğrultusunda kullanmayı ve bu kişilerden istifade etmeyi amaçladığına vurgu yaparken (Chen, 2012:11) legalist yaklaşım ise temelde kayıtlı olmanın maliyetlerinin ve bürokratik düzenlemelerin özellikle girişimci mikro işletmeler üzerindeki yaratmış olduğu olumsuz etkilerini kayıt dışılığın temel nedeni olarak belirtmektedir.

2.4. İradeci Yaklaşım

Bazı çalışmalardaki post-yapısalcı yaklaşım olarak da ifade edilen iradeci yaklaşım¹³, legalist yaklaşıma benzer şekilde yasal düzenleme ve vergilendirmeden uzak durmaya çalışan kayıt dışı girişimlere odaklanmakta fakat kayıt dışılığa iktisadi birimlerin fayda maliyet analizleriyle ortaya çıkan iradi tercihlerinin bir sonucu olarak

¹³ Bkz. Iguida vd. (2016), Boels (2016) ve Koufopoulou vd. (2019).

yaklaşmaktadır (Chen, 2012:5). Bu yaklaşıma göre kayıtlı veya kayıt dışı olarak yürütülen faaliyetler özelinde bireyler fayda ve maliyet değerlendirmesi yapmakta ve bu değerlendirme sonucunda iktisadi aktörler bilinçli ve isteyerek kayıtlı ekonomiyi terk etmekte veya kayıtlı faaliyetleri tercih etmeyerek kayıt dışı ekonomi içinde yer almaktadır (Clement, 2015:32-33).

Bireyler açısından özellikle işgücü geliri, çalışmak istenen sektör, çalışma şartlarının esnekliği, sosyal güvenlik olanakları, vergi ödeme gibi tercihler bu değerlendirme sürecinde ön plana çıkabilmektedir (Alcaraz vd., 2015:3). Oviedo vd. (2009:3) iradi olarak kayıt dışı çalışan bireylerin kayıtlı çalışanlarla aynı veya daha fazla ücret alabildiklerini, kendi işlerini yapma imkânı bulduklarını ve ailevi sorumluluklarla iş hayatını dengeleyebilecekleri bir esnekliğe sahip olabildiklerine vurgu yapmaktadır. Dolayısıyla kayıt dışı çalışma, kayıtlı istihdama kıyasla bireylere daha fazla egemenlik ve bağımsızlık olanağı sunabilmesi nedeniyle daha fazla özgürlük, esneklik ve kendi hayatları üzerinde daha fazla kontrol isteyen bireyler açısından kayıt dışılık bir yaşam tarzı olarak görülebilmektedir (Haarman vd., 2022:3009).

Bazı çalışmalar iradeci yaklaşımda kayıt dışı faaliyetlerin niteliği açısından özellikle bireylerin içinde buldukları sosyal yapı ve toplumsal statünün de önemli olduğunu öne sürmektedirler. Williams (2014:9) kayıt dışı girişimciliğin ailevi bağlantılar ve toplumsal destek ile ön plana çıktığı özellikle İskandinav ülkelerinde iradeci yaklaşımın daha yaygın olduğuna işaret ederken Güney Avrupa ve Doğu Avrupa ülkelerinde kayıt dışı girişimcilerin daha çok bir zorunluluk olarak ortaya çıktığını ifade etmektedir.

Sosyal statünün kayıt dışılık üzerindeki etkisine işaret eden Fields (1990:66-67) de kayıt dışı ekonomi içinde giriş kolaylığı olan faaliyetler yanında belli bir nitelik veya sermaye gerektiren, bu bağlamda bir ölçüde de olsa giriş zorluğu olan üst segment faaliyetlerden oluşan ikili bir yapı olduğunu belirtmektedir. Bu çerçevede toplumda kayıt dışı faaliyetlere dahil olan bireyler, çoğunlukla parasal getiri ve birtakım bireysel avantajlardan dolayı kayıt dışı sektördeki işleri tercih etmeyip bu üst segment kayıt dışı işlere tercihen olarak dahil olurken mevcut şartların getirdiği zorunluluklar nedeniyle çalışmak durumunda kalan bireyler ise daha çok giriş bariyerlerinin çok az olduğu veya hiç olmadığı alt kademedeki faaliyetlere yönelmek durumunda kalmaktadırlar. Başka

bir çalışmasında bu durumu ayrıntısıyla ele alan Fields (2005:24) özellikle gelişmekte olan ülkelerin çoğunda kayıt dışı çalışanların yoğun olarak daha düşük maaşlı işlerde faaliyet gösterdiğini ve tercih sebebi olarak kayıt dışı ekonomide yer alma durumunun çoğu zaman geneli yansıtmadığının da altını çizmektedir.

İradeci yaklaşımda bürokrasi ve aşırı regülasyonun etkisini ön plana çıkaran legalist yaklaşıma kıyasla bireylerin kayıt dışı faaliyetlere dahil olma veya olmama kararının fayda-maliyet değerlendirmesine göre alındığı ileri sürülmektedir. Bu yaklaşım, kayıt dışı girişimler ve kayıtlı firmalar arasındaki ilişkileri çok fazla ön plana çıkarmamakla birlikte kayıt dışı girişimlerin yasal düzenlemeler, vergiler ve üretim sürecindeki diğer birçok maliyetin önüne geçmesinin özellikle kayıtlı firmalar açısından haksız rekabet yaratmasını da göz ardı etmemektedir. Özellikle vergi tabanının genişletilmesi ve kayıtlı işletmelere yönelik haksız rekabetin azaltılması için kayıt dışı işletmelerin kayıt altına alınması gerektiğini vurgu yapılan bu yaklaşımda devletin rolüne ve etkinliğine de ayrıca dikkat çekilmektedir (Chen, 2012:5-6).

2.5. Ana Akım Yaklaşımların Karşılaştırılması

Kayıt dışılığı ele alan ve genel olarak dört ana grup olarak ifade edilebilen bu yaklaşımlarda ön plana çıkarılan birçok hususun kayıt dışılığın farklı çeşitlerinde ve farklı düzeylerde geçerli olduğu ve çoğu zaman benzerlikler taşıdığı söylenebilir. Bununla birlikte kayıt dışı ekonominin çok yönlü olması, bu kavramı ele alan değerlendirmeler arasında belli başlı ayrımları da ortaya çıkarmaktadır. Kayıt dışılığı ele alan bu başlıca yaklaşımların odaklandıkları alan veya tema, kayıt dışılığa bakış açıları, kayıt dışı faaliyetlerin ortaya çıkış nedenleri ve kayıt dışılığa ilişkin politika önerilerini içeren genel özellikler Tablo 1’de özetlenmiştir.

Tablo 1. Kayıt dışı ekonomiye yönelik yaklaşımlar

	Düalist Yaklaşım	Yapısalcı Yaklaşım	Legalist Yaklaşım	İradeci Yaklaşım
Ortaya çıkış	ILO-Kenya İstihdam Raporu (1972), Hart (1973)	Moser (1978), Castells ve Portes (1989)	De Soto (1989)	Levenson ve Maloney (1998), Maloney (2004)
Odak iktisadi aktörler	Genel olarak geleneksel ve geçim faaliyetleri yürüten iktisadi aktörlerden oluşmaktadır.	Küçük tacir ve üreticilerin; taşeronların, geçici işçilerin; kadın, genç, göçmen ve niteliksiz işçilerin kapitalist firmalar tarafından iş bağlantıları ile çalıştırıldığı faaliyetlerden oluşmaktadır.	Kayıt dışı küçük işletmeler ve girişimci bireylerden oluşmaktadır.	Kendi hesabına çalışan ve bunların kurmuş olduğu girişimler ön plandadır.
Kayıt dışı ekonomiye bakış	Yoksullar için gelir getirici ve özellikle kriz dönemlerinde güvenli liman olarak görülen, modern ekonomi ile bağlantısı az olan veya hiç olmayan bağımsız faaliyetler olarak değerlendirilmektedir.	Modern, kapitalist büyük firmaların girdi ve işgücü maliyetlerini azaltma ve rekabet düzeylerini artırma amaçları doğrultusunda bağlantılı oldukları küçük firmalarda gerçekleştirilen, düşük ücretler ve güvelik standartlarının az olduğu faaliyetlerdir.	Yüksek maliyetlerden, zaman alıcı ve yoğun bürokrasi gerektiren resmi kayıt işlemlerinden kaçınan, kayıt altına girmek için cazip kanuni hak ve düzenlemelere ihtiyaç duyan girişimcilerin yürütmüş olduğu faaliyetlerdir.	Girişimcilerin kayıtlı ve kayıt dışı faaliyet göstermenin avantajlarını ve dezavantajlarını değerlendirdiği ve buna göre tercihlerini iradi olarak yaptığı fayda-maliyet analizi sonucu ortaya çıkan bir seçimdir.
Nedensellik	Kayıt dışı ekonomi, nüfus artışı ve istihdam arasındaki dengesiz büyüme ile modern ekonominin ihtiyaç duyduğu nitelikler ile sahip	Kayıt dışı ekonomi, kayıtlı firmaların devlet düzenlemeleri (vergi, ilgili mevzuat vb.) ve sanayileşme süreci ile gelen iş	Ekonominin dinamikleri ile uyumsuz olan yasal düzenleme ve zorunluluklar, kayıtlı olarak faaliyet göstermenin önünde engel	Kayıt dışı faaliyetlerin sağladığı esneklik, gelir artışı vb. avantajlar ön plandadır. Vergiler, maliyetli ve külfetli

	Düalist Yaklaşım	Yapısalcı Yaklaşım	Legalist Yaklaşım	İradeci Yaklaşım
	olunan yetenekler arasındaki uyumsuzluktan dolayı modern sektör faaliyetlerinden dışlanma nedeniyle oluşmaktadır.	ilişkileri (alt yüklenici bağlantıları vb.) doğrultusunda kapitalist büyümenin doğasında var olan maliyet azaltma ve rekabetçiliği arttırma hedeflerinin bir sonucudur.	oluşturan yoğun prosedürler girişimlerin üretim potansiyellerine ulaşmasını kısıtlamakta ve bu durum girişimleri kayıt dışı faaliyetlere yöneltmektedir.	ticari düzenlemeler ile kayıtlı olarak faaliyet göstermenin diğer maliyetlerine maruz kalmamak için girişimciler kayıt dışı ekonomide faaliyet göstermeyi tercih etmektedir.
Dışlanma/Çıkış¹⁴	Kayıtlı ekonomiden dışlanma	Kayıtlı ekonomiden dışlanma	Kayıtlı ekonomiden çıkış	Kayıtlı ekonomiden çıkış
Politika önerileri	Kayıt dışı aktörlere daha fazla iş imkânlarının sağlanmasına, kayıt dışı işletmelere daha iyi kredi fırsatları ve iş geliştirme hizmetlerinin sunulmasına, kayıt dışı çalışanların ailelerine yönelik iyileştirilmiş altyapı ve sosyal hizmetlerinin geliştirilmesine ihtiyaç duyulmaktadır.	Kayıtlı ve kayıt dışı ekonomilerde büyük işletmeler ve taşeron firmalar arasında eşitsizliğe neden olan ticari ve istihdam ilişkilerinin düzenlenmesi gerekmektedir.	Kayıt dışı girişimlerin potansiyellerini ortaya çıkaracak ve özellikle mülkiyet haklarının korunduğu, daha az kamu regülasyonu ve daha fazla serbest piyasa ekonomisine olanak veren politikaların uygulanması gerekmektedir.	Kamu otoritesi tarafından kayıt dışı işletmelerin neden olduğu haksız rekabetin azaltılması ve vergi tabanının genişletilmesi amacıyla kayıt dışı işletmelerin kayıt içine alınmasına yönelik politika düzenlemeleri hayata geçirilmelidir.

Kaynak: Chen (2007, 2012), Women in Informal Employment: Globalizing and Organizing (WIEGO, 2014), Brown ve McGranahan (2016) ve Dell'Anno (2021a)'dan uyarlanmıştır.

¹⁴ Dışlanma, iktisadi aktörlerin farkı nedenlerle zorunlu olarak kayıtlı ekonomi dışında faaliyet göstermek durumunda kalmalarını ifade ederken çıkış kavramı da kayıt dışı ekonomide yer almanın zorunluluktan çok bir tercih olarak ele alındığı durumları belirtmektedir.

2.6. Bütüncül Yaklaşımlar

Tablo 1'den de görüldüğü üzere kayıtsız ekonomiyi ele alan düalist, legalist, yapısalcı ve iradeci gibi ana akım görüşler kayıt dışılığa çoğu zaman farklı açılardan bakmakta ve kayıt dışılığın farklı yönlerini ön plana çıkarmaktadırlar. Düalistler kayıt dışılığı genel olarak küçük ölçekli, geleneksel veya hayatta kalma çabasına ilişkin olarak yürütülen faaliyetler olarak görürken yapısalcılar kayıt dışı faaliyetlerin kapitalist sistemin bir sonucu olduğuna işaret etmektedir. Legalist yaklaşım, kayıt dışı ekonominin ortaya çıkmasında özellikle bürokrasi ve mali yüklerin ağırlığına dikkat çekerken iradeci yaklaşım da kayıt dışılığın iradi bir tercih olarak ortaya çıkabildiğini belirtmektedir (Marinescu ve Valimaeranu, 2019:315).

Söz konusu yaklaşımların genel olarak kayıt dışılığın belli başlı alanlarına odaklanması, literatürde bütüncül yaklaşımların da gündeme gelmesini sağlamıştır. Kayıt dışı ekonominin özellikle heterojen yapısına dikkat çeken bütüncül yaklaşımlar, kayıt dışı ekonomiye neden olan birçok faktöre odaklanmakta (Dell'Anno, 2021a:14) ve kayıt dışı ekonomiye ilişkin tüm görüşleri ve kayıt dışı istihdamın tüm çeşitlerini dikkate almayı (WIEGO, 2014:4) amaçlamaktadır.

2.6.1. Dünya Bankası yaklaşımı

Bu yaklaşım Dünya Bankası tarafından özellikle Latin Amerika ve Karayipler'de yapılan çalışmalar sonucunda bu bölgede faaliyet gösteren iktisadi aktörlerin iş piyasasındaki durumu, yapısı, davranış ve tercihlerinin detaylı bir şekilde analiz edilmesi sonucu ortaya konulan bir yaklaşımdır.

Temel olarak bireylerin veya firmaların kayıtlı ve kayıt dışı olarak faaliyet göstermelerinin bir fayda ve maliyet analizi sonucunda ortaya çıktığını öne sürer bu yaklaşım, yapılan değerlendirme sonucunda kayıt dışılığın, gönüllü olarak kayıt dışılığa yönelme (çıkış) ya da piyasanın mevcut yapısı, iktisadi ve sosyoekonomik şartlardan kaynaklı olarak bir zorunluluk (dışlanma) olarak ortaya çıkabildiğini belirtmektedir. Kayıtlı ekonomiden çıkış tercihleri temel olarak fırsatçı, savunmacı ve pasif gerekçelerden kaynaklanan iktisadi aktörlerin kayıtlı faaliyetlerden dışlanma sebebiyle kayıt dışılığa yönelmesi de işgücü piyasası bölümlenmesi, külfetli giriş düzenlemeleri ve firmaların işgücü tercihleri çerçevesinde değerlendirilmektedir (Chen, 2012:9-10).

Tablo 2. Dünya Bankası'nın kayıt dışılık modeli

Üç Ana İktisadi Aktör

1. İşgücü:

- Kayıtlı işe sahip olabilmek için yeterli beşerî sermayeden yoksun olanlar
- Kendi işini yürütmek isteyen, daha fazla gelir arayışında olan, vergiden kaçınma ve/ya kayıt dışılığın esnekliği için kayıtlı işlerden vazgeçenler

2. Mikro ölçekli firmalar

- Büyüme potansiyeli veya isteği olmayan ve dolayısıyla devlet ile ilişki içinde olmak istemeyenler
- Kayıtlı olarak faaliyet göstermenin yüksek giriş engellerine maruz kalanlar

3. Firmalar

- Vergilerden ve diğer düzenlemelerden kaçınanlar
- Çalışanlarını ve satışlarını kısmi olarak kayıtlı gösterenler

Nedensellik Teorisi 1: “Çıkış”ın Farklı Türleri

1. Fırsatçı yaklaşım

- Vergi kaçırma
- Yasadışı faaliyetler
- İşgücü yasalarından kaçınma (Güvencesiz işgücü, taşeron üretim)

2. Savunmacı yaklaşım

- Yük getiren düzenlemeler
- Devletin ayrımcı uygulamaları
- Devletin yaptırım gücünün zayıflığı

3. Pasif yaklaşım ve ilgisizlik

- Çağdışı veya pazar (semt pazarı vb.) ekonomisi
- Enformel veya kamu dışı kurumlar

Nedensellik Teorisi 2: “Dışlanma”ın Farklı Türleri

- Çalışanların kayıtlı iş bulmasını engelleyen işgücü piyasası bölümlenmesi
- İşletmelerin kayıt altına girmesini engelleyen külfetli giriş düzenlemeleri
- Yüksek vergi ve külfetli mevzuattan kaçınan firmaların işe alım uygulamaları

Kaynak: (Chen, 2012:10)

Bu yaklaşımın ortaya çıkmasına öncülük eden Perry vd. (2007:1-2) kayıt dışı ekonomi içinde faaliyet gösteren iktisadi aktörleri işgücü, mikro işletmeler ve göreceli olarak daha büyük ölçekli işletmeler olarak üç ana grupta ele alarak bu aktörlerin kayıt dışı ekonomi içindeki durumlarına yönelik bir değerlendirme yapmaktadır. Bu bağlamda kayıt dışılığa ilişkin birçok bakış açısında dışlanma vurgusunun ön plana çıktığını belirten Perry vd., özellikle emek piyasasında ortaya çıkan ayrışmanın kayıt dışı olarak faaliyet gösteren işgücününün kayıtlı alanlarda iş bulması ve kamu tarafından zorunlu tutulan birtakım olanaklara ulaşmasına engel olduğunu ifade ederken külfetli giriş düzenlemelerinin de küçük firmaların kayıt içinde girerek gelişmesini engellediğine vurgu yapmaktadır. Görece daha büyük firmaların da özellikle yoğun bürokrasi ve vergiler nedeniyle bir savunma mekanizması olarak kısmen de olsa kayıt dışı kalabildiklerine, bu durumda da potansiyel büyüme ve verimlilik kazançlarından vazgeçtiklerine işaret etmektedir. Bununla birlikte iktisadi aktörlerin önemli bir bölümünün de kayıtlı veya kayıt dışı faaliyet göstermenin getirileri, kamu otoritesinin yaptırım gücü ve kapasitesi gibi etkenleri de göz önünde tutarak bir değerlendirme yaptıklarını ve seçimlerine ilişkin elde edilecek net fayda çerçevesinde kayıt dışı faaliyetleri tercih edebileceğini belirtmektedir. Dolayısıyla bu aktörler kayıtlı ekonomiden çıkış yaparak kayıt dışı ekonomiyi tercih edebilmekte veya kayıtlı ekonomiden dışlanma yoluyla zorunlu olarak kayıt dışı faaliyetlere dahil olabilmektedir.

Tablo 2’de genel çerçevesinin özetlendiği Dünya Bankası tarafından ortaya konulan bu bakış açısında işgücü, temel olarak kayıtlı olarak faaliyet göstereceği bir işe sahip olmak için yeterince beşerî sermayeye sahip olamayan bireyler ile kendi işini kurma, daha fazla gelire sahip olma, vergi uygulamalarından kaçınma ya da kayıt dışı faaliyetlerin esnekliğinden yararlanmak isteyen işgücü olmak üzere iki farklı grupta ele alınmaktadır. Küçük ölçekli işletmeler de ciddi bir büyüme hedefi veya potansiyeli olmayan girişimler ile giriş engellerinin yüksek olması sebebiyle kayıt dışı olarak faaliyet gösteren firmalar olarak sınıflandırılabilir. Kayıt dışı ekonomi içinde faaliyet gösteren diğer bir iktisadi grup olan ve göreceli olarak daha büyük işletmeler ise özellikle kamu otoritesi yaptırımlarının adil olmadığına veya bunların zayıf olduğu algısına sahip, benzer alanlarda faaliyet gösteren diğer firmaların da çoğunlukla kayıt dışı olarak faaliyet gösterdiğine inanan, dolayısıyla vergi uygulamaları veya diğer düzenlemelerden uzak durmaya çalışan firmalar ile genellikle yoğun bürokrasi ve

denetimler sebebiyle çalışanlarını veya gelirlerini kısmi olarak kayıt altında tutan büyük ölçekli firmalar olarak gruplandırılmaktadır (Perry vd., 2007:21-22).

Bu yaklaşımda kayıt dışılığa neden olan faktörler de temel olarak kayıtlı ekonomiden çıkış veya dışlanma şeklinde ele alınmaktadır. Kayıtlı ekonomiden çıkışı, kayıt dışılığın sağladığı avantajlara bağlayan fırsatçı yaklaşım, iktisadi aktörlerin esas olarak vergiden kaçma, yasadışı faaliyetler yürütme ve işgücü yasalarının getirdiği zorunluluklara maruz kalmama adına doğrudan kayıtlı ekonomiden çekilme durumuna işaret etmektedir. Bu yaklaşımda iktisadi aktörlerin kayıt dışılığa olan eğilimi, yasal düzenleme veya uygulamaların zorluğu veya getirdiği külfetten çok iktisadi aktörlerin bu tür uygulamalardan tamamen uzak durmayı tercih etmesinden kaynaklanmaktadır. Savunmacı yaklaşımda ise iktisadi aktörlerin kamu otoritesi tarafından ortaya konulan kurallar ve yasal düzenlemelere uyum eğilimi olmakla birlikte bunların oldukça külfetli olması, uygulamadaki zorluklar ve yol açtığı yüksek maliyetler gibi nedenlerin bu aktörleri kayıt dışılığa yönelttikleri vurgulanmaktadır. Pasif yaklaşım da kendilerini özellikle modern iktisadi yapının dışında gören, kamu otoritesi ile ilişkileri oldukça sınırlı düzeyde olan iktisadi aktörler açısından ele alınmaktadır. Bu kapsamdaki faaliyetler büyük ölçüde sosyal ilişkilerin yaygın olduğu bir niteliğe sahip olduğundan iktisadi aktörler, yasal düzenleme ve denetlemelere karşı oldukça pasif durumdadırlar (Perry vd., 2007:23-24).

Kayıt dışı faaliyetlerin bir dışlanma sürecinin sonucu olarak da ortaya çıkabildiğini belirten bu yaklaşım bu çerçevede özellikle işgücünün kayıtlı ekonomide istihdam edilmesinde engel oluşturan kurumsal yapı ve iş gücü piyasası bölümlenmesini, piyasa dinamikleriyle uyumlu olmadığına düşünülen külfetli ve maliyetli kayıt işlemlerini, istihdam ve işten çıkarma süreçlerinde ortaya çıkan vergi, zorunlu ödemeler gibi birçok uygulamanın (özellikle küçük ölçekli) firmaları kayıt dışılığa ittiğini ileri sürmektedir (Perry vd., 2007:43-44). Dolayısıyla piyasa mevcut olan bu tür belli başlı faktörlerin, iktisadi aktörleri zorunlu olarak kayıt dışılığa yönelmesinde oldukça kritik bir rol oynadığına işaret etmektedir.

2.6.2. WIEGO yaklaşımı

WIEGO yaklaşımı politika amaçları için de işlevsel bir yapıda olması amacıyla kayıt dışılığı sadece istihdamın işteki durumuna göre genel bir ana hat çizmek yerine

istihdamın durumunu iş kaybetme çerçevesinde ekonomik riskin düzeyi ile kuruluş ve diğer çalışanlar üzerindeki otorite etkisi bağlamında iki farklı boyutta ele almaktadır (Dell’Anno, 2021a:14). Bu modelde, kayıt dışı olarak faaliyet gösterenler esas olarak yoksulluk riski, ortalama kazanç ve cinsiyete göre değerlendirilmekte olup Şekil 1’deki gibi hiyerarşik bir yapı altında kategorize edilmektedir.¹⁵

Şekil 1. WIEGO modelinde işteki durum ve cinsiyete göre gelir-yoksulluk hiyerarşisi

Kaynak: Chen (2012:9).

Bu bakış açısıyla dışılığa yaklaşan WIEGO, istihdamın durumunu belirtmek amacıyla kullanılan genel sınıflandırmada yer alan işverenleri, işçileri, kendi hesabına çalışan, ücretsiz aile işçisi ve üretim kooperatifi üyelerinin iş kaybetme veya gelir kaybı riskini, işletme ve diğer çalışanlar üzerindeki etki düzeyinin derecesi çerçevesinde değerlendirerek kayıt dışılığa bütüncül bir yorum getirmeye çalışmaktadır. Kayıt dışı istihdamın işteki durumunu odağına alan bu yaklaşım, iş veya gelir kaybı olarak çoğu zaman kayıt dışı çalışanlardan bile yüksek düzeyde riske maruz kalmaları sebebiyle gündelikçi olarak çalışanlar ile yaptıkları iş nedeniyle sıklıkla başka bir üst otoriteye bağlı olarak çalışan, işlerinde genel olarak kendi hesabına çalışan kayıt dışı bireylerden dahi az söz sahibi olan taşeron işçileri de göz önünde tutmaktadır. Bu çerçevede

¹⁵ Bu yaklaşımda ortaya konulan söz konusu modelin birçok ülke özelinde yapılan çalışmalarda elde edilen bulgularla desteklendiği görülmektedir. Bu çerçevede Chen vd. (2004) özellikle gelişmekte olan bazı ülkeler özelinde ulusal istatistikler üzerine yapmış oldukları analizlerde elde edilen sonuçların WIEGO modeliyle paralel olarak piramidin taban kısmına doğru gittikçe hane halklarının ortalama gelirinin düştüğü belirtmekte ve aynı zamanda yoksulluk riskinin arttığına işaret etmektedir.

istihdamı temel olarak kayıt dışı işverenler, düzenli olarak kayıt dışı istihdam edilenler, kendi hesabına çalışanlar, gündelikçi olarak kayıt dışı çalışanlar, taşeron/alt sözleşme ile çalışanlarla ücretsiz aile işçileri olarak gruplandırmaktadır (Chen, 2012:8-9).

Chen (2016:161) bu grublamanın aynı zamanda işyerinin niteliği ve yürütülen faaliyetlerle de bağlantılı olduğunu ifade ederken özellikle iş sağlığı ve güvenliği açısından belli yerlerde ve alanlarda çalışan kayıt dışı istihdamın çok daha riskli bir durumda olduğuna özellikle işaret etmektedir. Bu çerçevede özellikle taşeron olarak çalışanların benzer işi fabrikalarda veya gündelikçi olarak yürütenlere kıyasla daha fazla kaza veya hastalığa maruz kalabildiğine vurgu yaparken örneğin seyyar satıcılar gibi kayıt dışı bireylerin de hava şartları, kirlilik ve trafik kazaları açısından çok daha fazla risk altında olduklarının altını çizmektedir. Ayrıca, kayıt dışı faaliyet gösteren kadınların taşeron veya ücretsiz aile işçisi olarak çalışma olasılıklarının daha yüksek olması ve genel olarak fabrika veya atölyelerden çok ev veya sokaklarda yürütülen faaliyetlerde yoğunlaşabilmesi nedeniyle Chen, içinde buldukları şartlar ve uzun çalışma süreleri nedeniyle kadınların çoğu zaman sağlık hizmetlerine ulaşmada ciddi sorunlar yaşadıklarını belirterek cinsiyet ayrımcılığı yanında kadınların iş piyasasında maruz kaldıkları diğer risklere de dikkat çekmektedir.

2.6.3. Yasal düzenlemelere tepki yaklaşımı

Bu yaklaşım kayıt dışılığı tetikleyen faktörlerin temel olarak yasal düzenlemelerden kaynaklandığını, bu yasal düzenlemelere ilişkin etkilerin iktisadi aktörlerin kayıt dışılık ile tercihlerini etkileyebilecek nitelikte bir karar mekanizması çerçevesinde ele alınabileceğini ileri sürmektedir.¹⁶ Bu bakış açısında kamu müdahalesinin, kayıt dışı faaliyetlerin ortaya çıkışı ve tanımlanmasında odak noktası olduğu, yasal düzenleme ve kamu yaptırım gücünün kayıt dışı faaliyetlerin niteliği açısından oldukça kritik bir role sahip olduğu görülmektedir.

¹⁶ Bu yaklaşım, kayıt dışılığa yönelik ortaya konulan ana akımlar içinde legalist yaklaşımla büyük ölçüde örtüşmekle birlikte iktisadi aktörlerin yasal düzenlemelerde meydana gelebilecek değişimlere göre alabileceği kararları ve bu kararlar çerçevesinde yasal düzenlemelere uyum düzeyini kavramsallaştırması bağlamında Chen (2012) tarafından bütüncül yaklaşımlar içinde değerlendirilmektedir. Legalist yaklaşım temel olarak iktisadi aktörlerin kayıt dışılığa dahil olma sebebi olarak bir takım yasal yükümlülükleri ön plana çıkarırken yasal düzenlemelere tepki yaklaşımının ise iktisadi aktörlerin yeni yasal düzenlemeler çerçevesinde kayıtlı veya kayıt dışı faaliyetlerin farklı olasılıklarına ilişkin alınan karar mekanizmasına ve bu karar mekanizması üzerindeki kamunun yaptırım gücüne odaklandığı görülmektedir.

Bu yaklaşımı ortaya koyan Kanbur'a (2009:5) göre yasal düzenlemelerde açıkça belirtilmediği sürece kayıt dışılığın tanımlanmasında büyüklük, sermaye yoğunluğu, organizasyon yapısı ve rekabet durumu gibi kıstaslar temel olarak ikincil planda kalmaktadır. Zira bu özellikler yasal düzenleme ve müdahale dereceleriyle doğrudan ilişkili olup yasal düzenlemelerin olmadığı bir sistem üzerinde yapılacak kamu müdahalesi iktisadi aktörleri bu yeni düzenleme ve uygulamalara yönelik uyum düzeyleri açısından bir karara zorlayacaktır. Benjamin vd. (2014:10) tarafından da vurgulandığı üzere özellikle kamu otoritesinin bu kararları uygulama kapasitesi iktisadi aktörlerin kayıt dışı sektörlerde faaliyet göstermeye devam edip etmeyeceğine ilişkin bu karar üzerinde son derece önemli bir etkiye sahiptir.

Bu kararlar da düzenlemeler çerçevesinde kalıp uyum sağlama, düzenlemeler çerçevesinde kalıp uyum sağlamama, faaliyetleri düzenlemelerden uzak kalacak biçimde şekillendirme ve mevcut durumda düzenlemelerin dışında kalındığı için herhangi bir uyuma gerek duymama gibi dört farklı ihtimale göre gerçekleşecektir. Yapılan yeni yasal düzenleme sonrasında düzenlemelere uygun hareket eden ve dolayısıyla kayıt altında faaliyet gösteren iktisadi aktörler ilk grubu oluştururken kamu otoritesinin düzenleme ve uygulamaları kapsamına giren olan fakat bu gereklilikleri uygulamayan birey ve işletmelerde esas olarak kayıt dışı ve yasal çerçevede dışında faaliyetlerde bulunan iktisadi aktörler de ikinci grubu oluşturmaktadır. Kamu otoritesi tarafından yapılan yasal değişiklikler sonrasında faaliyetlerini düzenlemelerden uzak kalacak şekilde ayarlayan üçüncü grup ise faaliyetlerinde herhangi bir değişiklik yapmaması durumun kamu düzenleme ve uygulamaları kapsamına dahil olan ancak faaliyetlerini bu uygulama ve denetimler dışında kalacak şekilde yapılandıran iktisadi aktörleri içermektedir. Son grup ise mevcut durumda düzenleme ve denetimler dışında olup aynı zamanda bu yapılarıyla yeni düzenleme ve uygulamalara da muhatap olmayan iktisadi aktörleri kapsamaktadır (Kanbur, 2009:5-6).

İktisadi aktörlerin kamu otoritesi tarafından ortaya konulan düzenleme ve uygulamalara yaklaşımlarını ele alan bu kategorilerden her biri belirli ekonomik özelliklere sahip farklı kategoriler olup düzenlemeler çerçevesinde kalıp uyum sağlayanlar grubu dışında kalanların esas olarak kayıt dışı oldukları görülmektedir (Chen, 2012:11). Kanbur (2009:6-7) mevcut düzenlemelerin eksiksiz bir yaptırım gücüne sahip olması durumunda, örneğin ikinci kategoride bulunanların birinci veya

üçüncü kategoriye geçmesinin oldukça muhtemel olduğunu; yaptırım gücünün, her kategoride ne düzeyde ve hangi çeşit faaliyetlerin yer alacağı kararlarını doğrudan etkilediğini ifade ederken de yaptırımı anlamının, kayıtlı olmanın veya kayıt dışılığın doğasını ve karakterini anlama açısından oldukça kritik olduğunun altını çizmektedir.

2.6.4. Bütüncül yaklaşımlara ilişkin bir değerlendirme

Bütüncül yaklaşımların kayıt dışı ekonomiye bakış açılarının temel olarak farklı odak alanlarına sahip olduğu, özellikle kayıt dışılığın nedenleri ve ele aldıkları kesimler bağlamında belli noktalarda farklılaştıkları görülmektedir. Bununla birlikte birçok alanda da kayıt dışılığı yorumlama biçimlerinin kesiştiği ve temel bazı noktalarda önemli benzerlikler taşıdıkları ortaya çıkmaktadır.

Dünya Bankası yaklaşımında kayıt dışılığın nedensellik modelinde çıkış ve dışlanma unsurlarının üç farklı şekline (fırsatçı, savunmacı ve pasif) vurgu yapılırken yasal düzenlemelere tepki yaklaşımında ise regülasyonların iktisadi aktörlerin kayıt dışılık ile ilgili karar mekanizmaları üzerindeki etkisi ön plana çıkarılmaktadır. Bu bağlamda yasal düzenlemeler kapsamında olup bunlara uymama, yürütülen faaliyetleri bu düzenlemelere maruz kalmayacak biçimde yeniden yapılandırma ve mevcut durumda regülasyonların kapsamı dışında olma durumları Dünya Bankası bakış açısında vurgulanan kayıtlı ekonomiden çıkış unsurları ile paralellik göstermektedir. Bununla birlikte özellikle sürekli olarak kayıt dışı faaliyet göstermiş olan iktisadi aktörler için kayıtlı ekonomiden çıkış uygun bir seçenek olamayacağı için dışlanma unsurunun Dünya Bankası yaklaşımında kayıt dışılığa neden olan farklı bir unsur olarak ele alındığını ifade etmek gerekmektedir. WIEGO yaklaşımında da özellikle cinsiyet ve sosyal normların kayıt dışılık üzerindeki etkisi ön plana çıkarılmakta ve işgücü niteliğinin istihdam üzerindeki riskler ve faaliyetler üzerindeki etkinliği bağlamında bir yaklaşım sergilenmektedir (Chen, 2012:11).

Dünya Bankası yaklaşımında özellikle ekonominin marjinal kesiminde yer alan bireylerin kayıtlı ekonomi dışında kalması ve kayıt dışı ekonominin bu kişiler için bir anlamda hayatı idame ettirebilme seçeneği olarak ortaya çıkması durumu, düalist yaklaşımın kayıt dışı ekonomiye bakış açısıyla da benzerlik göstermektedir. Kayıt dışı ekonomiden dışlanmanın nedenleri arasında yer alan regülasyonların ağırlığı hususu aynı zamanda legalist yaklaşımda da ön plana çıkarılan ana noktalardan biridir. Ayrıca

bu durum kapitalist işletmelerin alt yüklenici veya taşeron yoluyla özellikle küçük işletmeleri kayıt dışı istihdama zorladığına vurgu yapan yapısalcı yaklaşımla da paralellik göstermektedir. Vergi düzenlemeleri ve regülasyonlara maruz kalmama amaçları bağlamında Dünya Bankası yaklaşımı ve yapısalcı okul arasındaki bu benzerliklere rağmen özellikle kayıt dışı çalışanlar üzerinde baskı kurma ve sömürü unsurları özelinde yapılan vurgu bağlamında yapısalcı yaklaşımın Dünya Bankası yaklaşımından belli bir ölçüde farklılaştığı söylenebilir.

WIEGO yaklaşımı kayıt dışılık kavramının odağını yasal düzenlemelerin dışında kalan işletmeler yerine yine yasal olarak düzenleme veya koruma altında olmayan istihdam ilişkilerine çevirmekte ve işletmelerin karakteristiklerine ek olarak istihdamın niteliğine ve doğasına odaklanmaktadır (Chen, 2007:1). Chen (2012:11) WIEGO yaklaşımında kayıt dışılık özelinde Dünya Bankası tarafından ortaya koyulan nedensellik teorilerinin büyük ölçüde geçerli olduğunu ancak bunların sadece istihdamın belli segmentlerindeki durumu açıklayabileceğini ileri sürmekte ve tek bir nedensel teorinin, kayıt dışı istihdamın her bir bölümünü açıklayamayacağını belirtmektedir. Ayrıca çıkış, dışlanma, giriş engelleri, kayıtlı firmalara bağımlılık ve bu firmaların kayıt dışılığı kendi çıkarları çerçevesinde kullanması gibi nedenler yanında daha geniş bir çerçevedeki yapısal faktörlerin ve gayri resmi düzenlemelerin de kayıt dışılık üzerinde oldukça etkili olduğunu ifade etmektedir.

3. KAYIT DIŞILIĞIN SEBEPLERİ

Kayıt dışılığı ele alan ana akım ve bütüncül yaklaşımlar değerlendirildiğinde bu yaklaşımların özellikle kayıt dışı faaliyetleri tanımlama biçimleri, kayıt dışılığa atfedilen karakteristik özellikler ve odaklanılan iktisadi aktörler gibi bazı noktalarda belli ölçüde benzerlikler taşıyan ama aynı zamanda birbirinden de bir çok noktada farklılaşan bakış açılarına sahip oldukları ortaya çıkarken kayıt dışı faaliyetlere neden olan veya kayıt dışılığı teşvik eden birçok faktörün ön planda tutulduğu görülmektedir.

Bu bağlamda özellikle iktisadi aktörlerin kayıt dışılık kararlarının şekillenmesinde genel olarak maliyetlerin ve vergilerin yüksekliği, işgücü düzenlemelerinin katılığı, prosedürlerin karmaşıklığına neden olan yasal düzenlemeler, suistimallerin yaygınlığı, hesap verilebilirliğin ve şeffaflığın az olması, etkin olmayan yaptırımlar, güven eksikliği gibi kurumsal faktörler yanında beşeri sermayenin düşüklüğü ve gelir

dağılımındaki eşitsizliği, altyapı hizmetleri ve sosyal güvenlik gibi kamu hizmetlerinin yetersizliği, sermaye kaynaklarına erişimin sınırlılığı, bağımsız ve esnek çalışma gibi geniş bir çerçevedeki potansiyel faktörlerin ön plana çıktığı söylenebilir (Oviedo vd., 2009:8). Benzer şekilde kayıt dışı faaliyetlere temel olarak firmaların, işgücünün ve tüketicilerin fayda-maliyet analizi sonucu ortaya çıkan bir durum olarak yaklaşan Andrews vd. (2011:23-25) de bireylerin ve firma özelliklerinin, piyasa yapısının, sosyal normların, kurumsal yapı ve uygulanan politikalar yanında bu faktörlerin birbiri ile olan ilişkisinden kaynaklanan çok farklı etkenin bu değerlendirmeyi etkileyerek iktisadi aktörlerin kayıt dışı ekonomide yer almasına neden olabileceğini belirtmektedir.

Kayıt dışılığın özellikle makro ekonomik ve kurumsal faktörlerine dikkat çeken Schneider ve Buehn (2018:4-5) de kayıt dışı ekonominin başlıca nedenleri arasında vergi ve sosyal güvenlik ödemelerinden kaynaklanan yükleri, kamu kurumlarının etkinlik düzeyini, bürokrasideki yolsuzlukları, işgücü piyasası ve ticari faaliyetlere ilişkin düzenlemeleri, kamu hizmetlerinin kalitesini, vergi ahlakını, cezaların yaptırım gücü ve caydırıcılığını, kayıtlı ekonominin büyüme düzeyini, bireylerin bağımsız çalışma eğilimini ve işsizlik gibi hususları ön plana çıkarmaktadır. Kayıt dışılığı ele alırken benzer şekilde kurumsal yapı, yasal düzenlemeler ve iş piyasasının özelliklerine odaklanan Ruge (2010:514) da ülkenin refahı, gelişmişlik düzeyi ve yönetim kalitesi gibi devletin genel durumundan kaynaklanan faktörler yanında vergiler, sosyal güvenlik ödemeleri, vergi uygulamalarının karmaşıklığı ve denetim düzeyi gibi vergi sistemine ilişkin faktörler ile iş piyasası düzenlemeleri gibi yapısal özellikleri kayıt dışı ekonomiyi oluşturan başlıca nedenler arasında göstermektedir.

Literatürde kayıt dışılığın nedenleri arasında gösterilen unsurlar genel olarak değerlendirildiğinde çoğunlukla yasal düzenlemelerin, kamu otoritesi uygulamalarının, makroekonomik faktörlerin, sosyodemografik özelliklerin, sektörel ve mekânsal etkenlerin ön plana çıkarıldığı görülmektedir.¹⁷

¹⁷ Kayıt dışılığın etkileyen faktörlere yönelik geniş bir literatür taraması için bkz. Rei ve Bhattacharya (2008), Andrews vd. (2011), Schneider ve Buehn (2018), Perry vd. (2007) ve Gaspareniene vd. (2022).

3.1. Yasal Düzenlemelere İlişkin Faktörler

3.1.1. Vergi uygulamaları

Kayıt dışılığa odaklanan çalışmaların önemli bir bölümü kayıt dışılığa etki eden faktörler arasında vergi düzenlemelerini başlıca nedenler arasında saymaktadır. Nitekim çalışanlar açısından bakıldığında özellikle gelir vergisi ve zorunlu sosyal güvenlik ödemeleri gibi mali boyutun bireylerin kayıt dışı olarak faaliyet gösterme kararlarında önemli bir etken olduğu görülmekte (Ulysea, 2010:87; Elgin vd., 2021:49), kayıtlı ekonomide faaliyet göstermenin maliyeti ile özellikle vergi sonrası gelir düzeyi arasındaki farklılıklar bireylerin kayıt dışı ekonomiye yönelmesine neden olabilmektedir (Buehn vd., 2009:706). Bu duruma işaret eden Schneider ve Buehn (2018:4) uygulanan vergi politikaları sonucunda ortaya çıkan vergi yükünün özellikle işgücünün çalışma ve serbest zaman arasındaki tercihini etkilediğini ve bu bağlamda kayıt dışı ekonominin daha cazip görünmesine neden olabildiğine işaret ederek bireylerin istihdam edildikleri işten dolayı elde ettikleri gelir ve vergi kesintileri sonrası kalan gelir arasındaki farkın kayıt dışı ekonomiyi tetikleyen önemli bir unsur olduğunu ifade etmektedir.

Benzer bir durum işletmeler açısından da söz konusudur. İşletmeler de çalışanlar gibi vergi yasalarından uzak kalmak, sosyal güvenlik yasalarından kaçınmak ve maliyetleri azaltmak için kayıt dışı faaliyetlere yönelebilmektedir. Nitekim kayıtlı firmalar vergi ödemek ve yasal düzenlemelere uymak zorunda olduklarından kayıt dışı firmalara nazaran daha büyük bir maliyet dezavantajına sahip durumdadırlar (La Porta ve Shleifer, 2014:120). Dolayısıyla firmalara yönelik vergi oranlarının düzeyi, vergi çeşidi, vergi ödeme sayısı ve toplam vergi ödemesi gibi faktörleri kapsayan aşırı yüksek vergi yükü, doğrudan vergi kaçırma eğilimini ve dolayısıyla kayıt dışılığını artıran faktörler arasında yer alabilmektedir (OECD, 2018b:12).

3.1.2. Bürokrasi ve işlem maliyetleri

Özellikle iş piyasasında kayıtlı olarak faaliyet gösterebilmek için uyulması gereken düzenlemelerin fazlalığı ve ilgili prosedürlerin getirdiği yükler iktisadi aktörleri kayıt dışılığa yönelten önemli faktörler arasında gösterilmektedir (Ulysea, 2010:89). Bu hususa vurgu yapan Djankov vd. (2002:23) kayıtlı ekonominin maruz kaldığı düzenlemelerin katılığının daha yüksek bir düzeyde kayıt dışı ekonomi ve kayıt dışı

istihdamla ilişkili olduğunu ortaya koyarken Andrews vd. (2011:28) de katı regülasyon ve belli başlı yasal zorunlulukların, rekabeti engelleyici prosedür ve benzeri bazı diğer uygulamaların firmaların maliyetini artırarak kayıt içine girişindeki engelleyici rolüne vurgu yaparak özellikle ampirik çalışmalarda otaya konulan mevzuat engelleri ile düzeyi kayıt dışı ekonomi arasındaki pozitif ilişkiye dikkat çekmektedir.

Benzer şekilde Kelmanson vd. (2019:10) de bu tür bürokratik düzenlemeler ile piyasaya giriş işlemlerinin getirdiği yüklerin maliyeti artırdığını ve girişim özgürlüğünü kısıtladığını ileri sürerek bu düzenlemeleri kayıt dışılığı etkileyen başlıca faktörler arasında göstermektedir. Nitekim özellikle henüz yeterli bir düzeyde geliri olmayan yeni girişimler, küçük ölçekli firmalar ve serbest meslek sahipleri için bu tür iş piyasası düzenlemeleri kayıt dışı ekonomiye eğilimi artırıcı bir nitelik taşıyabilmektedir (Marchese, 2015:9).

Bu tür dışlayıcı uygulamaların ve bürokrasinin kayıt dışı ekonomi üzerindeki etkisini inceleyen bazı çalışmalar da özellikle yasal düzenlemeler özelinde yapılan kolaylaştırıcı ve basitleştirici uygulamaların da kayıt dışı ekonomiyi azaltıcı etkiye sahip olabileceğine vurgu yapmaktadır. Goel ve Nelson (2016:362) geniş bir veri tabanı kullanarak dünya ülkeleri genelinde yapmış oldukları çalışmanın sonucuna dayanarak bürokratik işlemlerin karmaşıklığının kayıt dışı faaliyetlere olan etkisine işaret etmekte ve bu işlemlerin basitleştirilmesine yönelik uygulamaları da kayıt dışı ekonomiyi azaltmak için önemli bir politika aracı olarak sunmaktadır. Aynı hususa vurgu yapan Bruhn (2011:386) firmaların kayıt süreçlerinin basitleştirilmesiyle birlikte kayıt altında çalışmayı tercih eden firma sayısının artabildiğine dikkat çekerken Perry vd. (2007:170-171) de özellikle küçük ölçekli firmalar özelinde vergi sistemi ve kayıt işlemlerine ilişkin yapılan düzenlemelerin ve kolaylaştırıcı uygulamaların firmaların kayıt içine geçebilmesi yönünde teşvik edici bir role sahip olabileceğini belirtmektedir.

3.1.3. İş kanunu düzenlemeleri

Kayıt dışı ekonomiyi inceleyen birçok çalışma özellikle iş piyasasındaki yasal düzenlemelere ayrı bir vurgu yaparak belli başlı mevzuat uygulamalarının kayıt dışı faaliyetleri artırabildiğine dikkat çekmektedir. Nitekim yürütülen birçok ampirik çalışmada özellikle istihdamı koruyucu birtakım yasal düzenlemelerin katılımı ile kayıt dışı ekonomi arasında pozitif bir ilişki ortaya konulmaktadır (Andrews vd., 2011:29).

Bu çerçevede Marchese (2015:9) iş korumaya yönelik güçlü yasal düzenlemelerin girişimciler tarafından işlerin kayıtlı ekonomi içine alınması ve bu girişimcilerin düzenli istihdam talebine yönelik engelleyici bir unsur olabildiğini ifade ederken Almeida ve Carniero'ya (2006:2) göre de özellikle gelişmekte olan ülkelerin birçoğunda mevcut olan katı işgücü piyasası düzenlemeleri, yüksek maliyetleri kayıtlı istihdam ve düşük işgücü esnekliği anlamına gelmekte ve bu tür uygulamalar aynı zamanda firmalar açısından ilgili düzenlemelerden kaçınma ve kayıt dışı işçi çalıştırma bağlamında güçlü bir teşvik oluşturabilmektedir. Benzer şekilde iş kanunu çerçevesinde özellikle asgari ücret ve çalışma saatlerinin uygunluğu gibi denetimlere maruz kalmak istemeyen firmalar da kayıt dışılığı bu denetimlerden kaçış fırsatı olarak görerek çoğunlukla kayıt dışı istihdamı tercih edebilmektedir (Iguida vd., 2016:4).

İşgücü piyasası katılığı ve kayıt dışılık arasındaki ilişkiyi ele alan ve 100'den fazla ülke verisini kullanarak bu ilişkiyi ampirik olarak inceleyen Djankov ve Ramalho (2009:10) özellikle gelişmekte olan ve göreceli olarak daha katı işgücü yasaları olan ülkelerde kayıt dışı sektörlerin daha yaygın olduğunu ortaya koymaktadır. Bu doğrultuda iktisadi konjonktür dalgalanmalarına da dikkat çeken OECD (2008a:103) istihdam yasalarının firmaların işgücüne yönelik düzenleme yapma esnekliğine ilişkin engel oluşturabildiğini, oluşacak işçi çıkarma maliyetlerine maruz kalmak istemeyen firmaların kayıt dışı işgücüne eğilim gösterebildiğine vurgu yapmaktadır.

3.1.4. Kamu otoritesine ilişkin faktörler

Denetim etkinliği, yaptırım gücü, şeffaflık, hesap verebilirlik, kurumsal kalite gibi kamu otoritesi ile ilgili faktörler ve çoğu zaman bu faktörlerle doğrudan bağlantılı olan toplumdaki vergi ahlakı algısı da birçok çalışmada bireylerin ve firmaların kayıt dışılığını etkileyen önemli etkenler arasında gösterilmektedir.

3.1.4.1. Denetim etkinliği ve yaptırım gücü

Kayıt dışı olarak yürütülen faaliyetler yasal çerçeve dışında olmakla birlikte yaptırımların caydırıcılığı ve yakalanma olasılığı düştükçe daha fazla bireyin bu riski göz önüne alması, kayıt dışılığa yasal duruşu ve kamu otoritesinin yaptırım gücünü kayıt dışı ekonominin azaltılmasında oldukça kritik bir noktaya taşımaktadır (Schneider, 2013:7). Marchese (2015:10) kamu otoritesinin kayıt dışı faaliyetlere yönelik yaptırım gücünün yetersiz olmasını veya yolsuzluk gibi unsurları kayıt dışı faaliyetleri arttıran

başlıca nedenler arasında göstermektedir. Andrews vd. (2011:30) de özellikle hukukun üstünlüğüne ve yaptırım gücüne olan güvenin kayıt içinde faaliyet gösterme eğilimini arttırdığını, yasal düzenlemelere uyumun sıkı bir şekilde takip edildiği ve yaptırımların etkin olduğu durumlarda yapılan denetimlerin özellikle vergi kaçırmaya yönelik uygulamaları önemli ölçüde azalttığını ifade etmektedir.

Kayıt dışı faaliyetlere dahil olma düzeyi ile bu faaliyetlere ilişkin yakalanma ve cezalandırılma riski arasındaki ilişkiyi ele alan Allingham ve Sandmo (1972:330), iktisadi aktörlerin kayıt dışı faaliyetlerin yaygın olmasında kamu otoritesinin denetim ve yaptırım gücünün önemine vurgu yaparken Perry vd. (2007:226) de kamunun yaptırım gücünün düşük olduğu ve caydırıcılığın yetersiz kaldığı durumlarda vergi kaçırma eğilimlerinin daha yüksek olduğunu belirtmektedir. Benzer şekilde De Andrade vd. (2016:52-53) kayıt dışı firmaların kayıt altına alınmasında bu firmalar özelinde yapılan denetimlerin ve uygulanan yaptırımların kayıtlılık seviyesini artırdığını ortaya koyarken farklı kurumlarca eşgüdüm halinde yapılacak denetimlerin bu durumun etkinliğini arttıracığını ifade etmektedir.

Denetim ve yaptırım gücü özelinde yürütülen bazı çalışmalar ise yasal otoriteler tarafından yapılan denetimlerinin sıklığının ve aşırı düzeyde uygulanan kamu yaptırım gücünün beklentilerin tersi bir etki yaratarak kayıt dışı faaliyetleri arttırabileceğini ileri sürmektedir.¹⁸ Portes ve Haller (2005:409) kayıt dışı faaliyetlerin genel olarak denetimden kaçma amacıyla yürütülmüş olduğunun altını çizerek bu tür düzenleme ve denetimlerin düzeyinin artmasıyla bunlardan kaçmaya yönelik fırsat arayışlarının da artabileceğini işaret etmektedir. Benzer şekilde Murphy (2005:565) de adil olmayan ve ağır yaptırımlara dikkat çekerek adil ve makul düzeyde uygulanmayan cezaların, kamu otoritesinin adaletine olan inancı ve güveni sarsarak ilgili düzenlemelere uyum düzeyini azaltabileceği riskine dikkat çekmektedir.

3.1.4.2. *Şeffaflık, hesap verebilirlik ve kurumsal kalite*

Literatürde birçok çalışmada kamu otoritesinin yönetim kalitesi, kurumlara ve toplumun diğer kesimlerine olan güven gibi hususlar kayıt dışılığı etkileyen önemli

¹⁸ Schneider ve Buehn (2018:5), geleneksel iktisat teorisinde kayıt dışılığın azaltılması veya önlenmesine yönelik kamu otoritelerinin zorlayıcı gücünün etkisinin güçlü bir şekilde vurgulandığını ifade etmekle birlikte özellikle yasal altyapı ve periyodik denetimlere ilişkin benzer yapıda veri toplama süreçlerindeki zorluklar sebebiyle (OECD ülkeleri de dahil olmak üzere) bu teoriyi destekleyen ampirik çalışmaların yetersiz olduğunu belirtmektedir.

faktörler arasında gösterilmektedir. Birçok ampirik çalışma da bu durumu destekler nitelikte yasal sistemin etkinliği ve kalitesi, sözleşmelerin uygulanması ve mülkiyet haklarının korunması dahil olmak üzere iktisadi işlemleri ve etkileşimlerin temelini oluşturan, bunları destekleyen ve kamu otoritesi tarafından oluşturulan uygulamaları içeren kurumsal kalitenin ülkelerin kayıt dışı düzeylerindeki farklılıklarını açıklayan önemli bir etken olduğunu ortaya koymaktadır (Shapiro, 2015:79). Özellikle kamu kurumlarına duyulan güven de firmaların vergi uyumunda oldukça etkili olabilmektedir (Scholz ve Lubell, 1998:398).

Bu çerçevede kamunun kurumsal kalitesini ön plana çıkaran Packard vd. (2012:127) yolsuzluğun yaygın olduğu, şeffaflığın ve hesap verilebilirliğin zayıf olduğu ülkelerde bireylerin vergi kaçırmaya yönelik eğilimlerini daha kolay gerekçelendirilebildiğini ve bu eğilimlerin kolaylıkla kabul edilebilir sosyal bir norm haline gelebildiğini vurgulayarak bireyleri kayıtlı ekonomi içinde faaliyet göstermeye teşvik edecek kurumsal yapıya, şeffaflığa ve hukuk kurallarının gücüne dikkat çekmektedir. Benzer bir bakış açısıyla Perry vd. (2007:228) vergi gelirlerinin ihtiyaçlara cevap verebilecek nitelikte kullanıldığına yönelik genel algının oluştuğu durumlarda vergi mükelleflerinin vergi ödeme isteğinin arttığını ifade ederken Andrews vd. (2011:26) de güvence altına alınan mülkiyet haklarının, bağımsız ve tarafsız bir yargının, yolsuzluğun azaltılmasında etkin rol üstlenen kamu kurumlarının, kayıtlı ekonomiyi teşvik etme adına temel bir role sahip olduğunu belirtmektedir.

3.1.4.3. Vergi ahlakı

Genel olarak vergi ödeme konusundaki ahlaki yükümlülük ve vergi ödeyerek topluma katkıda bulunma inancı olarak ortaya konulan vergi ahlakı kavramı (Torgler ve Schneider, 2009:230) aynı zamanda bireylerin vergi düzenlemelerine gönüllü uyumu ve bu uyumun farklı nedenlerle içsel bir teşvik olarak ortaya çıkması durumu olarak da ifade edilebilmektedir (Luttmer ve Singhal, 2014:149-150). Dolayısıyla vergi ahlakı kavramında kayıt dışı faaliyetlerde bulunanların tespit edilmeleri durumunda karşı karşıya kalacakları maliyet ve yaptırımların etkisinin ötesine geçen, farklı motivasyonlarla vergi düzenlemelerine olan uyumun ön plana çıktığı söylenebilir (Sjoberg vd., 2019:2).

Nitekim Torgler (2011:4) sadece cezanın ve yakalanma riskinin vergi uyumu düzeyini açıklamada yetersiz kaldığını ve farklı motivasyonlarla oluşan vergi ahlakının bu açıdan önemli bir etkisi olduğuna işaret etmektedir. Bu bağlamda Medina ve Schneider (2018:35) de özellikle vergi ahlakına yönelik sosyal normların yaygın olduğu ve yüksek vergi uyum düzeyine sahip toplumlarda bireylerin kayıt dışı faaliyetlere yönelik eğilimlerinin azaldığını vurgulamaktadır. Yapılan birçok araştırma da hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerde vergi ahlakı ile vergi uyumu arasında önemli bir ilişki olduğunu ortaya koymaktadır (OECD, 2013:2).

Schneider ve Buehn'e (2018:5) göre toplanan vergiler, vergi veren kesim ile kamu otoritesi arasında psikolojik bir anlaşma doğurmakta ve bu anlaşma da vergi uyumu kavramını ortaya çıkarmaktadır; çünkü bireyler, kendileri için önemli olan kamu hizmetlerinin yerine getirildiğini gördükleri veya buna inandıkları zaman vergilerini ödemede daha istekli olmaktadır. Ancak vergilerin doğru bir şekilde harcanmaması durumunda bireyler açısından kanunlara uymamanın ahlaki maliyeti azalmakta ve bu durum vergi ahlakını olumsuz etkileyebilmektedir (Torgler, 2005:138). Dolayısıyla özellikle kamu otoritesine olan güven ve adil olduğuna yönelik inanç (Alm ve Torgler, 2006:228) yanında kamu harcamalarının etkinliği (Alasfour vd., 2016:128) de vergi ahlakı açısından oldukça kritik bir nitelik kazanmaktadır. Benzer şekilde vergi veren mükellefler arasında diğer iktisadi aktörlerin kayıt dışı ekonomide yer aldığına dair düşüncelerin yaygınlaşması da dürüst davranmama ve vergilerden kaçınmanın ahlaki maliyetlerini azaltarak bu kesimin kendi faaliyetlerini kayıt dışı ekonomiye kaydırmasına neden olabilmektedir (Torgler, 2011:16).

3.1.5. Makroekonomik faktörler

3.1.5.1. Enflasyon

Kısaca genel fiyat düzeyindeki artış olarak ifade edilebilen enflasyon özellikle bireylerin alım gücünü etkilemesi sebebiyle kayıt dışılığa etki edebilen faktörlerden biri olarak değerlendirilmektedir. Bu etkiye dikkat çeken Crane ve Nourzad (1986:218) özellikle enflasyonun nominal gelirin reel değerini azaltması nedeniyle ortaya çıkan kayıpları telafi etmek için bireylerin vergi kaçırabildiklerini belirtirken Abu-Lila vd. (2021:1052) da satın alma gücünde enflasyon nedeniyle yaşanan düşüşlerin, halihazırda

sahip oldukları yaşam standartlarını devam ettirmek isteyen bireyleri kayıt dışı ekonomiyi teşvik edebildiğinin altını çizmektedir.

Üretim maliyetlerini de artırması nedeniyle enflasyon, işlem maliyetlerini (vergi ödemeleri vb.) azaltmak isteyen firmaları da kayıt dışına teşvik edebilmektedir (Goel ve Nelson, 2016:355). Ek olarak yüksek enflasyonun vergi dilimlerinde kaymaya neden olduğu dönemlerde mükelleflerin ödeme yükümlülükleri artmakta, bu durum da vergi ödeyen kesimlerde vergi kaçırma eğilimini artırabilmektedir (Alm ve Embaye, 2013:516). Diğer taraftan enflasyon ve makroekonomik istikrar arasındaki ilişkiye vurgu yapan Macias ve Cazzavillian (2010:350) Meksika özelinde yürütmüş oldukları çalışmada enflasyonu ekonomik istikrarın önemli bir göstergesi olarak kabul etmekte ve yüksek enflasyon seviyelerinin kredi sektörünün istikrarsız yarattığına, küçük işletmelerin kapanmasına ve karaborsanın yaygınlaşmasına neden olduğunu ve bu yolla kayıt dışı ekonomiyi arttırdığını ortaya koymaktadır.

3.1.5.2. İşsizlik

Kayıt dışı faaliyetler ile işsizlik seviyesi arasındaki ilişki de birçok çalışmada önemli bir araştırma konusu niteliğindedir. Ancak kayıt dışı faaliyetlerde bulunan işgücünün heterojen yapısı ve konjonktürel birçok faktörün işsizlik ve kayıt dışı ekonomi arasındaki ilişkiyi önemli derecede etkileyebilmesi nedeniyle literatürde işsizlik ve kayıt dışılık arasındaki ilişki çok net bir şekilde ortaya konulamamaktadır (Schneider, 2012:57).

Nitekim işsizliğin yüksek olduğu bir ortamda bireylerin kayıt dışı ekonomi içinde iş bulma çabası daha yüksek iken işsizliğin yüksek olduğu dönemlerde aynı zamanda kayıt dışı iş imkanlarının da azalması da olası bir durumdur (Alanon ve Gomez-Antonio, 2005:1014). Dell'Anno (2003:10) durgunluğun olduğu veya ekonomide küçülme yaşanan dönemlerde kayıt dışı faaliyetlerin azalma ihtimali yanında artan işsizliğin bireyleri kayıt dışı faaliyetlere de yöneltebileceğini belirterek zıt olan bu iki etki nedeniyle kayıt dışı ekonomi ve özellikle resmi işsizlik arasındaki ilişkinin zayıf olduğunu ileri sürmektedir.

İşsizlik ve kayıt dışılık arasındaki ilişkinin gelir ve ikame etkilerinin nihai sonucu tarafından belirlendiğini ileri süren Bajada ve Schneider (2009:1046-1047) de gelir etkisine kayıtlı ekonominin büyümesiyle ortaya çıkan kayıt dışı ekonomiye dahil olma

durumu olarak yaklaşırken ikame etkisini de işsiz kesimin kayıt dışı ekonomiye dâhil olma isteğinin bir sonucu olarak görmektedir. Bu çerçevede kayıtlı ekonominin daraldığı dönemlerde işsizliğin artmasıyla bireyleri kayıt dışı ekonomiye teşvik eden ikame etkisi artarken aynı zamanda gelir etkisine kaynaklık eden kayıt dışı iş fırsatları da azalmaktadır. Dolayısıyla bu birbirine zıt bir şekilde ortaya çıkan bu iki etkinin düzeyi, işsizlik ile kayıt dışı ekonomi arasındaki nihai ilişkiyi belirlemektedir. Bu şekilde işsizliğin arttığı bir ortamda işsiz kalan bireyler için kayıt dışı ekonomi önemli bir alternatif olarak ortaya çıktığını vurgulamakla birlikte bu dönemlerde genel olarak kayıtlı ekonominin de küçülmesi sebebiyle nihai olarak kayıt dışılığın azalmasının da muhtemel olduğunu dile getirmektedir.

Kayıt dışı ekonomi ile işsizlik arasındaki bağlantının çok belirgin olmadığını ifade eden bu çalışmalar yanında işsizliğin kayıt dışı ekonomiyi etkileyen önemli nedenlerden biri olduğunu ortaya koyan birçok çalışma da mevcuttur. Özellikle marjinalist teori bakış açısıyla kayıt dışılığı ele alan bazı çalışmalarda kayıt dışı faaliyetlerin bireyler tarafından iktisadi bir zorunluluk olarak görüldüğüne vurgu yapılarak kayıt dışılığın emek piyasasına dâhil olmak için başka bir alternatifi olmayan özellikle işsiz kesimlerle ilişkilendirilmektedir (Williams ve Horodonic, 2017:101).

Blair ve Endres'e (1994:288) göre kayıt dışı ekonomi özellikle işsiz bireyler açısından bir destek kaynağı olması nedeniyle oldukça kritik bir fonksiyona sahiptir. Bilhassa artan işsizlik ve uzun süren işsizlik dönemleri, bireyleri kayıt dışı ekonomi içindeki faaliyetlere yöneltebilen başlıca etkenler arasında yer alabilmektedir. Benzer şekilde uzun işsizlik sürelerinin kayıt dışılık üzerindeki etkisine dikkat çeken Perazzi vd. (2017:246) de kayıt dışılığın özellikle yapısal işsizliğin ve uzun süren iş arayışlarının sonuçlarından biri olduğunu ifade etmektedir. Aynı yaklaşımla Marchese (2015:9) ekonomik büyüme dönemlerinde kayıt dışılık eğilimleri azalan girişimcilerin özellikle iktisadi durgunlukların yaşandığı dönemlerde azalan gelirlerle baş etmek amacıyla kayıt dışı faaliyetlere yönelebildiğini belirterek iktisadi dalgalanmalar ve işsizliğin kayıt dışı faaliyetler üzerinde yansımaları olabileceğinin altını çizmektedir.

3.1.5.3. *Finansal gelişmişlik*

Finansal piyasalar ve kayıt dışı ekonomi arasındaki ilişkiye odaklanan çalışmalarda elde edilen bulgular genel olarak bir ülkenin finansal gelişmişlik düzeyi ile kayıt dışılığı

arasında önemli bir bağlantı olabileceğine işaret etmektedir. Kayıtlı olarak faaliyet göstermenin özellikle kredi piyasasına erişim ve düşük maliyetli borçlanma gibi avantajlarına dikkat çekilen bu çalışmaların çoğunda finansal gelişmişlik düzeyi ile hem firmaların hem de işgücünün kayıt içine girme eğilimleri arasındaki pozitif ilişkiye dikkat çekilmektedir.

Kayıt dışılık özelinde bu ilişkiye odaklanan Capasso ve Japelli (2013:167) gelişen finansal piyasanın ve daha verimli araçların piyasaya girmesinin kredi maliyetlerinin düşmesine kaynaklık ederek düşük maliyetli kredilere ulaşma açısından kayıt dışı olarak faaliyet göstermenin fırsat maliyetinin yükselttiğini ifade etmekte, bu düşünceyle finansal piyasanın gelişmişliği ile kayıt dışı ekonominin büyüklüğü arasında ters bir ilişki olduğunu ileri sürmektedir. Ayrıca kayıtlı olarak faaliyet gösteren işletmeler de kayıtlı olmanın maliyetlerine rağmen daha uygun şartlarla kredi piyasasına erişime sahip olabilmektedir (D'Erasmus ve Boedo, 2012:286). Kayıt dışılığın formel kredi piyasalarına erişimin firmalar açısından da kısıt oluşturduğuna dikkat çeken Massenet ve Straub (2016:1049), özellikle kayıtlı ekonomi için sunulan düşük faiz oranlarının kayıt dışı ekonomi düzeyini azaltabileceğini vurgularken Gandelman ve Rasteletti (2016:1673) de bilhassa mali açıdan finansal piyasalara daha fazla ihtiyaç duyan sektörlerde kredi olanaklarındaki artışın kayıtlı ekonomiyi arttırabileceğini ifade etmektedir.

Yürütülen birçok ampirik çalışma da kayıt dışı ekonomi ve finansal sistem arasındaki bu ilişkiyi destekler niteliktedir. Nitekim Bose vd. (2012:620) finansal sistemin önemli bir bileşeni olan bankacılık sektörünü ele aldığı ve 137 ülke verisini kullanarak yürütmüş olduğu ampirik çalışmada, bankacılık sektörünün gelişmişlik düzeyi arttıkça kayıt dışı ekonomi düzeyinin azaldığını ortaya koyarak özellikle bankacılık sistemin derinliği ve etkinliğinin bu duruma önemli derecede katkı sağladığı sonucuna ulaşmaktadır. Finansal sistemin yapısı ve vergi kaçırma arasındaki ilişkiyi inceleyen ve 102 ülkeyi kapsam içine alan benzer bir çalışmada da Beck vd. (2014:766) kredi bilgi paylaşımı ve bankaların penetrasyon seviyesinin vergi kaçırma eğilimini azalttığını ortaya koymaktadır. Türkiye özelinde yapılan ve finansal derinlik ile kayıt dışı istihdam düzeyi arasındaki ilişkiyi inceleyen başka bir çalışmada da Dalgıç (2019), piyasa tarafından kullanılan banka kredilerinin kayıtlı istihdamı arttırabileceğini ortaya

koyarak kayıt dışılığın azaltılmasında iktisadi aktörlerin kredi imkanlarını artıran politika ve uygulamaların önemine dikkat çekmektedir.

3.1.5.4. *Ekonomik büyüme*

Ekonomik büyümenin kayıt dışı ekonomi üzerindeki etkisi çerçevesinde genel olarak iki farklı değerlendirmenin ortaya çıktığı görülmektedir. İlk görüşe göre firmaların faaliyetlerinin genişlemesi anlamına gelmekte olan yüksek ekonomik büyüme dönemlerinde faaliyetleri artan firmalar işgücünü çekebilmek için daha iyi ücret, yardım ve sosyal güvenceler sunmak, yani bir anlamda işleri kayıtlı hale getirmek durumunda kalmaktadırlar (Heintz ve Pollin, 2003:16). Bundan dolayı ekonomik büyümeyle birlikte iş piyasasında kayıt dışı faaliyetlere kıyasla daha güvenilir ücret rejimleri ve sosyal güvenlik düzenlemelerini içeren istihdam fırsatları yaratılmakta, bu durum da kayıt dışı olarak faaliyet gösteren işgücünü kayıtlı ekonomi içine yönlendirerek uzun dönemde kayıt dışı ekonomiyi azaltabilmektedir (Luong vd., 2020:151).

Ekonomik büyümenin kayıt dışı ekonomiyi arttırabileceğini ileri süren diğer bakış açısında ise ekonominin yapısal özelliklerine dikkat çekilmekte ve özellikle ekonomik büyümenin altında yatan niteliklere vurgu yapılmaktadır. Bu bağlamda büyümenin tek başına kayıt dışı istihdamı azaltmada yeterli olmayabileceğini ve büyümenin nasıl gerçekleştiğinin de önemli olduğunu ifade eden Heintz (2012:14), artan işgücü için yeterli düzeyde kayıtlı istihdam olanaklarının yaratılmadığı bir ekonomik büyüme sürecinde kayıt dışı istihdamın artabileceğinin altını çizmektedir. Özellikle artan rekabetin işgücü maliyetlerini azaltmaya zorladığı bir büyüme ortamında kayıt dışı istihdama yönelik eğilimin artabileceğini ve bu durumun da kayıt dışı işgücü talebini tetikleyebileceğini belirtmektedir.

Ekonomik büyümenin kayıt dışı ekonomi üzerindeki uzun kısa ve uzun dönemli etkisine vurgu yapan bir başka çalışmada Goel vd. (2019b:98), ekonomik büyümenin kayıt dışı ekonomide kolayca üretilebilen mal ve hizmetlere yönelik talebi yükselterek kayıt dışı ekonomiyi arttırabileceğini, düşük gelirin de para tasarrufu için bireyleri kayıt dışı ekonomide daha ucuz alternatifler arama yönünde teşvik edebileceğini ifade etmektedir. Uzun dönemde ise ekonomik gelişme ile birlikte gelişecek kurumsal yapının, kayıt dışı faaliyetlerin fırsat maliyetini arttıracağını belirterek kayıt dışı

faaliyetlerin azalma ihtimalini ortaya koymaktadır. Benzer şekilde Elgin ve Oztunalı (2014:149) da büyüme ve kayıt dışılık arasındaki ilişkide kurumsal yapının önemine dikkat çekerek kurumsal kalitenin düşük olduğu durumlarda ekonomik büyümenin kayıt dışı ekonomiyi azaltmadığını, tersine kayıt dışı ekonominin kayıtlı ekonomi ile birlikte büyüdüğünü öne sürmektedir.

3.1.5.5. *Dışa açıklık*

Kayıt dışılığın nedenlerini inceleyen literatürdeki bazı çalışmalarda ülkenin ticari olarak dışa açıklık düzeyi de önemli bir araştırma konusudur. Bu çalışmalarda elde edilen bulgular genel olarak değerlendirildiğinde ise ticari açıklığın kayıt dışı ekonomi üzerine etkisinin ülkelere göre farklılaşabildiğini ve dolayısıyla genel geçer bir sonucun ortaya konulmasının da oldukça zor olduğunu göstermektedir.

Davalos (2019:506) Heckscher–Ohlin–Samuelson modeli çerçevesinde faktör hareketliliğine yönelik engellerin olmadığı bir ortamda dış ticarete açılmanın ülke içinde daha fazla olan üretim faktörüne olan talebi artıracığını, özellikle emek talebinde yaşanabilecek bu artışların aynı zamanda düşük nitelikli emeğin ücretlerinde artış ve daha düşük kayıt dışılık düzeyi anlamına geleceğini ifade etmektedir. Dışa açıklık ve kayıt dışılık arasındaki ilişkiyi Mısır özelinde inceleyen Salem ve Zaki (2019:487), yürüttükleri çalışmada ticari açıklık düzeyinin artması ile birlikte verimliliği daha düşük olan kayıt dışı firmaların piyasadan çıkmak zorunda kaldığına vurgu yaparak sadece üretken firmaların uluslararası piyasalara ihracat yaparak pazarlarını genişletme olanağını bulduğunu belirtmekte, nitelikli ve kayıtlı işgücüne olan talebin artmasını sağlayan bu durum sayesinde de ticari açıklık ve kayıtlı istihdam arasında pozitif bir ilişkinin varlığını ortaya koymaktadır. Benzer şekilde Avrupa ülkeleri özelinde yapmış oldukları çalışmada kayıt dışı faaliyetler ile dışa açıklık arasında ters bir ilişki olduğunu ortaya koyan Kelmanson vd. (2019:11) ise ticari faaliyetlerin nispeten daha şeffaf ve vergilendirilmesinin kolay olduğuna dikkat çekerek bu tür faaliyetlerin vergi amacıyla gizlenmesinin daha zor olduğunu ileri sürmektedir.

Diğer taraftan ülkenin dışa açıklık seviyesi çerçevesinde kayıt dışılık ve uluslararası ticari serbestleşme sürecine odaklanan Goldberg ve Pavcnik (2003:494), Kolombiya özelinde yürütmüş oldukları analizlerde dışa açılma ve ticari açıklığın rekabeti artırıcı

etkisine dikkat çekerek gümrük vergi oranlarındaki azalmanın, etkisi az olsa da belli bir dönem için kayıt dışı istihdamı arttırdığını sonucuna ulaşmaktadır.

Dışa açıklık ve kayıt dışılık bağlamında incelenen diğer bir unsur da yabancı yatırımların kayıt dışı ekonomi üzerindeki etkisidir. Ülkenin dışa açıklık düzeyinde olduğu gibi yabancı yatırımların ülke içindeki kayıt dışılık düzeyi üzerindeki etkisine yönelik farklı değerlendirmeler bulunmaktadır. Bu bağlamda yabancı yatırımların kayıt dışılığı tetikleyebileceğine dikkat çeken Beladi vd. (2016:346) yabancı yatırımlarla ortaya çıkan talep artışının doğrudan kayıtlı firmalar tarafından sermaye yatırımları yoluyla karşılanması yerine bu talebin kayıt dışı istihdamın yüksek olduğu taşeron firmalar aracılığıyla sağlanması durumunda doğrudan yabancı yatırımların kayıt dışı ekonomiyi artabileceğini belirtmektedir. Diğer taraftan Davidescu ve Strat (2015:116) tarafından yürütülen ve Romanya'daki kayıt dışı ekonominin incelendiği başka bir çalışmada ise tersi bir duruma işaret edilerek ülkeye gelen yabancı yatırımların ekonomik faaliyeti hızlandırması ve vergi reformuna öncülük etmesi yoluyla firmaların mali düzenlemelere uyumunu artırmış olabileceği ve doğrudan yabancı yatırımların vergi kaçırma uygulamalarının azalmasına kaynaklık etmiş olabileceği ifade edilmektedir.

3.1.6. Sosyodemografik faktörler

Literatürde kayıt dışı ekonomi oluşturan nedenleri inceleyen çalışmaların büyük bir bölümü özellikle iktisadi faktörlere ve kamu otoritesi uygulamalarına odaklanmakla birlikte bunlar dışında da iktisadi aktörlerin kayıt dışılığını etkileyen farklı birçok neden de araştırma konusu olmaktadır. Nitekim Berdiev vd. (2020:179) özellikle ülkeden ülkeye ve hatta ülke içinde bölgeden bölgeye değişebilen sosyal ve kültürel yapının kanunlara uyum üzerinde önemli bir etkiye sahip olabileceğini vurgulamaktadır. Bu bağlamda yapılan birçok çalışmada özellikle yaş, cinsiyet, medeni durum, eğitim, iş ile ilgili tecrübe düzeyi, göç gibi bireylerin toplum hayatına ve işgücüne katılım düzeyi, toplum içindeki roller ve sahip olduğu konum gibi temel bazı sosyodemografik özelliklerin de kayıt dışı faaliyetlere katılım üzerinde önemli etkiler yaratabileceği ortaya konulmaktadır.

3.1.6.1. Yaş düzeyi

Özellikle genç yaşta işgücüne katılan bireyler, kayıt dışı ekonomiyi istihdama giriş fırsatı olarak değerlendirilebilmekte ve bu kişiler kayıtlı bir iş bulana kadar kayıt dışı istihdamı çoğu zaman zorunlu ya da bilinçli bir tercih sebebi olarak görebilmektedir (Perry vd., 2007:7). Bu doğrultuda iş piyasasına giriş yapabilme, deneyim kazanma ve nihayetinde de kayıtlı istihdama geçmek için öncelikli olarak kayıt dışı işler edinmek, gençler açısından önemli bir yol olarak ortaya çıkabilmektedir (Gatti vd., 2014:106).

ILO (2018a:19) bilhassa gelişmekte olan ülkelerde gençlerin kayıt dışı istihdam olasılıklarının daha yüksek olduğuna vurgu yaparken daha ileri yaşlarda ülkelerin gelişmişlik seviyesinden bağımsız olarak özellikle yaşlı bireylerin de diğer yaş gruplarından, hatta gençlerden bile daha yüksek kayıt dışı istihdam oranlarına sahip olduğuna dikkat çekmektedir. Nitekim yeterli donanımına veya beşerî sermayeye sahip olmayan ya da yeterli bir emekli maaşına sahip olabilmenin uzun yıllar gerektirdiği durumlarda kayıt dışı faaliyetler birçok yaşlı birey için alternatif oluşturabilmektedir (Perry vd., 2007:7).

Özellikle çalışma döneminde elde edilen iyi yaşam standardını devam ettirebilme amacıyla emekli bireylerin önemli bir bölümü mevcut gelirlerini desteklemek için de kayıt dışı sektörlere yönelebilmektedir (Beedie, 2014:43). Dolayısıyla halihazırda işverenlerden sosyal güvenlik primi ödeme talebi olmayan emekli bireylerin bu durumu daha fazla gelir veya iş piyasasında kalma fırsatı olarak görmesi, söz konusu yaş grubunda kayıt dışı çalışma eğiliminin artmasında önemli rol oynayabilmektedir (Başlevet ve Acar, 2015:82).

3.1.6.2. Cinsiyet durumu

Kayıt dışılığın cinsiyet boyutunu ele alan araştırmaların önemli bir bölümünde özellikle kadınların erkeklere kıyasla işgücü piyasasında yaygın olarak daha dezavantajlı konumda olduğu ve kayıt dışı faaliyetlerin kadınlar arasında yaygın olmasında bilhassa toplumsal ve cinsiyet rollerinin öne çıktığı görülmektedir.¹⁹

¹⁹ ILO (2018a:21) dünya genelinde kadınların kayıt dışı istihdam oranlarının erkeklere kıyasla daha düşük olduğunu ortaya koymakla birlikte kayıt dışı faaliyetlere dahil olan kadınların erkeklere kıyasla genel olarak çok daha kırılgan durumda olduğunun özellikle altını çizmektedir. ILO tarafından ortaya konulan veriler aynı zamanda kadınların erkeklere kıyasla kayıt dışı istihdam oranlarının yüksek olduğu ülke sayısı daha fazla olduğunu ve kadınların özellikle Sahra altı Afrika ülkelerinde %90, Güney Asya

Bu konuya dikkat çeken Hoyman (1987:75) kadınların kayıt dışı faaliyetlere yaygın olarak dahil olmasında çoğu zaman kayıt dışı sektörün daha fazla esneklik sağlaması, daha fazla hane eksenli olması, yarı zamanlı veya ara sıra çalışmaya imkân vermesi, giriş kolaylığı gibi özelliklerini ön plana çıkararak kadınların cinsiyet rolleri ve kayıt dışı işlerin örtüştürüldüğünü ifade etmektedir. Benzer şekilde Perry vd. (2007:80) de kayıt dışı işlerin kadınlara sağlamış olduğu otonomi ve esnekliğin, kadınlar açısından iş hayatı ile özellikle çocuk yetiştirmeden doğan ailevi sorumluluklarla daha uyumlu bir şekilde eşleşebildiğinin altını çizmektedir. Nitekim kayıt dışı istihdamın yasal olarak uyulması gereken vardiya ve haftalık çalışma saatlerine bağlı olmaması, bu işlerin birçoğunun evde veya başka yerlerde yapılabilme imkânı, sunduğu mekân esnekliği gibi avantajlar nedeniyle özellikle küçük çocuklara sahip olan kadınlar, kayıt dışılığın bu tür fırsatlarından yararlanmayı tercih edebilmektedir (Cunningham, 2001:8). Ayrıca sağladığı bu esneklik sayesinde doğrudan müşteriye satış yapma, taşeron olarak faaliyet gösterme, ev işlerinde veya gündelikçi olarak çalışma, aile işlerine katkı sağlama gibi farklı şekillerde ortaya çıkan kayıt dışı sektör, kadınlar açısından başlıca istihdam kaynağı olabilmektedir (Guelich ve Xavier, 2017:16).

Kayıt dışılığın kadınlar arasında yaygın olması hususuna odaklanan bazı çalışmalar da kadınların kayıtlı ekonomiden özellikle farklı sosyolojik etkenlerle dışlanmaları konusuna da vurgu yapmaktadır. Ulrichs (2016:11) kültürel bağlamda birçok toplumda sosyal normların kadınların temel rolünü, evin geçimini sağlayan erkeğe bağımlı olan evdeki bakıcı olarak tanımlama eğiliminde olduğunu ifade ederken ILO (2018b:1) da özellikle bazı bölgelerde güçlü kültürel normların kadınların ev dışındaki hareketliliğini engelleyerek onları düşük gelirli, evde yapılan işlerle sınırlayabildiğinin altını çizmektedir. Hearle vd. (2019:5) de cinsiyet ayrımcılığı ve mesleki eşitsizlikleri, ev ve bakım işlerinden kaynaklanan zaman darlığını, kişisel gelişim, eğitim ve iş tecrübesine yönelik dezavantajları, servet edinme ve kontrolüne ilişkin engelleri, dünyadaki yeniliklere ve teknolojik gelişime erişimde yaşadıkları sorunları kadınları kayıt dışı faaliyetlere yönelten önemli etkenler olarak göstermektedir.

Bunlara ek olarak özellikle iktisadi kriz dönemleri ve işsizliğin arttığı dönemlerde çoğunlukla hane halkına ek gelir sağlama çabalarının, kadınların kayıt dışılığını arttırıcı

ülkelerinde %89 ve Latin Amerika ülkelerinde ise %75'e varan oranlarla erkeklere kıyasla kayıt dışı istihdamda çok daha fazla maruz kaldığını göstermektedir.

bir etki yapması da oldukça muhtemeldir. Nitekim aile geçiminden genel olarak ikincil derecede sorumlu olarak görülen kadınların önemli bir bölümünün işsizliğin arttığı dönemlerde iş piyasasına giriş yapabildiğini belirten Perry vd. (2007:117) toplumdaki yaygın sosyal normlara da işaret ederek özellikle evli kadınların, makroekonomik kriz dönemlerinde eşlerinin işsiz kalması durumunda kayıt dışı ekonomideki işgücüne dâhil olabildiğini ve bu durumun hem genelde hem de cinsiyetler arasında kayıt dışılığın artmasına neden olabildiğini belirtmektedir. Bu nedenle kadınlarla ilişkilendirilen cinsiyet odaklı toplumsal roller ile sosyal ve kültürel normların etkileri yanında ikincil iş gücü olarak görülmesinin de özellikle belli dönemlerde kadınlar arasında kayıt dışılığın yaygın olmasında önemli bir faktör olduğu söylenebilir.

3.1.6.3. *Medeni durum*

Bireylerin medeni durumu da literatürde kayıt dışılığın özellikle sosyodemografik boyutu çerçevesinde ele alınan önemli bir bileşen olup farklı medeni durumlara sahip bireylerin kayıt dışılık düzeylerinde önemli farklılıkların olduğu sıkça ortaya konulan hususlar arasındadır.

Evli olma durumu ile kayıtlı çalışma eğilimi arasındaki pozitif ilişkiye dikkat çeken Gashi ve Williams (2019:17) özellikle evli bireylerin daha güvenli ve uzun dönemde emeklilik geliri sağlayacakları düzenli işleri tercih edebildiklerini belirterek bu bireylerin kayıt dışı çalışma eğilimlerinin göreceli olarak az olabileceğine işaret etmekte ve evli olmanın kayıt dışılığı azaltıcı etkisine dikkat çekmektedir. Benzer şekilde Acar ve Tansel (2016:168) de evli bireylerin kayıt dışı istihdamla ilgili riskleri almaya daha az istekli olmalarının ve kayıt içinde daha güvenli istihdam olanaklarına yönelik tercihlerinin altını çizerek evli olmanın kayıt dışılığı azaltıcı olası etkisini öne çıkarmaktadır.

Diğer taraftan bazı çalışmalarda medeni durum ile kayıt dışılık arasındaki ilişki ele alınırken bilhassa ailevi sorumlulukların bireylerin kayıt dışılığı üzerinde artırıcı etki yapabileceğine de dikkat çekilmektedir. Nitekim bu tür sorumlulukların bireylerin iş piyasasındaki tercihlerini etkileyeceğini belirten Gashi ve Williams (2019:17) teorik olarak evli bireylerin kayıt dışı istihdam edilme olasılıklarının yüksek olabileceğine de vurgu yapmaktadır.

Medeni durumun diğer kategorileri özelinde değerlendirildiğinde de özellikle boşanmış, ayrı yaşayan ya da dul bireylerin evli ve bekar bireylere kıyasla kayıt dışı faaliyetlere daha fazla dahil olabileceğini belirten Gasparienne vd. (2022:20) özellikle boşanmış, ailesi olan çocuklu bireylerde kayıt dışılığa eğilimin bir zorunluluk olarak ortaya çıkabildiğinin altını çizmektedir. Pardede (2013:16) de bilhassa bekârların evli bireylere kıyasla bağımsız olma, zaman gibi avantajlarından dolayı kayıtlı iş arama veya iş bulma olanakları açısından daha avantajlı olabileceklerini ifade etmektedir.

Çalışan eşlerin kayıtlı olup olmaması da bireylerin kayıt dışı istihdam eğilimi üzerinde etkili olabilmektedir. Nitekim evlilik, aile içinde çiftler arasında etkin bir işgücü dağılımı yapılmasına da olanak sağladığından çiftlerden birinin piyasada iş bulması durumunda diğer eş, evdeki sorumluluklarına ve evde yapılabilecek diğer işlere yönelebilmektedir (Liang, 2016:13). Ayrıca halihazırda çalışan hane reisi üzerinden sağlık sigortalarının elde edilebildiği durumlarda da tek bir hizmet için ikinci bir ödeme yapmayı istemeyen eşler için kayıt dışı çalışma, güçlü bir eğilim olarak ortaya çıkabilmektedir (Perry vd., 2007:8). Bu bağlamda özellikle evli erkeklerin hane halkı üyelerinin kamu sağlık hizmetlerinden faydalanabilmesi için kayıtlı olarak çalışmaya yönelik bir güçlü bir istek içinde olabileceğini belirten Başlevent ve Acar (2015:82), kadınların ise bu imkânlarla kayıtlı olan eşleri üzerinden erişmeyi tercih edebileceklerini ifade etmektedir. Tersine durumda yani kayıt dışı çalışan bir eşe sahip olan bireylerde ise bu durum kayıt dışılığı caydırıcı bir etki yapabilmektedir (Henley vd., 2009:1001).

3.1.6.4. Eğitim düzeyi

Kayıt dışılığı etkileyen bir diğer önemli bir faktör de bireylerin eğitim düzeyi olup dünya genelinde genel olarak eğitim düzeyi yükseldikçe kayıt dışılık düzeyinin düştüğü görülmektedir (ILO, 2018a:19). Küresel ve bölgesel ölçekte mevcut olan veriler her yerde ve her seviyede eğitim düzeyinin artması ile çalışanların kayıt dışılık oranlarının düşmesi arasında açık bir ilişki bulunduğunu göstermektedir (Bonnet vd., 2019:18).

Eğitim düzeyi ile kayıt dışılık arasındaki ilişkiyi piyasanın işgücü arzı ve talebi çerçevesinde ele alan Montes vd. (2016:4) daha eğitilmiş bireylerin daha sofistike ve kıt becerilere sahip olması yanında kişisel bağlantılarının bu bireylerin kayıtlı bir iş bulmasını kolaylaştırabildiğini; bunun yanında eğitim düzeyini, yüksek üretkenliğin veya bireylerin gerçek becerilerinin bir işareti olarak değerlendiren firmaların daha

eğitimli bireyleri istihdam etmek isteyeceğini ifade etmektedir. Buehn ve Farzanegan (2013:2054) de eğitim düzeyinin insan sermayesi üzerine olan etkisine vurgu yaparak özellikle kayıtlı ekonomideki ücretlerin daha tatmin edici olması nedeniyle eğitim seviyesi yüksek bireyler için kayıtlı ekonominin daha cazip olabildiğini belirtmektedir. Ayrıca görece olarak daha eğitimli bireyler, düşük nitelikli işlerde kayıt dışı çalışmak yerine belli bir süre daha işsiz kalmayı da tercih edebilmekte veya bu durumu maddi olarak karşılayabilmektedir (Bernabe ve Stampini, 2009:399).

Kayıt dışılık ve eğitim düzeyi arasındaki ilişkiyi inceleyen bazı çalışmalarda özellikle düşük eğitim düzeyine sahip bireyler için kayıt dışı faaliyetlerin genel olarak bir zorunluluk hali olarak ön plana çıktığı vurgulanırken daha eğitimli bireyler için bu durumun çoğunlukla bir tercih olabildiğine işaret edilmektedir. Bu bağlamda Becker (2004:43-44) okuma yazma bilmeyen bir birey için kayıt dışı ekonominin hayatı idame ettirebilme açısından çoğu zaman tek seçenek olabildiğini ifade ederken Kolm ve Larsen (2016:1) de özellikle beden işçileri veya düşük düzeyde örgün eğitime sahip olan kişilerin yüksek eğitimli işçilerle karşılaştırıldığında kayıt dışı istihdamla daha yaygın olarak karşı karşıya kaldığının altını çizmektedir.

Eğitim düzeyi ile kayıt dışılık arasındaki ilişkiye odaklanan çalışmalarda ele alınan başka bir husus da özellikle eğitim düzeyiyle birlikte bireylerdeki kayıt dışılık olgusuna yönelik bilinç düzeyinin de artmasıdır. Bu noktaya dikkat çeken Buehn ve Farzanegan (2013:2054) eğitimin ahlaki değerlerin oluşumuna katkıda bulunduğunu ve insanların vergi ödemenin önemini anlamalarına yardımcı olduğuna dikkat çekerek kayıt dışı ekonomiye girme konusunda eğitimli bireylerin daha isteksiz olabileceğini belirtmektedir. Eğitim ve ahlaki değerler arasındaki ilişkiye dikkat çeken başka bir çalışmada Gerxhani ve Werfhorst (2013:465) da eğitim yoluyla kazanılan normlar aracılığı bireylerin kayıt dışı sektörlere katılmayı ahlaki açıdan reddedebileceğini ifade etmektedir. Öte yandan bilhassa üst düzey eğitime vurgu yapan Jimenez (2015:205) de yüksek öğrenimin bu tür faaliyetlerin muhtemel olumsuz etkilerine karşı bireylerde farkındalığı ve duyarlılığı arttırdığı için kayıt dışı girişimciliği azaltıcı bir etkisinin olduğunu belirtmektedir.

Eğitimin kayıt dışı ekonomi faaliyetlerini azalttığını ileri süren görüşlere ek olarak özellikle toplumun belli kesimleri için eğitim düzeyinin kayıt dışılığı arttırıcı etkilerinin

olabileceğini savunan görüşler de bulunmaktadır. Bu bakış açısı da özellikle alınan eğitim seviyesi ile birlikte eğitimin niteliğine, piyasa ile uyumuna ve bireylerdeki tecrübe eksikliğini ön plana çıkarmaktadır. Nitekim Bivens ve Gammage (2005:13) örgün eğitime sahip olanların genel olarak kayıt dışı çalışma olasılıklarının daha düşük olduğunu vurgulamakla birlikte ortalamanın üzerinde bir örgün eğitimin bile her zaman kayıtlı istihdamı garanti etmeyebileceğine dikkat çekmektedir. Walther (2013:21) özellikle yüksek öğrenimden yeni mezun olmuş bireylerin, iş piyasasına girmek için çoğu zaman uzun bir süre beklemek zorunda kaldıkları durumlarda bu bireyler açısından kayıt dışı sektörün iş bulmanın tek yolu olarak görülebileceğini; işletmelerce talep edilen niteliklerin eğitim sistemi ile işgücüne kazandırılmadığı durumlarda da iş piyasasında oluşacak arz ve talep dengesizliği nedeniyle örgün eğitimde bu vasıfları kazanamayan bireylerin, tecrübe ve beceri kazanma amacıyla kayıt dışı sektörlere dahil olabildiğini belirtmektedir.

3.1.6.5. Göç

Özellikle uluslararası yoğun ve düzensiz göç akımlarının kayıt dışı ekonomi ile arasındaki ilişki son dönemlerdeki önemli araştırma konularından biri durumundadır. OECD (2017:24) reel ekonominin yeterli düzeyde yeni istihdam yaratamaması, yaşadıkları dil problemleri, yasal düzenleme eksiklikleri ve benzeri diğer faktörlerin göç eden bireylerin iş bulmasını zorlaştırabildiği hususunu vurgularken OECD ve ILO (2018:57) ise bu bireylerin göç etmiş oldukları ülkelerdeki topluma entegrasyon zorluğuna dikkat çekerek topluma karışmaya yardımcı bir yol olabilmesi nedeniyle göçmenlerin, kayıt dışı faaliyet gösterme olasılıklarının arttığını ifade etmektedir.

Özellikle göç ettikleri ülkelerde haklarının kısıtlı olması veya hiç olmaması göçmenleri kayıt dışı işgücünün önemli bir kaynağı haline getirebilmektedir (Maroukis, 2011:130). Nitekim kayıt dışı çalışanlara benzer şekilde kırsal alanlarda yaşamaya eğimli olan, daha düşük eğitim seviyesine sahip ve kayıtlı çalışanlara kıyasla daha çok emek yoğun ve üretkenliği düşük faaliyetlerde yer alan göçmen işçiler (Kelmanson vd., 2019:11) çoğunlukla toplumun daha zayıf ve korunmasız kesiminde yer almakta olup kendisini ve ailesini geçindirmek zorunda olması ve aynı zamanda onların bu durumlarından faydalanmak isteyen işverenler nedeniyle kayıt dışı faaliyetlere yönelmek durumunda kalabilmektedir (Cretan vd. 2019:93). Bu hususlara dikkat çeken United Nations (UN, 2020a:141) gelişmiş ülkelerin işgücü piyasalarındaki uluslararası

göçmenlerin dahi sıklıkla kayıt dışı işlerde çalışmakta olduğunu, düşük ücretler aldıklarını ve yerli halktan daha kötü şartlarda çalıştıklarının altını çizmektedir.

Kaçak işçiler açısından bakıldığında ise özellikle iş akdi gerektirmeyen işgücü ilişkileri, yasal izin ve belgelere ihtiyaç duyulmaması gibi sebepler kayıt dışı faaliyetleri bu kesim için oldukça cazip bir hale getirirken düşük işgücü maliyetleri, emeği sömürme imkanları gibi olanaklar açısından rekabetçiliklerini artırma amacı güden işverenler için de bu bireylerin kayıt dışı istihdam edilmesi sıklıkla tercih edilen bir yöntemdir (Ivakhynk, 2005:2). Bunlara ek olarak kayıtlı sektörde çalışmalarının yasaklanması, çoğunlukla düzensiz olan düşük nitelikli işlerde istihdam edilmeleri, bağlantılarından yoksun olmaları, dil konusunda yaşadıkları sorunlar ve istihdam piyasasında ayrımcılığa uğramaları gibi nedenlerle göçmenlerin kayıt dışı işleri kabul etmesi veya kendilerine bu işleri önerilme olasılığı daha yüksek olabilmektedir (Bracco ve Onnis, 2015:2).

Kırsal ve kentsel alanlar arasında daha sınırlı bir şekilde yapılan göçler de ülkeler arasında yapılan göçlere benzer şekilde kayıt dışı faaliyetleri etkileyen önemli sonuçlar doğurabilmektedir. Kırsal alanlardan daha iyi fırsatlar ve yüksek gelir beklentileri ile kentsel alanlara göç eden bireyler, kayıt dışı ekonomiyi aynı zamanda kayıtlı işler için bir geçiş aşaması olarak görebilmektedir. Zira kentsel alanlara gelen ve burada yaşamaya başlayan bireyler tecrübe kazanarak, kişisel ağlarını genişleterek ve niteliklerini geliştirerek kayıtlı alanlarda iş bulabilme olanaklarını arttırabilmektedir (Shonchoy ve Junankar, 2014:24). Dolayısıyla başlangıç olarak kayıt dışı sektörlerde iş bulan bireyler sonrasında daha iyi şartlardaki kayıtlı bir işe geçiş yapabilmekte ve bu kişiler için kayıt dışı ekonomi bir anlamda ara durak niteliği taşıyabilmektedir. Bununla birlikte özellikle gelişmekte olan ülkelerin çoğunda sanayileşme süreci ve artan hizmet faaliyetlerinin kırsaldan kentsel alanlara doğru yaşanan yoğun işgücü arzı artışını kapsayacak şekilde yeterli büyüme sağlayamadığını ve kayıtlı iş üretmediğine değinen Elgin ve Oyvatt (2013:38) bu sürecin işsizlik ve/veya kayıt dışı sektörün artışına da kaynaklık edebildiğini ifade etmektedir.

3.1.6.6. Diğer sosyodemografik faktörler

Literatürde kayıt dışılık ile yakından ilişkili olduğu ileri sürülen diğer bazı sosyal, kültürel veya demografik faktörler de belli başlı çalışmaların odak noktasında yer

almaktadır. Bu bağlamda kayıt dışılık ve yoksulluk arasındaki ilişkiye dikkat çeken ILO (2018a:48) hane halkı büyüklüğü arttıkça aile içi ortalama gelirin azaldığına vurgu yaparak bu durumun yoksulluğu ve nihayetinde de kayıt dışılığı artırabileceğine işaret etmektedir. Benzer şekilde hane halkı büyüklüğüne etki eden ve aynı zamanda aile için maddi ve manevi olarak ek bir sorumluluk niteliği de taşıyan ailedeki çocuk varlığının da bazı çalışmalarda kayıt dışılığı etkileyen diğer bir faktör olarak ele alındığı görülmektedir. Nitekim Acar ve Tansel (2016:168) çocuk sahibi olmanın ek finansal yük getirebildiğini, kayıtlı iş piyasasındaki kısıtlı iş imkanları ve yüksek giriş bariyerleri de göz önüne alındığında bu yükü karşılayabilme adına bireylerin kayıt dışı çalışma eğilimlerinin olabileceğini ifade etmektedir.

Hane halklarının yapısını ön plana çıkaran faktörler yanında toplum genelinde belli başlı kitleler özelinde ortaya çıkan birtakım farklılıkların da bazı çalışmalarda özellikle ele alındığı görülmektedir. Bilhassa etnik ve kültürel yapının toplumdaki belli grupların kayıt dışılık tercihleri üzerinde oldukça etkili olabileceği vurgusunun bu tür çalışmalarda dikkat çeken unsurlar arasında olduğu söylenebilir. Bu çerçevede Lassen (2007:427) toplumdaki farklı grupların sağlanan kamu hizmetleri ve malları konusunda farklı tercihlere sahip olabileceğini, dolayısıyla bazı kesimlerin farklı gruplara sağlanan bu tür olanaklara vergi yoluyla katkı sağlama eğilimlerinin düşük olabileceğini belirtmektedir. Berdiev vd. (2020:180) de sunulan kamu mal ve hizmetlerin farklı gruplara orantısız bir şekilde sağlanması durumunda bireylerin vergi ödeme konusunda yine isteksiz olabileceğinin altını çizmektedir.

Toplumdaki gelir eşitsizliğinin de özellikle neden olduğu sonuçlar çerçevesinde birçok çalışmada kayıt dışılığı artırıcı bir faktör olarak ele alındığı görülmektedir. Bu doğrultuda yoksul kesimin kaynaklarını geliştirme bağlamında kısıtlı imkanlara sahip olduğunu ifade eden Chong ve Gradstein (2007:162), özellikle kredi piyasasına erişimdeki dezavantajlı durumun bu kesimi büyük ölçüde kayıt dışılığa yönlendirdiğini ileri sürmektedir. Gelir dağılımı ve kayıt dışılık arasındaki ilişkiye beşerî sermaye açısından yaklaşan Dell'Anno (2021b:3-4) da gelir dağılımındaki eşitsizliğin özellikle yoksul kesimlerde beşerî sermaye birikimine yönelik çaba üzerinde olumsuz etkiler yarattığını ifade ederek yoksul ve vasıfsız bireylerin genel olarak daha kısıtlı ve düşük nitelikli iş imkanlarına sahip olması nedeniyle göreceli olarak varlıklı ve vasıflı

bireylere kıyasla ücret, sağlık ve güvenlik standartları açısından düşük nitelikli işyerlerinde çalışmak durumunda kaldıklarını belirtmektedir.

3.1.7. Sektör ve faaliyetlere ilişkin faktörler

Sektör dinamikleri veya yürütülen faaliyetlerin niteliğinden kaynaklanan belli başlı nedenler de bu alanlarda çalışan iktisadi aktörlerin kayıt dışılığını artıran veya azaltan nitelikler taşıyabilmektedir. Örneğin kayıt dışı çalışanların veya çoğunlukla herhangi bir işveren veya firma için çalışmayan serbest meslek sahiplerinin tarımsal üretim, ev işleri veya fiziksel gücün gerektiği alanlarda yoğunlaştığı görülmektedir (Nightingale ve Wandner, 2011:1). Ayrıca özellikle emek odaklı olan bu işlerde genel olarak nakit paranın kullanılması ve bunların çoğunun üçüncü taraflarca kayıt altına alınmasının zorluğu, söz konusu faaliyetlerde vergi kaçırmanın kolaylaşmasına da neden olabilmektedir (Kolm ve Larsen, 2016:20).

Bazı çalışmalarda sektörel olarak kayıt dışılık düzeylerinin farklılaşmasında özellikle yasal otoritenin denetleme gücünün ve etkililiğinin de ön plana çıkarıldığı görülmektedir. Bu hususa dikkat çeken Perry vd. (2007:151-152) yapılan iş nedeniyle sabit bir yerde faaliyet göstermek durumunda olmayan işletmelerin, çoğunlukla denetim ve yakalanma riskinin az olması nedeniyle kayıt dışı faaliyet gösterme olasılığının arttığına dikkat çekmektedir. Vuletin (2008:10) de genel olarak kırsal alanlarda devletin denetim kapasitesinin zayıf olmasını, özellikle tarım ve bağlantılı sektörlerde kayıt dışılığın daha yaygın olarak görülmesinin nedenleri arasında göstermektedir.

Birçok çalışma iktisadi faaliyetin gerçekleştirildiği yer yanında bu faaliyetlerin ölçeğini de kayıt dışılık düzeyini etkileyen önemli bir faktör olarak ifade etmektedir. Bu bağlamda firma ölçeği ile yasal kurumların denetimine yakalanma olasılığı arasındaki ilişkiye dikkat çeken De Paula ve Scheinkman (2011:11), otoriteler tarafından tespit edilme olasılığının firma ölçeğinin (üretim, sermaye, istihdam vb.) büyümesiyle arttığını vurgulamaktadır. Nitekim ILO (2020:1) kayıt dışı girişimleri sosyal güvence veya sağlık ve güvenlik ölçütlerine uymayan, kadınları ve ücretsiz aile işçilerini de içeren, düşük vasıflı ve yasal otoritelere bildirim yapılmamış çalışanları barındıran çoğunlukla on veya daha az çalışandan oluşan küçük ölçekli işletmeler olduğuna dikkat çekmektedir.

Birçok durumda ölçek büyüdükçe firmaların özellikle resmî kurumların sağladığı hizmetlere yönelik ihtiyaçlarının artması da ilgili kurum ve kuruluşlar tarafından tespit edilme riskini yükselterek firmaların kayıtlılık düzeyini artıran bir niteliğe sahiptir (Perry vd., 2007:10). Bu durum aynı zamanda kayıt dışı firmaların otoriteler tarafından yakalanmanın önüne geçebilmek için ölçeklerini düşürmesine de neden olabilmektedir (Loayza, 1997:7). Nitekim La Porta ve Shleifer (2008:277) birtakım sektörlerde yoğun olarak faaliyet gösteren bu kayıt dışı firmaların düşük verimlilikle faaliyet gösterme pahasına da olsa resmi otoriteler tarafından tespit edilmemek için küçük ölçekli kaldığını; bu yolla belli sektörlerde vergisel zorunluluklar, istihdamın sosyal hakları ve ilgili diğer düzenlemelerde maliyet avantajı sağlayabildiğinin altını çizmektedir.

Yürütülen iktisadi faaliyetler ile bunların bağlantılı olduğu diğer faaliyetler arasındaki dinamikler de iktisadi aktörlerin kayıt dışılık düzeyine etki edebilmektedir. De Paula ve Scheinkman (2007:5) kayıt dışı tedarikçilerden yapılan satın alımlarda üretilen ürünlerin satışında katma değer vergisine yönelik vergi otoritesi ile herhangi bir mahsuplaşma yapılamadığı için bu durumun üretim zincirinin alt basamaklarında da kayıt dışılık eğilimini artırabileceğini ifade ederek benzer bir mekanizmanın bu zincirin ileri aşamalarında da söz konusu olduğunu belirtmekte, kayıt dışı firmalardan satın alımların veya bu firmalar satış yapmanın firmaların kayıt dışı olma olasılığını artırdığına işaret etmektedir. Bu bağlamda kayıt altındaki firmaların, tamamen kayıt dışı olan firmalar yerine kayıtlılık düzeyi yüksek olan kayıt dışı firmalarla arasındaki bağlantılarının daha güçlü olacağını belirten Arimah (2001:117), kayıt dışı sektörlerin kayıtlılık düzeyinin artmasının da kayıtlı sektörle ilişki derecesini artırdığını ileri sürmektedir.

Yapılan işin sağladığı esneklik de bireylere aynı anda farklı alanlarda çalışabilme avantajı yaratarak kayıt dışılık üzerinde etkili olabilmektedir. Nitekim OECD (2008b:7) esas işinde kayıtlı olarak sosyal güvenlik kapsamında yer alan bir kişinin, ek işindeki gelirini kolaylıkla denetim dışında tutabilmesi nedeniyle ikinci işlere dahil olabildiğini vurgulayarak ikinci işlerdeki kayıt dışılık düzeyinin daha yüksek olabileceğini ifade etmektedir. Abdulloev (2011:9-10) de bilhassa gelişmekte olan fakir ülkelerde uzmanlık gerektiren mesleklere sahip ancak düşük gelirli doktor, avukat gibi kamu çalışanlarının kişisel bağlantı ağlarının genişliği, bilgiye ve esnek zamana sahip olmaları gibi avantajlarla kendi işlerini daha kolay açabildiğini, diğer kurum veya kişilere de hizmet

sağlayarak kayıt dışı gelir elde edebildiğini belirtmektedir. Benzer şekilde OECD (2008b:4-5) de kendilerine yönelik yasal düzenlemelerin azlığı ve yürüttükleri kayıt dışı faaliyetlerinin tespitinin daha zor olması nedeniyle özellikle vergi ve sosyal güvenlik sisteminden kaçınma bağlamında işçilere kıyasla birçok serbest meslek sahibinin kayıt dışılığının daha yüksek olabildiğinin altını çizmektedir.

3.1.8. Bölgesel ve mekânsal faktörler

Kayıt dışılık konusunu esas alan çalışmaların birçoğunda bölgesel ve mekânsal faktörler de kayıt dışılığı etkileyen unsurlar kapsamında ele alınan başlıca konular arasında yer almaktadır. Örneğin AB ülkelerinde kayıt dışı ekonominin bölgesel boyutlarına odaklanan Herwartz vd. (2015:1584), kayıt dışılık bağlamında hem ülkeler hem de ülke içindeki bölgeler arasında önemli farklılıkların olduğunu ortaya koyarak genel olarak fakir bölgelerde kayıt dışı ekonominin daha yüksek olduğu bulgusuna ulaşmaktadır. Polonya özelinde yürütülen bir başka çalışmada ise Beresewicz ve Nikulin (2018:352), genel olarak kendi hesabına çalışanların yaygın olduğu ve uzun işsizlik sürelerinin yaşandığı daha az gelişmiş alt bölgelerde kayıt dışı işlerde çalışma olasılığının arttığını ortaya koymaktadır.

Kayıt dışı ekonominin mekânsal farklılıkları, özellikle kentsel ve kırsal alanlarda daha belirgin bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Dünya genelinde kırsal alanlarda yaşayan kişilerin kayıt dışı çalışma olasılığının kentsel alanlarda yaşayan bireylere kıyasla iki kat daha fazla olduğu görülmektedir (ILO, 2018a:20). Bu duruma dikkat çeken Vuletin (2008:10) özellikle kentsel alanlara kıyasla kırsal alanlarda yürütülen faaliyetlere ilişkin devletin yaptırım gücü düşüklüğünü, kayıt dışı faaliyetlerin kırsalda yaygın olmasının temel sebeplerinden biri olarak görmektedir. Benzer şekilde Krakowski (2005:6) de çoğu zaman mümkün olmasa yasal düzenleme ve gerekliliklerin iktisadi aktörler tarafından bilindiği durumlarda dahi coğrafi uzaklığın vergi kanunları veya diğer düzenlemelere uyumu zorlaştırabileceğinin altını çizmektedir.

Kayıt dışılığın bölgesel farklılıklarına dikkat çeken başka bir çalışmada Jonasson (2012:483) bölgeye özgü karakteristiklerin en az iş piyasası, vergi düzenlemeleri ve ülke genelindeki diğer resmî kurumların etkisi kadar, hatta daha da yüksek önemde kayıt dışılığı etkileyebileceğini vurgularken Tafenau vd. (2010:630) da kayıt dışı ekonominin bölgesel boyutlarının kayıt dışılıkla mücadelede bölgeye özgü politikaların

geliştirilmesi, bölgesel kalkınma politikaları ve her bir bölgedeki ekonomik durumun değerlendirilmesi çerçevesinde bölgesel planlama için oldukça değerli bilgiler sağladığını ifade etmektedir.

Krakowski'ye (2005:23) göre kayıt dışı faaliyetlerin ortaya çıkmasında önemli bir karar mekanizması olan rasyonel davranış yaklaşımı, kayıt dışı ekonominin nedenlerini kayıtlı veya kayıt dışı ekonomik faaliyetlerin nispi maliyetleri ve faydaları çerçevesinde analiz etmekle birlikte saf bir rasyonel davranış yaklaşımının kayıt dışı ekonominin boyutunu açıklamak için yeterli olmayıp davranışsal farklılıklar ve/veya geleneklerin bu çerçevede oldukça önemli rol üstlenmektedir. Benzer bir bakış açısıyla Williams ve Windebank (1994:821-822) bazı bölgelerde devlete olan küskünlüğün ve yitirilen güvenin kayıt dışı faaliyetlerin artmasında etkili olabildiğini, bunun yanında kayıt dışı çalışmanın ekonomik nedenlerden çok sosyal nedenlerden de kaynaklanabileceğini belirtmektedir. Yerel ve bölgesel geleneklerin, sosyal norm ve değer yargılarının da kayıt dışılık üzerinde etkili olabileceğinin atını çizen Williams ve Windebank, kayıtlı ticari ilişkilerin yoğun, sosyal ilişkilerin ise seyrek veya daha dağınık olduğu topluluklara kıyasla daha yoğun sosyal ağlara sahip olan toplumlarda kayıt dışı işlerin daha fazla gerçekleştiğini ifade etmektedir.

Bölgesel ölçekte farklılaşabilen bu tür özellikler, girişimcilik faaliyetlerinin niteliğini de etkileyerek bölgelerin kayıt dışılık düzeyleri üzerinde etkili olabilmektedir. McQuaid (1996:121) farklı bölgelerde özellikle sosyal ağların ekonomik, sosyal veya kültürel açıdan farklı şekilde çalışabileceğini vurgulayarak bu tür ağların firmaların kuruluş aşamalarında önemli bir role sahip olduğunu ileri sürmektedir. Bu çerçevede bölgesel dinamiklerin girişimcilik faaliyetlerinin şekillenmesi, hareketlenmesi ve yürütülmesi bağlamında özel bir role sahip olduğunun altını çizen Gibbs vd. (2014:36-37) de bilgi kaynaklarının yoğunluğunun özellikle kayıt dışı girişimcilik açısından uygun bir gelişme ortamı oluşturabileceğini ifade ederek yerel iş bağlantıları ve bilgi akışlarının kayıt dışı girişimcilik için gerekli ön koşulları sağlayabileceğine işaret etmektedir.

4. KAYIT DIŞI EKONOMİYİ TAHMİN YÖNTEMLERİ

Odaklanılan alan özelinde kayıt dışılığın farklı niteliklerinin ön plana çıkarılması, farklı uzmanlık alanlarının bu konuya yaklaşımlarını da farklılaştırabilmektedir. Bu

bağlamda Aydemir (1995:9) kamunun borçlanma düzeyi, vergi gelirleri ve vergi tabanı ile ilgili hususlara öncelik veren çalışmalarda çoğunlukla vergi kaybı ve vergi kaçakçılığının ön plana çıktığını ifade ederken istatistikçilerin ise daha çok kayıt dışı ekonominin büyüklüğü ve diğer ilgili sayısal özelliklere odaklandığına vurgu yapmaktadır. Hukukçu ve toplumbilimcilerin ise kayıt dışı faaliyetlerin boyutundan çok kayıt dışı ekonomi içindeki bireylerin birbirleri ve devletle olan ilişkilerin öncelikli olarak ele alınması gerektiği konusundaki hassasiyetine dikkat çeken Aydemir, güvenliğin sağlanması ve yasadışı faaliyetlerin engellenmesi bağlamında faaliyet gösteren görevlilerin de kayıt dışı ekonominin daha çok yasal olmayan alanlarda elde edilen gelire odaklandığına işaret etmektedir.

Tablo 3. Kayıt dışı ekonominin tahmin edilmesine yönelik yöntemler

Doğrudan Yaklaşımlar	<ul style="list-style-type: none"> • Anket Yöntemi • Vergi Denetimleri 	
Dolaylı Yaklaşımlar	<ul style="list-style-type: none"> • Fark Yaklaşımları 	<ul style="list-style-type: none"> -Milli Gelir Farklılıkları Yöntemi (Toplam Gelir ve Harcama Arasındaki Farklılık) -İstihdam Farklılıkları Yöntemi (Toplam İşgücü ve Kayıtlı İstihdam Arasındaki Farklılık)
	<ul style="list-style-type: none"> • Parasalcı Yaklaşımlar²⁰ 	<ul style="list-style-type: none"> -Sabit Oran Yaklaşımı -Nakit Talebi Yaklaşımı (Ekonometrik Yaklaşım) -İşlem Hacmi Yaklaşımı
	<ul style="list-style-type: none"> • Fiziksel Girdi Yaklaşımı (Elektrik Tüketimi) 	<ul style="list-style-type: none"> -Kaufman-Kaliberda Metodu -Lacko Metodu
Model Yaklaşımı	Çoklu Neden Çoklu Gösterge (Multiple Indicator Multiple Cause - MIMIC) Modeli	

Kaynak: Ilgın (1999), Perry vd. (2007), Macias ve Cazzavillan (2010), Schneider ve Buehn (2018)'den derlenmiştir.

Tüm bu farklılıklar, kayıt dışı ekonomiye yönelik net bir çerçevenin ortaya konulmasındaki zorlukları artırmasının yanı sıra kayıt dışı faaliyetlerin yaklaşık olarak

²⁰ Kayıt dışı ekonominin tahmininde kullanılan “sabit oran yaklaşımı” ve “nakit talebi yaklaşımı” esas olarak piyasadaki nakit para talebi (emisyon hacmini) ve para arzı değişimini esas almakta olup uluslararası alanda yapılan birçok çalışmada sabit oran yaklaşımı nakit talebi yaklaşımı içinde değerlendirilmektedir [Bkz. Schneider ve Enste (2000), Schneider (2005), Vuletin (2008), Schneider ve Buehn (2018), Medina ve Schneider (2018)]. Bununla birlikte ülkemizde yapılan bazı çalışmalarda da bu iki yaklaşımda kullanılan metotların farklılığı göz önüne alınarak bu yöntemlerin ayrı bir şekilde ele alındığı da görülmektedir [Bkz. Us (2004), Kılıç ve Özçelik (2006), Tütüncü ve Zengin (2016), Akça ve Bal (2018)]. Bu tez kapsamında da bu iki yöntem ülkemizdeki çalışmalarla uyumlu olarak “sabit oran yaklaşımı” ve “nakit talebi yaklaşımı” şeklinde ayrı olarak sınıflandırılmıştır.

da olsa ekonomi içindeki boyutunun belirlenmesine yönelik izlenecek yol ve yöntemlerde alternatif önerilerin geliştirilmesi ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. Bu bağlamda doğası gereği zaten devletten gizlenmiş veya devlet tarafından kayıt altına alınmamış olan bu faaliyetlerin büyüklüğünü belirlemenin karmaşıklığı ve zor olması (Williams, 2008:47) yanında kayıt dışı faaliyetlerin kayıtlı ekonomi ile olan sıkı bağlantıları nedeniyle kayıt dışı ekonominin boyutlarının ortaya konulmasında yalnızca tahmin metotlarından yararlanılabilmektedir (Erdinç, 2016:42). Odaklanılan tema ve ulaşılmak istenen amaç çerçevesinde birbirlerine üstün veya zayıf yanları olan ve aynı zamanda elde edilen sonuçlar arasında da önemli farklılıkların görülebildiği bu tahmin yöntemleri Tablo 3'te de görüldüğü üzere genellikle doğrudan yöntemler, dolaylı yöntemler ve model yaklaşımı olarak üç ana grup şeklinde sınıflandırılabilir.

4.1. Doğrudan Yöntemler

Kayıt dışı ekonominin tahmin edilmesinde kullanılan başlıca yöntemlerden biri olan doğrudan yöntemler gönüllü yanıtlara veya vergi denetimine ve diğer uyum metotlarına dayalı iyi tasarlanmış anketleri ve örneklemi kullanan mikro yaklaşımlardır (Schneider, 2005:619). Bu tür yöntemlerde genel olarak gönüllülük esasına dayanan anket çalışmaları veya resmi otoriteler tarafından yürütülen vergi denetimleri sonucunda elde edilen resmi ve gayri resmi (veya ölçülen ve ölçülmeyen) bileşenlerden faydalanılarak kayıt dışı ekonomik faaliyetler tahmin edilmeye çalışılmaktadır (Perry vd., 2007:28). Doğrudan yöntemler, kayıt dışı ekonominin yapısı hakkında oldukça ayrıntılı bilgiler sunmakla birlikte elde sonuçların güvenilirliği, anketin nasıl oluşturulduğuna ve yanıtlayanların iş birliği yapma istekliliğine bağlıdır (Schneider, 2016:260). Ayrıca örneklem seçimindeki zorluklar, seçim yanlılığı, zaman boyutu, mülakat ve anketlerdeki ölçüm hataları bu yöntemlerin başlıca dezavantajları olarak ortaya çıkmaktadır (Soares ve Afonso, 2019:177).

4.1.1. Anket yöntemi

Kayıt dışı ekonomi ve kayıt dışı işgücü piyasalarının mikro boyutu hakkında bilgi elde etme amacını taşıyan ve temsili anketlere dayanan bu yöntem kayıt dışı ekonomiye ilişkin kamu algısını araştırmak, kayıt dışı faaliyetlere fiili katılımı belirlemek, kayıt dışı ekonomi ve bu kapsamda yürütülen faaliyetlere ilişkin görüşlerin ortaya konulmasında sıklıkla kullanılan yöntemlerden biridir (Medina ve Schneider, 2018:10). Örnekleme

dayalı bu anketler birçok ülkede yaygın olarak kullanılmakta olup bu anketlerde genel olarak işletmelere veya bireylere detaylı sorular yöneltilmekte, sorulara verilen belli başlı cevaplardan faydalanılarak kayıt dışı ekonominin boyutuna yönelik tahminlerde bulunmaktadır (Bajada ve Schneider, 2005:382).

Doğrudan yöntemler kapsamında anket odaklı yürütülen çalışmalar arasında yer alan işgücü araştırmaları, doğrudan işgücü piyasasına odaklandığı için özellikle kayıt dışı istihdam ve kayıt dışı sektörde istihdamın boyutlarının belirlenebilmesine yönelik uygun bir içeriğe sahipken daha geniş çaptaki hane halkı araştırmaları da özellikle gelir ve harcama istatistikleri çerçevesinde kayıt dışı ekonomide üretilen mal ve hizmetlere yönelik talebin ortaya konulmasında potansiyel bir veri kaynağı durumundadır (ILO, 2013:55-56). Firmalar özelinde yapılan anket araştırmaları ise kayıt dışılığın çıktı veya emekle ilgili ölçütlerinde kapsanmayan (örneğin, kayıt dışı sektörde iş yapma kolaylığı) bazı boyutları ile ilgili bilgiler ortaya koyabilmektedir (Elgin vd., 2021:55).

Kayıt dışı ekonominin ölçülmesi amacıyla kullanılan diğer yöntemlerle karşılaştırıldığında caydırıcılık ve sosyal normlar gibi anlık olarak gözlemlenemeyen diğer faktörlerin de ölçülme ihtimali, anket yönteminin en önemli avantajlarından biridir (Feld ve Larsen, 2012:85). Bununla birlikte bu yöntemle ölçülen kayıt dışılığın başarı düzeyinin büyük ölçüde anketin uygulandığı kesimin iş birliği isteğine bağlı olması yönteme ilişkin ifade edilen başlıca eleştirilerden biridir (Alderslade vd., 2006:8). Hem hane halklarına hem de firmalara uygulanabilen bu anketlerdeki ölçüm hataları, uygulamanın maliyetli olması ve oldukça zaman alması ile doğrudan yöntemler kapsamında yürütülen anketlerle elde edilen tahminlerin, çalışmanın yürütüldüğü dönemle kısıtlı olup bir zaman boyutunun olmaması da yöntemin başlıca dezavantajları arasındadır (Elgin ve Ertürk, 2019:223-224). Ayrıca ankete katılan bireylerin kayıt dışı faaliyetlerini gizleme eğilimi nedeniyle anket çalışmalarında kayıt dışılığa ilişkin çoğu zaman dolaylı olarak sorulan soruların netlik düzeyinin daha düşük olması ihtimal dahilindedir (Oviedo vd., 2009:5). Nitekim yapılan görüşmelerde bireylerin sorulara yanlış cevaplar vermemesi ya da soruları cevaplamama eğilimini azaltmak için genellikle yapılandırılmış mülakatların (genellikle yüz yüze) uygulandığını ifade eden Schneider ve Buehn (2018:7), buna rağmen kayıt dışılık ile ilgili elde edilen sonuçların kısmi bir nitelik taşıdığını ve kayıt dışılığın alt sınırı ile bilgi verebildiğini belirtmektedir. Dolayısıyla soruların yöneltilme biçimi yanında anketin yöneltildiği

bireylerin sorulara verdiği cevapların güvenilirliği de bu yönteme ilişkin eleştiri noktaları arasında yer almaktadır (Perry vd., 2007:28).

Anket yöntemi ile ilgili olarak ortaya konulan diğer bir eleştiri konusu da farklı çalışmalarda bu yöntemle elde edilen kayıt dışılık tahminleri arasındaki kıyaslama zorluklarıdır. Farklı bölgelerin ve ülkelerin özellikleri dikkate alındığında, bilhassa uluslararası kıyaslama yapabilmek için anket çalışmalarında yürütülen mülakatların standart bir biçimde uygulanmasına ihtiyaç duyulmakla birlikte bu durum doğrudan yöntemler açısından zordur (Pasovic ve Efendic, 2018:115). Bu duruma dikkat çeken Schneider ve Buehn (2018:6), AB ülkeleri için genel olarak kıyaslanabilir bir yapıda tasarlanan anketlerde dahi kayıt dışı ekonomiye ilişkin ifadelerin farklı ülkelerin kültürlerine bağlı olarak değişmesi nedeniyle bu anketlerdeki çoğu ifadenin anlaşılmasında sorunlar yaşandığını ifade etmekte ve kıyaslamalarda ciddi zorluklar ortaya çıkabildiğini belirtmektedir.

4.1.2. Vergi denetimleri

Kayıt dışı ekonominin hesaplanmasında kullanılan doğrudan yöntemlerden bir diğeri de mali denetimlerden elde edilen bulgulara odaklanmaktadır (Pasovic ve Efendic, 2008:115). Esas olarak beyan edilmeyen vergilendirilebilir gelirin ortaya konulmasını amaçlayan bu denetimlerde ortaya konulan bilgiler kayıt dışı ekonominin büyüklüğünün hesaplanmasında da kullanılabilir (Schneider ve Buehn, 2018:6). Vergi denetimi yöntemi, kayıt dışı ekonominin büyüklüğünü beyannamelerde vergi işlemleri için beyan edilen gelirler ile denetimden sonra fiilen bulunan gelir arasındaki farklılıklar olarak ifade etmektedir (Perry vd., 2007:28).

Yürütmüş oldukları iktisadi faaliyetlerin büyüklüğü ve niteliği çerçevesinde yasal mevzuatlara uygun olarak kazançlarının belli bölümünü vergi olarak ödemek zorunda olmakla birlikte mükellefler, çoğu zaman daha az vergi vermek için gelirlerini bilinçli olarak veya bazen de farkında olmadan daha düşük beyan edebilmektedir (Us, 2004:18). Dolayısıyla yasal otoriteler, mükelleflerin beyan esasına dayalı bu bildirimlerini denetimler yoluyla farklı dönemlerde kontrol etmektedirler. Bu denetimler sonucunda mükellefler tarafından beyan edilen gelir ile vergiye tabi olması gereken matrah arasındaki farklılıklar belirlenerek bu farklılıklar kayıt dışı ekonominin hesaplanmasında kullanılmaktadır (Alderslade vd., 2006:8).

Vergi denetimleri sonucunda ortaya konulan matrah farklılıkları, kayıt dışı ekonominin boyutlarının ortaya konulmasında öne çıkan yöntemlerden biri olmakla birlikte denetimlerin uygulanma yöntemi ve temsil kabiliyeti açısından belli başlı zayıflıklar da taşımaktadır. Nitekim Schneider ve Buehn (2018:6) genel olarak rasgele seçilmiş ve geneli temsil eden bir örneklem üzerinde uygulanmadığı için bu yöntemin kayıt dışı ekonomiye yönelik tahminlerinin net olmayabileceğini, zira ilgili sonuçların yalnızca verginin gelir vergisi makamları tarafından keşfedilen kısmına ilişkin kayıt dışı ekonomiyi yansıtacağını belirtmektedir. Bajada ve Schneider (2005:382) de yürütülen denetimlerin nakit olarak yapılan harcamaların tespit edilmesindeki yetersizliğini yöntemin bir başka zayıflığı olarak ifade etmektedir.

4.2. Dolaylı Yöntemler

Gösterge yaklaşımları olarak da adlandırılan bu yöntemler, çoğunlukla kayıt dışı ekonominin zaman içinde gelişimine yönelik bilgiler içeren ve genel olarak makroekonomik göstergeler kullanılarak yapılan tahmin yöntemleridir (Schneider ve Enste, 2000:92). Bu yöntemler özellikle toplam ulusal gelir ve harcama arasındaki farklılıkların ele alındığı milli gelir farklılıkları yöntemi, toplam istihdam ve işgücü arasındaki farklılara odaklanan istihdam yaklaşımı, ekonomideki parasal büyüklükleri ve aralarındaki birtakım ilişkileri esas alan parasalcı yaklaşım (paranın dolaşım hızı yaklaşımı, parasal işlem yaklaşımı, nakit talebi yaklaşımı) ve elektrik tüketimindeki değişiklikleri esas alan fiziksel girdi yöntemi olarak sınıflandırılabilir (Perry vd., 2007:28).²¹

4.3.1. Fark yöntemleri

Kayıt dışı ekonomi ile ilgili olduğu kabul edilen farklı değişkenlerde meydana gelen sapmalardan faydalanılarak kayıt dışı ekonominin tahmin edilmeye çalışıldığı bu yöntemlerde genel olarak toplam gelir ve harcama veya toplam işgücü ve kayıtlı istihdam arasındaki farklılıklara odaklanılmaktadır (Macias ve Cazzavillan, 2010:347).

²¹ Alderslade vd. (2006:9) dolaylı yöntemler arasında yaygın olmamakla birlikte detaylı bilgiler içeren, kıyaslanabilir ve erişilebilir veri setlerinin imkân verdiği bazı bölgeler için işgücü piyasası analizleri ve bölgesel komşuluk ilişkilerine dayanan göstergelerden faydalanılarak da kayıt dışı ekonomilerin boyutlarının hesaplanabildiğini belirtmektedir.

4.3.1.1. *Milli gelir farklılıkları yöntemi*

Bu yöntem özellikle milli gelirin farklı yöntemlerle hesaplanması ve bu farklı yöntemlerle hesaplanan büyüklüklerin teoride birbirine eşit olması gerektiğine dayanmaktadır. Bu bağlamda gelir beyanlarını nispeten gizleme eğiliminde olan iktisadi aktörlerin harcama beyanlarında daha doğru bilgi verecekleri varsayımı altında, kayıt dışı ekonominin söz konusu olduğu bir ortamda harcamalar yöntemiyle ortaya konulan tahmini gelir değerinin, diğer yöntemlerle yapılan tahminlere kıyasla daha yüksek olması beklenmektedir (İlgın, 1999:132). Farklı yöntemler aracılığıyla elde edilen bu toplam hâsıla değerlerindeki farklılıkların da ilgili yöntemde kayıt dışı ekonominin boyutlarının tahmin edilmesine olanak sağlayacağı öngörülmektedir (Us, 2004:17).

Ulusal hesaplarda farklı yöntemlerle hesaplanan özellikle toplam gelir ve toplam harcama büyüklükleri arasındaki farklılık yaygın olarak kayıt dışı ekonominin büyüklüğüne yönelik bir gösterge olarak ele alınmaktadır (Schneider ve Enste, 2000:92). Bu bağlamda Medina ve Schneider (2018:11) harcama tarafındaki tüm bileşenlerin hatasız olarak ölçüldüğü varsayımının ön planda tutulduğu bu yöntemde, kayıt dışı ekonomi içinde faaliyet gösteren iktisadi aktörlerin, daha az vergi verme veya tamamen vergiden kaçma gibi amaçlarla gelirlerini daha düşük gösterebildiğini, ancak özellikle harcamaların saklanamadığı durumlarda ulusal gelir ve harcamalar arasındaki farkın kayıt dışı ekonominin büyüklüğünün tahmin edilmesinde kullanılabileceğini belirtmektedir.

Temel olarak ulusal hesaplarda farklı yöntemlerle elde edilen milli gelir büyüklükleri arasındaki farka odaklanan bu yöntemde kayıt dışı ekonomiye yönelik ortaya koyulan tahminlerin güvenilirliğinin, elde edilen bu büyüklüklerin doğruluk derecesiyle doğrudan bağlantılı olduğu görülmektedir. Ancak toplam büyüklükler arasındaki bu farklar, çoğu zaman kayıt dışı ekonominin boyutları yanında ulusal istatistiklerdeki hata ve noksanları da kapsadığından ilgili yöntemle elde edilen tahminlerin güvenilirliği tartışmaya açık hale gelmektedir (Schneider ve Buehn, 2018:7).

4.3.1.2. *İstihdam farklılıkları yöntemi*

İstihdam yaklaşımı, kayıt dışı ekonominin tahmin edilmesinde işgücü arzı, istihdam ve nüfus değişkenlerini ele alan ve bunların zaman içindeki değişimlerine odaklanan bir

yöntemdir. İktisadi faaliyetlerin tamamen kayıtlı olarak gerçekleştiği durumda kurumsal olmayan işgücü arzı ile istihdamın toplam nüfus içindeki oranının birbiriyle paralellik arz etmesi gerektiği varsayımından hareket eden bu yaklaşıma göre kayıt dışı faaliyetlerin arttığı durumlarda (resmi) istihdamın toplam nüfusa oranı azalmaktadır (Us, 2004:19). Diğer tüm değişkenlerin ve işgücüne katılım oranının sabit olduğu bir ortamda kayıtlı ekonomideki işgücüne katılım oranında yaşanan bir düşüş de bu yaklaşımda kayıt dışı ekonomi içindeki faaliyetlerin artışına yönelik bir gösterge olarak değerlendirilmektedir (Schneider ve Enste, 2000:93).

Özellikle bireylerin halihazırda kayıt dışı faaliyetlerde bulunurken aynı zamanda kayıtlı olarak çalışmasına yönelik bir ayırımın yapılamaması bu yöntemdeki zayıflıklardan biridir (Schneider ve Buehn, 2018:8). Ek olarak işgücüne katılma oranında meydana gelen değişimlerde konjonktürel dalgalanmaların, iş arama süreçlerinin, eğitim ve emeklilik gibi farklı sebeplerin de etkili olabilmesi bu yöntemle kayıt dışı ekonominin büyüklüğüne ve gelişimine ilişkin yapılan tahminlerin güvenilirliğini azaltabilmektedir (Medina ve Schneider, 2018:11).

4.3.2. Parasalcı yaklaşımlar

Bu yaklaşımlarda belli varsayımlar altında parasal işlemlerin zaman içindeki değişimleri ve birbiri ile olan ilişkileri esas alınarak kayıt dışı ekonominin büyüklüğü tahmin edilmeye çalışılmaktadır. Parasalcı yaklaşımların ön planda tuttuğu temel varsayım, otoritelerin denetiminden uzak durmak amacıyla kayıt dışı faaliyetlere ilişkin işlemlerin çoğunlukla nakit olarak gerçekleştiğidir. Dolayısıyla nakit para büyüklüğündeki eğilimler kayıt dışı ekonominin büyüklüğüne ilişkin bilgiler de sunabilmektedir. Bu yaklaşımlar da genel olarak sabit oran yaklaşımı, işlem hacmi yaklaşımı ve ekonometrik yaklaşım olarak üç ayrı şekilde gruplandırılabilir (Aydemir, 1995:31).

4.3.2.1. Sabit oran yaklaşımı

İlk olarak Cagan (1958) tarafından Amerika Birleşik Devletleri'nde vergi yükü ve para talebi arasındaki korelasyondan yararlanılarak vergi kaybının tahmin edilmesine yönelik çalışma ile ortaya konulan bu yaklaşım²² daha sonraki yıllarda Gutmann (1977)

²² Sabit oran yaklaşımı aynı zamanda emisyon hacmi yaklaşımı (Us, 2004:21) veya basit parasal oran yaklaşımı (Tütüncü ve Zengin, 2016:198) olarak da nitelendirilebilmektedir.

tarafından da benzer bir yöntemle sadece dolaşımdaki nakit para ve vadesiz mevduatlar arasındaki oran esas alınarak uygulanmıştır (Schneider ve Enste, 2000:94).

Gutmann tarafından yine aynı ülke özelinde yürütülen çalışmada temel olarak kayıt dışı işlemlerin nakit para ile yürütüldüğü, bütün ekonomik faaliyetlerin baz olarak seçilen bir dönemde (1937-1941 yılları) kayıtlı olduğu, bu baz dönemdeki nakit para talebinin vadesiz mevduat miktarına oranının kayıt dışı ekonomiden kaynaklanan değişimler dışında sabit olduğu, hem kayıtlı hem de kayıt dışı ekonomide paranın dolaşım hızının eşit olduğu varsayımları altında piyasadaki kayıtlı iktisadi faaliyetler için gerekli olan para ve piyasada mevcut olan nakit para büyüklüğü arasındaki farktan yola çıkılarak 1976 yılındaki kayıt dışı ekonominin büyüklüğü tahmin edilmeye çalışılmıştır (Feige, 1979:6-7).

Gutmann'a göre nakit-mevduat oranı, sadece bireylerin ödeme yöntemlerinde değişikliğe neden olan vergi uygulamaları veya devlet düzenlemelerinden etkilenmektedir. Bireylerin ödeme davranışlarındaki bu değişikliklerin ana nedeni ise insanların bu tür uygulamalara maruz kalmamak için belirli faaliyetleri gizlemek istemeleridir. Gizlenen bu faaliyetler kayıt dışı ekonomi olarak nitelendirilmekte olup artan oranda büyüyen ve nakit olarak yürütülen bu işlemler kayıt dışı ekonominin ortaya çıkmasına veya artmasına işaret etmektedir. Nakit-mevduat oranı da söz konusu gizlenen faaliyetlerle ortaya çıkan ekonominin boyutunu tahmin etmek için kullanılmaktadır (OECD, 2002:189).

Bu yöntem özellikle kayıt dışı ekonomide yapılan işlemlerin tamamının nakit ile yapıldığı, paranın dolaşım hızının hem kayıtlı hem de kayıt dışı ekonomide aynı olduğu varsayımlarına dayanması nedeniyle eleştirilmektedir. Nitekim kayıt dışı ekonomideki işlemlerin büyük çoğunluğu nakit olarak yapılsa bile banka kartı, çek, senet de ödeme yöntemi de kullanılabilir (İlgın, 1999:57). Aynı zamanda paranın dolaşım hızı ise nakit ödemelerin daha fazla kullanıldığı kayıt dışı ekonomide nispeten daha yüksek olabilmektedir (Bacchetta vd., 2009:56). Paranın dolaşım hızının belirlenmesinde iktisadi faaliyetlerin büyüklüğü ve bu faaliyetlere ilişkin para talebine vurgu yapan Elgin ve Iyidost (2021:1742), dolaşım hızının paranın kaç kez el değiştirdiğini ortaya koyan bir ölçüt olduğunun altını çizerek artan bir kayıt dışı ekonominin aynı zamanda daha düşük bir dolaşım hızı anlamına gelebileceğini de ifade etmektedir. Bu nedenle

paranın dolaşım hızı ile kayıt dışı ekonominin büyüklüğü arasındaki ilişkinin söz konusu iki etkinin düzeyine bağlı olarak pozitif, negatif ve hatta sıfır da olabileceğine işaret etmektedir.

Tüm bunlara ek olarak bir ülkenin para biriminin ne kadarının yurt içinde ve ne kadarının yurt dışında olduğunu belirlemek oldukça zordur (Williams, 2008:48). Ayrıca bu yöntemde kayıt dışı ekonominin olmadığı bir döneme ilişkin yapılan varsayımla ortaya konulan tahmin sonuçlarının doğruluğu da tartışmaya açık olup bu varsayımın esnetilmesi durumu ise kayıt dışı ekonomiye yönelik tahminlerde daha yüksek bir düzeye yönelik bir düzeltme gerektirmektedir (Schneider ve Buehn, 2018:8).

4.3.2.2. *Nakit talebi yaklaşımı*

Kayıt dışı ekonominin tahmin edilmesinde nakit para talebindeki değişimlerin esas alındığı diğer bir metot da temellerini Cagan'ın sabit oran yaklaşımından alan, Tanzi (1980, 1983) tarafından geliştirilen ve para talebi fonksiyonunun tahmin edilmesine dayanan yaklaşımdır (Schneider ve Buehn, 2018:8). İlgili otoritelerden gizlenmek amacıyla işlemlerin nakit olarak yürütüldüğü kayıt dışı ekonominin artması, nihayetinde para talebini de artıracığından bu artan para talebini ayrıştırmak için Tanzi (1980) gelirdeki değişimler, ödeme yöntemleri ve faiz oranları gibi geleneksel faktörler yanında insanların kayıt dışı ekonomi içinde çalışmasına neden olan doğrudan ve dolaylı olarak uygulanan vergi yükü, düzenlemeler ve vergi sisteminin karmaşıklığı gibi etkenlerin de para talebinin bir fonksiyonu olarak ele alındığı bir zaman serisi modeli ortaya koyarak kayıt dışı ekonomiyi tahmin etmeye çalışmıştır (Medina ve Schnedier, 2018:12).

Temel olarak iki aşamadan oluşan bu yöntemde öncelikle ekonomideki yasal düzenlemelerin, doğrudan ve dolaylı vergi yüklerinin en az düzeyde olduğu bir zaman dilimindeki nakit para talebi ile halihazırda geçerli olan yasal düzenlemeler, doğrudan ve dolaylı vergi yükleri hesaba katılarak mevcuttaki nakit para talebi hesaplanmaktadır. İkinci aşamada da nakit para-mevduat oranının her iki sektörde de aynı olduğu varsayımı altında da bu iki hesaplardan elde edilen sonuçlar kıyaslanarak kayıt dışı ekonominin boyutları tahmin edilmektedir (Vuletin, 2008:6).

Bu yöntem kayıt dışı ekonominin tahmin edilmesinde yaygın olarak kullanılan yöntemlerden biri olmakla birlikte özellikle içerdiği varsayımlar sebebiyle de sabit oran

yaklaşımı gibi birtakım eleştirilere açıktır. Bu eleştirilerden biri özellikle kayıt dışı ekonomi içinde yürütülen faaliyetlerde sadece nakit paranın kullanılmasına yönelik varsayımla ilgilidir. Kayıt dışı ekonomide nakit para dışında farklı ödeme yöntemlerinin de olması bu varsayımı zayıflatarak kayıt dışı ekonominin daha düşük düzeyde tahmin edilmesine neden olabilmektedir. Ayrıca bu yöntemin kullanıldığı birçok çalışma, kayıt dışı ekonomiyi oluşturan esas faktör olarak vergi yüküne odaklanmaktadır. Kayıt dışı ekonomi üzerinde etkili olan yasal düzenlemeler, mükelleflerin devlete olan bakış açısı, vergi ahlakı gibi birçok faktör çoğunlukla veri yetersizliği nedeniyle hesaba katılamamaktadır. Benzer şekilde bu durum da birçok çalışmada kayıt dışı ekonominin tahmin edilen düzeyinden daha büyük boyutlara sahip olabileceğini göstermektedir. Yönteme ilişkin üçüncü bir eleştiri de nakit paraya ilişkin artan talebin, kayıt dışı faaliyetler yerine mevduat talebinin azalmasından kaynaklanabileceği ile ilgilidir. Ayrıca küresel para olarak kabul edilen veya yurtdışı ülkelerde nakit olarak tutulan para miktarının da ilgili analizlerde göz önünde tutulması gerekmektedir. Eleştirilen diğer bir nokta da kayıtlı ve kayıt dışı ekonomideki paranın dolaşım hızının aynı olmasına yönelik varsayımdır.²³ Kayıtlı ekonomideki paranın dolaşım hızının tam olarak hesaplanması oldukça zor olmakla birlikte, kayıt dışı ekonomi için bu durum çok daha zor olmaktadır. Yönteme ilişkin başka bir eleştiri ise kayıt dışı ekonominin hesaplanmasında kabul edilen baz yılına ilişkindir. Bu yöntemle yapılan analizlerde baz yılındaki kayıt dışı ekonominin büyüklüğü teorik olarak sıfır olduğu kabul edilmektedir. Pratikte bu durumun mümkün olmaması nedeniyle bu varsayımın esnetilmesi de kayıt dışı ekonominin boyutlarına ilişkin artış yönünde bir düzeltme yapılmasını zorunlu kılmaktadır (Schneider ve Buehn, 2018:9).

4.3.2.3. İşlem yaklaşımı

Fisher'in miktar teorisi denklemini esas alan bu yaklaşımda toplam işlem değeri ile toplam nominal gelir arasındaki ilişki yöntemin temelini oluşturmaktadır. Bu yöntemde işlemlerin toplam değeri, hem kayıtlı (resmi) hem de kayıt dışı ekonomiyi içermekteyken gözlemlenen gelir ise sadece resmi istatistikler tarafından kayıt altına alınabilen gelirden oluşmaktadır (Feige, 1979:7-8).

²³ Ahumada vd. (2007:364) parasal yaklaşımda kayıtlı ve kayıt dışı ekonomideki nakit paranın dolaşım hızının ancak nakit paranın gelir esnekliğinin bire eşit olduğu durumda aynı olduğunu belirtmektedir.

Temel olarak $M.V=P.T$ eşitliğini esas alan miktar teorisinde M tedavüldeki para miktarını, V paranın dolaşım hızını, P fiyatlar düzeyini T de işlem hacmini nitelendirmektedir. Toplam hâsıla (kayıtlı ve kayıt dışı) ve toplam işlem hacmi arasında sabit bir ilişki olduğu varsayıldığında, diğer bir deyişle $P.T=k(\text{Kayıtlı hâsıla} + \text{Kayıt dışı ekonomi})$ olarak yazıldığında bu eşitlik $M.V=k(\text{Kayıtlı hâsıla} + \text{Kayıt dışı ekonomi})$ şeklinde de ifade edilebilir. Bu eşitlikten de görüldüğü üzere toplam para miktarı ve kayıtlı hâsılaya ilişkin verilerin mevcut olduğu, para hızı tahmin edilebildiği ve kayıt dışı ekonominin kayıtlı ekonomiye oranının da belli bir yıl için bilindiği durumlarda kayıt dışı ekonomi hesaplanabilmektedir (Vuletin, 2008:6). Kısacası bu yöntemde işlemlerin toplam parasal değeri ile toplam nominal gelir arasındaki eşitlikten ve kayıt dışı ekonominin olmadığı kabul edilen baz dönemdeki toplam işlem değerinin kayıtlı toplam nominal gelir arasındaki oranın sabitliği varsayımından faydalanılarak incelenen yıl özelinde toplam kayıtlı nominal gelir hesaplanmakta, bu değer toplam gelirden çıkarılarak kayıt dışı ekonomi tahmin edilmektedir (Schneider ve Buehn, 2018:8).²⁴

Kayıt dışının olmadığı bir baz yılın kabulü ve ekonomideki toplam işlem değerinin toplam kayıtlı gelire oranının sabit olduğu varsayımı, bu yaklaşıma yöneltilen temel eleştiriler arasında yer almaktadır (Schneider ve Enste, 2000:93). Ayrıca çek ve kredi kartı gibi uygulamaların artması ekonomideki nakit para tutma alışkanlığını ve dolayısıyla paranın dolaşım hızını etkileyebilmektedir (Medina ve Schneider, 2018:12). Aynı zamanda bu yöntemde kayıt dışı ekonominin geniş tanımı esas alındığından kayıt dışı ekonomiye yönelik elde edilen tahmin sonuçları, suç teşkil eden faaliyetleri de içerebilmektedir (Schneider ve Buehn, 2018:8).

4.3.3. Fiziksel girdi yaklaşımı

Kayıt dışı ekonominin tahmin edilmesine yönelik dolaylı yöntemlerden biri de elektrik tüketimdeki değişimi ve farklılıkları esas alan fiziksel girdi yaklaşımıdır. Bu yaklaşım temel olarak elektrik tüketimini iktisadi faaliyetlerin yürütülmesinde en önemli girdilerden biri olarak kabul etmekte ve kayıt dışı ekonominin büyüklüğünün tahmin edilmesinde toplam hâsıla ile elektrik tüketimi arasındaki ilişkiyi göz önünde tutmaktadır. Bu yaklaşım, kayıt dışı ekonominin tahmin edilmesinde esas olarak ülke

²⁴ Bu yöntemde aynı zamanda genel olarak paranın dolaşım hızının kayıtlı ve kayıt dışı ekonomi için aynı olduğu kabul edilmektedir. Feige (1979) yürütmüş olduğu analizlerinde paranın dolaşım hızını hem kayıtlı hem de kayıt dışı ekonomi için de aynı olduğunu varsayarken özellikle bu iki alandaki paranın dolaşım hızının farklı olabileceğine de vurgu yapmaktadır.

içindeki toplam elektrik tüketimini ele alan metot ile daha çok hane halklarının elektrik tüketimini ve değişimini ön planda tutan metot olarak ikiye ayrılmaktadır (Schneider ve Buehn, 2018:10-11).

4.3.3.1. *Kaufmann ve Kaliberda metodu*

Bu yöntem iktisadi faaliyetlerin büyüklükleri ile elektrik tüketimi arasında doğrudan bir ilişki olduğu varsayımına dayanmaktadır. Bu yöntemi ortaya koyan Kaufmann ve Kaliberda (1996:10) iktisadi faaliyetlerin toplam büyüklüğünü ortaya koyabilecek temsili bir göstergeye sahip olunması durumunda, bu büyüklükten resmi ekonomiye yönelik yapılan tahminlerin çıkarılarak kayıt dışı ekonomiye ilişkin bir öngörüye ulaşılabileceğini ifade ederken ampirik olarak da dünya genelinde özellikle elektrik tüketiminin toplam hâsıla esnekliğinin bire çok yakın olduğu elektrik enerjisi tüketiminin toplam iktisadi faaliyetlerin hesaplanması açısından en iyi gösterge olarak görüldüğünü belirtmektedir.

İlgili yöntemde bilhassa iktisadi faaliyetlerin yürütülmesi sürecinde temel girdi olarak elektrik tüketiminin kabul edilmesi, metot özelinde belli başlı eleştirilere yol açmaktadır. Zira birçok iktisadi faaliyetin yoğun elektrik tüketimi gerektirmeyen niteliğe sahip olması veya enerji gereksiniminin gaz, petrol, kömür gibi farklı enerji kaynaklarından karşılanması, bu yöntemde kayıt dışı ekonominin sadece belli bir bölümünün dahil edilebilmesine imkân vermektedir. Diğer taraftan son yıllarda teknolojinin gelişmesi ile birlikte hem elektrik enerjisinin üretilmesinde hem de kullanılmasında geçmişe kıyasla kayıtlı hem de kayıt dışı ekonomi daha verimli bir yapıya kavuşmuş durumdadır. Ayrıca bu ilişkiyi yansıtan toplam elektrik tüketimi ve toplam hâsıla arasındaki esneklik, ülkeler özelinde farklılaşabilmekte ve zaman içinde de değişiklik gösterebilmektedir (Schneider ve Buehn, 2018:10).

4.3.3.2. *Lacko metodu*

Kaufman ve Kaliberda tarafından önerilen yönetime benzer şekilde kayıt dışı faaliyetler ile elektrik tüketimi arasındaki ilişkiye odaklanarak kayıt dışı ekonominin büyüklüğünün ortaya konulmasını amaçlayan bu metot, özellikle evlerdeki elektrik tüketimini ön plana çıkarmaktadır. Bu yöntemde nüfus, gelişmişlik düzeyi, ülkenin coğrafi konumu (iklim), elektriğin göreceli fiyatı, enerji kaynaklarına erişim gibi faktörlerin yanında kayıt dışı ekonominin büyüklüğü ile evlerdeki elektrik tüketimi

arasında doğrudan bir ilişki olduğu varsayılmaktadır (Lacko, 2000:122). Özellikle hane halkları tarafından evlerde yürütülen üretim faaliyetleri, kendi ihtiyaçlarını karşıladıkları öz tüketim (do-it-yourself) işleri ve diğer kayıt altında olmayan mal ve hizmet üretimleri, bu yöntem çerçevesinde kayıt dışı ekonomiyi oluşturan başlıca faaliyetler olarak görülmektedir (Schneider ve Buehn, 2018:11).

İki aşamalı ekonometrik bir modelleme üzerinden hareket edilen bu yöntemde öncelikle hane halklarının elektrik tüketimini etkileyen faktörlerin dahil edildiği, hane halkları tarafından yapılan toplam elektrik tüketim miktarının tahmin edilmesine yönelik bir model oluşturulmaktadır. Bu model, elektrik tüketimi ile birlikte kayıt dışı ekonomiyi oluşturan diğer etkenlerin de dahil edildiği ikinci bir model ile birlikte ele alınarak analiz edilmektedir. Elde edilen sonuçlar birim elektrik tüketiminin kayıt dışı ekonomide yaratacağı hâsıla artışını ortaya koyan baz bir ölçüt yardımıyla kayıt dışı ekonominin büyüklüğü tahmin edilmesinde kullanılmaktadır.²⁵

Bu yöntem de Kaufman ve Kaliberda metodunda da yer alan ve elektrik enerjisinin kayıt dışı ekonominin en önemli girdileri arasında olduğunu kabul eden varsayımı sürdürmektedir. Kayıt dışı faaliyetlerde elektrik enerjisinin yoğun bir şekilde kullanım zorunluluğunun olmaması ve farklı enerji kaynaklarının da kayıt dışı faaliyetler için girdi olarak kullanılabilmesi, Kaufman ve Kaliberda metodunda da olduğu gibi bu yöntemde yöneltilen başlıca eleştiriler arasındadır. Kayıt dışı ekonominin temel olarak evde yürütülen faaliyetler çerçevesinde oluştuğuna yönelik varsayım da çok gerçekçi görülmemektedir; zira kayıt dışı faaliyetlerin birçok farklı sektör ve çalışma ortamında da gerçekleşmesi oldukça muhtemeldir. Ayrıca bu yöntemde kullanılan ve kayıt dışı ekonominin tahmin edilmesinde kritik bir öneme sahip olan baz ölçütün ülkeler özelinde farklılaşabilmesi, ilgili değerlerin güvenilirliğini eleştiriye açık hale getirmektedir (Schneider ve Enste, 2000:97).

Yönteme yöneltilen diğer bir eleştiri de enerji verimliliğinin etkisinin modele yansıtılamamış olmasıdır. Bu bağlamda Williams (2008:47-48) bu yöntemin, kayıt dışı faaliyetlerde meydana gelen geçici değişimlerin enerji verimliliğindeki artışları ve

²⁵ Lacko (2000:132) bu yöntemde ülkeler özelinde birim elektrik tüketiminin kayıt dışı ekonomide sağlayacağı hâsıla artışına yönelik bilgilerin kritik olduğunu belirtmekle birlikte buna ilişkin verilere ulaşılamaması sebebiyle 1990'lı yılların başında Amerika Birleşik Devletleri'nde kayıt dışı ekonomi oranını diğer ülkeler (geçiş ekonomileri ile gelişmekte olan ülkeler) için de aynı kabul etmekte ve kayıt dışı ekonomide sonraki yıllarda yaşanan değişimleri de bu değere göre hesaplamaktadır.

elektrik tüketimi-toplam üretim arasındaki elastikiyetlerin ülkeler arasındaki farklılıklarını ve zaman içindeki değişimlerini hesaba katmadığına vurgu yaparak bu hususları yöntemin tahminlerini zayıflatan unsurlar arasında değerlendirmektedir.

4.3.4. Çoklu neden çoklu gösterge yaklaşımı (MIMIC Modeli)

Kayıt dışı ekonominin tahmin edilmesinde en kapsamlı metotlardan biri olan bu yöntem, kayıt dışı ekonominin büyüklüğünü gözlemlenemeyen örtük bir değişken olarak ele alan yapısal bir ekonometrik modellemeye dayanmaktadır. Bu yöntemde kayıt dışı ekonomi, bir taraftan kendi büyüklüğünde meydana genel değişimleri yansıtan (gözlemlenebilir) bir gösterge grubu ile ilişkilendirilirken diğer taraftan da kayıt dışı ekonomiye neden olduğuna inanılan bir dizi (gözlemlenen) nedensel değişkenle bağdaştırılmaktadır (Giles, 1999:372).

MIMIC modeli, ölçüm modeli ve yapısal model olmak üzere iki ayrı denklem kümesinden oluşmakta ve örtük değişken olarak ele alınan kayıt dışı ekonomi hem gösterge değişkenler hem de açıklayıcı değişkenler çerçevesinde ayrı ayrı modellenmektedir. Ölçüm modeli, örtük değişken ve gözlemlenen değişkenler arasındaki ilişkiyi gösterirken yapısal model de örtük değişkenle onu etkileyen nedenler arasındaki bağlantıyı ortaya koymaktadır (Buehn ve Schneider, 2008:7). Örtük değişken olarak ele alınan kayıt dışı ekonomi üzerinden her iki model bütünleştirilmekte ve ilgili parametreler tahmin edilmektedir. Değişkenler arasındaki ilişkinin ortaya koyulması ile model tahminlerinden yararlanılarak bir endeks oluşturulmakta ve belli başlı kalibrasyon veya kıyaslama yöntemleriyle de kayıt dışı ekonomi tahmin edilmeye çalışılmaktadır (Schneider vd., 2011:20).

Bu yöntemin kayıt dışı ekonominin tahmin edilmesinde kullanılan diğer dolaylı yöntemlere kıyasla belli başlı avantajlara sahip olduğu ileri sürülmektedir. Diğer tahmin yöntemlerinde kayıt dışı ekonomi çoğunlukla elektrik tüketimi, para veya nakit talebi gibi tek bir değişkenle ele alınırken bu yöntem kayıt dışı ekonomi ile ilgili olduğu düşünülen birçok değişkenin değerlendirilmesine olanak sağlamaktadır. Örneğin özellikle yüksek enflasyon oranlarına sahip ülkelerde parasal yöntemlerle elde edilecek sonuçları saptırabilecek veya çarpıtabilecek niteliğe sahip olan parasal değişkenler dışındaki değişkenlerin de kullanılmasına imkân vermektedir (Macias ve Cazzavillan, 2010:348). Aynı zamanda bu yöntem, odaklanılan konu ve mevcut veri imkanları

çerçevesinde kayıt dışı ekonominin spesifik özelliklerine göre kullanılacak nedensel göstergelerin ve açıklayıcı değişkenlerin seçiminde esneklik sağlayarak yeterince geniş bir veri setinin ele alınması durumunda da optimal sonuçlara ulaşılmasına imkân vermektedir (Schneider ve Buehn, 2018:14).

Model yaklaşımında kullanılan başlıca yöntem olan MIMIC metodunun literatürde yaygın bir kullanımı olmakla birlikte yönteme ilişkin belli başlı eleştiriler de bulunmaktadır. Bunların başında modelde örtük değişken olarak kullanılan kayıt dışılığın tanımı gelmektedir. Modele dahil edilen değişkenlerin niteliğine bağlı olarak özellikle yasal olmayan faaliyetlerin de kayıt dışı ekonomiye yönelik yapılan bu analizlere dahil olması muhtemeldir (Schneider ve Buehn, 2018:14). Ek olarak örtük değişken ile bağlantılı olduğu varsayılan gösterge veya açıklayıcı değişkenlerin her zaman ve her şartta kayıt dışı ekonomi ile bağlantılı olduğuna dair bir kesinlik de bulunmamaktadır (Williams, 2008:49). Ayrıca bu modelde farklı birimlerle ölçülen değişkenlerle farklı sonuçlar elde edilebildiğinden modelin birimlerdeki değişime olan duyarlılığı dikkate alınmalıdır (Soares ve Afonso, 2019:179)

Macias ve Cazzavillan (2010:355) MIMIC modelinin başlıca özelliklerinden birini, model sonuçlarının yalnızca bir endeks oluşturmak için kullanılabilecek tahmini katsayıları sağlaması olarak ifade etmek ve bu nedenle ortaya koyulan endeksin bir değere dönüştürülmesi için bir kıyaslama veya kalibrasyon yönteminin kullanılması gerektiğine vurgu yapmaktadır. Modelde örtük değişkene yüklenen anlamın spesifik olduğunu, ancak bu aşamada kullanılan yöntemin ise öznel bir nitelik taşıması hususunun da modelleme için bir kısıt olarak görüldüğünü belirterek bu durumu ayrı bir eleştiri olarak ortaya koymaktadır. Nitekim Medina ve Schneider (2021:27) de bu kıyaslama yöntemleri arasında hangisinin veya hangilerinin en uygun veya güvenilir olduğuna ilişkin kesin bir kabulün olmadığını altını çizmektedir.

4.3.5. Tahmin yöntemlerinin kıyaslanması

Kayıt dışı ekonominin büyüklüğünün tahmin edilmesine yönelik ideal veya önde gelen bir yöntem bulunmamakta olup kullanılan bütün metotların önemli zayıflıkları ve metodolojik sorunları mevcuttur (Schneider, 2016:272). Bu bağlamda kayıt dışı ekonominin nasıl tanımlandığı, yöntemin uygulanabilirliği, veri imkanları, zaman, maliyet ve güvenilirlik gibi birçok faktör kullanılacak yöntem açısından oldukça kritik

bir nitelik taşımaktadır. Tüm bu hususlar çerçevesinde farklılaşabilen ve kayıt dışı ekonominin tahmin edilmesinde kullanılan doğrudan, dolaylı ve model yaklaşımlarının genel çerçevesi, yöntemlerin ön plana çıkan avantajları ve bunlara yöneltilen eleştirilerin genel bir çerçevesi Tablo 4'te sunulmaktadır.

Tablo 4. Kayıt dışı ekonomiyi tahmin yöntemlerine ilişkin genel çerçeve

	Yöntem	Açıklama	Avantajları	Eleştiriler
Doğrudan Yaklaşımlar	Anket Yöntemi	İşletmelere veya hane halklarına kayıt dışılığı da içeren eden detaylı sorular yöneltilmekte ve elde edilen cevaplardan faydalanılarak kayıt dışı ekonominin boyutuna yönelik tahminlerde bulunmaktadır.	<ul style="list-style-type: none"> • Kayıt dışı faaliyetler ve bu faaliyetlere dahil olan aktörlerle ilgili geniş ve detaylı bilgilere imkân verir. • Makro ve mikro veri eksikliği nedeniyle çoğu zaman kayıt dışı ekonominin detayları ile ilgili tek veri kaynağıdır. • Belli bir faaliyet alanı, bölge veya sektör ile uygulanabilecek politikalara ilişkin bilgi de sağlayabilmektedir. 	<ul style="list-style-type: none"> • Temel olarak gönüllülük esasına dayanmaktadır. • Uygulanması ve sonuç alınması genellikle uzun zaman alır ve maliyetlidir. • Sonuçlar anket uygulanan kesim tarafından verilen cevapların güvenilirliğine bağlıdır. • Yöneltilen soruların ilgili aktörler tarafından algılanmasında farklılıklar ortaya çıkabilmektedir. • Bölgesel veya ülkeler arası kıyaslamalarda tutarsızlıklar yaratabilmektedir.
	Vergi Denetimleri	Yasal denetimler sonucunda mükellefler tarafından beyan edilen ve vergiye tabi olması gereken matrah arasındaki farklılıklar ortaya konularak kayıt dışı ekonomi tahmin edilmektedir.	<ul style="list-style-type: none"> • Düzenli ve geniş mikro veri setlerinin kullanımına olanak verir. • Mikro-piyasalara, sektörlerle veya faaliyetlere ilişkin analizlere olanak sağlar. 	<ul style="list-style-type: none"> • Denetimler, ülkenin tamamını veya büyük bölümünü temsil edebilecek bir örnekleme yapılamamaktadır. • İktisadi faaliyetlerin/ sektörlerin sadece belli bir bölümüne ilişkin büyüklükler analiz edilebilmektedir.
Dolaylı Yaklaşımlar	Farklılık Yöntemleri	Milli Gelir Farklılıkları Yöntemi	<ul style="list-style-type: none"> • Toplam hâsıla büyüklüklerine ilişkin doğru verilere ulaşılabildiği durumlarda gerçeğe yakın tahminlere olanak sağlar. 	<ul style="list-style-type: none"> • Toplam hâsıla büyüklüklerinin tam olarak hesaplanabilmesi zordur. • Toplam hâsıla büyüklükleri arasındaki farklar ulusal istatistiklerdeki hata ve noksanları da içerebilmektedir.
		İstihdam Farklılıkları Yöntemi	<ul style="list-style-type: none"> • Tahminler genel olarak oransal hesaplamalarla yapıldığından uygulaması nispeten kolaydır. • Hane halkı işgücü, iş piyasası anketlerinin veya resmi işgücü kayıtlarının kullanımı ülke geneli hesaplamalara da olanak verebilmektedir. 	<ul style="list-style-type: none"> • Bireyler hem kayıtlı hem de kayıt dışı olarak farklı faaliyetlerde bulunabilirler. • İşgücüne katılma oranında kayıt dışılık dışında farklı sebepler de etkili olabilmektedir. • Toplam işgücüne katılma oranının sabit kabul edildiği dönemdeki kayıt dışı ekonominin büyüklüğünün bilinmesi gerekmektedir.

Dolaylı Yaklaşımlar	Parasalıcı Yaklaşımlar	Sabit Oran Yaklaşımı	Tüm kayıt dışı işlemlerin nakit olarak gerçekleştirildiği bir ortamda kayıtlı iktisadi faaliyetler için ihtiyaç duyulan para dışında ortaya çıkan nakit talebi artışının kayıt dışı faaliyetlerden kaynaklandığı varsayımından yola çıkılarak kayıt dışı ekonominin büyüklüğü tahmin edilmektedir.	<ul style="list-style-type: none"> • Katı varsayımları nedeniyle basitleştirilmiş bir modeldir. • Nakit para miktarı ve para talebi verileri özelinde kurgulandığı için diğer modellere kıyasla uygulaması daha kolaydır. 	<ul style="list-style-type: none"> • Kayıt dışı faaliyetlerde sadece nakit para kullanılmamaktadır. • Paranın dolaşım hızı kayıtlı ve kayıt dışı ekonomide farklı olabilir. • Kayıt dışı ekonomi, baz alındığı yılda önemli bir büyüklüğe sahip olabilir. • Para talebinin vadesiz mevduat miktarına/para arzına oranındaki değişimler sadece kayıt dışı faaliyetlerden kaynaklanmayabilir.
		Nakit Talebi Yaklaşımı	Tüm kayıt dışı işlemlerin nakit olarak gerçekleştirildiği bir ortamda nakit talebini etkileyen faktörler ekonometrik modelleme ile ortaya konularak kayıt dışı ekonomi tahmin edilmektedir.	<ul style="list-style-type: none"> • Sabit oran yaklaşımına kıyasla kayıt dışı ekonomi üzerinde başta vergi yükü olmak üzere diğer birçok faktörün etkisini de dikkate almaya çalışır. 	<ul style="list-style-type: none"> • Sabit oran yaklaşımına yönelik eleştirilere ek olarak kayıt dışılığı etkileyen ancak ölçülemediği için modele eklenemeyen başka ana faktörler de olabilmektedir. • Uluslararası alanda kullanılan para nakit talebinin büyüklüğü de dikkate alınmalıdır.
		İşlem Yaklaşımı	Tüm kayıt dışı işlemlerin nakit olarak gerçekleştirildiği bir ortamda, Fischer tarafından geliştirilen miktar teorisinden faydalanılarak elde edilen nominal toplam gelir ile kayıtlı gelir arasındaki fark kayıt dışı ekonomi için bir gösterge niteliği taşımaktadır.	<ul style="list-style-type: none"> • Toplam işlem hacmi ve toplam gelir büyüklüklerinin doğru hesaplanabildiği durumlarda gerçeğe yakın tahminlere olanak sağlayabilmektedir. 	<ul style="list-style-type: none"> • Kayıt dışı faaliyetlerde sadece nakit para kullanılmamaktadır. • Paranın dolaşım hızı kayıtlı ve kayıt dışı ekonomide farklı olabilir. • Kayıt dışı ekonomi, baz alındığı yılda önemli bir büyüklüğe sahip olabilir. • Toplam işlem miktarının toplam nominal gelire sabit olduğuna ilişkin varsayım eleştiriyeye açıktır.
	Fiziksel Girdi Yöntemi (Elektrik Tüketimi)	Kaufmann ve Kaliberda Metodu	Elektrik tüketiminin kayıt dışı ekonomi açısından en iyi göstergelerden biri olduğu kabul edilmekte ve kayıtlı toplam hâsıla ile toplam elektrik tüketimi arasındaki ilişki ile kayıt dışı ekonomi tahmin edilmeye çalışılmaktadır.	<ul style="list-style-type: none"> • İlgili elektrik tüketimi verisine sahip olunması durumunda daha küçük bölgelere ilişkin tahminlere de imkân verebilmektedir. 	<ul style="list-style-type: none"> • Elektrik tüketimi birçok kayıt dışı sektörde temel fiziksel girdi olmayabilir. • Teknolojinin gelişmesiyle enerji üretimi ve kullanımı daha verimli hale gelmektedir. • Elektrik tüketiminin üretim esnekliği farklı bölgelerde ve farklı sektörlerde aynı olmayabilir. • Kayıt dışı ekonomi, kabul edilen baz alınan yılda önemli veya farklı bir büyüklüğe sahip olabilir.

		Lacko Metodu	Kaufman ve Kaliberda tarafından önerilen yöntemle benzer olmakla birlikte temel olarak evde yürütülen faaliyetlerde kullanılan elektrik tüketimini kayıt dışı ekonomi ile bağdaştırmaktadır.	<ul style="list-style-type: none"> Hane halklarının elektrik tüketimi verisine sahip olunması durumunda daha küçük bölgelere ilişkin tahminlere de imkân verebilmektedir. 	<ul style="list-style-type: none"> Kaufmann ve Kaliberda Metoduna ilişkin eleştirilere ek olarak kayıt dışılık evde yürütülen faaliyetler dışında birçok farklı sektörde ve farklı çalışma ortamlarında da ortaya çıkabilmektedir.
Model Yaklaşımı		Çoklu Neden Çoklu Gösterge Yaklaşımı (MIMIC)	Kayıt dışı ekonomi gözlenemeyen bir değişken olarak kabul edilmekte ve kayıt dışılığın farklı nedenleri ve etkilerine ilişkin büyüklükler göz önünde bulundurularak kayıt dışı ekonominin büyüklüğü tahmin edilmektedir.	<ul style="list-style-type: none"> Kayıt dışı ekonomiyi etkileyen ve kayıt dışı ekonomiye neden olan birçok faktörü aynı anda ele almaktadır. Neden ve sonuç değişkenlerinin seçimine olanak vermesi modele esneklik sağlamaktadır. Diğer birçok modeldeki belli başlı kısıtlayıcı varsayımlara ihtiyaç duyulamamaktadır. İstatistiksel metotlarla yapılan model tahminleri geniş veri setleri için optimal bir sonuç verebilmektedir. 	<ul style="list-style-type: none"> Kayıt dışı ekonominin tanımı net olmadığından model tahminleri yasal olmayan faaliyetleri de içerebilmektedir. Modele dahil edilen sebep ve sonuç göstergelerine ilişkin kesinlik yoktur. Seçilen göstergelere ve birimlerine bağlı olarak modeldeki parametreler çok farklı değerlere sahip olabilmektedir. Modelleme ile elde edilen endeks sonuçlarının değere dönüştürülmesine ilişkin ideal ve kesin bir yöntem yoktur.

Kaynak: Başta Alderslade vd. (2006) olmak üzere literatürdeki farklı kaynaklardan yararlanılarak derlenmiştir.

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE'DE KAYIT DIŞI EKONOMİ VE İSTİHDAM

1. ÜST ÖLÇEKLİ PLANLARDA KAYIT DIŞILIK

Kayıt dışılık Türkiye’de uzun yıllardır önemli bir sorun olarak ortaya çıkmakta ve başlıca politika alanlarından biri olarak varlığını devam ettirmektedir. Birçok ülkede olduğu gibi Türkiye’de de kayıt dışı faaliyetlerin yaygınlaşması işletmeler ve bireyler açısından haksız rekabete, gelir dağılımında bozulmalara, sosyal refahın azalmasına, devlet kurumlarına olan güvenin sarsılmasına yol açarak mükellefler arasında vergi ödeme eğilimini azaltması yanında yaygınlaşan kayıt dışı ekonominin, iktisadi aktörler tarafından meşru bir olgu olarak görülmeye başlanması riski de toplumdaki ahlaki değerlerde bozulmalara yol açabilecek niteliktedir. Bu tür olumsuzlukların önüne geçilmesi veya en azından azaltılması amacıyla yıllar içinde ülkemizde uygulanan orta vadeli planlar ve özellikle de kalkınma planları gibi birçok üst ölçekli strateji belgesinde kayıt dışı ekonomi ile mücadele öncelikli alanlardan biri olarak belirlenmiş ve bu mücadele çerçevesinde farklı birçok kurum ve kuruluşun dahil edildiği kapsamlı bir dizi eylem planı uygulamaya konulmuştur.

1.1. Kalkınma Planları

Esas olarak belirli bir dönemde ulaşılmak istenen amaçlara ve gerçekleştirilmek istenen hedeflere uygun bir şekilde erişebilmek için mevcut kaynakların etkin bir şekilde yönetilmesi amacıyla hazırlanan kalkınma planları, toplumun genel refah düzeyinin artırılması amacıyla iktisadi, sosyal, kültürel, idari ve kurumsal alanlarda ortaya konulan politika araçlarını ve eylem planlarını içeren stratejik yol haritaları olmaları nedeniyle oldukça önemli bir konuma sahiptirler.

Ülkemizde özellikle DPT’nin kurulması ile ivme kazanan planlı kalkınma süreciyle birlikte 1963-1967 dönemini kapsayan ilk kalkınma planı da dahil olmak üzere bugüne kadar on bir kalkınma planı hayata geçirilmiştir. Bu planların tamamında kayıt dışı ekonomi önemli bir politika alanı olarak ele alınmış, kayıt dışı ekonominin azaltılmasına yönelik eylem planları ve tedbirlere üst düzey bir önem atfedilmiştir. Kalkınma planlarında kayıt dışı ekonomi çerçevesinde öne çıkan alanlar ve bu alanlara yönelik ortaya konulan stratejiler çoğu zaman benzer veya birbirini tamamlayıcı

nitelikte olmakla birlikte bu planlarda konjonktürel olarak ortaya çıkan farklı odak alanlarına da özel bir yaklaşım sergilendiği görülmektedir. Ayrıca kayıt dışı ekonominin azaltılmasına yönelik kalkınma planlarında ele alınan politikalarda kayıt dışı faaliyetlere neden olan etkenler yanında kayıt dışılığın sonuçları da dikkate alınarak geniş bir bakış açısı sergilenmeye çalışılmıştır.

Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1963-1967), ülkemizde sosyal adaletin ön planda tutulduğu, vergi reformu ile sosyal kalkınmanın temel bileşenlerinden biri olan sosyal güvenlik sisteminin toplumun tüm kesimlerini kapsayacak bir niteliğe kavuşturulmasına yönelik öncelikli hedeflerin ortaya konulduğu bir plandır. Bu dönemde ortaya konulan hedeflerin gerçekleştirilebilmesi için vergi gelirlerine özel bir önem atfedilmiş olup özellikle vergi yükünün adaletli bir şekilde dağıtılması, vergi sisteminin çalışma eğilimini ve tasarrufları artırıcı niteliğe kavuşturulması bağlamında gerçekleştirilecek bir vergi reformu öncelikli hedefler arasında yer almıştır. Sosyal adalet ve sosyal kalkınmanın ön planda tutulduğu bu planda memur ve işçi kesimi dışında kalan kesimler için bir sigorta sisteminin kurulması düşüncesi de dikkat çeken hususlar arasındadır. Ayrıca yaşlılık ve sağlık sigortalarını kapsayacak genel bir sosyal güvenlik sistemi düzeninin oluşturulması ve bu çalışmaların tek bir elden yürütülmesi; serbest meslek erbabı, esnaf ve sanatkârların da prim ödeme şartıyla bu sisteme dahil olmalarının sağlanması ile sürekli işçiler için işsizlik sigortası sisteminin hayata geçirilmesine yönelik stratejilere de yer verildiği görülmektedir (DPT, 1963). Sosyal ve toplumsal güvencenin sağlanmasına öncelik veren bu bileşenler aynı zamanda kayıt dışı ekonomi ve kayıt dışı istihdam bağlamında da ön plana çıkan hususlar olarak değerlendirilebilir.

İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın (1968-1972), kayıt dışı ekonomiyi doğrudan ele alarak bu çerçevede strateji geliştirmekten çok vergi sisteminin yapısından kaynaklanan olumsuz sonuçlar üzerinden kayıt dışılığa yaklaştığı söylenebilir. Nitekim planda vergi sisteminin yeterli düzeyde esnek olamaması, vergi yükünün dağıtılması konusunda mükellefler arasında adalet ilkesinin yeterince gözetilememesi, vergi kontrolü ve vergi toplamada vergi idaresinin yeterince etkin olamaması, uygulamadaki sorunlar ve özellikle doğrudan vergilerin sosyal amaçlara uygun bir nitelik gösterememesi gibi sorunlar ifade edilerek ileri bir vergi hukuku sistemine olan talebin öncelikle karşılanması gereken ihtiyaçlar arasında olduğu ifade edilmiştir. Bu bağlamda

ülkenin iktisadi ve sosyal yapısına uygun, vergi adaletini sağlayan ve ihtiyaçları en iyi şekilde karşılayan bir vergi sistemine yönelik çalışmaların gerçekleştirileceği hususunun altı çizilmiştir. Plan döneminde öne çıkan diğer amaçlar arasında çalışanların tüm aile bireylerinin hastalık sigortası kapsamı içine alınması ve farklı sosyal güvenlik sistemleri arasındaki ilişkileri sağlayacak bir kurumun kurulması hususu da vurgulanan önemli konular arasındadır. Sosyal Sigortalar Kanunu'nun 1964 yılında yürürlüğe girmesiyle sigortalı çalışan sayısında yıllar içinde yaşanan artışa dikkat çekilen planda, farklı sosyal güvenlik sistemleri arasındaki koordinasyonun sağlanması ve ortak politikaların hazırlanması amacıyla da tek bir sosyal güvenlik sisteminin kurulmasının hedeflendiği belirtilmiştir. Sosyal sigortalar sisteminin işveren ve çalışan kesime yönelik işlemlerin azaltılması, bireylerin ekonomik ve sosyal açıdan güven içinde olmaları, üretim faaliyetlerinin sürekliliği, gelir adaleti ve gelir devamlılığının sağlanması gibi konular da plan bünyesinde dile getirilen kayıt dışılık ile doğrudan veya dolaylı olarak ilişkili olan önemli hususlar arasındadır (DPT, 1968). Plan çerçevesinde özellikle vergi uygulamalarının ve sosyal güvenlik sisteminin etkinleştirilmesini esas alan tüm bu bileşenlerin aynı zamanda kayıt dışı ekonomiyi azaltıcı olumlu nitelikler taşıdığı görülmektedir.

Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda (1973-1977), kayıt dışı ekonomi bağlamında bir önceki kalkınma planına benzer şekilde özellikle vergi sisteminin yapısı ve etkinliği hususlarının altının çizildiği görülmektedir. Özellikle ham ve ara mal üretimi sürecinde ortaya çıkan gider vergisinin sektörler arasında dengesiz dağılımlara yol açması nedeniyle ortaya çıkan olumsuzluklara atıf yapılan planda vergi yükünün adil bir şekilde dağıtılmasına yönelik hedefler ön plana çıkarılarak katma değer vergisi sistemine geçilmesine yönelik temel bir hedef ortaya konulmuştur. Vergi denetiminin etkinliğinin artırılması ve vergi kayıplarının azaltılması bağlamında etkin faaliyet gösteren bir vergi idaresine ihtiyacın dile getirildiği planda, vergi politikasının ödeme gücüne göre vergilendirme ilkesi çerçevesinde gerçekleştirilmesini destekleyen bir yargı ve denetim sisteminin oluşturulmasının gerekliliği ifade edilmiştir. Tarım sektörünün daha etkin bir şekilde vergilendirilmesi, sosyal adaleti ve vergi sisteminin esnekliği zedeleyen gereksiz vergi muafiyetlerinin ve istisnaların ortadan kaldırılması hususları da kayıt dışılık bağlamında ön plana çıkan diğer önemli konular arasında yer almıştır. Ülkemizde tarımsal yapının ağırlığının ön plana çıktığı ve hızlı sanayileşme sürecinin

ilk yıllarında hazırlanan bu planda sosyal güvenlik sistemlerinin henüz yaygınlaşmadığı ve sosyal güvenlik sistemlerinin ücretlilerin önemli bir bölümünü kapsayamadığına vurgu yapılarak plan dönemi sonunda sosyal sigorta sistemlerinin ücretlilerin tamamını kapsayacak bir yapıya kavuşturulması da altı çizilen önemli hedefler arasında yer almıştır (DPT, 1973).

Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda (1979-1983) kayıt dışı ekonominin önceki planlara benzer şekilde vergisel boyutu ön planda tutulmakla birlikte özellikle sosyal güvenlik sistemi uygulamalarının yol açtığı aksaklıkların giderilmesine yönelik hedefler de yine kayıt dışı ekonomi bağlamında önemli bir politika alanı olarak ortaya konulmaktadır. Planda vergilendirme sistemi ve gelir dağılımındaki adaletsizliklerin giderilmesi, sabit gelirliler üzerindeki vergi yükünün azaltılması, kayıp ve kaçakçılığın önlenmesi, vergi sistemine gerekli esnekliğin kazandırılması, vergi denetiminin yöntem ve kapsam bakımından etkinliğinin artırılması hususları kayıt dışı ekonominin vergi politikası ile doğrudan bağlantılı olarak vurgulanan unsurları arasında yer almaktadır. Plan döneminde vergi veriminin yükseltilmesi ve vergi sisteminin daha adil bir yapıya kavuşturulması, vergi gelirlerinin artırılması bağlamında ön planda tutulan hedefler arasında yer almıştır. Planda, bir önceki plan döneminde yapılan çalışmalara rağmen özellikle tarım sektöründe ücret karşılığı çalışanlara ek olarak ev işlerinde çalışan kadınların sosyal sigorta kapsamına alınmasında önemli aksaklıklar yaşandığına vurgu yapılarak emek piyasasında kaçak işçi çalıştırma uygulamalarının yaygınlığının altı çizilmiştir. Kayıt dışılığın sektörel özelliklerinin de ele alındığı planda tarım sektöründe vergilendirme boyutunun istenilen düzeyde olmaması, tarım dışı sektörlerde de sosyal güvenlik sisteminin yetersizliği gibi konular kayıt dışı istihdamla ilgili olarak ön plana çıkarılan hususlar arasındadır. Gelir dağılımı ve toplumun farklı kesimleri arasında mevcut olan sosyal güvenliğe ilişkin dengesizliklerin giderilmesi, vergi uygulamalarında yapılacak yasal düzenlemeler ile ücretler üzerindeki vergi yüklerinin azaltılmasına yönelik ortaya konulan hedefler de bu alanlarda yaşanan sorunların çözümüne yönelik planda yer verilen önemli hususlar arasındadır (DPT, 1979).

Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda (1985-1989) ise vergi idaresinin etkinliği ve vergi adaleti bağlamında kayıt dışı ekonominin azaltılmasına yönelik hedefler belirgin bir şekilde ön plana çıkarılmış durumdadır. Bireylerin ve sektörlerin ödeme gücü ve

vergi adaleti ilkesi çerçevesinde vergilendirilmesi, vergi uygulamalarının sadeleştirilerek kolay anlaşılır ve daha adil hale getirilmesi, ortaya çıkan uyuşmazlıkların ve vergi kayıplarının azaltılması gibi konular plan dönemi için kayıt dışı ekonomi ile bağlantılı olarak vurgulanan temel hedefler arasında yer almıştır. Özellikle vergi toplama etkinliğinin artırılması amacıyla vergi idaresinin günün şartlarına göre organize edilmesi ve daha etkili hizmet verilmesi hususu, vergi kayıplarının asgari düzeye indirilerek plan döneminde vergi gelirlerinin artırılması ile doğrudan ilişkilendirilmiştir. Sosyal güvenliğin toplumun daha geniş kesimlerine yaygınlaştırılması amacıyla özellikle tarım sektöründe hizmet akdiyle, kendi adına veya bağımsız çalışan kesimin sosyal güvenlik sistemine dahil olmasına yönelik ortaya konulan hedefler, kayıt dışılık bağlamında öne çıkarılan diğer önemli bir alandır. Bu bağlamda bu kesimlere yönelik 1983 yılında uygulamaya koyulan ve tarım sektörü çalışanlarının sosyal güvenlik sistemine katılımını hedefleyen yeni mevzuatın da etkisiyle aktif sigortalı sayısının artırılması amaçlanmıştır (DPT, 1984).

Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda (1990-1994) da kayıt dışı ekonomiye ilişkin politika çerçevesinin yine vergi sisteminin etkinliği ve denetimi ile yoğun bir şekilde ilişkilendirildiği görülmektedir. Bu çerçevede vergi kaybı ve kaçaklarının önlenmesi amacıyla vergi denetimi sisteminin etkinliğinin artırılması ve sistem içindeki bilgi akışının hızlandırılması öne çıkarılan hedefler arasında yer almıştır. Özellikle vergilendirme adaletinin sağlanmasının öneminin altının çizildiği planda, vergi tabanının genişletilerek kayıp ve kaçığın en düşük düzeylere indirilmesi ve tahsilat etkinliğinin artırılmasına yönelik uygulamaların devam edeceğinin altı çizilmiştir. Bu bağlamda vergi artışının sağlanmasında özellikle vergi sisteminin basitleştirilerek az sayıda vergiyle azami gelir sağlanması hususu ön plana çıkarılmıştır. Kayıt dışılığın diğer bir boyutu olan kayıt dışı istihdam hususu da plan çerçevesinde üzerinde durulan ana konular arasında yer almış olup sosyal güvenliğin toplum geneline yaygınlaştırılması amacıyla uluslararası standartların göz önüne alınarak çalışma hayatı mevzuatının geliştirilmesi, özellikle tarımsal faaliyetlerde sigortasız işçi çalıştırmayı engelleyici tedbirler alınması, aktif sigortalı sayısının artırılmasına yönelik uygulamalar ile sigorta prim tahsilatının artırılması konuları kayıt dışı istihdamın azaltılmasına yönelik temel hedefler arasındadır (DPT, 1989).

Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1996-2000) ise kayıt dışılık bağlamında kayıt dışı ekonominin vergi gelirleri üzerindeki etkisine odaklanan ve özellikle işgücü piyasasındaki sonuçlarını ön plana çıkararak mevcut sorunların çözümüne ilişkin stratejiler ortaya koyan bir plan niteliğini taşımaktadır. Tarım ve tarım dışı sektörler ile kayıtlı ve kayıt dışı çalışanlardan oluşan iş piyasasının parçalı yapısına dikkat çekilen planda kayıt dışı faaliyetlerin yaygın olmasının üretim ilişkilerini daralttığı ve iş piyasasındaki sorunları arttırdığı vurgulanmakta, küçük ölçekli işletmelere ek olarak kayıt dışı ekonomide daha büyük ölçekli faaliyetlere doğru yaşanan genişlemeye de dikkat çekilmektedir. Geçmiş dönemlerde vergi sisteminde yapılan düzenlemelerin öneminin altının çizildiği planda vergi yükünün dikkate alınarak iktisadi verimliliğinin artırılmasına, sistemde basitleştirmeye, vergi idaresinin yapılandırılmasına ve denetimlerin etkinliğinin artırılmasına yönelik ihtiyacın devam ettiği belirtilmiştir. Ücretler üzerinde var olan yüklerin AB ülkelerindeki düzeye düşürülerek istihdam artışı ve kayıt dışı ekonominin azaltılmasına yönelik hedeflerin de ortaya konulduğu bu plan döneminde vergi politikalarının ve ilgili kurumların etkinliğinin artırılması, kayıt dışı faaliyetlerin kapsam içine alınması yoluyla vergi yükü dağılımının iyileştirilmesi gibi temel stratejilere odaklanıldığı görülmektedir (DPT, 1995).

Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (2001-2005), özellikle 1999 yılında yaşanan deprem felaketi ve küresel krizin etkilerinin ön plana çıktığı bir dönemde hazırlanmıştır. İktisadi faaliyetlerin oldukça olumsuz etkilendiği ve işsizliğin ciddi bir artış yaşadığı bu dönemde kayıt dışı ekonomi konusu da plan hedefleri açısından oldukça önem kazanmış durumdadır. Bu çerçevede planın hazırlık çalışmaları kapsamında kayıt dışı ekonomi; milli gelir, vergi gelirleri, istihdam piyasası ve yasadışı faaliyetler özelinde dört farklı komisyonda detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Bu çalışmalarda kayıt dışı ekonominin beyan altına alınarak yasalara uygun bir şekilde vergi toplanması, suç niteliği taşıyan iktisadi faaliyetlerin denetiminin sağlanarak önlenmesi ve vergi idaresinin etkinliğinin artırılması gibi hususlar öncelikli olarak altı çizilen konular arasındadır. Küçük ve dağınık yapıda olan sanayi işletmelerine yönelik denetim ve izleme zorluğunun kayıt dışılığı artırıcı etkisine de vurgu yapılan planda bu işletmelerde kayıt dışı faaliyetlerin yaygın olmasının haksız rekabete yol açtığı hususuna da ayrıca dikkat çekilmektedir. Özellikle yaşanan kriz nedeniyle kırsaldan göç eden toplum kesimlerinin de etkisiyle kentsel alanlarda vasıfsız işgücünün kayıt dışı faaliyetlerde yoğunlaştığına vurgu

yapılan planda işgücü piyasasında çalışma şekillerinin düzenlenmesi, ihtiyaç duyulan esnekliğin sağlanması ve kayıt dışı istihdamın önlenmesi gibi kayıt dışılığın azaltılmasına yönelik stratejik hedeflerin ön planda tutulduğu görülmektedir (DPT, 2000).

Dokuzuncu Kalkınma Planı (2007-2013), ülkemizde uzun yıllardır yaşanan istikrarsızlıkları, enflasyonu, vergi ve prim oranları gibi sebepleri kayıt dışı ekonomiye neden olan ana unsurlar olarak ifade etmekte ve kayıt dışı ekonomiyle mücadelede elde edilecek başarıyı kamu maliyesi istikrarı açısından oldukça önemli bir politika alanı olarak ele almaktadır. Kayıt dışı girişimlerin kayıt altına alınabilmesi amacıyla özellikle elektronik sistemlere geçişin öneminin altının çizildiği planda ilgili mevzuatın basitleştirilmesi, bürokratik işlemlerin azaltılması, kurumsallaşmanın teşvik edilmesi, kayıt altındaki girişimlere ve kişilere yönelik kamu hizmetlerinin iyileştirilmesi ve iş piyasasında esnekliğin artırılması hususları plan döneminde temel hedefler olarak belirtilmiştir. Planda, kayıt dışı istihdamın azaltılması bağlamında düzgün ve nitelikli işlerin artırılması, istihdam üzerindeki maliyetlerin kademeli bir şekilde düşürülmesi, özellikle kamu güvenini sarsıcı ve kayıt dışı ekonomiyi teşvik eden af ve borç yapılandırmaları gibi her tür beklentinin önüne geçilmesinin önemine dikkat çekilmiştir. Geniş bir toplum kesimi ile hazırlanacak bir strateji çerçevesi ile kayıt dışılığın önüne geçilmesi için çalışma hayatındaki mali yüklerin azaltılması, mevzuat ve bürokratik işlemlerin kolaylaştırılması, denetim ve cezaların etkinliğin artırılması, ilgili kurumların teknolojik altyapısının güçlendirilmesi ve kayıt dışılık konusunda toplumun bütün kesimlerinin bilinçlendirilmesi konuları da özellikle ön plana çıkan hususlar arasındadır (DPT, 2006a).

Onuncu Kalkınma Planı'nın (2014-2018) öncelikli alanlarından biri olan kayıt dışı ekonomiye yönelik eylemlerin hayata geçirilmesinde de özellikle kurumlar arası iş birliği ve koordinasyon faaliyetlerine odaklanıldığı görülmektedir. Kayıt dışı ekonominin boyutunun ve etkilerinin ortaya konulması, ilgili alandaki denetim ve yaptırımların etkinliğinin artırılması, kurumlar arası veri paylaşımı ve koordinasyonun güçlendirilmesi, kayıt dışılıkla mücadelede toplumsal mutabakatın sağlanması ve kaçakçılıkla etkin mücadele edilmesi gibi hususlara yer verilen planda kayıt dışı ekonomi çerçevesinde politikaların geliştirilmesi ve uygulanmasında genel koordinatör olarak Gelir İdaresi Başkanlığı (GİB) görevlendirilmiştir. Planda kayıt dışı ekonominin

azaltılmasına yönelik kayıtlı sektörlerin güçlendirilmesi ve kayıtlı faaliyetlerin teşvik edilmesi hususları ön plana çıkarılırken vergiye gönüllü uyumun artırılması ve kayıt dışı ekonominin azaltılması yoluyla sağlanacak ek kaynakların da özellikle istihdamı artırıcı, üretimi ve büyümeyi teşvik edici şekilde kullanılacağına altı çizilmiştir. Kurumlar arası koordinasyon ve veri paylaşımının önemine istinaden önleyici ve risk odaklı denetim çerçevesinde ilgili kurumların teknolojik altyapısı ve beşerî kapasitesinin güçlendirilmesi de bu çerçevede ortaya konulan diğer hedefler arasında yer almıştır. Kayıt dışı ekonominin sosyal boyutunun da ele alındığı planda yaşanan göçlerin özellikle kentsel iş piyasası üzerinde yaratmış olduğu işsizlik, gelir eşitsizliği, kayıt dışı istihdam gibi sorunlara da ayrı bir vurgu yapılarak istihdam teşviklerinin bölgesel, sektörel ve belirli hedef gruplara odaklanılarak ele alınacağı belirtilmiştir. Giderek yaşanan nüfusun sosyal güvenlik sisteminin sürdürülebilirliği üzerinde yaratacağı olumsuz etkilere de değinen plan, kayıt dışılıkla mücadelede denetim, koordinasyon, bilişim altyapısı ve bilinçlendirme faaliyetlerinin önemine de ayrıca dikkat çekmektedir (Kalkınma Bakanlığı [KB], 2013a).

On Birinci Kalkınma Planı'nda (2019-2023) kayıt dışı ekonomi ile mücadelede özellikle kayıt dışı istihdam ve kayıt dışı ücretlerle etkin mücadeleye dikkat çekilerek kayıt dışı istihdamın %33,4'ten dönem sonu itibarıyla %28,5'e düşürülmesine yönelik açık bir hedefin ortaya konulduğu görülmektedir. Planda kayıt dışı istihdama ilişkin özellikle kadınların eğitim seviyesindeki artışa rağmen kayıt dışı çalışma ve ücretsiz aile işçiliği gibi faaliyetlerde kadın işgücünün yüksekliğine dikkat çekilerek işgücü piyasasında cinsiyet ayrımcılığına ayrı bir vurgu yapılmaktadır. Kayıtlı istihdamın teşvik edilmesine yönelik veri analizine dayalı ve risk odaklı denetim faaliyetlerinin yaygınlaştırılması konuları da öncelikli hedefler arasında yer almaktadır. Bu bağlamda da kayıt dışı ekonomi ile ilgi olarak koordinasyon sürecinin temel aktörlerinden biri olan GİB'in kurumsal kapasitesinin artırılması ve kayıt dışı ekonomiyle mücadelede farkındalığı artırıcı programların öne çıkarıldığı görülmektedir. Diğer taraftan kayıt dışılık bağlamında ön plana çıkan mobilya, ulaştırma, taşımacılık gibi sektörlerle ilişkin yapılacak düzenlemelere dikkat çekilerek özellikle yönlendirici rehberlik faaliyetlerini de içeren denetimlerin artırılacağına altı çizilmektedir (Strateji ve Bütçe Başkanlığı [SBB], 2019).

1.2. Eylem Planları

Ülkemizde kayıt dışı ekonomi ile mücadele çerçevesinde hazırlanan eylem planları ve programları, özellikle kalkınma planları çerçevesinde ortaya konulan temel politikaların uygulanması sürecinde önemli alt politika araçları arasında yer almaktadır. 2008 yılı itibarıyla özellikle GİB sorumluluğunda hayata geçirilmeye başlanan bu plan ve programlarda temel olarak iktisadi faaliyetlerin kayıt içine alınması ve bu sayede vergi gelirlerinin artırılması hedef alınmakla birlikte kayıt dışı ekonominin milli gelir ve iş piyasası üzerindeki etkileri de detaylı bir şekilde ortaya konulmaktadır. Bu plan ve programlarda dikkat çeken en önemli hususlardan biri de yasal olan ve yasal olmayan faaliyetlere yönelik yaklaşımdır. Bu bağlamda temel olarak kamu otoritesinin yasal olmayan faaliyetlere ilişkin vergi geliri elde etme amacının olmadığı vurgulanarak kayıt dışı ekonominin yasal olan faaliyetlere ilişkin boyutuna odaklanıldığı ve bu kapsamda belli başlı hedefler ve eylemler ortaya konulduğu görülmektedir.

GİB (2009) tarafından hazırlanan ilk Kayıt Dışı Ekonomiyle Mücadele Stratejisi Eylem Planı'nın (2008-2010) özellikle kayıt dışılık sorununun tüm boyutlarıyla ortaya konulması, kayıt dışı ekonomiye neden olan faktörlerin belirlenmesi, kayıt dışılıkla topyekûn bir mücadeleye olan gereksinim ve kurumlar arası koordinasyon konularının ön plana çıkarılması bağlamında oldukça kapsayıcı bir yaklaşıma sahip olduğu söylenebilir. İlgili çalışmada ülkemizde geçmiş dönemlerle bağlantılı olarak enflasyonist dönemlerin, yaşanan krizlerin, küçük ölçekli işletmelerin yaygınlığının, finansmana erişim zorluğunun, bürokratik işlemlerdeki külfetin, vergi sistemi ve uygulamadan kaynaklanan sorunların, denetim ve caydırıcılığın yetersizliği gibi iktisadi ve mevzuata yönelik faktörler yanında hızlı nüfus artışı, kentsel alanlara yaşan göçlerle meydana gelen işsizlik gibi sosyal etkenlerin de kayıt dışı ekonomi üzerindeki etkisinin göz önünde tutulduğu görülmektedir. Ayrıca vergi adaleti, kamu kaynaklarının etkin kullanımı ve şeffaflığa yönelik toplumun birçok kesiminde var olan olumsuz algının, kayıt dışı ekonomiyi yaygınlaştıran başlıca nedenler arasında olduğuna vurgu yapan eylem planı, özellikle idareye yönelik öz eleştirilerin de yer aldığı bir niteliğe sahip olması bağlamında oldukça önemlidir. Bu eylem planında temel olarak kayıt dışılığa neden olan faktörler yanında kayıt dışı ekonominin neden olduğu vergi gelirlerinde azalma, kamu kaynaklarının etkin kullanımında yarattığı olumsuzluklar, özel sektörde haksız rekabete yol açması, istihdam piyasasında sosyal güvencenin ve adaletin

azalması, kamu kurumları ve bireyler arasındaki güvenin sarsılması gibi önemli sonuçlar da ayrıntılı bir şekilde ele alınarak özellikle kamu kurum ve kuruluşların denetim kapasitesini güçlendirilmesi, yaptırımların caydırıcılığının artırılması, kayıtlı ekonominin teşvik edilmesi, toplumsal ve kurumsal işbirliği ve koordinasyonun sağlanması gibi alanlarda kritik bazı amaçlar ortaya konulmuş olup bunlara ilişkin belli başlı hedefler belirlenmiştir.

2011-2013 yıllarını kapsayan ikinci eylem planı, bir önceki eylem planında yer alan strateji ve hedeflerin takip edilmesi ve ortaya çıkan yeni ihtiyaçların ve taleplerin değerlendirilmesi amacıyla hazırlanmıştır. Ulusal İstihdam Stratejisi'nin (UİS) hazırlık dönemi ile aynı döneme denk gelmesi nedeniyle bu planda özellikle kayıt dışı istihdama ilişkin hedefler için UİS işaret edilmiş ve genel olarak istihdamın gelir boyutu için kurumlar arası iş birliğine ihtiyaç duyulan eylemler kapsam içine alınmıştır. Kayıtlı ekonomiye gönüllü uyumu artırma, denetim faaliyetlerine ilişkin kapasite güçlendirme, yaptırımların caydırıcılığını artırma, kurumların sahip olduğu verilerin paylaşımını sağlama ve toplum içinde kayıt dışılığa yönelik farkındalığı artırma hususları plandaki öncelikli hedefler olarak belirtilmiştir (GİB, 2011).

2015-2017 yıllarını kapsamaması hedeflenen üçüncü eylem planı, dönemin Kalkınma Bakanlığı koordinasyonunda Onuncu Kalkınma Planının öncelikli dönüşüm programları çerçevesinde, kalkınma planı dönemi ile uyumlu olarak 2014-2018 yılları için hazırlanmıştır. Son yıllarda yürütülen önemli çalışmalara rağmen kayıt dışı ekonominin ülkemiz açısından önemli sorulardan biri olarak varlığını devam ettirdiği hususuna atıf yapılan plan çerçevesinde, kayıt dışılığın azaltılması konusu temel politika hedeflerinden biri olarak ifade edilmektedir. Kayıt dışı ekonomide yaşanacak azalmanın, orta ve uzun vadede iktisadi anlamda istikrarın sağlanması, istihdam imkanlarının artması, gelir dağılımının iyileşmesi, verimliliğin ve rekabet gücünün yükselmesi, kamu gelirlerin artması bağlamında önemli katkılar sağlayacağına altı çizilmektedir. İlgili eylem planında kayıtlı ekonomiye geçişin teşvik edilmesi ve kayıt içindeki sektörlerin güçlendirilmesine yönelik çabalara da dikkat çekilmekle birlikte ilgili dönemdeki kalkınma planında yer alan diğer programların doğrudan veya dolaylı olarak bu konulara katkı sağlayacağı düşüncesiyle konu ile ilgili detaylı bileşenlere yer verilmediği görülmektedir. Bununla birlikte eylem planında öne çıkarılan çalışmaların çoğunlukla kayıt dışı ekonomin boyutlarının ve etkilerinin belirlenmesi, denetim ve

yaptırımların etkinleştirilmesi, kurumlar arası iş birliğinin artırılması ve ilgili verilerin etkin paylaşımı, kaçakçılık etkin mücadele için kayıt dışı ekonomi özelinde toplumsal birlikteliğin sağlanması gibi konular üzerinde yoğunlaştığı söylenebilir (KB, 2013a).

2019-2021 dönemi için hazırlanan eylem planı da GİB koordinasyonunda, ilgili kurum ve kuruluşların değerlendirme ve önerilerinden hareketle hazırlanmış olup önceki eylem planlarında ortaya konulan mücadelenin devam ettirilmesine yönelik eylemleri içeren bir niteliğe sahiptir. Eylem planı çerçevesinde iktisadi aktörlerin gönüllü uyum seviyesinin yükseltilmesi, ilgili kurum ve kuruluşların denetim kapasitesinin güçlendirilmesi, ihtiyaç duyulan mevzuat düzenlemelerinin yapılması, veri paylaşımı sisteminin iyileştirilmesi ve kayıt dışı ekonomi ile ilgili farkındalık faaliyetlerinin artırılması konuları ana bileşenler olarak belirlenmiş, bu alanlarda yönelik ortaya konulan eylemlerin hayata geçirilmesine yönelik birçok kurum ve kuruluş görevlendirilmiştir (GİB, 2019).

Kayıt dışılıkla mücadele anlamında Türkiye’de hayata geçirilen eylem planlarından sonuncusu halihazırda yürürlükte olan 2023-2025 dönemini kapsayan plandır. Bu eylem planının hazırlanması, koordinasyonu ve izlenmesi aşamalarında Hazine ve Maliye Bakanlığı görevlendirilmiştir. Temel olarak toplumsal refahın yükseltilmesi, gelir dağılımında adaletin sağlanması, makroekonomik istikrara ulaşılması ve haksız rekabetin önlenmesi hedeflerinin öne çıkarıldığı bu eylem planında kayıt dışı ekonominin ölçülmesi ve gerekli analiz çalışmalarının yürütülmesi, toplumun tüm kesimlerinde konu ile ilgili farkındalık yaratılarak vergiye gönüllü uyumun artırılması, kurumlar arası veri paylaşımı ve ortak çalışma süreçlerinin geliştirilmesi, yenilikçi uygulamalarla idari işlemlerin elektronik ortama entegre edilerek yürütülmesi, denetim süreçlerinin günün şartlarına uygun bir şekilde güncellenerek etkinliğinin artırılmasına yönelik eylemler ön plana çıkarılmaktadır (Hazine ve Maliye Bakanlığı [HMB], 2022a).

1.3. Orta Vadeli Programlar

Ülkemizde kısa ve orta vadede kamu politikalarını ortaya koymak ve mevcut kaynakların etkin değerlendirilmesini sağlamak amacıyla ortaya konulan bu programlar, ülkemizin uzun vadeli hedefler çerçevesinde hazırlanan kalkınma planlarıyla uyumlu olarak hazırlanmaktadır. Güncel değişimler ve şartlar da dikkate alınarak her yıl güncellenen bu programlar, üçer yıllık dönemler için belirlenmiş öncelikleri

içermektedir. İlgili dönemler için hayata geçirilmesi hedeflenen öncelikler açısından, ilgili kurum ve kuruluşların rolleri ve uygulama süreçlerini ortaya koyan bu programların ilk uygulaması 2006-2008 dönemini kapsamaktadır.

Başlangıcı AB müzakere süreciyle de örtüşen ve bu sürecin de etkisiyle yaşam kalitesinin yükseltilmesinin temel amaç olarak ifade edildiği 2006-2008 programında kayıt dışı ekonomi ve kayıt dışı istihdam konularının özellikle işletmelerin rekabet gücünün artırılması ve vergi politikasına yönelik hedefler çerçevesinde ele alındığı görülmektedir. Ayrıca istihdam üzerindeki yüklerin azaltılmasının öneminin altının çizildiği programda işgücü maliyetini artıran ve kayıt dışı ekonomiyi teşvik eden diğer unsurlara da dikkat çekilmektedir. Vergi politikasının kayıt dışı ekonomi üzerindeki etkilerine özel bir vurgu yapılan programda bilhassa istihdamı destekleyici, büyümeyi artırıcı, makro ekonomik hedeflerle uyumlu ve aynı zamanda kayıt dışılığı azaltıcı bir vergi sisteminin oluşturulmasına yönelik öncelikli alanlarda gerekli uygulamaların hayata geçirileceği ifade edilmektedir (DPT, 2005).

2007-2009 yıllarını içeren ikinci programda ise özellikle gelir politikası açısından kayıt dışılığa ayrı bir vurgu yapıldığı görülmektedir. Önceki orta vadeli programda belirtilen temel hedeflere ek olarak toplumsal mutabakatın sağlandığı bir mücadele stratejisinin oluşturulacağına altı çizilmekte ve bu bağlamda kamu güvenini sarsıcı ve kayıt dışı ekonomiyi teşvik eden, borç yapılandırması ve af gibi uygulamalara yönelik beklentilerin önüne geçileceği belirtilmektedir. Bunlara ek olarak iş hayatına ilişkin mevzuatın daha anlaşılır hale getirilmesi, kamu kurumları arasındaki koordinasyon, iş birliği ve bilgi paylaşımının artırılması, teknolojik altyapının geliştirilmesi gibi konuların da öncelikli olarak ele alınacağı belirtilen programda kayıt dışı ekonomi ile yapılacak mücadele sonucunda ortaya çıkacak kaynakların işlem vergileri, sosyal güvenlik primleri gibi maliyetlerin azaltılmasında kullanılacağına altı çizilmektedir (DPT, 2006b).

Rekabet gücünün artırılması, haksız rekabetin engellenmesi ve kamu finansmanı açısından kayıt dışılığın azaltılmasının önemine dikkat çeken ve 2008-2010 yıllarını içeren üçüncü programda, toplumca desteklenen bir stratejinin uygulanacağı ifade edilerek özellikle denetim konusunda ilgili kurum ve kuruluşların teknoloji ve insan kaynağı altyapısının geliştirilmesi, kurumlar arasındaki koordinasyonun artırılması

hususlarının ön plana çıkarıldığı görülmektedir. Kamuya olan güveni sarsan ve bir önceki orta vadeli planda da altı çizilen borç yapılandırması ve af gibi beklentilerin önüne geçilmesi hususuna tekrar dikkat çeken program etkin vergi toplama süreçleri için ürün izleme uygulamalarının geliştirilmesi, ithalatta kaçakçılıkla etkin mücadele edilmesi gibi denetim etkinliğini ön planda tutan hedefler de içermektedir. Kayıtlı sistemin güçlendirilmesi, istihdam üzerindeki maliyetlerin kademeli bir şekilde azaltılması ve nüfusun tamamını kapsayacak şekilde bir sosyal sigorta sisteminin oluşturulması da programda kayıt dışı ekonomi ile bağlantılı olan diğer önemli hususlar arasındadır (DPT, 2007). 2009-2010 dönemi için hazırlanan bir sonraki program ise kayıt dışı ekonomi ile mücadele bağlamında genel olarak bir önceki programda yer alan temel hedeflere ek olarak denetimlerde çapraz kontrolü sağlamak amacıyla ilgili kurumların uygulama kapasitesinin geliştirilmesi, vergi kaybı büyüklüğünün güvenilir yöntemlerle ortaya koyularak takip edilmesi, vergiye gönüllü uyum düzeyinin yükseltilmesi ve vergi tabanının genişletilmesine yönelik çalışmaların önemine vurgu yapması bağlamında dikkat çekmektedir (DPT, 2008).

Yaşanan küresel kriz etkilerinin belirgin olarak hissedildiği bir dönemde hazırlanan ve 2010-2012 yıllarını kapsayan program, 2009 yılı itibarıyla uygulamaya konulan Kayıt Dışı Ekonomiyle Mücadele Stratejisi Eylem Planı kapsamında yer alan amaç ve hedefleri ön plana çıkarmaktadır. Bu çerçevede özellikle kayıtlı faaliyetlerin teşvik edilmesi, ilgili kurum ve kuruluşların çapraz denetime yönelik uygulama yetkinliklerin ve denetim kapasitelerinin geliştirilmesi, kayıt dışı faaliyetlere yönelik caydırıcılığın ve yaptırımların artırılması, toplumsal ve kurumsal iş birliklerinin ve mutabakatın güçlendirilmesi hususları programda ön plana çıkan konular arasında yer almaktadır (DPT, 2009). Kayıt dışılık alanında yapısal dönüşüm ihtiyacına vurgu yapılan ve 2011-2013 yılları için hazırlanan bir sonraki programda ise kayıt dışı ekonominin azaltılması bağlamında adil, anlaşılır ve etkili bir vergi sisteminin öneminin altı çizilerek özellikle denetimlerde görev alan ilgili kamu kurum ve kuruluşlarının teknolojik ve insan kaynağı kapasitesinin geliştirilmesi, vergi uyumu ve vergi tabanı genişliğinin önemi gibi hususlar tekrar vurgulanmakta, kayıt dışılıkla mücadele için oluşturulan eylem planlarının güncelleneceği belirtilmektedir (DPT, 2010).

2011-2013 yılları için hazırlanan programla büyük ölçüde örtüşen 2012-2014 dönemi programı, kayıt dışı ekonomi ile ilgili olarak toplumda farkındalığın artırılması

amacıyla özellikle sivil toplum kuruluşları ile iş birliğini içeren faaliyetlere ağırlık verilmesi ve elektronik ortamlarda yürütülen işlemlerden dolayı oluşan vergi kaybının önlenmesine yönelik hususlara ayrıca dikkat çekerken (KB, 2011), 2013-2015 dönemini kapsayan programda ise ek olarak özellikle içki, tütün ürünleri ile akaryakıt kaçakçılığı ile etkin bir şekilde mücadele edileceği vurgusu öne çıkmaktadır (KB, 2012). 2014-2016 dönemi programında da önceki programlarda sıklıkla üzerinde durulan, vergi mevzuatının mükelleflerin uyum sağlayabileceği şekilde sadeleştirilmesi ve elektronik ticarete vergi kaybının önlenmesi, denetleyici kurumların etkinleştirilmesi, işlem maliyetlerinin azaltılması, vergi adaletinin sağlanması ve vergi tabanının genişletilmesi gibi hususlara ek olarak özellikle kayıt dışı çalışma konusunun belirgin bir şekilde ön plana çıkarıldığı görülmektedir. Kayıt dışı çalışma ve kayıt dışı ücretlerle gerekli mücadelenin yapılması, kayıtlı çalışan sayısının artırılarak prim tabanının genişletilmesi konuları, bu programda kayıt dışılığın istihdam boyutuna yönelik temel hedefler arasında yer almıştır (KB, 2013b).

2015-2017 Orta Vadeli Programı ise özellikle 2014 yılı itibarıyla yürürlüğe girmiş olan Onuncu Kalkınma Planına vurgu yaparak kayıt dışı ekonomi ile mücadele kapsamında ilgili kalkınma planında yer alan dönüşüm programının etkin bir şekilde uygulanmasının önemine işaret etmektedir (KB, 2014). Özellikle vergi idaresinin insan kaynağı ve teknolojik altyapısının geliştirilmesi çalışmaları yanında vergilemede hizmet kalitesinin artırılmasına yönelik faaliyetlerin devam edeceği vurgulanan 2016-2018 ile 2017-2019 programlarında ise vergiye gönüllü uyumun özendirilmesi, adil vergi yükü dağılımı, işlem maliyetlerinin azaltılması, mevzuatın basitleştirilmesi gibi hedefler de önceki programlara benzer şekilde tekrar ortaya konulmaktadır. Bununla birlikte özellikle kayıt dışı istihdam ve kayıt dışı ücretlerle mücadelede caydırıcı önlemlerin ve özendirici teşviklerin uygulanacağı hususuna da ayrıca dikkat çekilmektedir (KB, 2015; 2016).

2018-2020 dönemi için hazırlanan program ise geçmiş birçok programla kıyaslandığında özellikle kayıt dışılıkla mücadelede kayıt dışılığın nedenlerine yönelik vurgunun ön plana çıkarıldığı, aynı zamanda somut bazı yapıların kurulmasına yönelik hedeflerin ifade edildiği bir program olarak değerlendirilebilir. Nitekim diğer birçok programda ifade edilen genel hedefler yanında özellikle yüksek vergilendirmeye maruz kalan ekonomik faaliyetlerin belirlenmesi ve bu alanların öncelikli olarak ele alınması

hususunu ile vergilerdeki kayıp ve kaçakların önlenmesi bağlamında teknolojik olanakların kullanıldığı bir risk analiz merkezinin kurulması hususları, programda dikkat çeken başlıca somut politikalar olarak ifade edilmektedir. Benzer şekilde kayıt dışı istihdamla mücadele bağlamında düzenli denetimin önemine vurgu yapılırken özellikle mevsimlik tarım işçilerinin takibi ve çocuk işçiliğinin önüne geçilmesine yönelik çalışmalar da program içeriğinde kayıt dışılıkla mücadelede altı çizilen somut hedefler arasında yer almıştır (KB, 2017).

2019-2021 Orta Vadeli Programı, bir önceki programa benzer şekilde kayıt dışı ekonomi ile mücadele bağlamında bazı genel politika hedeflerine ek olarak somut faaliyetlerin ortaya konulması açısından dikkat çekmektedir. Programların çoğunda ifade edilen ve özellikle vergileme sistemi açısından kritik önem arz eden veri paylaşımı ve verilerin ortaklaştırılması hususu, bu program kapsamında Vergi Veri Analiz Merkezi'nin kurulmasına yönelik somut bir hedefle ifade edilmiştir. Mükellef Hizmetleri Merkezi'nin aktifleştirilmesi ve İnteraktif Vergi Dairesi ile elektronik ortamda sunulmaya başlayan birçok hizmetin özellikle küçük ölçekli mükelleflere sağlayacağı kolaylıklara vurgu yapılarak bu hizmetlerin vergiye gönüllü uyumu artıracığı belirtilmiştir. Ayrıca, ilgili programda vergi sistemine olan güven ve vergi adaletinin açısından önem arz eden kamu alacaklarına ilişkin yapılandırmanın uygulanmayacağı hususu da vergi sistemi ve kayıt dışı ekonomi bağlamında ön plana çıkan konular arasında yer almıştır (HMB, 2018).

2020-2022 ve 2021-2023 dönemleri için hazırlanan programların genel çerçevesi de 2019-2021 dönemi program çerçevesi ile büyük ölçüde benzerlikler taşımakta olup vergi adaletinin sağlanması, vergi tabanının genişletilmesi, vergi tahsilatının etkinliğinin artırılması ve vergi affına gidilmeyeceği gibi birçok genel hedefe işaret edilmiştir. Bununla birlikte 2020-2022 yıllarına ait programda kurumlar arası elektronik belge entegrasyonunun sağlanması ve sahte belge düzenlenmesine yönelik teknik ve idari düzenlemelerin hayata geçirilmesi, vergi inceleme süreçlerinde elektronik denetimin ve sektörel uzmanlaşmanın artırılması (HMB, 2019) gibi diğer programlardan farklılaşan bazı hedefler öne çıkarken 2021-2023 programında yine elektronik ortamda yapılan ticari faaliyetlere atıf yaparak özellikle sosyal medya yoluyla elde edilen gelirlerin vergilendirilmesi, vergi denetimlerinde dijital takip ve risk yaklaşımıyla yoluyla

izlemenin etkinliğinin artırılması hedefleri diğer programlardan farklılaşan hedefler olarak dikkat çekmektedir (HMB, 2020).

2022-2024 ve 2023-2025 dönemleri için hazırlanmış son iki programın da kayıt dışı ekonominin önlenmesine yönelik yürütülecek faaliyetler açısından geçmiş programlarla genel olarak büyük benzerlikler taşıdığı görülmektedir. Bununla birlikte özellikle dijital ekonominin gelişmesi ile birlikte ortaya çıkan yeni gelir imkanlarına yönelik vergilendirme çalışmalarına devam edilmesi (HMB, 2021) ile çalışma hayatında faaliyetleri önemli bir noktaya ulaşan ve geçici iş ilişkisi kurma hizmeti veren işyerlerine yönelik denetimlerin artırılarak muhtemel kayıt dışı faaliyetlerin önüne geçilmesi (HMB, 2022b) hususları öne çıkan başlıca farklı konular arasındadır.

1.4. Diğer Strateji Belgeleri ve Programlar

1.4.1. Ulusal İstihdam Stratejisi (2014-2023)

Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı (ÇSGB) tarafından hazırlanan ve 2014-2023 dönemini kapsayan UİS, kayıt dışı istihdama yönelik ülkemizde son yıllarda hazırlanmış en önemli politika belgeleri arasında yer almaktadır. ÇSGB (2017a) bu strateji belgesinde temel olarak kayıt dışı çalışmanın azaltılması ve kayıtlı istihdamın güçlendirilmesine odaklanmakta ve kayıt dışılığına ilişkin başlıca sorun alanlarını ve bunlara ilişkin sektörel hedefleri detaylı bir şekilde ele almaktadır.

2008-2015 dönemi itibarıyla kayıt dışı istihdamda yaşanan kademeli düşüşe rağmen kayıt dışı istihdamın işgücü piyasasının önde gelen yapısal problemleri arasında olduğuna dikkat çekilen strateji belgesinde özellikle gelişmiş ülkelerle kıyaslandığında ülkemizde kayıt dışı istihdamın hala yüksek düzeylerde gerçekleştiğinin altı çizilmektedir. Gençler, yaşlılar ve eğitim seviyesi düşük bireylerin tarımsal faaliyetlerdeki yoğunluğuna dikkat çekilen strateji belgesinde, aynı zamanda dezavantajlı kesimler arasında yer alan bu grupların kayıt dışılığının yüksek olmasının yol açtığı sosyal sorunlar da ön plana çıkarılmaktadır. Kadın işgücüne ve kayıt dışı istihdamına ayrıca dikkat çekilen belgede, tarım sektörü yanında ücretsiz aile işçiliği ve ev eksenli çalışma şekilleriyle beraber kadınların çoğunlukla esnek ve ucuz işgücü olarak değerlendirilmesinin kadın çalışanlar arasında kayıt dışılığı artıran önemli etkenler arasında olduğunun altı çizilmektedir.

Sosyal yardımlar ve kayıt dışı istihdam arasındaki etkileşime de vurgu yapılan belgede, bu yardımlardan faydalanan kesimlerin yardımların kesilmesini engellemek için kayıt dışı istihdama yöneldiği belirtilmekte, bu nedenle istihdam ve sosyal yardımlar arasındaki ilişkinin sistemli bir şekilde uygulanamadığına dikkat çekilmektedir. Kayıt dışı istihdamın yoksulluk üzerindeki etkisine de değinilen strateji belgesinde, bilhassa düşük ücretle çalışan ve geliri kısıtlı olan ailelerde yoksulluk riskinin altı çizilerek özellikle asgari ücretli kesimin ve kayıt dışı işgücünün sosyal güvenlik sistemi kapsamında olmasının önemi vurgulanmaktadır.

Onuncu Kalkınma Planı'nda da vurgulanan özellikle küçük ölçekli işletmelerde yoğunlaşan kayıt dışılığa ayrıca dikkat çekilen strateji belgesinde, bu işletmelerin kayıt içine çekilmesi için mikro bakış açısıyla sektörel çalışmaların yürütüleceği ifade edilmektedir. Bu bağlamda kayıtlı sektörlerin güçlendirilmesi, kayıt dışı istihdamın önlenmesi, kayıtlı sisteme girişlerin teşvik edilmesi, kayıtlı istidama yönelik farkındalığın artırılması, yabancı ve kaçak işçiliğinin önlenmesi gibi konular özellikle üzerinde durulan alanlar arasında yer almaktadır.

İlgili strateji belgesinde kayıt dışı ekonomi bağlamında bazı ana sektörler özelinde de belli başlı alt hedefler de ortaya konulmuştur. Bu bağlamda kayıt dışılığın yoğunlaştığı tarımsal faaliyetlerde 2015-2023 dönemi için kayıt dışı istihdam oranının %81,2'den %50 seviyesine düşürülmesi hedefi dikkat çekmektedir. Yine kayıt dışı istihdamın yüksek olduğu bir diğer sektör olan inşaat sektöründe denetim faaliyetlerinin artırılmasına yönelik ihtiyacın altı çizilerek bu sektördeki kayıt dışı istihdamın önemli oranda azaltılacağı belirtilmiştir. Sağlık sektörü özelinde kayıt dışı çalışmaya ek olarak eksik ücret bildirimlerinin yaygınlığının önlenmesi bağlamında yürütülecek mücadele yanında denetim ve teşvik edici uygulamalarla tekstil ve hazır giyim ile turizm sektöründe kayıt dışı istihdamın azaltılması hususları da sektörel olarak altı çizilen diğer önemli hedefler olarak belirlenmiştir.

1.4.2. Ulusal Genç İstihdam Stratejisi (2021-2023)

2021-2023 dönemini kapsayan Ulusal Genç İstihdam Stratejisi, On Birinci Kalkınma Planı ve UİS çerçevesinde hazırlanmıştır. Gençler arasında eğitim ve çalışma hayatı bağlantısının güçlendirilmesi, işgücü dışında yer alan gençlerin istihdama yönlendirilmesi ve gelecekte önem kazanacak işlere yönelik genç işgücünün hazır hale

getirilmesine yönelik temel hususları içeren bu strateji belgesi kapsayıcı ve sürdürülebilir büyümenin sağlanması, piyasa ihtiyaçlarına cevap verebilen nitelikli işgücünün oluşturulması, üretkenliğin ve istihdamın artırılması gibi gençlerin işgücü piyasasındaki ihtiyaçlarını ele alırken kayıt dışılığın azaltılmasına yönelik hedefler içermesi bakımından da önemli bir politika dokümanı niteliği taşımaktadır.

Bu strateji belgesinin gençlerin özellikle toplum içindeki durumunu ve genç işgücünün iş piyasasındaki sosyal boyutunu ön plana çıkaran bir nitelik taşıdığı görülmektedir. Bu bağlamda AB ülkelerine kıyasla ülkemizde oldukça yüksek düzeyde olan kayıt dışı istihdamın genç bireylerin sosyal hayatına olan etkileri, bu strateji belgesinde ele alınan başlıca konular arasında yer almaktadır. Gençler arasında yaygın olan düzensiz ve kayıt dışı işlerin altının çizildiği strateji belgesinde bu durumun gelecekte gençlere yönelik yaratılacak işlerin niteliğini de doğrudan etkileyeceğine yönelik yapılan vurgu da özellikle dikkat çekmektedir. Covid-19 salgını ile birlikte işgücü piyasasında özellikle ücretlerin az olduğu ve düşük nitelikli emek yoğun sektörlerde çalışan gençlerin daha çok etkilendiğinin ifade edildiği belgede, yine salgın kaynaklı olarak yeni iş imkanlarının azalması, staj ve eğitim olanaklarının sınırlanması, ne eğitimde ne de istihdamda olan gençlerdeki artış ve kayıt dışı istihdama yönelimin artması konuları da öne çıkarılmaktadır. Tüm bu mevcut durum ve gelecekteki beklentiler çerçevesinde hazırlanan strateji belgesinde özellikle genç istihdamının ve üretimdeki verimliliğin artırılması, sosyal ve iktisadi gelişmeleri ön planda tutan kapsayıcı ve sürdürülebilir bir büyümenin gerçekleştirilmesi, nitelikli işgücünün sağlanması gibi kayıt dışı istihdamın azaltılmasına yönelik hedefleri de içeren birçok stratejinin ortaya konulduğu görülmektedir (ÇSGB, 2021).

1.4.3. Çocuk İşçiliği ile Mücadele Programları

Ülkemizde kayıt dışı istihdamın özellikle çocuk çalışanlara ilişkin boyutu, özellikle eğitim ve sosyal politika açısından uzun yıllardır gündemde olan önemli konular arasındadır. 2005-2015 dönemini kapsayan Çocuk İşçiliğinin Önlenmesi için Zamana Bağlı Ulusal Politika ve Program Çerçevesi belgesinde de vurgulandığı üzere 1990'lı yıllarda yoğun bir şekilde yaşanan göç akımları ile birlikte kentsel iş piyasasına girişlerde kırsaldan gelen bireyler açısından yaşanan sorunlar, yoksulluğun özellikle bu kesimler arasında artışına yol açmış ve aile gelirine katkı amacıyla çocukların iş

piyasadaki önemi artmıştır (ÇSGB, 2006). Söz konusu ulusal program da küçük ve orta ölçekli firmalarda yoğun olmak üzere kayıt dışı çalışan çocuklar ile çalışma şartları ve süreleri bakımından da oldukça olumsuz durumlarla karşı karşıya kalan çocuk işçilerin maruz kaldıkları olumsuzlukların önlenmesi amacıyla on yıllık bir dönem için hazırlanmış önemli bir politika belgesi niteliğini taşımaktadır.

2015 yılı itibarıyla ilgili politika ve program çerçevesi günün şartlarına göre tekrar ele alınarak güncellemiş ve bu kapsamda da yine ÇSGB (2017b) tarafından Çocuk İşçiliği ile Mücadele Ulusal Programı (2017-2023) hazırlanarak uygulamaya konulmuştur. Kayıt dışı istihdam bağlamında çocuk işçiliğinin özellikle düşük maliyetine dikkat çekilen programda bilhassa küçük ölçekli ve kayıt dışı faaliyet gösteren işletmelerce bu kesimin ucuz emek kaynağı olarak değerlendirildiğinin altı çizilmekte ve yüksek kâr amacı güden küçük ölçekli işletmelerin bu yöndeki talebine vurgu yapılmaktadır. Özellikle son yıllarda yaşanan yabancı göç dalgasına da atıf yapılarak göçmen çocuklarının maddi imkansızlıklar sebebiyle işgücü piyasalarına giriş yapmak zorunda kalmasının çocuk işçiliğinin yaygınlaşmasında önemli bir etken olduğu ifade edilmektedir. Bu gelişmeler çerçevesinde hazırlanmış olan ilgili strateji belgesi, birçok kurum ve kuruluşla iş birliği içinde çocuk işçiliğinin önlenmesi ve çocukların daha iyi şartlarda yaşamalarını sağlamak amacıyla hayata geçirilmesi hedeflenen bir eylem planı niteliği taşımaktadır.

2. TÜRKİYE’DE KAYIT DIŞILIĞIN BOYUTLARI

Türkiye’deki iktisadi faaliyetlerin önemli bir bölümünün kayıt dışı olarak gerçekleştiği bilinmekle birlikte tüm dünyada olduğu gibi ülkemizde de kayıt dışı faaliyetlerin boyutu net olarak ortaya konulamamaktadır. Bununla birlikte bu alanda yürütülen çalışmalar genel olarak kayıt dışı ekonomi boyutunun özellikle gelişmiş ekonomilerle kıyaslandığında oldukça yüksek olduğunu göstermektedir.

Tablo 5. Kayıt dışı ekonominin tahminine yönelik yapılan bazı çalışmalar

Çalışma	Metot/Yaklaşım	Dönem	En Düşük (Yıl)-En Yüksek (Yıl) Oran (%)
Öğünç ve Yılmaz ²⁶ (2000)	Sabit (Basit Parasal) Oran	1960-1979 1980-1998	0,0 (1975)-23,5 (1964) 0,0 (1986)-46,2 (1995)
	Nakit Talebi (Ekonometrik)	1971-1999	10,5 (1987)-22,1 (1995)
Schneider (2002)	Karma Yöntem ²⁷	2000	32,1 (2000)
İlgin (2002)	Sabit (Basit Parasal) Oran	1968-2001	25,2 (1986)-84,0 (1995)
Çetintaş ve Vergil (2003)	Nakit Talebi (Ekonometrik)	1971-2000	16,8 (1983)-31,3 (1995)
Savaşan (2003)	MIMIC	1970-1998	10,0 (1985)-44,8 (1977)
Aktürk vd. (2004)	Nakit Talebi (Ekonometrik)	1975-2002	3,1 (1988)-22,9 (1999)
Uş ²⁸ (2004)	Vergi Denetimi	1985-2002	26 (1987)-184 (2001)
	Elektrik Tüketimi	1978-2003	5 (2001)-64 (2003)
	İstihdam	2000-2003	2 (2000:9)-4,1 (2003:3)
Baldemir vd. (2005)	MIMIC	1980-2003	10,8 (2003)-28,2 (1984)
Akalin ve Kesikoğlu (2007)	Sabit (Basit Parasal) Oran	1975-2005	0,0 (1986)-47,0 (1995)
	Sabit (Geliştirilmiş Parasal) Oran		0,0 (1986)-134,6 (1995)
Karanfil ve Özkaya (2007)	Kalman Filtresi ²⁹	1973-2003	11 (1976)-30 (2003)
Schneider ve Savasas (2007)	Dinamik MIMIC	1999-2005	32,1 (1999)-35,1 (2005)
Yurdakul (2008)	Sabit (Basit Parasal) Oran	1985-2006	0,0 (1986)-61,3 (1995)
Erkuş ve Karagöz (2009)	Nakit Talebi (Ekonometrik)	1970-2005	1,8 (1985)-86,7 (2005)
Erdoğan (2012)	Nakit Talebi (Ekonometrik)	2002-2010	30 (2008/2009)-70 (2006)
Tütüncü ve Zengin (2016)	İstihdam Yaklaşımı ³⁰	2005:4-2013:4	4,2 (2012:2)-7,4 (2009:1)
	Sabit (Basit Parasal) Oran	2005:4-2015:2	0,0 (2013:2)-19,2 (2006:4)
Savaşan vd. (2016) ³¹	MIMIC	2004-2013	23,7 (2011)-41,2 (2009)

²⁶ Öğünç ve Yılmaz (2000), ülke ekonomisinde başlayan yapısal dönüşüm sürecine uyumu gerekçe göstererek analiz çalışmalarını 1980 öncesi ve sonrası olmak üzere iki ayrı dönemde ele almıştır.

²⁷ Schneider (2002) tarafından Türkiye’yi de içeren 2000 yılı için yürütülen bu çalışmada gelişmekte olan ülkeler için elektrik tüketimi, nakit talebi ve Dinamik MIMIC yaklaşımları kullanılmıştır.

²⁸ Gayri Safi Milli Hâsıla (GSMH), sabit oran ve nakit talebi yaklaşımlarının da ele alındığı bu çalışmada GSMH yönteminde tahmin sonuçlarının bazı dönemlerde negatif değerler alması, diğer iki yöntemle ilişkin tahmin sonuçlarının sayısal değerlerinin de sunulmamış olması nedeniyle bu yöntemlere ilişkin sonuçlara yer verilmemiştir. Ancak tahmin sonuçlarına ilişkin sunulan grafikler, kayıt dışı faaliyetlerin toplam ekonomi içindeki büyüklüğünün sabit oran yönteminde %0-%90, nakit talebinde de %3-%12 arasında değiştiğini göstermektedir. Tabloda istihdam yaklaşımı özelinde yer verilen oranlar da toplam sivil nüfus içindeki kayıt dışı çalışan sayısını ifade etmektedir.

²⁹ Toplam hâsılayı enerji tüketimi kaynaklı ortaya çıkan CO₂ miktarı ile ilişkilendiren Karanfil ve Özkaya (2007), mevcut verilerin modelden elde edilen tahminlerle kıyaslanıp modelin optimize edilmesine dayanan bir metot olan Kalman filtresi yöntemiyle kayıt dışı ekonomiyi tahmin etmektedir.

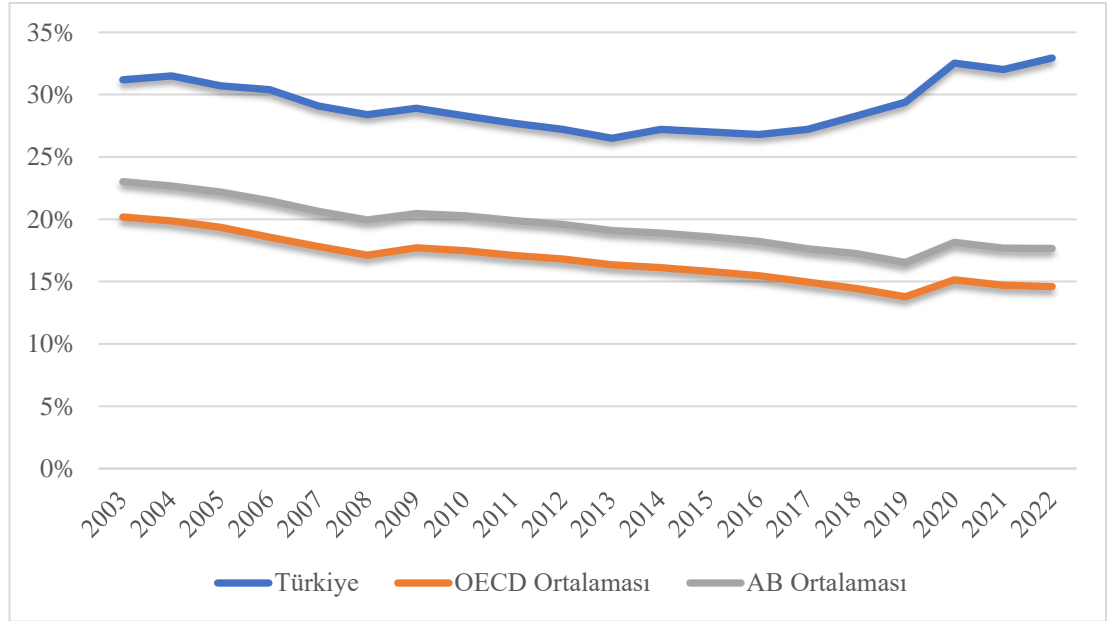
³⁰ İstihdam yaklaşımında yer alan değerler kayıt dışı istihdamın kurumsal olmayan nüfusa oranıdır.

Baylan vd. (2018)	Vergi Denetimi Sabit (Basit Parasal) Oran	2005-2016 2005:2-2017:1	5,2 (2012)-36,2 (2009) 0,0 (2013:1)-17,8 (2008:2)
Güler ve Toparlak (2018)	Nakit Talebi (Ekonometrik)	2001-2016	23,7 (2015)-68,2 (2003)
Schneider (2022)	MIMIC	2003-2022	26,5 (2013)-32,9 (2022)

Kaynak: İlgili çalışmalardan faydalanılarak oluşturulmuştur.

Bu çerçevede Türkiye’de özellikle 1990’lı yılların başında varlığı, boyutları ve etkileri ön plana çıkmaya başlayan kayıt dışı ekonominin büyüklüğünün tahmin edilmesine yönelik literatürdeki mevcut yöntemler kullanılarak birçok çalışma yürütülmüştür (Erdinç, 2016:42). Tablo 5’te Türkiye’de kayıt dışı ekonominin tahmin edilmesine yönelik 2000 yılı ve sonrasında yapılan başlıca çalışmalar, kullanılan yöntemler ve bu çalışmalarda ortaya konulan tahminlere ilişkin sonuçlar verilmektedir. Kayıt dışı ekonominin tahminine yönelik yürütülen ve birçok farklı yöntemin uygulandığı bu çalışmalarda elde edilen sonuçların da oldukça farklılaştığı görülmektedir.³²

Şekil 2. AB, OECD ülkeleri ve Türkiye’de kayıt dışı ekonominin boyutları

Kaynak: Schneider (2022) verilerinden yararlanılarak hazırlanmıştır. OECD ortalamasına Türkiye ve kayıt dışı ekonomilerine ilişkin güncel tahminleri mevcut olmayan Şili, Kosta Rika, İzlanda, İsrail, Kore ve Meksika dahil edilmemiştir. AB’ye ait değerler, 2022 yılı itibarıyla AB’ye üye olan 27 ülkenin ortalamasını temsil etmekte olup üyelikten 31 Ocak 2021 tarihinde ayrılan Birleşik Krallık kapsam dışında tutulmuştur.

³¹ Tabloda kayıt dışı ekonominin tahminine yönelik yer alan değerler MIMIC yöntemi kullanılarak oluşturulan farklı modellerden elde edilen en düşük ve en yüksek tahminlere ve ilgili yıllara aittir.

³² Elgin (2012:244-245) Türkiye’de kayıt dışı ekonominin tahminine yönelik yürütülen çalışmalarda kullanılan serilerin genel olarak kısa bir zaman boyutundan oluşması, kullanılan tahmin yöntemlerinin gerektirdiği kritik verilerin eksikliği ya da tam doğru olmaması gibi sebeplerden dolayı kısa zaman aralıklarında dahi kayıt dışı ekonominin toplam ekonomi içindeki boyutlarına ilişkin şaşırtıcı farklılıklara ulaşıldığını belirtmektedir.

Aynı yıllara ilişkin yapılan tahminlerde dahi oldukça farklı sonuçların elde edilmesi, kayıt dışı ekonominin büyüklüğüne yönelik yürütülen çalışmalarda ortaya konulan sonuçlara oldukça temkinli yaklaşmak gerektiğini ortaya koymaktadır. Bununla birlikte kayıt dışı ekonominin büyüklüğüne ilişkin ortaya konulan bu bulguların ve özellikle farklı ülkelerle kıyaslama çalışmalarının, uygulanacak politikaların içeriği, düzeyi ve etkinliği bağlamında oldukça önemli olduğunu da göz önünde bulundurmak gerekmektedir.

Ekonomik faaliyetlerin önemli bir bölümünün kayıt dışı olarak gerçekleştiği Türkiye’de kayıt dışı ekonominin, özellikle gelişmiş ülkelerle kıyaslandığında oldukça yüksek düzeylere sahip olduğu ortaya çıkmaktadır. Schneider (2022) tarafından 2003-2022 dönemi için MIMIC yöntemiyle elde edilen tahminlere göre Türkiye’deki kayıt dışı ekonomi oranlarının, AB ve OECD ülkeleri ortalamasına kıyasla oldukça yüksek gerçekleştiği görülmektedir. Şekil 2’de yer alan çalışma sonucu tahminleri, Türkiye’de kayıt dışı ekonominin toplam ekonomik faaliyetler içindeki oranının %26,5 (2013) ile %32,9 (2022) arasında değiştiğini göstermektedir. Aynı çalışmada birçok ülke özelinde elde edilen tahmin sonuçlarından hazırlanan Tablo 6’daki veriler de Türkiye’deki kayıt dışı ekonominin toplam kayıtlı ekonomi içindeki oranının 2016 yılına kadar Hırvatistan, Romanya, Estonya ve Litvanya ile benzer ve hatta bazı yıllarda daha düşük düzeylere sahip olduğunu, 2019 yılı itibarıyla ise Türkiye ve Bulgaristan’ın kayıt dışı ekonomi oranları en yüksek ilk iki ülke olduğunu ortaya koymaktadır.

Tablo 6. Avrupa ülkelerinde ve Türkiye’de kayıt dışı ekonominin toplam kayıtlı ekonomi içindeki oranı (%)

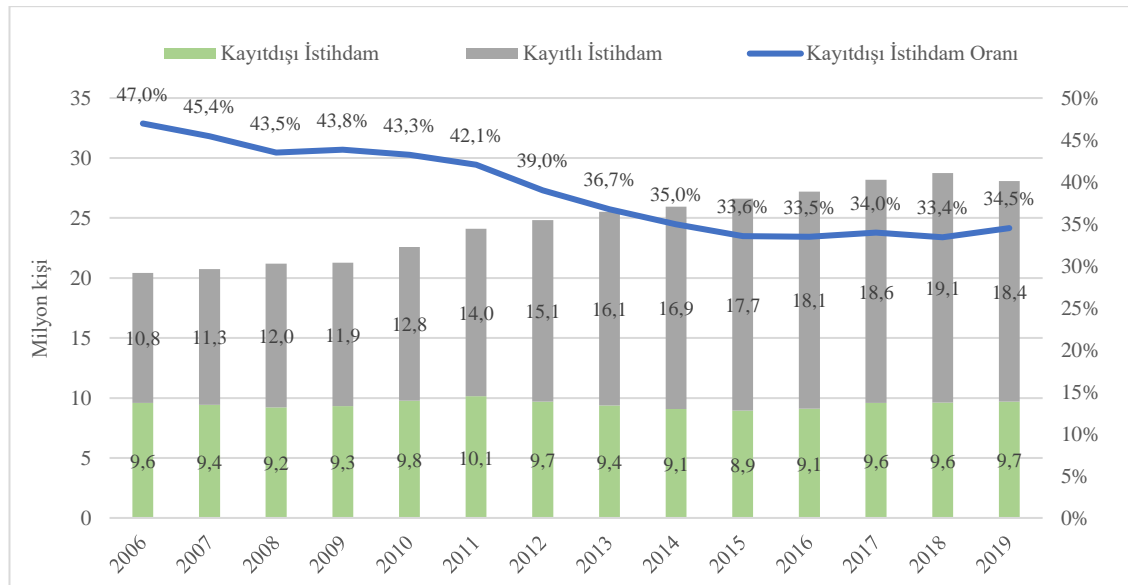
	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	Grafik
Avusturya	10.8	11.0	10.3	9.7	9.4	8.1	8.5	8.2	7.9	7.6	7.5	7.8	8.2	7.8	7.1	6.7	6.1	7.2	6.9	7.1	
Belçika	21.4	20.7	20.1	19.2	18.3	17.5	17.8	17.4	17.1	16.8	16.4	16.1	16.2	16.1	15.6	15.4	15.1	16.2	16.0	16.0	
Bulgaristan	35.9	35.3	34.4	34.0	32.7	32.1	32.5	32.6	32.3	31.9	31.2	31.0	30.6	30.2	29.6	30.8	30.1	32.9	32.4	33.1	
Hırvatistan	32.3	32.3	31.5	31.2	30.4	29.6	30.1	29.8	29.5	29.0	28.4	28.0	27.7	27.1	26.5	27.4	26.4	29.6	29.0	29.7	
Çekya	19.5	19.1	18.5	18.1	17.0	16.6	16.9	16.7	16.4	16.0	15.5	15.3	15.1	14.9	14.1	13.6	13.1	14.2	13.9	13.5	
Danimarka	17.4	17.1	16.5	15.4	14.8	13.9	14.3	14.0	13.8	13.4	13.0	12.8	12.0	11.6	10.9	9.3	8.9	9.8	9.6	9.7	
Estonya	30.7	30.8	30.2	29.6	29.5	29.0	29.6	29.3	28.6	28.2	27.6	27.1	26.2	25.4	24.6	23.2	22.1	23.6	23.1	22.7	
Finlandiya	17.6	17.2	16.6	15.3	14.5	13.8	14.2	14.0	13.7	13.3	13.0	12.9	12.4	12.0	11.5	11.0	10.6	11.4	10.9	10.8	
Fransa	14.7	14.3	13.8	12.4	11.8	11.1	11.6	11.3	11.0	10.8	9.9	10.8	12.3	12.6	12.8	12.5	12.4	13.6	13.1	14.2	
Almanya	16.7	15.7	15.0	14.5	13.9	13.5	14.3	13.5	12.7	12.5	12.1	11.6	11.2	10.8	10.4	9.7	8.5	10.4	10.0	8.8	
Yunanistan	28.2	28.1	27.6	26.2	25.1	24.3	25.0	25.4	24.3	24.0	23.6	23.3	22.4	22.0	21.5	20.8	19.2	20.9	20.3	20.9	
Macaristan	25.0	24.7	24.5	24.4	23.7	23.0	23.5	23.3	22.8	22.5	22.1	21.6	21.9	22.2	22.4	22.7	23.2	26.0	25.0	25.4	
İrlanda	15.4	15.2	14.8	13.4	12.7	12.2	13.1	13.0	12.8	12.7	12.2	11.8	11.3	10.8	10.4	9.7	8.9	9.9	9.4	10.1	
İtalya	26.1	25.2	24.4	23.2	22.3	21.4	22.0	21.8	21.2	21.6	21.1	20.8	20.6	20.2	19.8	19.5	18.7	20.4	20.2	20.3	
Letonya	30.4	30.0	29.5	29.0	27.5	26.5	27.1	27.3	26.5	26.1	25.5	24.7	23.6	22.9	21.3	20.2	19.8	20.9	20.2	19.9	
Litvanya	32.0	31.7	31.1	30.6	29.7	29.1	29.6	29.7	29.0	28.5	28.0	27.1	25.8	24.9	23.8	23.0	21.9	23.1	22.9	22.4	
Lüksemburg	9.8	9.8	9.9	10.0	9.4	8.5	8.8	8.4	8.2	8.2	8.0	8.1	8.3	8.4	8.2	7.9	7.4	8.6	8.4	8.3	
Malta	26.7	26.7	26.9	27.2	26.4	25.8	25.9	26.0	25.8	25.3	24.3	24.0	24.3	24.0	23.6	23.2	22.0	23.5	23.1	23.4	
Hollanda	12.7	12.5	12.0	10.9	10.1	9.6	10.2	10.0	9.8	9.5	9.1	9.2	9.0	8.8	8.4	7.5	7.0	8.1	7.8	8.2	
Polonya	27.7	27.4	27.1	26.8	26.0	25.3	25.9	25.4	25.0	24.4	23.8	23.5	23.3	23.0	22.2	21.7	20.7	22.5	22.0	21.9	
Portekiz	22.2	21.7	21.2	20.1	19.2	18.7	19.5	19.2	19.4	19.4	19.0	18.7	17.6	17.2	16.6	16.1	15.4	17.0	16.5	15.7	
Romanya	33.6	32.5	32.2	31.4	30.2	29.4	29.4	29.8	29.6	29.1	28.4	28.1	28.0	27.6	26.3	26.7	26.9	29.3	28.9	29.0	
Slovenya	26.7	26.5	26.0	25.8	24.7	24.0	24.6	24.3	24.1	23.6	23.1	23.5	23.3	23.1	22.4	22.2	21.5	23.1	22.5	22.1	
Güney Kıbrıs	28.7	28.3	28.1	27.9	26.5	26.0	26.5	26.2	26.0	25.6	25.2	25.7	24.8	24.2	23.6	23.2	22.1	24.3	23.7	23.9	
İspanya	22.2	21.9	21.3	20.2	19.3	18.4	19.5	19.4	19.2	19.2	18.6	18.5	18.2	17.9	17.2	16.6	15.4	17.4	16.9	15.8	
Slovakya	18.4	18.2	17.6	17.3	16.8	16.0	16.8	16.4	16.0	15.5	15.0	14.6	14.1	13.7	13.0	12.8	12.2	14.0	13.7	13.1	
İsveç	18.6	18.1	17.5	16.2	15.6	14.9	15.4	15.0	14.7	14.3	13.9	13.6	13.2	12.6	12.1	11.6	10.7	11.7	11.0	10.8	
AB ortalaması	23.0	22.7	22.2	21.5	20.6	19.9	20.5	20.3	19.9	19.6	19.1	18.9	18.6	18.2	17.6	17.2	16.5	18.1	17.7	17.7	
Birleşik Krallık	12.2	12.3	12.0	11.1	10.6	10.1	10.9	10.7	10.5	10.1	9.7	9.6	9.4	9.0	9.4	9.8	9.56	10.7	10.2	10.9	
Türkiye	31.2	31.5	30.7	30.4	29.1	28.4	28.9	28.3	27.7	27.2	26.5	27.2	27.0	26.8	27.2	28.3	29.4	32.5	32.01	32.9	

Kaynak: Schneider (2022).

Kayıt dışı ekonominin iktisadi olduğu kadar sosyal politika bağlamında da temel bileşenlerinden biri kayıt dışı istihdamın da Türkiye’de oldukça yüksek boyutlara ulaştığı görülmektedir. Özellikle son yıllarda kayıt dışı ekonomiyle mücadele anlamında kayıt dışı istihdamın azaltılması ve kayıtlı istihdamın artırılmasına yönelik uygulanan politikalarla kayıt dışı istihdam oranlarının azaltılmasında önemli bir başarı sağlanmış olsa da mevcut oranların hala yüksek düzeylerde olması ve son dönemlerdeki artış eğilimi, kayıt dışı istihdam konusunun Türkiye işgücü piyasasının öncelikli alanlarından biri olarak varlığını devam ettirdiğini göstermektedir.³³

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) tarafından her yıl özelinde yayımlanan Hanehalkı İşgücü Araştırması (HİA) verileri kullanılarak oluşturulan Şekil 3’te de görüldüğü üzere Türkiye’de kayıt dışı istihdam oranları zaman içinde önemli ölçüde düşüş göstermiştir. Ancak bu düşüş eğilimi özellikle 2015 yılı itibarıyla yavaşlamakta ve son dönemde de kayıt dışı istihdam oranları kısmen de olsa tekrar yükselişe geçmektedir. Nitekim 2006 yılında %47,0 olarak gerçekleşen kayıt dışı istihdam oranı, 2018 yılında %33,4’e kadar gerilemekle birlikte 2019 yılında tekrar yükselişe geçerek %34,5’e ulaşmıştır. Yine Şekil 3’te görüleceği üzere ülkemizde 2006 yılında 9,6 milyon düzeyinde olan toplam kayıt dışı çalışan sayısı 2008 yılına kadar kısmen de olsa düzenli bir şekilde azalarak 9,2 milyon kişiye kadar gerilemiştir.

Şekil 3. Türkiye’de kayıt dışı istihdamın eğilimi

Kaynak: HİA Mikro Veri Setleri, 2006-2019.

³³ Türkiye’de kayıt dışı istihdamla mücadele anlamında yürütülen çalışmalara yönelik ayrıntılı bilgi için bkz. Erdinç (2016) ve Erdal (2019).

Özellikle 2008-2009 yıllarında yaşanan küresel kriz sonrasında da kayıt dışı çalışanların sayısında yaşanan artışlarla 2011 yılında kayıt dışı istihdamın 10 milyonu aştığı görülmektedir. Ancak aynı dönemde kayıtlı istihdamda yaşanan artışın daha fazla olması, kayıt dışı istihdam oranındaki düşüş eğiliminin devam etmesini sağlamıştır. 2011 yılından 2015 yılına kadar düşüş yaşayan toplam kayıt dışı çalışan sayısı, 2016 yılı itibarıyla tekrar artmaya başlamış ve 2019 yılında kayıt dışı istihdam 9,7 milyon kişiye ulaşmıştır.

2011 yılında 10,1 milyon kişi ile dönem içindeki en yüksek düzeyine ulaşan toplam kayıt dışı istihdam, 2015 yılında ise 8,9 milyon kişi ile en düşük seviyesine inmiştir. Ayrıca 2006 yılında 10,8 milyon olan kayıtlı çalışan sayısı 2018 yılında 19,1 milyon kişi ile dönemin en yüksek düzeyine ulaşmaktadır. 2006-2019 yılları arasında yaşanan genel eğilime bakıldığında ise toplam istihdamdaki artışın önemli bir bölümünün kayıt altında gerçekleştiği, ilgili dönemde önemli derecede düşüş gösteren kayıt dışı istihdam oranlarının ise özellikle son yıllarda durağanlaşarak kısmen de olsa artış gösterdiği görülmektedir.

2.1. Kayıt Dışı İstihdamın Özellikleri

OECD (2021b:9) ülkemizde küçük ve orta ölçekli işletmelerin büyük bir bölümünde yasal, idari, yönetsel ve istihdama yönelik uygulamalarda kayıt dışı veya yarı resmi olarak yürütülen süreçlerin oldukça yaygın olduğunu belirtmekte, özellikle kayıtlı istihdamın ve kıdem sisteminin yüksek maliyetlerini, kalıcı veya kısa dönemli istihdama yönelik mevcut kısıtlayıcı düzenlemeleri kayıt dışılığı artıran önemli etkenler arasında göstermektedir. Belirtilen bu temel hususlar iktisadi aktörlerin kayıt içine girişinin teşvik edilerek kayıt dışılığı azaltıcı politikaların geliştirilmesi bağlamında oldukça kritik politika alanları olmakla birlikte Türkiye’de toplumun sosyal ve kültürel yapısı, bireylerin sosyodemografik özellikleri, iktisadi ve sektörel yapı, mekânsal farklılıklar gibi yerleşik diğer bazı etkenler de iktisadi aktörlerin kayıt dışı faaliyetlere katılım düzeyini önemli ölçüde artıran faktörler arasında yer alabilmektedir. Bu bağlamda kayıt dışı istihdam ele alınırken bu tür faaliyetlere dahil olan iktisadi aktörlerin farklı niteliklerini içeren bileşenlerin de ele alınması oldukça önem kazanmaktadır.

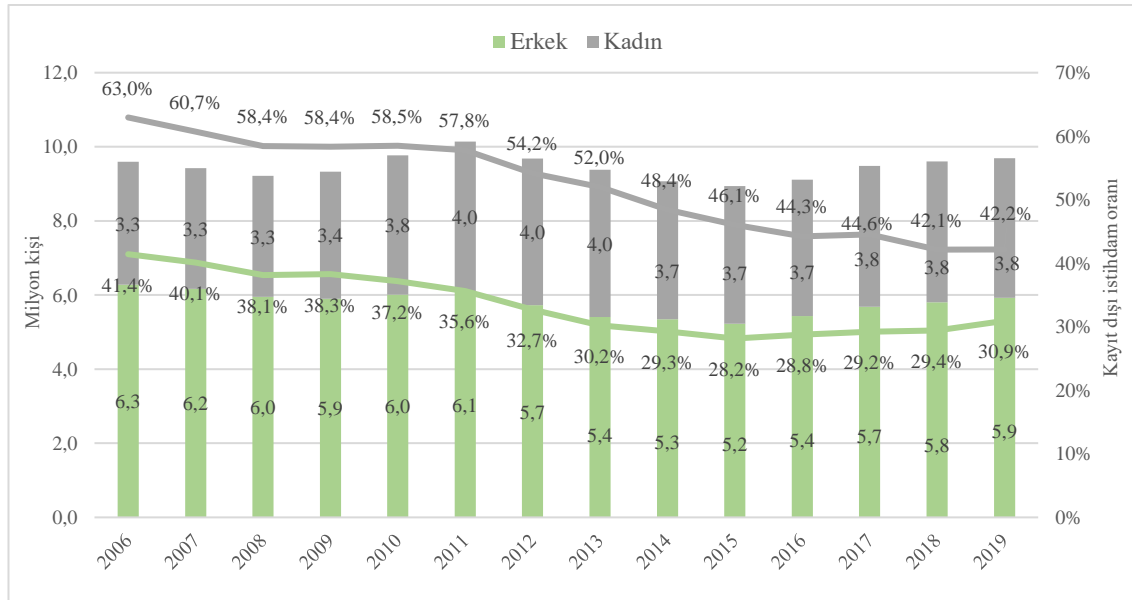
2.1.1. Bireysel özellikler

2.1.1.1. Cinsiyet

Kayıt dışı istihdamın cinsiyet boyutu ele alındığında, kadınların kayıt dışı çalışma oranlarının yüksekliği ülkemizin işgücü piyasasının temel özelliklerinden biri olarak ortaya çıkmaktadır. Şekil 4'te de görüldüğü üzere toplam istihdamda kadınların sayısı erkeklere kıyasla görece daha az olmakla birlikte kadınlardaki kayıt dışı istihdam oranları erkeklere kıyasla oldukça yüksektir. Bununla birlikte kadın işgücünde 2006 yılında %63 seviyesinde gerçekleşen kayıt dışı istihdam oranının 2019 yılında %42 düzeyine kadar gerilemesi de oldukça dikkat çekicidir.

Aynı dönemde erkeklerin kayıt dışılık oranlarında da önemli bir düşüş yaşanmış, ancak bu azalış kadınlara kıyasla nispeten daha sınırlı bir seviyede kalmıştır. Nitekim 2006 yılında kadın ve erkekler arasındaki kayıt dışılık oranı farkı %21,6 iken 2019 yılı itibarıyla bu fark %11,3'e kadar azalmış durumdadır. İşgücü piyasası ve cinsiyet eşitliği açısından önemli ve olumlu bir gelişme olarak değerlendirilebilecek bu eğilime rağmen kadın ve erkek istihdamına ilişkin kayıt dışılık oranları arasında farkın hala önemli derecede yüksek olması, ülkemizde işgücü piyasasının kayıt dışılık bağlamında kadınlar aleyhine olan durumunun hâlen devam ettiğinin bir işareti olarak değerlendirilebilir.

Şekil 4. Cinsiyete göre kayıt dışı istihdamın durumu

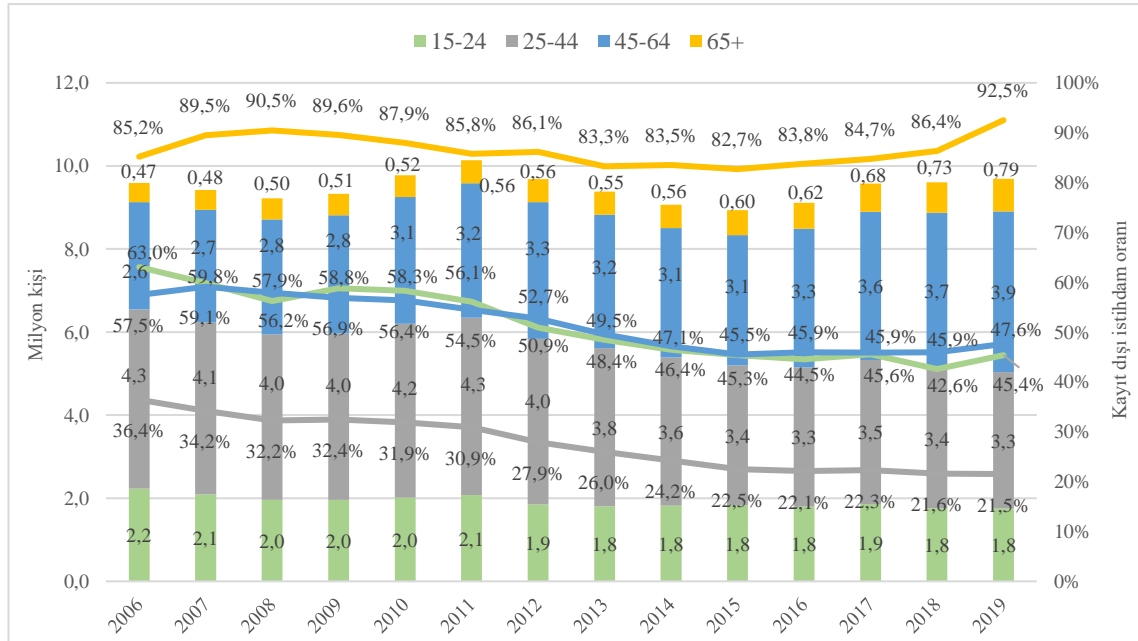

Kaynak: HİA Mikro Veri Setleri, 2006-2019.

2.1.1.2. Yaş grubu

2006-2019 yılları arasında Türkiye’de kayıt dışı istihdam ile işgücünün yaş durumu arasındaki ilişkinin ortaya konulduğu Şekil 5, özellikle belli yaş gruplarında kayıt dışı istihdam oranları arasındaki ayrışmayı açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Nitekim özellikle ileri yaş grubu olarak nitelendirebileceğimiz 65 ve daha yüksek yaştaki işgücünün kayıt dışı istihdam oranlarının oldukça yüksek olduğu görülmektedir. Bu yaş grubunda yaklaşık 470 bin kişinin kayıt dışı olarak istihdamda yer aldığı 2006 yılına kıyasla, dönem sonunda bu gruptaki kayıt dışı bireylerin sayısının 790 bine ulaşması da oldukça dikkat çeken diğer bir durumdur. Diğer taraftan 2006 yılında %85,2 ile halihazırda oldukça yüksek olan bu yaş grubundaki kayıt dışı istihdam oranı, 2019 yılı itibarıyla daha da yükselerek %92,5 seviyesine ulaşmış durumdadır. Bu değerlere bakıldığında da dönem genelinde 65 yaş ve üzerinde istihdam edilmiş olan her 10 kişiden yaklaşık 9’unun kayıt dışı olarak çalıştığı söylenebilir.³⁴

Şekil 5. Yaş gruplarına göre kayıt dışı istihdamın durumu

Kaynak: HİA Mikro Veri Setleri, 2006-2019.

İncelenen dönemde kayıt dışı istihdam oranlarının yüksek gerçekleştiği ve genel olarak birbirine benzer eğilimlere sahip olan diğer iki yaş grubu ise 15-24 yaş ve

³⁴ Birçok çalışma Türkiye’de emeklilik yaşının düşük olmasının ileri yaşlardaki kayıt dışı istihdam oranlarının yüksek olmasında önemli bir etkisinin olduğunu ileri sürmektedir. OECD (2019:178), Türkiye’de 40 yaş üzerindeki kadın ve erkeklerin işgücü piyasasından ortalama çıkış yaşının normal emeklilik yaşına kıyasla diğer OECD ülkelerine göre oldukça yüksek olduğunu vurgularken Bağır vd. (2021:9) da emeklilik yaşına ilişkin mevcut düzenlemelerin özellikle 50 yaş ve üzerindeki bireylerin işgücü piyasasındaki kayıt dışılığını artıran bir etken olduğunun altını çizmektedir.

45-65 yaş aralığındaki bireylerden oluşan gruplardır. Dönem başında yaklaşık %60 seviyesinde olan bu gruplardaki kayıt dışı istihdam oranları, dönem içinde kısmen azalmış olsa da dönem sonunda bu değerler hâlen %45 düzeylerindedir. Bu gruplardan çoğunlukla ilk defa iş piyasasına giren ve tecrübe seviyesinin göreceli olarak düşük olduğu 15-24 yaş grubundaki genç bireylerin kayıt dışı istihdam oranı 2006 yılında %63'e ulaşmakta iken bu oran 2019 yılında %45,4'a kadar düşüş göstermiştir. Benzer şekilde dönem başında %57,5 olan ve 2019 yılında da %47,6'ya kadar düşüş gösteren 45-64 yaş grubundaki bireylerin kayıtlı çalışma düzeylerinde de kısmi bir iyileşme yaşandığı görülmektedir. Her iki grup özelinde dönem içinde kayıt dışı istihdam oranlarında yaşanan bu azalışlara rağmen 2019 yılı itibarıyla bu iki grupta yer alan ve istihdam edilmiş her iki kişiden neredeyse birinin hala kayıt dışı olarak çalıştığı dikkat çekmektedir.

Genel olarak eğitim-öğretim hayatının bitişi ile iş piyasasına girişlerin arttığı ve aile kurma süreçlerinin yaygınlaştığı 25-44 yaş grubu, kayıt dışı istihdam oranlarının en düşük olduğu yaş grubudur. Bu gruptaki kayıt dışı istihdam oranlarının da dönem içinde önemli bir düşüş yaşadığı, 2006 yılında %36,4 olarak gerçekleşen kayıt dışılık oranının dönem sonunda da %21,5'e kadar gerilediği görülmektedir.

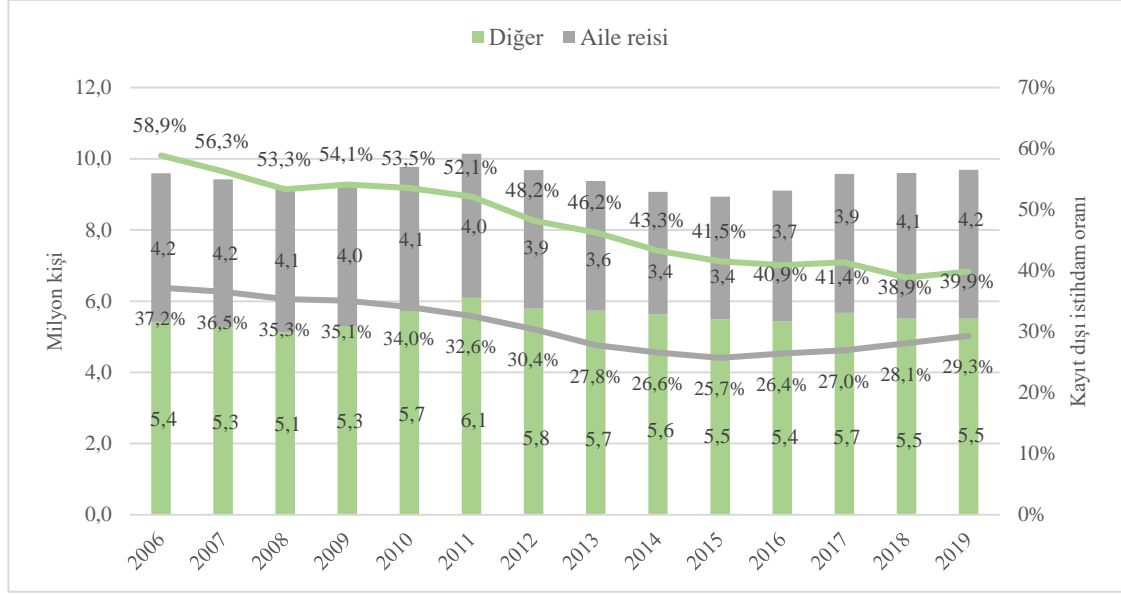
2.1.1.3. Aile reisliği

Genel olarak ailenin idaresi ve geçimi gibi sorumlulukları üstlenen aile reisleri ile hane halkının diğer üyeleri arasında işgücü piyasası tercihleri ve çalışma şekillerinde önemli farklılıklar ortaya çıkabilmektedir. Kayıt dışı istihdam özelinde ele alındığında, Şekil 6'dan da görüleceği üzere bu farklılıklar ülkemizde belirgin bir şekilde göze çarpmaktadır. 2006-2019 yılları dönemi incelendiğinde ülkemizde kendisini aile reisi olarak tanımlayan ve istihdamda kayıt dışı olarak yer alan bireylerin sayısının 3,4-4,2 milyon arasında olduğu ve bu gruba ilişkin kayıt dışı istihdam oranlarının ise %25,7 ile %37,2 arasında değiştiği gözlemlenmektedir.

2006 yılı sonrasında bu grubun kayıt dışılık oranlarında yaşanan azalma özellikle 2015 yılı itibarıyla son bulmuş ve dönem sonuna doğru yaşanan artışlarla beraber bu gruptaki kayıtlı istihdam oranı 2019 yılında %29,3'e yükselmiştir. Hane halkının diğer üyeleri özelinde bakıldığında ise en yüksek kayıt dışılık oranının %58,9 ile 2006 yılında gerçekleşmiş olduğu ve genel olarak bu oranın da dönem içinde azaldığı görülmektedir. 2006-2019 yılları arasında kayıt dışı çalışan sayısının 5,1-6,1 milyon arasında değiştiği

aile reisi dışında kalan bireylerin oluşturduğu bu grubun kayıt dışı istihdam oranları, 2018 yılında %38,9 ile dönem içindeki en düşük seviyesine gerilemiş olup 2019 yılında ise kısmi bir artışla %39,9 seviyesine yükselmiş durumdadır.

Şekil 6. Aile reisliği durumuna göre kayıt dışı istihdam

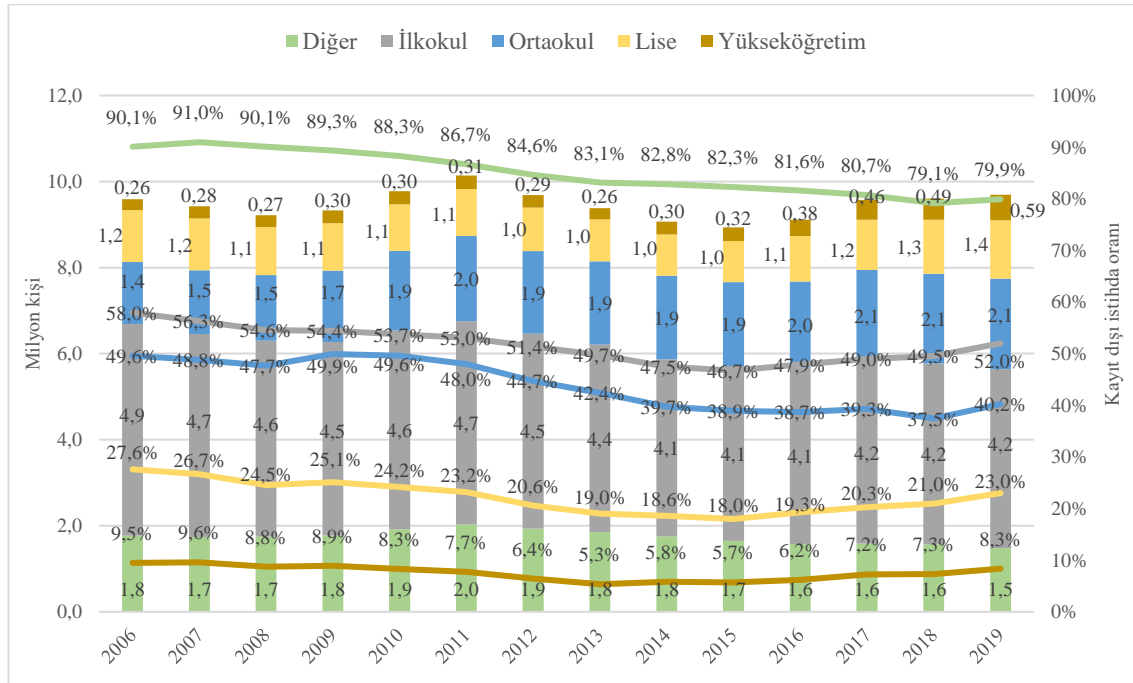
Kaynak: HİA Mikro Veri Setleri, 2006-2019.

2.1.1.4. Eğitim düzeyi

Şekil 7’de açık bir şekilde görüldüğü üzere eğitim düzeyi ve kayıt dışı istihdam arasındaki negatif ilişki, ülkemizdeki işgücü piyasasının en belirgin özelliklerinden biri olarak ortaya çıkmaktadır. Nitekim istihdama dahil olan lisans, yüksekokul veya daha üst düzeyde bir eğitim seviyesine sahip bireyler, kayıt dışılığı en düşük olan kesimdir. Tüm dönem boyunca yükseköğretim düzeyinde eğitime sahip olan bu bireylerin kayıt dışı istihdam oranları devamlı olarak %10’un altında gerçekleşmektedir.

2006 yılı itibarıyla %90 düzeyinde bir kayıt dışı istihdam oranına sahip olan okuma yazma bilmeyenler ile okuma yazma bilen fakat bir eğitim kurumunu tamamlamamış bireylerden oluşan “diğer” grubu, işgücünün en düşük eğitim düzeyine ve aynı zamanda en yüksek kayıt dışılık oranına sahip olan kesimdir. Dönem sonunda %80 düzeyine kadar azalan kayıt dışılık oranı göz önüne alındığında bu grubun kayıt dışı istihdam oranında dönem içinde yaşanan %10’luk azalış dikkat çeken bulgular arasındadır.

Şekil 7. Eğitim durumuna göre kayıt dışı istihdamın durumu

Kaynak: HİA Mikro Veri Setleri, 2006-2019.

Dönem içinde toplam kayıt dışı çalışan sayısı 4,1-4,9 milyon arasında değişen ve bu açıdan en yüksek sayıda kayıt dışı çalışanı içeren grup olan ilkököl mezunları, kayıt dışı istihdam oranları bakımından da oldukça yüksek değerlere sahip olan diğer bir gruptur. Özellikle 2006 yılında bu grupta yer alan her beş çalışandan yaklaşık üçünün kayıt dışı olarak istihdamda olduğu görülmektedir. 2015 yılında %46,7'ye kadar düşen grubun kayıt dışı istihdam oranı izleyen yıllarda tekrar yükselişe geçerek 2019'da %52,0 seviyesine ulaşmıştır.

Kayıt dışı istihdam oranları bakımından ortaokul eğitimini tamamlamış bireyler ile ilk okulu bitirmiş çalışanlar birbirine en yakın grup olup dönem içinde bu gruplar için kayıt dışı istihdam oranlarındaki azalmalar da sırasıyla %9,4 ve %6,0 olarak gerçekleşmiştir. Lise eğitimini tamamlamış çalışanların kayıt dışı istihdam oranları da diğer eğitim gruplarına benzer bir şekilde dönem içinde özellikle 2015 yılına kadar genel olarak bir düşüş eğilimindeyken 2016 yılı itibarıyla bu grubun kayıt dışı istihdam oranlarında kısmen de olsa bir artış gerçekleşmektedir.

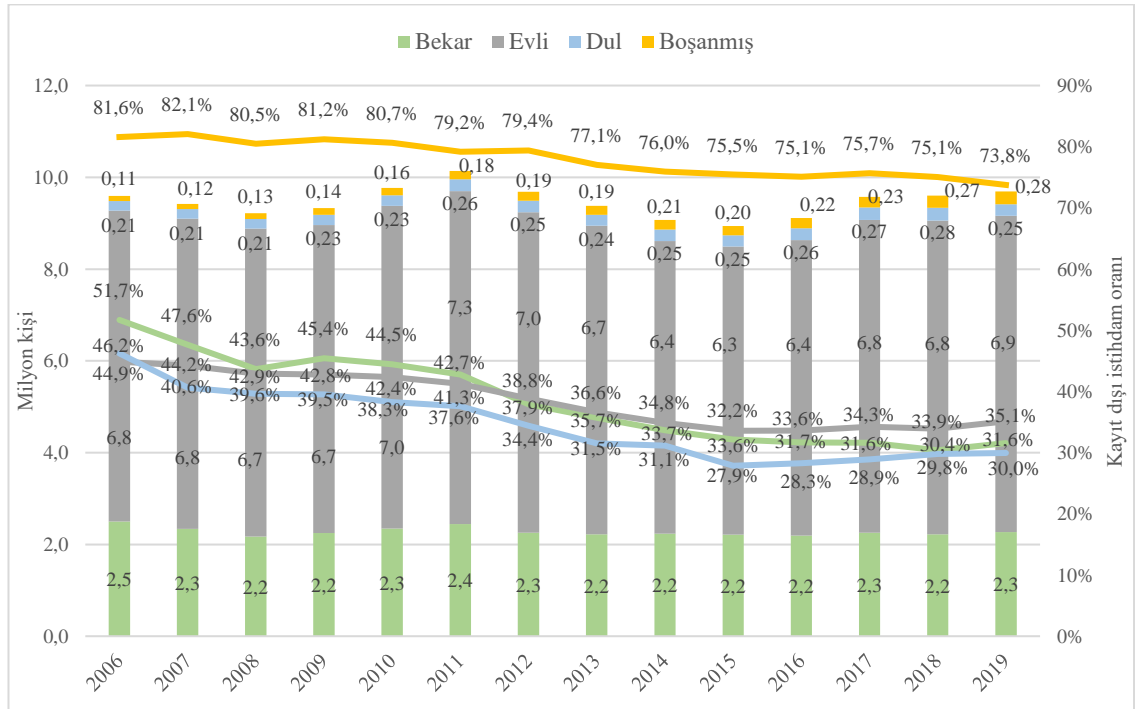
2.1.1.1. Medeni durum

Medeni durum da ülkemizde bireylerin iş piyasasına katılımı ve istihdamda bulunma biçimlerini etkileyen diğer önemli bir unsur konumundadır. Şekil 8'de görüldüğü üzere ülkemizdeki kayıt dışı istihdamın çok büyük bir bölümü evli

bireylerden oluşmaktadır.³⁵ Yıllar arasında kısmi artış ve azalışlar olmakla birlikte 2006-2019 döneminde ortalama 7 milyon evli bireyin kayıt dışı olarak çalıştığı söylenebilir. 2006 yılında %44,9 olan evli bireylerdeki kayıt dışı istihdam oranı da dönem içinde yaklaşık %10'luk bir azalışla 2019 yılında %35,1 olarak gerçekleşmiştir.

Diğer gruplara kıyasla sayıca daha az olmakla birlikte boşanmış bireylerin kayıt dışı istihdam oranlarının ise bekar, evli ve eşini kaybetmiş bireylere kıyasla belirgin bir şekilde yüksek olduğu görülmektedir. Özellikle 2010 yılına kadar %80'in üzerinde gerçekleşen bu oranlar, 2011 yılı itibarıyla azalış eğilimine girerek 2019 yılında %73,8'e kadar düşüş göstermiştir. Bununla birlikte dönem sonunda boşanmış her dört bireyden ortalama birinin kayıt dışı olarak istihdamda yer aldığı ortaya çıkmaktadır.

Şekil 8. Medeni duruma göre kayıt dışı istihdam

Kaynak: HİA Mikro Veri Setleri, 2006-2019.

Bekar, evli ve eşini kaybetmiş çalışanların kayıt dışılık oranları genel olarak benzer bir eğilime sahip olmakla birlikte özellikle bekar bireylerin kayıt dışılığının 2006-2011 döneminde evli ve eşini kaybetmiş bireylere göre kısmen de olsa daha yüksek düzeylerde gerçekleştiği görülmektedir. Ayrıca zaman içinde bu gruptaki çalışanların

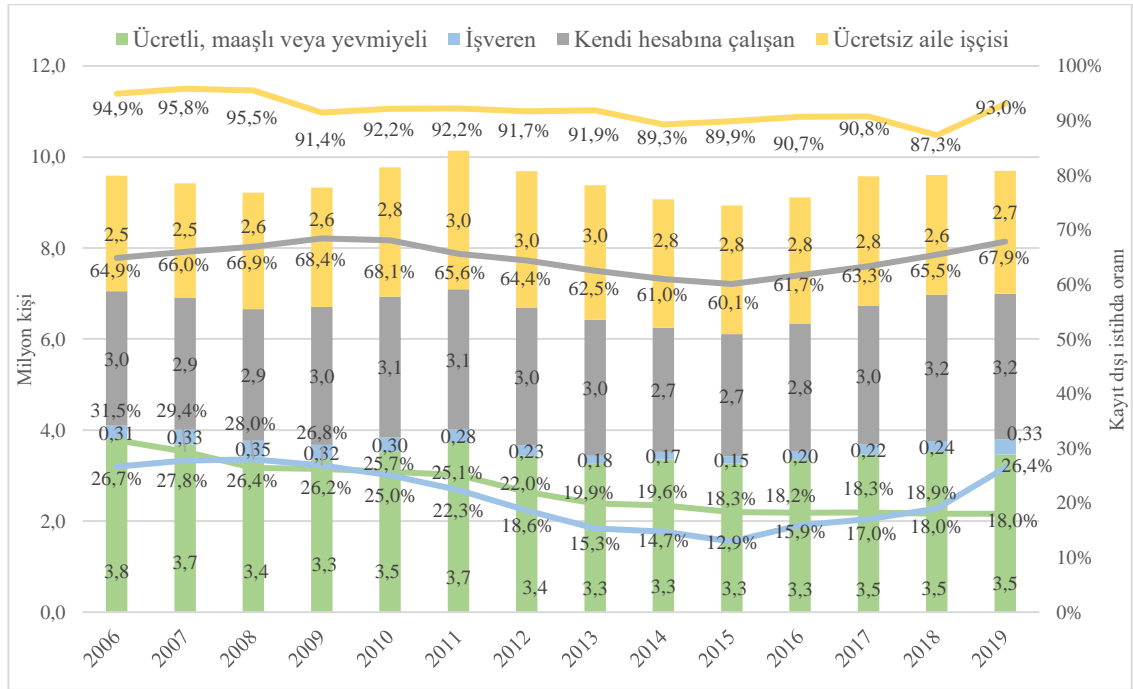
³⁵ 2006 yılına ait HİA mikro veri setlerinde medeni durum değişkeninde evli olup ayrı yaşayanlar ile evli olmayan fakat beraber yaşayanlar olmak üzere iki ayrı kategori daha yer almakta ve ilgili değişkene ait kategoriler diğer yıllardan farklılaşmaktadır. İlgili kategorilerin dönemin tamamı için uyumlaştırılması adına evli olan fakat ayrı yaşayanlar için evli olarak değerlendirilirken evli olmayan fakat beraber yaşayan bireyler de benzer şekilde bekar grubuna dahil edilmiştir.

kayıt dışı istihdam oranlarındaki düşüş de diğer gruplara kıyasla daha belirgindir. Nitekim 2006 yılında bekar bireylerdeki kayıt dışı istihdam oranı %51,7 iken bu oran 2019 yılında %31,6'ya kadar azalmış durumdadır. Evli ve eşini kaybetmiş bireylerin kayıt dışı istihdam oranlarında da dönem içinde önemli düşüşler yaşanmış olmakla birlikte bu oranlar bekar bireylerdeki düşüş oranı ile kıyaslandığında daha kısıtlı düzeyde kalmıştır.

2.1.1.2. İşteki durum

Ülkemizde işgücünün istihdamdaki konumu da kayıt dışılık açısından oldukça önemli bir gösterge niteliği taşımaktadır. Şekil 9'da görüldüğü üzere ücretli, yevmiyeli veya bir maaş karşılığı olarak çalışan bireyler ülkemizde kayıt dışı istihdamda en fazla paya sahip olan gruptur. İşverenler ise kayıt dışı çalışan gruplar arasında sayıca en az olan kesimdir. İşteki durumlarına göre diğer gruplarla kıyaslandığında bu iki grubun kayıt dışı istihdam oranlarının daha düşük düzeylerde gerçekleştiği ve dönem içinde de genel olarak birbirine benzer bir eğilime sahip oldukları görülmektedir.

Şekil 9. İşteki duruma göre kayıt dışı istihdamın durumu

Kaynak: HİA Mikro Veri Setleri, 2006-2019.

Ülkemizde ücretsiz aile işçisi olarak istihdama dahil olan bireyler ise kayıt dışılığı en yüksek grup olarak göze çarpmaktadır. 2006 yılında sayıları 2,5 milyon dolaylarında olan ücretsiz aile işçilerinin aynı yıldaki kayıt dışı istihdam oranı ise %95 düzeyindedir.

2018 yılında %87,3'e kadar düşüş göstermiş olan bu gruptaki kayıt dışı istihdam oranı 2019 yılında %5,7'lik artış ile tekrar %93,0'a yükselmiştir. Hem toplam kayıt dışı çalışan sayısı hem de kayıt dışı istihdam oranı bakımından yüksek düzeylere sahip olan diğer bir grup da kendi hesabına çalışan bireylerden oluşmaktadır. 2006 yılında yaklaşık 3 milyon kayıt dışı çalışanın olduğu bu gruptaki kayıt dışı istihdam oranı ise %65 düzeyindedir. 2019 yılında bu gruptaki çalışan sayısı 3,2 milyona ulaşmış ve kayıt dışı istihdam oranı da %67,9 olarak gerçekleşmiştir. Kendi hesabına çalışan bireylerin oluşturduğu grup aynı zamanda ücretli veya yevmiyeli çalışanlardan sonra toplam kayıt dışı çalışan sayısı bakımından en büyük ikinci grup konumundadır.

2.1.1.3. Çalışılan iş yeri büyüklüğü

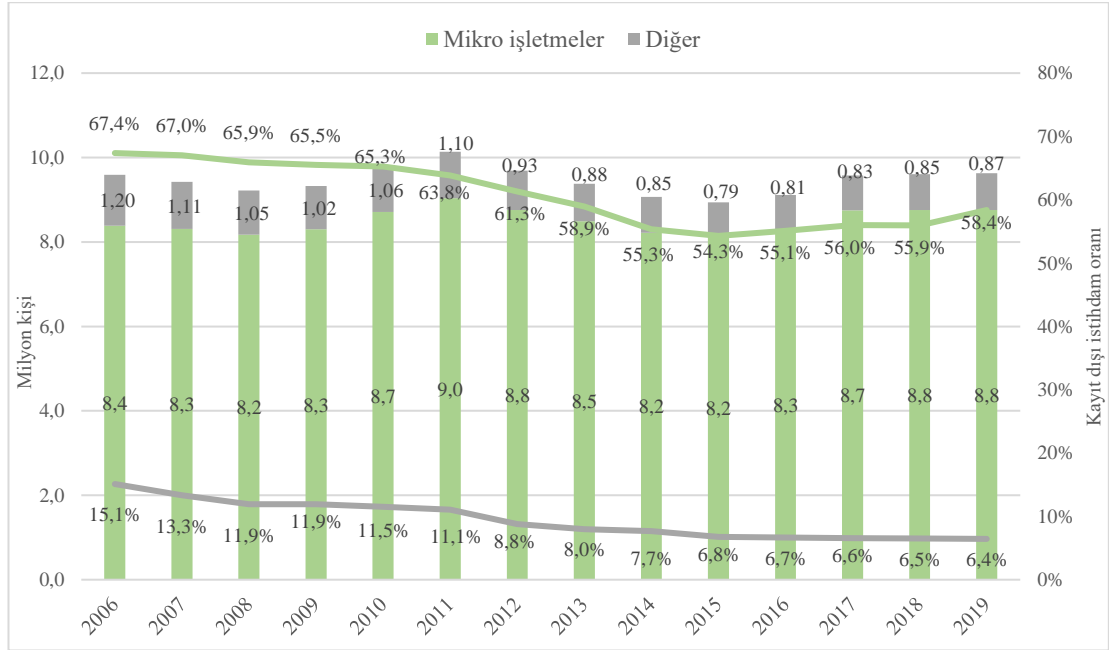
Türkiye'deki işgücü piyasasında küçük ve orta ölçekli işletmeler (KOBİ) önemli bir yer tutmakta ve çalışanların büyük çoğunluğu bu işletmelerde istihdam edilmektedir.³⁶ Çalışılan işyeri büyüklüğüne göre istihdamın özelliklerini ortaya koyan Şekil 10'da da görüldüğü üzere 2006-2019 yılları arasında özellikle mikro işletmelerde³⁷ istihdam edilen bireylerin yarısından fazlasının kayıt dışı olarak çalıştığı görülmektedir. Bilhassa 2006-2013 döneminde mikro ölçekli işletmelerde istihdam edilmiş olan her 10 kişiden 6-7'sinin kayıt dışı olarak çalıştığı ortaya çıkmaktadır.

Bu işletmelerdeki kayıt dışılık oranı 2006 yılında %67,4 ile dönem içindeki en yüksek değerindeyken dönem sonunda %58,4'a kadar düşüş gösterdiği ortaya çıkmaktadır. Ayrıca dönem içinde mikro ölçekli işletmelerde kayıt dışı olarak çalışanların sayısı ortalama 8,5 milyon seviyesinde olup özellikle 2011 yılında bu sayının dönem içindeki en yüksek değeri olan 9 milyona ulaşmaktadır. Bazı yıllarda ise bu işletmelerde kayıt dışı çalışan sayısının 8,2 milyona kadar düştüğü görülmektedir.

³⁶ 2019 yılında 11.5 milyonu aşan istihdam ile KOBİ'ler toplam istihdamın %73,8'ini oluşturmaktadır (Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği [TOBB], 2020:3).

³⁷ HİA anketleri 2006-2013 yılları için çalışan sayısının 10'dan az olduğu mikro işletmelere yönelik veriye imkân sunarken bu yapı 2014 yılı itibarıyla 10 ve daha az çalışanın olduğu işletmelere yönelik veri elde edilebilecek şekilde yenilenmiştir. Dolayısıyla Şekil 10'da yer alan mikro ölçek ifadesi, 2006-2013 arasında 10'dan küçük çalışana sahip işletmeleri nitelendirirken 2014 sonrasında ise 10 ve daha az çalışandan oluşan küçük işletmeler için kullanılmıştır.

Şekil 10. Çalışılan iş yerine göre kayıt dışı istihdam

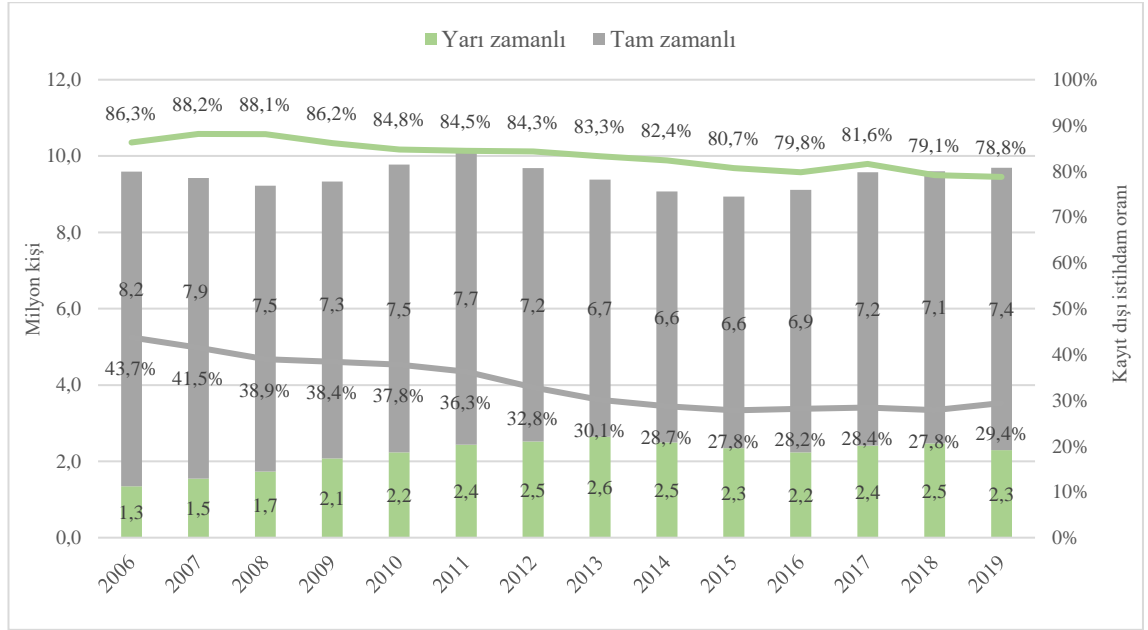
Kaynak: Hane Halkı İşgücü Araştırması Mikro Veri Setleri, 2006-2019.

Daha büyük ölçekli işletmelerde ise kayıt dışı istihdam oranı mikro işletmelere kıyasla oldukça düşük oranlarda gerçekleşmektedir. Bu işletmelerde kayıt dışı istihdam oranı 2006 yılında 15,1% ile dönem içinde en yüksek düzeyindeyken dönem içinde istikrarlı bir şekilde azalarak 2019 yılında %6,4'e kadar gerilemiştir. Aynı şekilde 2006 yılında 1,2 milyon kayıt dışı çalışanın istihdam edildiği bu işletmelerdeki kayıt dışı çalışan sayısı 2015 yılında 790 bin kişiye kadar düşerken 2016 yılı ile birlikte tekrar artışa geçerek 2019 yılında 870 bin seviyesine yükselmektedir.

2.1.1.4. Çalışma şekli

2006-2019 döneminde tam zamanlı ve yarı zamanlı çalışanlar arasındaki kayıt dışı istihdam oranları incelediğinde bu iki grup arasında sürekli olarak belirgin bir farkın olduğu ortaya çıkmaktadır (Bkz. Şekil 11).

Şekil 11. Çalışma şekline göre kayıt dışı istihdam

Kaynak: HİA Mikro Veri Setleri, 2006-2019.

Özellikle yarı zamanlı olarak istihdam edilen bireylerin kayıt dışı istihdam oranlarının ilgili dönemde çoğunlukla %80'in üzerinde gerçekleşmiş olması oldukça dikkat çekicidir. 2006 yılında %86,3 olarak gerçekleşen bu gruptaki kayıt dışı istihdam oranı 2007 yılında %88,2 ile en yüksek düzeyine ulaşmış, 2019 yılında da %78,8 ile dönem içindeki en düşük düzeyine gerilemiştir. Bu duruma ek olarak 2006 yılında yaklaşık 1,3 milyon olan yarı zamanlı kayıt dışı çalışan sayısının 2013 yılında 2,6 milyona ulaşması dikkat çeken bir diğer durum olarak ortaya çıkmaktadır. Sonraki yıllarda bu sayı bir miktar da olsa azalmış ve 2019 yılı itibarıyla da yarı zamanlı olarak kayıt dışı çalışan sayısı yaklaşık 2,3 milyon olarak gerçekleşmiştir.

Şekil 11'de de görüldüğü üzere Türkiye'de tam zamanlı çalışanlar kayıt dışı çalışan bireylerin çoğunluğunu oluşturmaktadır. 2006 yılında yaklaşık 8,2 milyon olan tam zamanlı kayıt dışı çalışan sayısı 2014 yılında 6,6 milyon kişiye kadar azalmış olmakla birlikte son yıllarda yaşanan artışla bu sayı 2019 yılında 7,4 milyon seviyesine ulaşmıştır. İncelenen dönem boyunca tam zamanlı çalışanların kayıt dışılık oranları ise yarı zamanlı çalışanlara kıyasla çok daha düşük düzeydedir. 2006 yılında tam zamanlı çalışan bireylerin kayıt dışı istihdam oranı dönem içindeki en yüksek seviyesi olan %44 dolaylarında iken bu oranın dönem ortasına kadar düzenli bir şekilde azaldığı ve 2015 yılında %27,8'e kadar gerilediği görülmektedir. Ancak tam zamanlı

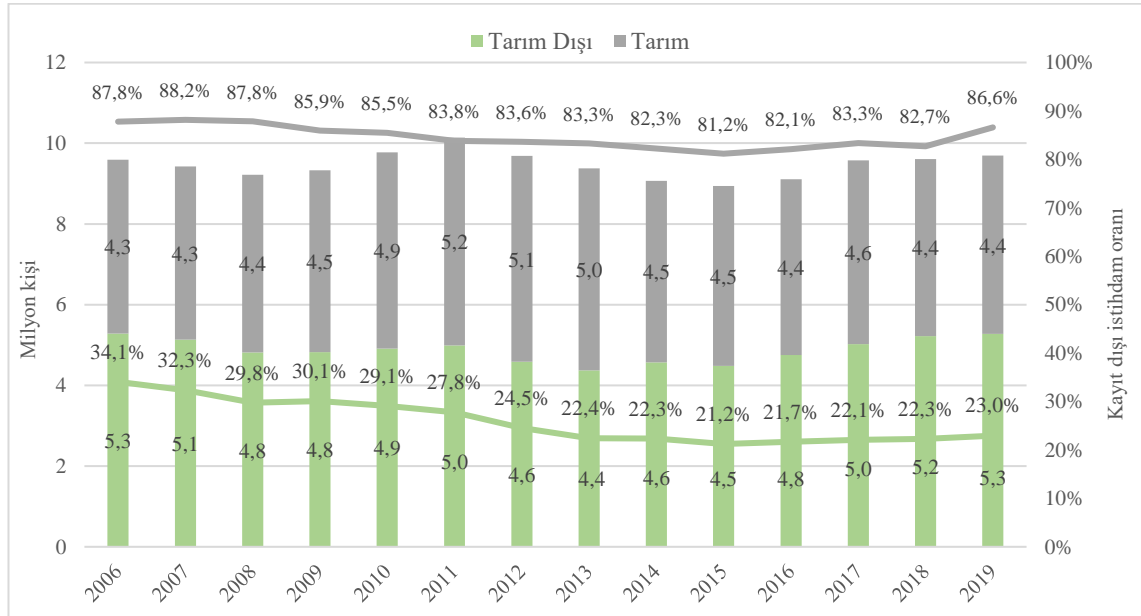
bireylerdeki kayıt dışılık oranları, dönem sonuna doğru kısmen de olsa tekrar artış göstermiş ve 2019 yılında da bu oran %29,4'a yükselmiştir.

2.1.2. Sektörel özellikler

Kayıt dışı istihdam ile sektörel yapı arasındaki ilişkinin tarım ve tarım dışı sektörler olmak üzere çok genel bir şekilde ortaya konulduğu Şekil 12, çalışanların dahil oldukları sektörlerin ve yürüttükleri faaliyetlerin de ülkemizde kayıt dışılık olgusu ile doğrudan bağlantılı olduğunu göstermektedir. Nitekim 2006-2019 yıllarında tarım sektöründeki kayıt dışı istihdam oranının sürekli olarak %80'lerin üzerinde gerçekleştiği, tarım dışı sektörlerdeki kayıt dışı istihdam oranının ise dönemin büyük bölümünde %20-%30 arasında daha düşük düzeyde kaldığı görülmektedir.

Bu duruma ek olarak tarım sektöründe 2006 yılında %87,8 olan kayıt dışı istihdam oranı dönem sonunda yalnızca kısmi bir düşüşle %86,6 olarak gerçekleşirken tarım dışı sektörlerdeki kayıt dışı istihdam oranının ise dönem başı ile dönem sonundaki değeri arasındaki azalış %11 dolaylarındadır. Bu durum tarımsal faaliyetlerdeki kayıt dışı istihdam oranlarının tarım dışı sektörlerle kıyasla daha durağan kaldığını açıkça ortaya koymaktadır.

Şekil 12. Tarım ve tarım dışı sektörlerde kayıt dışı istihdam

Kaynak: HİA Mikro Veri Setleri, 2006-2019.

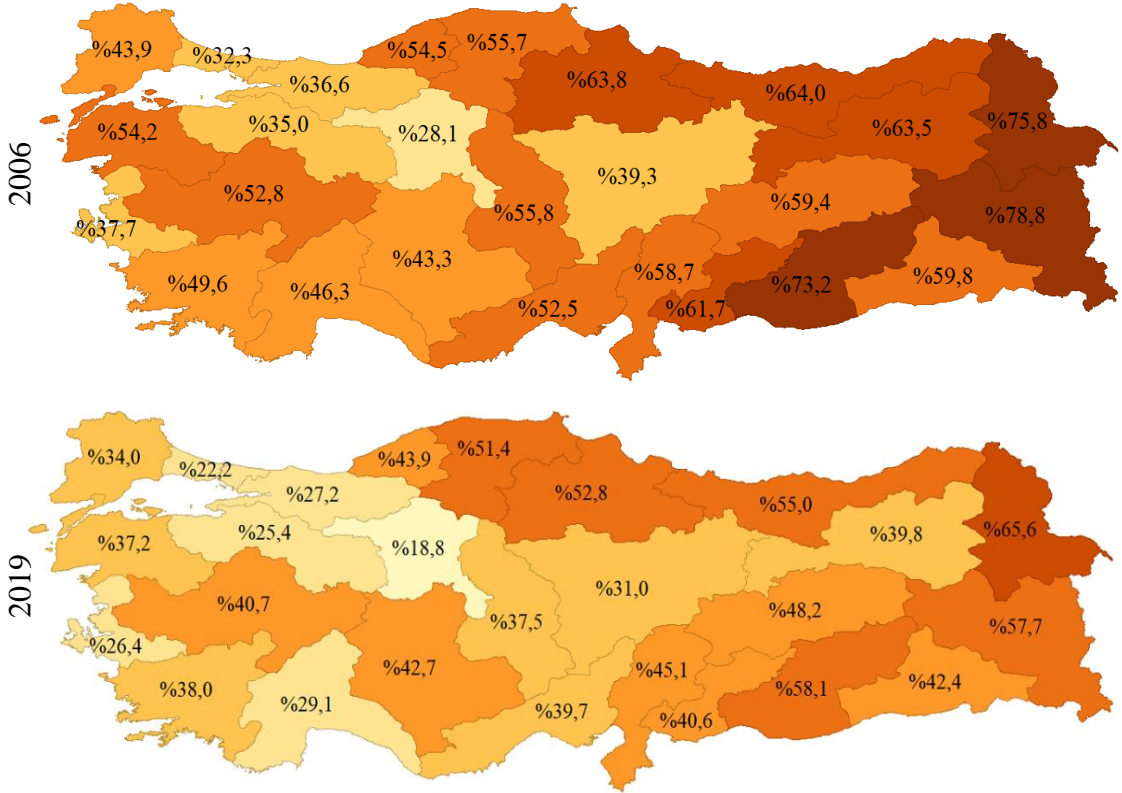
Bu farklılıklara ek olarak dönem içinde tarım dışı sektörlerde kayıt dışı istihdam edilenlerin sayısının çoğunlukla tarım sektörü kayıt dışı istihdamından bir miktar daha yüksek olduğu, ancak bazı yıllarda bu durumun tersine döndüğü ortaya çıkmaktadır.

Nitekim dönem içinde genel olarak tarım dışı faaliyetlerdeki kayıt dışı bireylerin sayısı tarım sektöründeki kayıt dışı çalışan sayısından bazı yıllarda 1 milyon daha fazla iken örneğin 2013 yılında ise tarım sektörü kayıt dışı istihdamı, tarım dışı sektörden yaklaşık 600 bin kişi daha fazladır. Özellikle 2008 itibarıyla tarım sektöründeki kayıt dışı çalışan sayısının artmaya başladığı ve 2011 yılında bu sayının dönem içindeki en yüksek değer olan 5,2 milyona ulaştığı görülmektedir. Kayıt dışı istihdamda yaşanan bu artışın, özellikle 2008-2009 döneminde yaşanan ekonomik krizin istihdam olanaklarında meydana getirdiği daralmayla ilgili olduğu düşünülmektedir. Zira tarımsal faaliyetlerde çalışanların bir bölümü başka sektörlerde iş bulabilmeleri durumunda tarım sektöründen ayrılmakta, ekonominin küçüldüğü ve istihdam olanaklarının daraldığı dönemlerde ise tarım sektörüne dönüş yapabilmektedir (Olhan, 2011:8; Altaşlı ve Işık, 2017:580).

2.1.3. Bölgesel özellikler

İstatistiki Bölge Birimleri Sınıflandırması (İBBS) Düzey 2 bölgelerine göre kayıt dışı istihdam oranlarının yer aldığı Şekil 13'te de ortaya konulduğu üzere Türkiye'de kayıt dışı istihdam oranları açısından bölgeler arası önemli farklılıklar bulunmaktadır. 2006 ve 2019 yılları kıyaslandığında bölgeler arasındaki bu farklılıklar belli bir düzeyde azalmış olmakla birlikte söz konusu her iki yılda da Türkiye'nin özellikle güneydoğu, doğu ve kuzeydoğu bölgelerindeki kayıt dışı istihdam oranlarının diğer bölgelere kıyasla genel olarak çok daha yüksek değerlere sahip olduğu ortaya çıkmaktadır. Ayrıca dönem sonunda dönem başına kıyasla tüm bölgelerde kayıt dışı istihdam oranlarının belli seviyelerde düşüş gösterdiği, bununla birlikte özellikle batı ve doğu bölgeleri arasındaki kayıt dışılık farklılıklarının büyük ölçüde devam ettiği görülmektedir. Bu hususlara ek olarak incelenen her iki yıl için de Ankara'nın 26 bölge arasında kayıt dışı istihdam oranlarının en düşük olan bölge olması; İstanbul, İzmir, Bursa ve Kocaeli gibi sanayi ve hizmetler sektörlerinin gelişmiş olduğu büyükşehirlerin yer aldığı bölgelerde de kayıt dışı istihdam oranlarının diğer bölgelere kıyasla daha düşük düzeylerde gerçekleşmesi dikkat çeken başlıca hususlar arasında yer almaktadır.

Şekil 13. İBBS Düzey 2 bölgelerine göre kayıt dışı istihdam oranları

Kaynak: HİA Mikro Veri Setleri, 2006-2019.

2006 ve 2019 yılları özelinde dikkat çeken diğer başka bir durum ise özellikle dönem başında kayıt dışılığı yüksek olan belli başlı bölgelerin kayıt dışı istihdam oranlarında yaşanan azalışların boyutlarıdır. Örneğin Erzurum, Erzincan ve Bayburt illerinden oluşan TRA1 bölgesinde 2006 yılında %63,5 olan kayıt dışı istihdam oranı, 2019 yılında %39,8 düzeyine kadar gerilemiştir. Benzer şekilde 2006 yılında kayıt dışı istihdam oranı en yüksek bölge olan Van, Muş, Bitlis ile Hakkâri illerinden oluşan TRB2 bölgesinde %78,8 olan kayıt dışı istihdam oranı, 2019 yılında %57,7'ye kadar düşüş göstermiştir.

Ülkemizin batı bölgelerinin büyük çoğunluğunda da dönem içinde kayıt dışı istihdam oranlarında benzer azalışların yaşandığı görülmektedir. Özellikle Balıkesir ve Çanakkale illerini kapsayan TR22 bölgesinde bu azalış miktarı %17 seviyesine ulaşırken TR10 (İstanbul), TR21 (Edirne, Tekirdağ, Kırklareli), TR31 (İzmir), TR32 (Denizli, Aydın, Muğla), TR33 (Manisa, Afyonkarahisar, Kütahya, Uşak), TR41 (Bursa, Eskişehir, Bilecik) ve TR42 (Kocaeli, Sakarya, Düzce, Bolu, Yalova) gibi diğer batı bölgelerinde de bu düşüşler yaklaşık %10 düzeyinde gerçekleşmektedir.

2006 ve 2019 yılları arasında kayıt dışı istihdam oranındaki azalışları göreceli olarak sınırlı kalan başlıca bölgeler ise Konya ve Karaman illerini içeren TR52 bölgesi ile Kastamonu, ankırı ve Sinop illerinden oluşan TR82 bölgesidir. 2006 yılında TR52 ve TR82 bölgelerinde sırasıyla %43,3 ve %55,7 olan kayıt dışı istihdam oranları 2019 yılında sırasıyla %42,7 ve %51,4 olarak gerçekleşmekte ve dönem içindeki azalışlar diğer birçok bölgeye kıyasla daha kısıtlı seviyede kalmaktadır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İSTİHDAMIN KAYIT DIŞILIĞINI ETKİLEYEN FAKTÖRLER: AMPİRİK BİR ANALİZ

1. TÜRKİYE'DE KAYIT DIŞI İSTİHDAMIN BELİRLEYİCİLERİ

1.1. Literatür Bulguları

Türkiye'de işgücü piyasasında kayıt dışı istihdamın ortaya çıkması ve yaygınlaşmasına neden olan temel etkenleri inceleyen mikro ölçekteki ampirik çalışmaların büyük çoğunluğunda TÜİK tarafından yıllık olarak yürütülen hane halkı araştırmaları temel mikro veri kaynakları olarak kullanılmaktadır. Anket yöntemiyle yürütülen bu araştırmalar aracılığıyla başta demografik ve sosyoekonomik özellikler olmak üzere hane halklarının iş piyasasındaki durumları ve ikamet edilen bölgelere ilişkin olarak da elde edilen detaylı bilgiler işgücünü oluşturan bireyler hakkında önemli bir veri kaynağı niteliği taşımaktadır. Bu anketlerden elde edilen ve temel olarak istihdamda olan bireylerin sosyal güvenlik kurumuna kayıtlılık durumuna ilişkin bilgiler de kayıt dışı istihdamı işaret eden önemli bir gösterge olarak değerlendirilmektedir.

Kayıt dışı istihdamı bu kapsamda tanımlayarak ilgili veri setlerini kullanan çalışmalarda da genel olarak işgücünün demografik ve sosyoekonomik özellikleri ile kayıt dışılığı arasında bir ilişki kurularak söz konusu bu özelliklerin bireylerin kayıt dışı çalışma eğilimleri üzerindeki etkileri ön plana çıkarılmaktadır. Bu etkilere ek olarak bireylerin faaliyet gösterdiği sektörler ve bölgelere ilişkin yapısal özelliklerden kaynaklanan farklılıklar da birçok çalışmada odaklanılan araştırma konuları arasında yer almaktadır.

Bu çerçevede 1994 yılı Hanehalkı Bütçe Araştırması (HBA) sonuçlarından faydalanarak kayıt dışı istihdamı ele alan Tansel (1999), ücretli çalışanlar özelinde yürütmüş olduğu çalışmada bireylerin sektör seçimi, kayıtlı ve kayıt dışı istihdama ilişkin ücret değişimlerini ve bunlara ilişkin cinsiyet farklılıklarının kayıt dışılık üzerindeki etkilerini incelemektedir. Ücretli çalışanlar arasında özellikle eğitim düzeyi yüksek olan bireylerin çoğunlukla kayıtlı olarak istihdam edildiğini ortaya koyan çalışma, bireylerin demografik özellikleri ve örneklem seçimi de dikkat alındığında kayıtlı olarak istihdamda yer alan erkek çalışanların, kayıt dışı erkek çalışanlara kıyasla iki kata yakın bir ücret avantajına sahip olduğunu bulgusuna erişmektedir. Elde edilen

sonuçlar, aynı zamanda kadın çalışanlar arasında da kısmi bir ücret farkını ortaya koymakla birlikte bu farkın erkek çalışanlar arasındaki kadar yüksek olmadığını göstermektedir. Bu durum da işgücü piyasasında kayıtlı ve kayıt dışı istihdama yönelik önemli bir piyasa ayırımının oluştuğunu göstermektedir.

Başka bir çalışmasında da 1994 yılı Hanehalkı İşgücü Araştırmaları (HİA) sonuçlarını kullanarak kayıt dışı istihdam ile bireylerin çalışma şekli ve cinsiyet farklılıkları arasındaki ilişkileri inceleyen Tansel (2000), genel olarak kayıt içinde ücretli kadın ve erkek çalışanlar arasındaki kazanç farklılıklarının az olduğunu ancak kayıt dışı ücretli istihdam edilen bireylerde bu farkın erkek çalışanlar lehine yükseldiğini ortaya koymaktadır. Çalışma kapsamında cinsiyet içi yapılan analizlerde ise kayıtlı olarak çalışan erkeklerin, ücretli ancak kayıt dışı veya kendi hesabına çalışan erkeklerden daha fazla kazandığı, kadın çalışanların ise ücretlerinin genel olarak benzer olduğu tespit edilmiştir. Özellikle erkek çalışanlar arasında ortaya çıkan bu gelir farklılıklarının Türkiye’deki gelir dağılımı eşitsizliğinin önemli nedenlerinden bir olabileceği hususu da çalışma kapsamında ortaya konulan kayda değer değerlendirmeler arasındadır.

Türkiye’deki işgücü piyasasının kayıt dışı ekonomi ve ücretler özelinde incelendiği başka bir çalışmada ise Türk Sanayicileri ve İş İnsanları Derneği (TÜSİAD, 2004), kayıt dışılığı işgücü piyasasının katmanlı yapısı çerçevesinde ele almaktadır. Kayıt dışı istihdama dahil olan bireylerin gelir düzeylerinde özellikle cinsiyet ve çalışma şeklinin (tam ve yarı zamanlı) ön plana çıktığına vurgu yapan çalışma, kayıtlı istihdam açısından ise özellikle eğitim süresi ve çalışma yılının önemli olduğunu ortaya koymaktadır. Benzer şekilde işgücü piyasasındaki kayıtlı ve kayıt dışı işgücü bölümlenmesini inceleyen bir başka çalışma da 1988 ve 2007 yılları HİA sonuçları kullanılarak Aydın vd. (2010) tarafından yürütülmüştür. İlgili çalışmada yıllar içinde tarım sektörü istihdamında yaşanan kademeli düşüyle birlikte kayıt dışı istihdamda yaşanan azalışa dikkat çekilerek özellikle tarım dışı sektörlerde istihdam edilen kadınların kayıt dışılığında yaşanan artışın da yeni bir işgücü piyasası ayırımına neden olduğuna ilişkin yapılan vurgu dikkat çekmektedir. Kayıtlı ve kayıt dışı istihdam arasındaki ücret farkında da incelenen dönem özelinde kayıtlı istihdam lehine iki kat kadar artış yaşandığı bulgusuna da ulaşan çalışma bu durumun ortaya çıkmasında özellikle yapılan iş ve faaliyet gösterilen sektörlerin oldukça önemli olduğuna işaret etmektedir. Kayıt dışılık bağlamında sektörel ayrışmaya dikkat çeken ve 2006 yılı HİA verilerini

kullanarak sektörler arası kayıt dışı istihdam olasılıkları farklılıklarını inceleyen diğer bir çalışmada da Reis vd. (2009:37) toptancılık, gayrimenkul, finans ve diğer hizmetler sektörlerinde kayıt dışı istihdam olasılığının tarımsal faaliyetlere kıyasla daha az olduğu bulgusuna ulaşırken inşaat, imalat ve ulaştırma sektörlerinde ise bu olasılık farkının daha düşük olduğunu ortaya koymaktadır.

Benzer şekilde HİA sonuçları kullanılarak 2005-2009 dönemi için yürütülen başka bir çalışmada Başkaya ve Hülagü (2011), kayıtlı istihdamda kayıtsız istihdamla kıyasla ücretlerin daha yüksek olduğu sonucuna ulaşmakla birlikte ücret farklılıklarının oluşmasında demografik özelliklerin etkilerini de detaylı bir şekilde incelemektedir. Çalışma kapsamında elde edilen bulgular, kayıtlı ve kayıt dışı ücretlerde görülen farklılıkların, cinsiyet ve yaş grupları özelinde yapılan analizlerde de benzer şekilde görüldüğünü, bu bağlamda kayıtlı istihdamın kadınlara göre erkeklerde ve yaşlılara kıyasla gençlerde daha yüksek ücretlere olanak sağladığını ortaya koymaktadır.

Türkiye’de cinsiyetin kayıt dışı istihdamdaki farklılıklarına değinen ve 2001-2006 arası döneme odaklanan diğer bir çalışmada da WB (2010) yaş, eğitim düzeyi ve meslek gibi değişkenlerin kontrol altında tutulması durumunda bile kadınların erkek çalışanlardan en az %10 düzeyinde daha yüksek bir kayıt dışılığa sahip olduğu sonucuna ulaşmaktadır. Aynı çalışmada ayrıca gençlerin kayıt dışılık oranlarının yüksek olduğu, orta yaş grubunda bu oranların nispeten daha düşük olduğu ve emeklilik yaşlarına doğru kayıt dışılığın tekrar arttığı belirtilirken özellikle erken emeklilik ileri yaşlardaki kayıt dışılığın muhtemel nedenlerinden biri olarak ifade edilmektedir.

Dünya Bankası tarafından yürütülen bu çalışmada ele alınan dönem ile örtüşen bir döneme sahip olan başka bir çalışmada Salem vd. (2011) ise kayıt dışı istihdamın sektörel yapısına ve değişimine odaklanmaktadır. 2000-2006 yılları arasını inceleyen bu çalışmada, Türkiye’de 2000 yılında toplam kayıt dışı işlerin yaklaşık %63’ünün tarım sektöründe olduğu fakat 2006 yılında bu oranın %49’lara kadar düşüş gösterdiği vurgulanarak kayıt dışı işlerin tarım dışı sektörlerdeki yoğunlaşmasına özel bir vurgu yapılmaktadır. Bu bağlamda özellikle kayıt dışılığın yüksek olduğu tarım sektörünün toplam istihdam içindeki ağırlığında yaşanan azalmanın ilgili dönemde kayıt dışı istihdam oranlarındaki düşüş üzerinde önemli bir etkisi olduğu belirtilmektedir. Çalışma kapsamında aynı zamanda tarım dışı sektörlerdeki kayıt dışı istihdam oranlarındaki durağanlığa da dikkat çekilerek bu sektörlerin kayıt dışılığında yaşanan kısmi artışların

ise ilgili sektörlerdeki içsel etkenler ön plana çıkarılmaktadır. Otel ve restoran hizmetlerinin referans kategori olarak alındığı sektörel analizlerde de özellikle elektrik, gaz, su üretimi ve temini ile sosyal ve bireysel hizmet faaliyetlerinde istihdam edilen bireylerin kayıt dışı istihdam olasılıklarının daha az olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Kadınların kayıt dışı istihdam oranlarının erkeklerden daha yüksek bir düzeyde gerçekleşmesinde sektörel etkilere de işaret eden çalışma, bu durumun ortaya çıkmasında tarım dışı sektörlerden çok tarımsal faaliyetlerde yoğunlaşan kadın istihdamına dikkat çekmektedir. Yapılan bu değerlendirmelere ek olarak 2000-2006 dönemine ilişkin oluşturulan modellerden elde edilen tahmin sonuçları, genel olarak bireylerin eğitim düzeyi arttıkça kayıt dışı istihdamın azaldığını; istihdamda olan kadınların, bekarların, genç ve ileri yaş grubundaki bireylerin, gündelikçi ve ücretsiz aile işçilerinin kayıt dışı istihdam olasılıklarının diğer gruplara kıyasla daha yüksek olduğunu da ortaya koymaktadır.

Doğrul (2012) tarafından 2006 yılı HBA verilerinden faydalanılarak işsiz olan, kamu ve özel sektörde istihdam edilen, kayıtlı ve kayıt dışı çalışan bireylere odaklanılan bir başka çalışmada da kentsel alanlarda yaşayan bireylerin istihdamına etki eden faktörler incelenmektedir. Kentsel işgücü piyasasında istihdam niteliğinin cinsiyete göre önemli ölçüde değiştiğini ortaya koyan bu çalışma, kadınların erkeklere göre kayıt dışı çalışma olasılığının işsiz kalma olasılığına kıyasla daha yüksek olduğu sonucuna da ulaşmaktadır.

Türkiye’de istihdamın kayıt dışılık eğilimini etkileyen faktörleri yine HİA sonuçlarını kullanarak analiz eden bir başka çalışmada Fidan ve Genç (2013), istihdamda yer alan bireylerin sosyodemografik özellikleri yanında sektörel ve bölgesel etkenler gibi kayıt dışılık üzerinde potansiyel etkilere sahip olabilecek nitelikteki mikro değişkenleri de ele alarak bu faktörlerin bireylerin kayıt dışı istihdama dahil olma üzerindeki etkilerini incelemiştir. Kadınların erkeklere, bekarların evli çalışanlara, lise altı eğitime sahip olanların lise ve üstü eğitime sahip olanlara kıyasla daha yüksek olasılıkla kayıt dışı istihdamda yer aldığını ortaya koyan çalışma ek olarak mikro ölçekli işyerlerinde, tarımsal faaliyetlerde, genç ve ileri yaşlarda, ücretsiz aile işçilerinde, yarı zamanlı çalışanlarda ve Türkiye’nin özellikle doğu bölgelerinde bireylerin kayıt dışı istihdam edilme olasılıklarının göreceli olarak daha yüksek olduğu sonuçlarına ulaşmaktadır. Sektörel yapıyı tarım, sanayi, ticaret ve hizmetler şeklinde dört ana grupta ele alan bu çalışma aynı zamanda sosyodemografik, iş yeri özellikleri, bölgesel vb.

etkilerden arındırıldığında dahi bireylerin diğer sektörlerle kıyasla özellikle tarım sektöründe kayıt dışı çalışma riskinin çok daha yüksek olduğunun altını çizmektedir.

Türkiye’de sosyodemografik ve sektörel özelliklerle beraber kır-kent ayrımını da ele alarak 2000, 2008 ve 2012 yılları HİA sonuçları özelinde kayıt dışılığı inceleyen Başlevent ve Acar (2015), özellikle kadınların kayıt dışılığı yüksek olan alt sektörlerde yoğunlaşmış olduğuna vurgu yaparak önceki birçok çalışmada da belirtildiği gibi kadınların erkeklere kıyasla kayıt dışı çalışma olasılığının daha yüksek olduğunu ifade ederken aynı zamanda evli kadınların kayıt dışı olarak istihdam edilme olasılığının da genel olarak bekar, boşanmış veya eşini kaybetmiş kadınlara kıyasla daha yüksek olduğunu ortaya koymaktadır. Bu durumunun ortaya çıkmasında özellikle mevcut sosyal güvenlik sistemine atıf yapan çalışma, kadınların eşleri üzerinden sosyal güvenlik hizmetlerine erişebilmesinin kadınların kayıt dışılığını artıran önemli etkenlerden biri olabileceğini ifade etmektedir.

TÜİK tarafından yürütülen Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması (GYKA) verilerini esas alarak 2006-2009 dönemine odaklanan Tansel ve Acar (2017) da bireylerin işgücü piyasasındaki kayıtlı ve kayıt dışı çalışma şekillerinde yaşanan değişimleri inceledikleri çalışmalarında kadınların kayıtlı çalışma ve işgücü piyasasındaki hareketlilikleri konusunda oldukça dezavantajlı oldukları sonucuna varmışlardır. İlgili çalışmada aynı zamanda özellikle eğitim düzeyinin kayıtlı olarak istihdam edilme olasılığını olumlu etkileyen başlıca etkenler arasında olduğunun altı çizilmiştir. Dikkate değer diğer önemli bir bulgu da işsizlikten kayıt dışılığa geçiş olasılığının işsizken kayıtlı bir iş bulma olasılığına kıyasla oldukça yüksek olmasıdır. İşsizlikten kayıt dışı olarak istihdama geçiş olasılığının, kayıtlı olarak çalışma olasılığına kıyasla yaklaşık iki kat fazla olduğu ortaya konulan çalışmada bu durum da kayıtlı istihdam olanaklarının sınırlı ve kayıtlı istihdama giriş engellerinin yüksek olmasıyla bağdaştırılmaktadır. Faaliyet gösterilen sektörün de bireylerin çalışma şekilleri üzerindeki etkisine ayrıca değinilen çalışmada, özellikle sanayi sektöründe istihdam bireylerin genel olarak kayıtlı bir şekilde iş hayatına devam ettikleri, tarım sektöründe kayıt dışı olarak kendi işinde çalışanların ise kayıtlılığa geçiş eğiliminin oldukça düşük olduğu, inşaat sektöründe çalışanların da kayıt dışı istihdam edilme olasılığının oldukça yüksek olduğu sonuçlarına ulaşılmıştır.

Öztürk ve Başar (2018) tarafından 2015 yılı HBA kullanılarak yürütülen çalışma ise özellikle kadın istihdamına odaklanarak sosyoekonomik faktörlerin kadınların işgücü ve istihdam piyasasındaki durumlarına olan etkilerini ön plana çıkarmaktadır. Kayıtlı ve kayıt dışı olarak istihdam edilmelerine ek olarak çalışmama tercihlerinin de ele alındığı çalışmada elde edilen bulgular özellikle eğitim düzeyinin kadınların işgücü piyasasındaki durumlarını etkileyen unsurların başında yer aldığını, eğitim seviyesinin yükselmesiyle kadınların kayıtlı çalışmayı tercih ettiklerini ortaya koymaktadır. Diğer taraftan eğitim seviyesi arttıkça da kadınların kayıt dışı çalışmak yerine çalışmama eğiliminde oldukları da ifade edilmektedir. Elde edilen bulgular aynı zamanda özellikle kentsel alanlarda eğitim seviyesinin istihdam oranlarını artırdığını, çocuğu olmayan çiftlerde ve çekirdek ailede kadınların kayıtlı çalışma olasılıklarının arttığını, geniş ailelerde ise kadınların işgücü piyasası dışına çıkma eğiliminin daha yüksek olduğunu ortaya koymaktadır. Bu tür bir eğilimin oluşmasında kadınların toplumdaki sosyal rolüne atıf yapılan çalışmada özellikle çocuk, yaşlı veya hasta bakımı gibi aile içi sorumlulukların yerine getirilmesi gibi hususların, kadınların işgücü piyasasından çıkışını artıran önemli etkenler olarak ifade edilmektedir.

Bölgesel ölçekte kayıt dışı istihdamı ele alan Şenel (2018) ise HİA yanında GYKA verilerinden faydalanarak 2016 yılı için Aydın, Denizli ve Muğla illerinden oluşan TR32 Bölgesi özelinde inşaat sektöründeki kayıt dışılığı incelemiştir. Çalışma kapsamında elde edilen bulgular da inşaat sektöründe erkeklerin kayıt dışılığının belirgin bir şekilde yüksek olduğunu göstermektedir. Ek olarak eğitim düzeyi görece düşük olan çalışanlarda kayıt dışı istihdamın oldukça yaygın olması, bekar bireylerin kayıt dışı çalışmaya daha fazla yönelmesi, yarı zamanlı çalışanların çoğunlukla kayıt dışı olarak istihdama dahil olması ortaya konulan ve dikkat çeken diğer bulgular arasındadır. Çalışma kapsamında yürütülen mülakatlar da inşaat sektöründe istihdam edilen bireylerin genel olarak düşük eğitim düzeylerine sahip olduğunu teyit ederken çalışanlar açısından maddi olanakların azlığı, gelir düzeylerinin yetersizliği gibi faktörler kayıt dışı çalışmanın temel nedenleri olarak ifade edilmektedir. Maliyetlerin yüksekliği, hukuki zorunluluklar ve rekabet gibi unsurlar da işverenlerin kayıt dışı istihdam tercihlerinde öne çıkan unsurlar arasında belirtilmektedir.

Kayıt dışı istihdamı etkileyen faktörleri spesifik bir bölge özelinde inceleyen bir diğer çalışma da Başol ve Yalçın (2020) tarafından İstanbul özelinde yürütülmüştür. 2017 yılı HİA verilerinin kullanıldığı bu çalışma özel sektörde istihdam edilen, 15-64

yaş grubundaki bireylerin kayıt dışı çalışma durumlarına etki eden sosyodemografik faktörleri incelemektedir. Çalışma sonuçları ülke genelinde yürütülen birçok çalışmaya benzer şekilde bölgesel ölçekte de genel olarak gençlerin, eğitim düzeyi düşük olan bireylerin, eşi vefat etmiş ve boşanmış bireylerin ve küçük işletmelerde çalışanların kayıt dışı istihdam edilme olasılıklarının diğer gruplara göre daha yüksek olduğunu göstermektedir. 2015 yılı HİA anketi verilerini kullanarak kayıt dışılığın nedenlerini analiz eden ve bölgeler arası kıyaslamaları ele alan başka bir çalışmada Daştan ve Mola (2020) da cinsiyet farklılığını, eğitim düzeyini, medeni durumu, faaliyet gösterilen sektörü, işyeri çalışan sayısını, çalışma şekli ve sürekliliğini kayıt dışı istihdamı etkileyen başlıca faktörler olarak tespit etmiş ve bölgesel ölçekte bu faktörlerin etki düzeylerinin değişebildiğini ortaya koymuştur.

İstihdamdaki bireylerin demografik, sosyoekonomik ve çalışma durumlarının kayıt dışılık üzerindeki etkilerinin incelendiği güncel bir çalışma da 2018 HİA veri setinin kullanıldığı ve Çiçek ve Arlı (2021) tarafından yürütülen çalışmadır. Çalışmada probit yöntemiyle yürütülen ekonometrik analizler genel olarak eğitim düzeyinin göreceli olarak düşük olduğu bireylerde, erkeklere kıyasla kadınlarda, aile reisi dışındaki fertlerde, evli olmayanlarda, genç ve ileri yaş gruplarında, yarı zamanlı istihdam edilenlerde, mikro işletmelerde, ev işlerinde çalışanlarda ve özellikle de tarımsal faaliyetlerde kayıt dışı olarak istihdam olasılığının daha yüksek olduğunu ortaya koymaktadır. Aynı veri setini kullanan ve ücretli çalışanlar özelinde kayıt dışı istihdamı ele alan Acun (2021) da kadınlarda, hizmetler sektörüne kıyasla sanayi sektörü çalışanlarında, yarı zamanlı istihdam edilenlerde ve iş sözleşmesi geçici olan bireylerde kayıt dışılık olasılıklarının daha yüksek olduğu sonucuna ulaşmıştır. Çalışmada aynı zamanda işyeri çalışan sayısının ve bireylerin eğitim düzeyinin kayıtlı çalışmayı pozitif yönde etkilediği ifade edilmiş ve kadın çalışanların sahip olduğu eğitim seviyesini kayıtlı çalışmayı destekleyen önemli bir sosyodemografik faktör olarak tespit edilmiştir.

2004-2018 yılları arasında altı yıla ait HİA veri setlerinin kullanarak kayıt dışı istihdamı inceleyen Bağır vd. (2021) da özellikle mikro işletmeleri ve düşük eğitim düzeyini kayıt dışı istihdamın yaygınlaşmasında önde gelen faktörler olarak ortaya koyarken ilgili dönemde kadınların işgücüne katılımında ve istihdamında yaşanan artışın kayıtlı istihdam üzerinde olumsuz etkilere neden olduğunu belirtmektedir. Ayrıca sektörel sınıflamayı imalat, inşaat ve hizmetler ve tarım sektörü şeklinde dört ana grupta ele alan ve bu sektörlerin bireylerin kayıt dışı istihdam olasılıkları üzerindeki etkilerini

de inceleyen bu çalışmada elde edilen sonuçlar diğer birçok çalışmaya benzer şekilde tarım sektörünün yüksek kayıt dışılığını ortaya koyarken hizmetler ve imalat sanayi sektörlerinin ise tarım sektörüne kıyasla önemli ölçüde kayıtlı istihdamı desteklediğini göstermektedir. Diğer taraftan hizmetler ve imalat sanayine benzer şekilde inşaat sektörünün de tarım sektörüne kıyasla kayıt dışı istihdam olasılığının daha düşük olduğunu ortaya koyan çalışma bulguları, tarım sektörüne kıyasla inşaat sektöründe kayıt dışı istihdam olasılığında yıllar içinde yaşanan azalmaya da dikkat çekmektedir.

1.2. Veri Seti

Tez kapsamında yürütülen analizlerde HİA sonuçlarından elde edilen 2006-2019 dönemine ait mikro veri setleri kullanılmaktadır. Her yıl özelinde TÜİK tarafından anket metoduyla yürütülen ve sonuçları yayımlanan bu araştırmalar, işgücünün özellikle arz yönüne odaklanarak nüfusun işgücü durumu, istihdamın sosyodemografik, sektörel ve mekânsal özellikleri yanında işsiz bireylere ilişkin güncel ve detaylı bilgileri de içermesi bakımından oldukça kritik bir veri kaynağı niteliğine sahiptir. Türkiye’de işgücü piyasasında yaşanan gelişmelerin izlenebilmesi, doğru ve düzenli ölçülmesi yanında uluslararası alanda yayımlanan birçok istatistikle de kıyaslama yapılabilmesi amacıyla bu araştırmalar 1988 yılı itibarıyla düzenli bir şekilde yürütülmeye başlanmıştır. Zamanla örneklem büyüklüğü ve soru sayısında yapılan değişikliklerle birlikte bu saha araştırmaları 2004 yılı itibarıyla da Avrupa İstatistik Ofisi (Eurostat) standartları çerçevesinde uygulanmaya başlanmıştır. 2009 yılında eksik istihdam kavramının yeniden düzenlendiği ve ekonomik faaliyet sınıflamasında önemli bir revizyon altyapısının oluşturulduğu bu araştırmalarda, yıllar içinde özellikle farklı sınıflama sistemleri mevcut olmakla birlikte 2010 yılı itibarıyla özellikle faaliyet sınıflandırmasında yalnızca Avrupa Birliği’nde Ekonomik Faaliyetlerin İstatistiki Sınıflaması (NACE) Rev.2 kullanılmaya başlanmıştır (TÜİK, 2019:1-4).

Hane halkı işgücü araştırmaları temelde bir örneklem üzerinden yürütülmekte ve araştırma sonuçları güncellenen nüfus projeksiyonlarına göre ağırlıklandırılarak yayımlanmaktadır. Genel nüfus sayımlarından elde edilen sonuçlara göre hesaplanan ağırlıklandırmaların kullanıldığı araştırma sonuçları, 2009 yılı ile birlikte 2007 yılında hayata geçirilen Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi (ADNKS) çerçevesinde elde edilen nüfus projeksiyonları ile kullanılmaya başlanmış, 2005 yılı ve sonraki yıllara ait sonuçlar da bu yeni projeksiyonlara göre yenilenmiştir. Sonraki dönemde 2013 yılı

güncel nüfus bilgilerine göre tekrar yenilenen nüfus projeksiyonları da 2014 yılı itibarıyla araştırma sonuçlarına uygulanmaya başlanmıştır (TÜİK, 2021:7).

Bu yıllarla birlikte aynı zamanda Eurostat ve uluslararası göstergelere uyumun artırılması amacıyla işsizlik ve iş arama süreçlerine ilişkin bazı revizyonlar da yapılmış olup özellikle işsizliğin belirlenmesi amacıyla kullanılan son üç aylık dönemdeki iş arama kriteri, son dört hafta olarak değiştirilmiştir. Diğer taraftan ortaya konulan nüfus tahminlerinin yeni idari bölünüşle uyumlaştırılması sonucunda da kırsal ve kentsel alanlara yönelik ayırım ortadan kaldırılmıştır (TÜİK, 2019:5).

Tez çalışması kapsamında incelenen dönem diğer birçok alanda olduğu gibi Türkiye’de AB’ye katılım müzakerelerinin işgücü ve istihdam politikalarının standartlarının yükseltilmesi ve uluslararası kriterlerle uyumlaştırılması bağlamında kritik bir dönemin başlangıcını esas almaktadır. Özellikle müzakere fasılları arasında yer alan sosyal politika ve istihdam başlığının üye devletlerde istihdamı artırma, çalışma ve yaşam şartlarının iyileştirme, sosyal korumayı yaygınlaştırma, sürdürülebilir istihdam için insan kaynaklarını geliştirme, yoksulluk ve sosyal dışlanmayı önleme, kadın ve erkek arasında fırsat eşitliği sağlama (Öcal, 2018:132) gibi önemli hedefleri içermesi bakımından Türkiye’de kayıt dışı istihdamın önlenmesine yönelik politikaların geliştirilmesi ve uygulanması bağlamında da oldukça önemli bir dönüm noktası niteliği taşıdığı düşünülmektedir. Bununla birlikte adil ve tarafsız bir gelir politikasının uygulanması, vergiye gönüllü uyumun sağlanması, mükellef haklarının gözetilmesi gibi hedeflerin hayata geçirilmesi amacıyla 2005 yılında kurulan Gelir İdaresi Başkanlığı da bu dönemde kayıt dışılığın azaltılması adına atılan önemli adımlar arasındadır (Oğuztürk ve Ünal, 2015:222). Kayıt dışılıkla mücadele çerçevesinde 2006 yılını önemli kılan başka bir kritik husus da bu alanda yapılan önemli idari ve yasal düzenlemelerden birisi olarak görülen, sürdürülebilir bir emeklilik ve sosyal güvenlik sisteminin hayata geçirilmesi ve sosyal güvenlik kurumları arasında mevcut olan çok başlı yapının ortadan kaldırılması amacıyla Sosyal Güvenlik Kurumu’nun (SGK) kurulmasıdır (Kaleli ve Karaca, 2018:777).

Yine 2006 yılı itibarıyla kayıt dışılıkla mücadele çerçevesinde hayata geçirilen Kayıt Dışı İstihdamla Mücadele Projesi kapsamında da ülkemizde kayıt dışı çalışanların kayıt içine alınması ve özellikle kaçak olarak çalışan yabancı istihdamının önlenmesi amacıyla vergi daireleri ve SGK arasındaki iş birliğinin geliştirilmesi, işe giriş çıkış ve

firma denetimlerinin artırılması, ihbar hattının kurulması ve bilinçlendirme faaliyetlerin yaygınlaştırılması gibi önemli çalışmalar yürütülmeye başlanmıştır (Erdal, 2019:237-238). Yine 2006 yılı itibarıyla kurumlar vergisinde uygulanan oranın %30'dan %20 seviyesine indirilmesi ve en üst dilimde %40 olan gelir vergisi oranının da %35'e düşürülmesi, vergi yükünde indirim sağlanarak kayıt dışılığın azaltılması bağlamında uygulanan önemli vergi politikaları arasında yer almıştır (Sarica, 2006:86).

Dönem sonu olarak ele alınan 2019 yılı da özellikle 2020 yılında ortaya çıkan Covid-19 pandemisinin iş ve işgücü piyasasında yarattığı etkiler açısından oldukça kritik bir yıl konumundadır. Zira pandemi ile birlikte tüm dünyada olduğu gibi Türkiye'de de işgücü ve iş piyasasına yönelik doğrudan müdahalelerin yaygın bir şekilde uygulandığı görülmektedir. UN (2020b:44) özellikle pandemi ile birlikte uygulanan politikalar ve sosyal yardımlar nedeniyle istatistiklerin iş ve işgücü piyasasındaki gerçek etkiyi yansıtmamasının oldukça zor olacağını ifade ederek bilhassa resmi istatistiklerde kısa çalışma ödeneği ve ücretsiz izin ödeneği alan bireylerin, sözleşmelerinin devam etmesi ve aktif olarak iş aramamaları nedeniyle işsiz olarak sayılmadığının altını çizmekte, kısa çalışma ödeneğini almayan veya çalışırken işsiz kalan işçilerin önemli bir bölümünün de ilgili dönemdeki koşullar nedeniyle iş arama faaliyetlerinde bulunamadıklarını dolayısıyla da işgücü piyasasından çekilmiş olarak görüldüklerini belirtmektedir. Bu bağlamda pandemi süreciyle tüm dünyada olduğu gibi ülkemizde de yaşanan gelişmelerin bireylerin hem işgücüne katılımında hem de istihdamda bulunma şekillerini önemli ölçüde etkileme ihtimalinin olması nedeniyle iş gücüne ve iş piyasasına katılımın nispeten piyasa şartlarına göre şekillendiği pandemi öncesi olan 2019 yılı tez kapsamında incelenen dönemin sonu olarak belirlenmiştir.

İşgücü piyasasına aktif olarak katılım sağlayan, istihdamda olan 15 ve daha yukarı yaşta bireyler özelinde yürütülen analizlerde kullanılan değişkenler temel olarak bireysel, sektörel ve bölgesel göstergeler olarak üç ana grupta ele alınmıştır. İlk grupta yer alan demografik ve çalışma hayatına ilişkin bilgileri içeren değişkenler, bireylerin işgücüne katılım ve iş piyasasındaki durumlarında etkili olduğu düşünülen belli başlı özelliklerini içermektedir. İkinci grupta yer alan sektör değişkeni bireyin istihdam edildiği NACE Rev.2 sınıflamasına göre tanımlanmış olan ana faaliyetleri nitelendirirken benzer şekilde bölge değişkeni de istihdamdaki bireylerin ikamet ettiği İBBS Düzey 2 bölgelerini belirtmektedir.

Mikro veri setlerinde yıllar içinde yapılan değişiklikler, farklı yıllara ait verilerden elde edilecek analiz sonuçlarının dikkatli bir şekilde yorumlanmasını zorunlu kılmaktadır. Bu bağlamda tez kapsamında ele alınan değişkenler ve yıllar özelinde elde edilen sonuçlar arasında Türkiye'nin işgücü ve istihdam piyasasına ilişkin kıyaslamalara imkân verebilmek amacıyla ilgili dönemde her yıl özelinde mikro veri setlerinde kullanılan değişkenler incelenmiş, bazı değişkenlere ait veriler yeniden gruplandırılarak ilgili değişkenler her yıl özelinde mümkün olduğunca birbiriyle tutarlı ve uyumlu hale getirilmeye çalışılmıştır. Bu sayede yıllar içinde TÜİK tarafından yapılan revizyonlar ön planda tutularak istihdamın kayıt dışılığını etkilemesi muhtemel değişkenler arasında belli bir standardizasyon elde edilmeye çalışılmıştır.

Kayıt dışı istihdam üzerinde muhtemel etkilere sahip bireysel özellikler kapsamında kişinin cinsiyeti, yaş grubu, aile içindeki rolü, eğitim düzeyi, medeni durumu, istihdam piyasasında hangi rolde olduğu, çalışmış olduğu işyerinin ölçeği ile istihdam edilme şekli gibi temel değişkenler ele alınmıştır. Analizlerde kullanılan cinsiyet değişkeni ülkemizde yaygın olarak kullanılan cinsiyet ayırımına uygun bir şekilde kadın ve erkek olarak iki kategoriden oluşmaktadır. Mikro veri setlerinde geniş bir aralıkta ele alınan yaş grubu değişkeni ise işgücü piyasasının yapısı, bireylerin bu piyasaya giriş ve çıkış dönemleri ile toplumsal diğer bazı etkenler de göz önüne alınarak 15-24 yaş (genç), 25-44 yaş (genç yetişkin), 45-64 yaş (yetişkin) ve 65 ve üzeri yaş (yaşlı) şeklinde yeniden gruplandırılmıştır. Aile içindeki rolü çerçevesinde hane halkının yönetimi ve idaresinden sorumlu olma durumunun da bireyin kayıt dışılığını etkileyebilecek potansiyel faktörlerden biri olması nedeniyle bu değişkene de analizlerde özellikle yer verilmiştir. Hane halkında yer alan diğer üyelerden ayrı ele alınan bu birey, HİA kapsamında 2008 yılı da dahil olmak üzere aile reisi olarak tanımlanırken 2009 yılı ile bu rol referans kişiye yakınlık olarak ifade edilmeye başlanmıştır. 2014 yılı ve sonrasında da hane halkı sorumlusu olarak veri setlerinde yer alan bu gösterge tüm dönem boyunca aile reisi değişkeni olarak adlandırılarak analizlere dahil edilmiştir.

Eğitim düzeyi, işgücü araştırmaları kapsamında yıllar içinde farklılaşan diğer bir değişkendir. Bu değişkende yer alan kategorilerde, dönem içinde eğitim-öğretim hayatında yapılan düzenlemelerin de dikkate alındığı bireylerin en son bitirmiş olduğu eğitim düzeyine ilişkin yeni bir gruplama yapılmıştır. Bu yeni gruplama ile eğitim düzeyine ilişkin değişken; okur yazar olmayan veya herhangi bir okul bitiremeyen

bireyler, ilk okulu tamamlamış olanlar³⁸, orta okul mezunu bireyler, genel lise eğitimini tamamlamış kişiler, mesleki veya teknik liseden mezun olanlar ile fakülte, yüksekokul, fakülte veya daha üst düzeyde eğitimini tamamlamış kişilerden oluşmak üzere altı farklı kategoride yeniden gruplandırılmıştır.

HİA anketlerinde medeni duruma ilişkin bilgiler de belli başlı yıllarda farklılaşmaktadır. Bireylerin medeni durumu 2007 yılı itibarıyla hiç evlenmeyen, halihazırda evli olanlar, boşanmış bireyler ile eşi vefat eden kişiler şeklinde gruplandırılmış olmakla birlikte 2006 yılında evli olup ayrı yaşayan bireyler ve evli olmayan fakat beraber yaşayan kişilerin medeni durum değişkeninde ayrı bir kategori şeklinde ele alındığı görülmektedir. Analizler kapsamında medeni duruma ilişkin 2006 yılında dönem geneli ile farklılaşan kategorilerden evli olan fakat ayrı yaşayan bireyler evli grubuna, evli olmayan fakat beraber yaşayan bireyler de bekar grubuna dahil edilmiştir. Bu şekilde medeni durum değişkenindeki tüm kategoriler her yıl özelinde birbirine uyumlu hale getirilmiştir.

İstihdamda olan bireylerin yukarıda belirtilen demografik özellikleri yanında çalışma hayatına ilişkin bilgileri de HİA kapsamında elde edilen önemli veriler arasında yer almaktadır. Bireylerin kayıt dışılığı ile yakından ilgili olduğu düşünülen istihdam edilen işteki durum, çalışılan işyeri ölçeğine ilişkin önemli bir göstergesi olan işyerindeki çalışan sayısı ile tam veya yarı zamanlı olarak istihdam edilme durumlarına ilişkin göstergeler de tez kapsamında yürütülen analizlere dahil edilen değişkenler arasında yer almıştır.

Bireylerin faaliyet gösterdiği alandaki çalışma durumuna ilişkin değişken kategorileri de bazı yıllarda değişkenlik göstermektedir. 2006-2008 yıllarına ait HİA veri setlerinde işteki durum değişkeni ücretle veya maaş karşılığında istihdam edilenler, yevmiye ile çalışanlar, işverenler, kendi hesabına çalışarak istihdama dahil olanlar ile herhangi bir ücret almadan aile işlerinde işçi olarak çalışan bireyler olmak üzere beş ayrı kategoriye sahiptir. 2009 yılı itibarıyla da ücret, maaş veya yevmiye ile çalışan bireyler aynı grup altında sınıflandırılarak işteki durum değişkeni dört farklı kategoriye indirilmiştir. Bu nedenle 2009 öncesi yıllar için bireylerin istihdamda bulunma biçimi bu yeni sınıflandırmaya göre dört kategori şeklinde yeniden düzenlenmiştir.

³⁸ 2012-2013 eğitim ve öğretim döneminde uygulanmaya başlanan zorunlu 12 yıllık eğitim sisteminde ilkokuldan mezun olan bireyler, 2018 yılı ile birlikte HİA anketlerinde mezuniyeti 5 yıl süren ilk okul mezunları ile aynı kategoride yer almaktadır.

Bireylerin istihdama dahil oldukları işletmelerin büyüklüğünün bir göstergesi olarak ele alınan çalışan sayısı değişkeni de hem oluşturulan kategoriler hem de kategori içi değerler bakımından bazı yıllarda farklılık göstermektedir. Kayıt dışılığın yaygın olduğu işletme ölçeği de dikkat alınarak yıllar arasında kıyaslama yapılmasını kolaylaştırma amacıyla işletme ölçeği, 2006-2013 dönemi için çalışan sayısının 10'dan az olduğu işletmeler ile 10 ve daha fazla çalışanın olduğu işletmeler şeklinde iki ana gruba dönüştürülmüştür. Ancak 2014 yılı itibarıyla HİA kapsamında bu değişkene yönelik oluşturulan soru içeriğinin değişmesi nedeniyle istihdam edilen işletmedeki ölçeğe ilişkin gruplandırma, 10 ve daha az sayıda çalışanı olan işletmeler ile 10'dan fazla çalışanın istihdam edildiği işyerleri şeklinde ele alınmıştır.³⁹

Bireylerin kayıt dışı istihdam durumunu etkilediği varsayılan diğer bir önemli değişken olarak ele alınan sektörel faaliyet alanlarına ilişkin sınıflandırmada NACE Rev.2 esas alınmıştır. HİA mikro veri setlerinde faaliyet bazında ikinci düzeyde sunulan bu veriler, bazı yıllarda belli faaliyetlerdeki gözlem sayısının güvenilir tahmin sonuçları elde etmede yetersiz kalması nedeniyle birinci düzeye dönüştürülmüştür. Yapılan bu dönüşüm birçok sektör için güvenilir tahminler üretmeye uygun gözlem sayısına ulaşılmasını sağlamakla birlikte gözlem sayısının azlığından kaynaklı sorunun devam ettiği görülen sektörlerle ilişkin kategoriler arasında da bütünleştirme yoluna gidilmiştir. Bunun sonucunda sektör değişkeni adı altında tüm yıllar için geçerli olacak şekilde yirmi adet birinci düzey ana faaliyet gruplaması oluşturulmuştur.⁴⁰

³⁹ Çalışma kapsamında oluşturulan bu gruplandırmada 2014 yılı ve sonrasında 10 çalışandan oluşan işletmelerin önceki yıllarda 10'dan daha az çalışanların dahil edildiği kategoride değerlendirilmesinin bu değişkenin dahil edildiği analizlerden elde edilecek sonuçların tutarlılığına ilişkin bir soru işareti oluşturacağı ileri sürülebilir. Bununla birlikte işletmelerde 2014 yılı sonrasında çok tehlikeli statüsünde yer alıyorsa sağlık personeli çalıştırma zorunluluğu, 2016 yılı sonu itibarıyla da 10 ve daha fazla çalışana sahip işletmelerde staj eğitimi sağlama gibi belli başlı yasal yükümlülüklerin ortaya çıkması, 2009 yılı itibarıyla 10 ve daha fazla işçisi olan işletmelerde ödemelerin banka aracılığıyla yapılmasının zorunlu olması (bu sayı 2016 yılı itibarıyla 5 çalışana düşürülmüştür) gibi gerekliliklerden dolayı bu işletmelerin 10 çalışan yerine çoğunlukla mikro ölçekte kalma (1-9 çalışan) veya 10'dan daha fazla çalışan sayısına yönelik bir eğilimi olacağı, dolayısıyla da sadece 10 kişinin çalıştığı işletme sayısının diğer gruplara kıyasla çok daha az olduğu varsayılmaktadır.

⁴⁰ HİA mikro veri setlerinde güvenilir tahminler üretebilmek için gözlem sayısının belli bir büyüklükte olması gerekmektedir. 2006-2013 dönemine ait veri setlerinde kır ve kent ayırımına yönelik tahmin üretmek uygun olmamakla birlikte 2014 yılı itibarıyla da tahmin sonuçlarının güvenilir olması açısından gözlem sayısına ilişkin alt sınırlar mevcuttur. Örneğin, 2014 yılı için yapılacak tahminlerde ilgili mikro veri setinde en az dört bin beş yüz gözleme vurgu yapılırken, 2019 yılında üç bin kişiden daha az gözlem değerinden oluşacak örneklerle yapılacak tahminlerin güvenilir sonuçlar vermeyeceği ifade edilmektedir. Bu çerçevede, birinci düzey sınıflamada yer alan ve gözlem değeri görece olarak az olan "uluslararası örgütler ve temsilciliklerinin faaliyetleri" (gözlem sayısı 2014 yılında güvenilir tahmin verebilecek değer altındadır), "diğer hizmet faaliyetleri" ile birleştirilerek NACE Rev.2 sınıflamasında ikinci düzeyde yer alan yirmi bir faaliyet alanı, tez kapsamında tüm yıllar için yirmi ana faaliyet olarak yeniden gruplandırılmıştır.

Bireylerin kayıt dışılığı üzerinde etkisi olduğunu varsayılan son değişken ise mekânsal faktörleri içeren bölge değişkenidir. İBBS Düzey 2 sınıflamasının esas alındığı bu değişkende yirmi altı bölge kategorisi yer almaktadır. İstanbul, Ankara ve İzmir illerinin tek bir bölge olduğu, diğer bölgelerin ise birden fazla ili kapsadığı bu sınıflandırma sisteminin özellikle bölgesel kalkınma planlarının hazırlanması ve yerel politikaların geliştirilmesi, teşvik sistemi uygulamaları gibi alanlarda ön plana çıkarken ülkemizdeki işgücü piyasasına ilişkin özellikle belli başlı sosyal, kültürel ve mekânsal farklılıkları ortaya koyan bir gösterge niteliği de taşımaktadır.

1.3. Yöntem ve Bulgular

İşgücü piyasasında istihdam edilen bireylerin kayıt dışılık durumunu etkileyen faktörlerin ele alınması ve bu faktörlerinin etkilerinin incelenmesine yönelik tez kapsamında yürütülen analizlerde temel olarak lojistik regresyon yöntemi kullanılmıştır. Lojistik regresyon modeli veya logit modeli, en az iki kategoriden oluşan bağımlı değişken ile bu değişken üzerinde etkisi olduğu düşünülen bağımsız değişken(ler) arasında ilişkinin ortaya konulması bağlamında kullanılan başlıca yöntemlerden biridir.

Lojistik regresyon modelinin uygulanabilmesi temelde bazı temel varsayımların karşılanmasına bağlıdır. Bu varsayımlardan biri bağımlı değişkenin uygun yapıda olmasıdır. Örneğin ikili lojistik regresyon, bağımlı değişkenin ikili ve sıralı değerde olmasını gerektirirken bağımlı değişkenin ikiden fazla değerden oluştuğu sıralı lojistik regresyon modellerinde de bağımlı değişken benzer şekilde sıralı değerlere sahip olmalıdır. Ayrıca modelde yer alan gözlemler birbirinden bağımsız olmalı, yani gözlemler tekrarlanan ölçümlerden veya eşleşen verilerden gelmemelidir. Modele dahil edilen bağımsız değişkenler arasında çoklu bağlantı ya çok az olmalı veya hiç çoklu bağlantı olmamalıdır. Başka bir deyişle bağımsız değişkenlerin birbiriyle çok yüksek korelasyon içinde olmaması gerekmektedir. Ek olarak her ne kadar bu analiz bağımlı ve bağımsız değişkenlerin doğrusal olarak ilişkili olmasını gerektirmese de bağımsız değişkenlerin, bağımlı değişkenlerin dönüştürülmüş bir versiyonuyla (log odds) doğrusal olarak ilişkili içinde olması beklenmektedir. Son olarak da lojistik regresyon büyük bir örneklem büyüklüğü gerektirmektedir (Gregory, 2018:4-5).

Örneklem büyüklüğü, genel olarak model tahminlerinin uygunluğunu desteklemesi bağlamında oldukça önemli olmakla birlikte bu durum lojistik regresyon modelleri için daha da önem kazanmaktadır; zira logit modelleri tahmini için kullanılan En Çok

Benzerlik (ML) yöntemi, özellikle çoklu regresyon modellerine kıyasla daha büyük örnekleme ihtiyaç duymaktadır (Hair vd. 2019:255).

Bağımlı değişkenin iki kategori şeklinde sınıflandırıldığı durumlarda kullanılan model olan ikili lojistik regresyon modeli temelde ikili bir tepki modeline dayanmaktadır.⁴¹ Bu tür modellerde öncelikli olarak tepki olasılığının ortaya konulması esastır. Tepki olasılığı

$$P(y = 1 | \mathbf{x}) = P(y = 1 | x_1, x_2, x_3, \dots, x_k) \quad (1)$$

şeklinde bir model ifade edilebilmektedir. Tez kapsamında olduğu gibi örneğin y , kayıt dışı istihdamı ifade eden tepki göstergesi (değişkeni); \mathbf{x} de bireysel, sektörel ve bölgesel özellikleri içeren açıklayıcı değişkenler seti olarak ele alınabilir. Tepki olasılığında yer alan açıklayıcı değişkenler $\mathbf{x}\boldsymbol{\beta} = \beta_1 x_1 + \beta_2 x_2 + \dots + \beta_k x_k$ olarak ifade edilir ve tepki olasılıkları tahminlerinin de 0 ve 1 arasında değerler alması için $0 < G(z) < 1$ olacak şekilde bir G fonksiyonu seçilirse (1) de yer alan ifade

$$P(y = 1 | \mathbf{x}) = G(\beta_0 + \beta_1 x_1 + \beta_2 x_2 + \dots + \beta_k x_k) = G(\beta_0 + \mathbf{x}\boldsymbol{\beta}) \quad (2)$$

şeklinde de yazılabilir. Bu ifadedeki $G(\cdot)$ fonksiyonu, lojistik fonksiyonu olarak belirlendiğinde ve $z = (\beta_0 + \mathbf{x}\boldsymbol{\beta})$ olarak alındığında da (2)'de yer alan ifade aynı zamanda standart lojistik rassal değişkenin birikimli dağılım fonksiyonunu ifade edecektir. Bu eşitlik de kısaca

$$G(z) = e^z / (1 + e^z) \quad (3)$$

şeklinde ifade edilebilir. Gerçek sayılar için sıfır ve bir aralığında değerler almakta olan bu fonksiyon aynı zamanda bir standart rassal değişkenin birikimli dağılım fonksiyonudur. G , aynı zamanda artan bir fonksiyon olup $z \rightarrow -\infty$ için $G(z) \rightarrow 0$ iken $z \rightarrow +\infty$ için $G(z) \rightarrow 1$ olmaktadır. Logit modelinin elde edilmesinde esas olarak gizli bir değişken modeli de kullanılabilir. Bu durumda y^* gözlemlenmeyen veya gizli bir değişken olarak şu şekilde ifade edilebilir:

$$y^* = \beta_0 + \mathbf{x}\boldsymbol{\beta} + \varepsilon \quad y = \mathbb{I}[y^* > 0] \quad (4)$$

⁴¹ Lojistik regresyon modellemesini içeren bu bölüm Wooldridge (2015)'ten yararlanılarak hazırlanmıştır.

Burada [.] gösterge fonksiyonunu belirtmekte olup y^* 'nin pozitif değeri alması, $y=1$ olduğunu göstermektedir. Yani $y^* > 0$ ise gösterge fonksiyonun değeri $y = 1$, $y^* \leq 0$ ise $y = 0$ olacaktır. Eşitlik (4)'te yer alan ε 'nin açıklayıcı değişkenlerden bağımsız olduğu ve aynı zamanda standart lojistik dağılıma sahip olduğu varsayılmaktadır. Bu şekilde ε , 0 etrafında simetrik dağılacak ve $1 - G(-z) = G(z)$ olacaktır. Bu varsayımlar altında y için tepki olasılığı

$$\begin{aligned} P(y = 1 | \mathbf{x}) &= P(y^* > 0 | \mathbf{x}) = P(\varepsilon > -(\beta_0 + \mathbf{x}\boldsymbol{\beta} | \mathbf{x})) \\ &= 1 - G[-(\beta_0 + \mathbf{x}\boldsymbol{\beta})] = G(\beta_0 + \mathbf{x}\boldsymbol{\beta}) \end{aligned} \quad (5)$$

şeklinde ifade edilebilecektir. Dikkat edilirse (5) ile (2)'deki ifadenin aynı olduğu görülecektir. Bu tür birçok modelde temel amaç, $P(y = 1 | \mathbf{x})$ üzerindeki (tepki olasılığındaki) bağımsız değişkenlerin, yani x_j 'nin etkilerini ortaya koymaktır. Logit modellerinde x_j 'lerin $E(y^* | \mathbf{x}) = \beta_0 + \mathbf{x}\boldsymbol{\beta}$ ve $E(y | \mathbf{x}) = P(y = 1 | \mathbf{x}) = G(\beta_0 + \mathbf{x}\boldsymbol{\beta})$ üzerinde gerçekleşen etkileri aynı yönlü olmakla birlikte gözlemlenmeyen değişken y^* çoğunlukla iyi tanımlanmış bir ölçüye sahip değildir. Dolayısıyla açıklayıcı değişkenlere ait β_j 'ler tek başlarına çok kullanışlı olamamaktadır. Bu tür modellerde, başarı olasılığı üzerinde açıklayıcı değişkenlerin etkilerinin tahmin edilmesi öncelikli amaç olmakla birlikte $G(\cdot)$ doğrusal bir fonksiyon olmadığı için açıklayıcı değişkenlerin tepki olasılığı üzerindeki etkilerinin ortaya konulmasında kısmi (marjinal) etkilerden faydalanılmaktadır. x_j sürekli bir değişken ise bu değişkenin $p(\mathbf{x}) = P(y = 1 | \mathbf{x})$ üzerindeki kısmi etkisi türev yardımıyla şu şekilde elde edilmektedir:

$$\frac{\partial p(\mathbf{x})}{\partial x_j} = g(\beta_0 + \mathbf{x}\boldsymbol{\beta})\beta_j \quad (6)$$

$G(\cdot)$ aynı zamanda rassal bir değişkenin birikimli dağılım fonksiyonu olduğu için $g(z) \equiv [dG(z)/d(z)](z)$ ifadesi de bu fonksiyonun türevi olan olasılık yoğunluk fonksiyonu olmaktadır. Burada $G(\cdot)$ 'nin artan birikimli bir dağılım fonksiyonu olması nedeniyle tüm z değerleri için $g(z) > 0$ olacaktır. Dolayısıyla tepki olasılığı $p(\mathbf{x})$ üzerinde x_j 'nin etkisi, pozitif bir değer içeren $g(\beta_0 + \mathbf{x}\boldsymbol{\beta})$ ile \mathbf{x} 'e bağlı olup etkisi β_j değerinin işareti ile aynı yönde olacaktır. x_j 'nin kategorik bir değişken olduğu durumda

ise, örneğin x_1 sıfır ve bir değerlerini alan ikili bir değişken olduğunda, bu değişkenin kısmi etkisi, x_1 'in sıfırdan bire değişimi ile bulunabilmektedir:

$$G(\beta_0 + \beta_1 + \beta_2 x_2 + \dots + \beta_k x_k) - G(\beta_0 + \beta_2 x_2 + \dots + \beta_k x_k) \quad (7)$$

(7)'den de görüleceği üzere bu etki, diğer açıklayıcı değişkenlere de bağlıdır. Örneğin y , kayıt dışı istihdam göstergesi ve x_1 cinsiyeti belirten ikili bir açıklayıcı değişken (cinsiyet kadın ise $x_1 = 0$, erkek ise $x_1 = 1$ olduğunu varsayalım) ise (7)'de yer alan ifade, erkek olma nedeniyle kayıt dışı istihdam olasılığındaki değişimi belirtirken bu değer aynı zamanda yaş, eğitim durumu gibi kayıt dışı istihdamı etkileyebilecek diğer açıklayıcı değişkenlere de bağlı olmaktadır. Burada β_1 'in işareti, erkek olmanın kayıt dışı istihdam üzerinde pozitif veya negatif yöndeki etkisini görebilmek için yeterli olmakla birlikte bu etkinin büyüklüğünü ortaya koyabilmek için etki düzeyinin tahmin edilmesi gerekmektedir.

İkiden fazla değer alan diğer kesikli değişken türleri için de (7)'deki ifade kullanılabilir. Bu tür kesikli değişkenlerde, kategori değişimleri $[(c_k + 1)$ ve $c_k]$ arasındaki tepki olasılığı farkı da şu şekilde ifade edilebilmektedir:

$$G[(\beta_0 + \beta_1 x_1 + \beta_2 x_2 + \dots + \beta_k (c_k + 1))] - G(\beta_0 + \beta_1 x_1 + \beta_2 x_2 + \dots + \beta_k c_k) \quad (8)$$

Logit modelinde gözlemlenen sonuç frekanslarının elde edilme olasılığını maksimize eden tahmincilerin en iyi doğrusal kombinasyonunu bulmak için ML yöntemi kullanılmaktadır. Genel olarak bu yöntemde tahmin edilecek katsayılara ilk aşamada rasgele değerler verilerek gözlemlenen değerlerin elde edilme olasılığını maksimize edecek katsayıların değişim yönü ve boyutu tekrarlamalı bir biçimde tahmin edilerek belirlenmektedir. Tekrar eden her bir işlemde tahmine dayalı model için ortaya konulan artık değerler bu katsayılar üzerinde test edilerek katsayılardaki değişimin yönünün ve boyutunun yeni bir tespiti yapılmaktadır. Bu işlem katsayılar çok az değişene, yani yakınsamaya ulaşılan kadar devam ettirilmektedir. Dolayısıyla en çok benzerlik tahminleri, gerçekte bulunan örnek verileri elde etme olasılığını en üst düzeye çıkaran parametre tahminleridir (Tabachnick ve Fidell, 2013: 440-441). Logit modelinde olduğu gibi sınırlı bağımlı değişkenli modellerin tahmin edilmesinde yaygın olarak kullanılan ML yöntemi de genel olarak şu şekilde modellenabilir (Wooldridge, 2015:528):

Gözlem sayısının n olduğu rassal bir örneklem üzerinde bağımsız değişkenlere göre değişen ML tahmincisini bulabilmek için x_i 'a koşullu olan y_i 'nin yoğunluk fonksiyonuna ihtiyaç duyulmaktadır. Bu fonksiyon da

$$f(y | x_i; \beta) = [G(x_i, \beta)]^y [1 - G(x_i, \beta)]^{1-y}, y \in 0, 1 \quad (9)$$

şeklinde ifade edilmektedir (Sabit katsayı da gösterim kolaylığı açısından x_i vektörü içine dahil edilmiştir). Bu fonksiyonun değeri de $y=1$ iken $G(x_i, \beta)$, $y=0$ olduğu zaman da $1 - G(x_i, \beta)$ olacaktır. Örneklemdeki herhangi bir i gözlemi için, log benzerlik (log likelihood) fonksiyonu, (x_i, y_i) ve parametrelerin bir fonksiyonu olarak yoğunluk fonksiyonunun logaritması şeklinde belirtilmektedir:

$$\ell_i(\beta) = y_i \log[G(x_i, \beta)] + (1 - y_i) \log[1 - G(x_i, \beta)] \quad (10)$$

Bu ifadede yer alan standart logit fonksiyonu için $G(\cdot) \in (0, 1)$ olduğundan $\ell(\beta)$, tüm β değerleri için tanımlanmış durumundadır. Söz konusu n gözlemden oluşan örnekleme, $L(\beta) = \sum_{i=1}^n \ell_i(\beta)$ şeklinde ifade edilebilen log benzerlik tüm gözlemler için $\ell_i(\beta)$ değerlerinin toplamına eşittir. ML ile elde edilen $\hat{\beta}$ logit tahmincisi, β 'nin log benzerliği maksimize etmekte olup (çok genel koşullar altında) tutarlı ve asimptotik olarak etkin ve normal dağılımlıdır. Dolayısıyla bu yöntem, limitte standart normal dağılıma sahip olan t-istatistiklerinin kullanımına ve her bir popülasyon parametresi için yakınsanmış güven aralıkları oluşturmaya olanak sağlamaktadır (Wooldridge, 2010:569).

HİA mikro veri setlerinde yer alan ve tez kapsamında kayıt dışı istihdamı niteleyen bağımlı değişken olarak ele alınan “sosyal güvenlik kurumuna kayıtlı olma durumu” iki değer (birey kayıt dışı ise $y=1$, kayıtlı ise $y=0$) almaktadır. Bağımlı değişken üzerinde etkisi olduğu düşünülen faktörler de bireyin demografik özelliklerini ve çalışma ortamına ilişkin değişkenleri içeren bireysel özellikler, sektörel ve bölgesel özellikler olmak üzere üç ana grupta ele alınmaktadır. Tez kapsamında oluşturulan lojistik regresyon modeli olarak düşünüldüğünde (1)'de yer alan ifade bireysel özellikler, sektörel ve bölgesel özelliklerin bir bireyin kayıt dışı olma olasılığına etkisi (tepkisi) olarak yorumlanabilir. Bu çerçevede bir bireyin kayıt dışı olma olasılığı (olayın olma

olasılığı) $P(y = 1 | x) = p$ şeklinde ifade edilirse, $1 - p$ de bireyin kayıtlı olma olasılığı (olayın olmama) olacaktır. Bu şekilde bir tanımlama ile (1)'de yer alan ifade de

$$p = P(y = 1 | \mathbf{x}) = G(\beta_0 + \mathbf{x}\beta) \quad (11)$$

şeklinde yazılabilir. $G(\cdot)$, (3)'te ifade edilen lojistik fonksiyonu olduğundan bir logit modeli de genel olarak aşağıdaki gibi ifade edilebilir:

$$\ln\left(\frac{p}{1-p}\right) = \beta_0 + \beta_1 x_1 + \beta_2 x_2 + \dots + \beta_{k-2} x_{k-2} + \beta_{k-1} x_{k-1} + \beta_k x_k \quad (12)$$

Bu eşitlikte yer alan $p/(1-p)$ ifadesi bir olayın gerçekleşme (olma) olasılığının gerçekleşmeme (olmama) olasılığını nitelemekte ve bahis (odds) olarak adlandırılmaktadır. Odds oranı da genel olarak bir değişkene ait kategorilerden birinde olma durumunun sonuç olasılığı üzerinde yarattığı değişikliktir. Başka bir ifade ile belli bir kategoriye ait olma halinin, ortaya çıkan sonucun çok daha olası veya olası olmaması durumunu ifade etmek için kullanılan bir ölçüdür (Hosmer vd., 2013:52). Eşitlik (12)'den de görüldüğü üzere odds değerlerinin logaritması x 'e ve β katsayılarına göre doğrusal hale gelmektedir.

Tez kapsamında 2006-2019 yıllarına ilişkin lojistik regresyon modelleri kullanılarak yürütülen analizlerde yer alan tüm açıklayıcı değişkenler de bağımlı değişkene benzer şekilde kategorik yapıdadır.⁴² Model tahminlerinde ML yöntemi uygulanmıştır. Kullanılan HİA mikro veri setleri, örnekleme oluşturulan yatay kesit verileri niteliğine sahip olduğu için tahmin modellerinde dönem içindeki her yılda her bir gözlem için veri setinde yer alan ağırlıklandırma katsayısının etkisi de modele dahil edilmiştir. İlgili ağırlıklarının kullanılması, nokta tahminlerin doğru yapılması ve standart hataların doğru elde edilmesi açısından oldukça önemli olup veri tasarımındaki bu yapının göz ardı edilmesi, olması gerekenden daha küçük olan standart hataların üretilmesine neden olabilmektedir (Stata, 2013:4).⁴³

⁴² Modellerde kullanılan değişkenlere ilişkin detaylı açıklamalar EK-1'de yer almaktadır. Her yıl için ayrı ayrı tahmin edilen modellerden elde edilen odds oranları da EK-2, EK-3 ve EK-4'te sunulmaktadır.

⁴³ Lavalley ve Beaumont (2015:1-2) anket verilerinin kullanıldığı istatistiksel analizlerde ilgili gözlem ağırlıklarının kullanılmaması durumunda analiz sonuçlarının ciddi şekilde sapabileceğini ve bu durumun da hatalı sonuçlara yol açabileceğini vurgulamaktadır. Dolayısıyla bu ağırlıkların yalnızca anket örnekleyicileri tarafından popülasyon istatistiklerinin (ör. toplamlar, ortalamalar, göstergeler) üretilmesinde değil, aynı zamanda modelleme gibi istatistiksel analizlerde de kullanılması gerektiğini ifade etmektedir.

Ayrıca, ilgili mikro veri setlerinde temel gözlem birimleri yani kümeler (cluster) hane halkları olduğu için, aynı hane halkı içinde benzer birtakım özellikleri taşıyan bireylerin olması oldukça muhtemeldir. Bireyler arasındaki bu olası benzerliklerin modelde göz ardı edilmesi küme içi korelasyon (within clusters correlation) probleminin ortaya çıkmasına neden olabilmektedir. Bu tür durumların kontrol edilmemesi yanıltıcı biçimde küçük standart hatalara ve dolayısıyla da dar güven aralıklarına, büyük t-istatistikleri ve düşük p-değerlerine yol açabilmektedir (Cameron ve Miller 2015:318). Dolayısıyla model tahminleri, hane halkı birimleri özelinde kümelendirilerek elde edilmiş ve bu şekilde de tahmincilere ilişkin sağlam standart hatalar (robust standart errors) elde edilmiştir. Her yıl özelinde tahmin edilen modelin bağımlı değişkeni ne derece iyi açıklayabildiğine ilişkin belli başlı model uyum iyiliği testleri de uygulanmış olup bu bunlara ilişkin bazı özet bilgiler ve uygulanan testlerden elde edilen sonuçlar ise Tablo 7’de sunulmaktadır.⁴⁴

Tablo 7. Model uyum iyiliği testleri sonuçları

	2006	2007	2008	2009	2010
Prob>chi ²	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000
Özgüllük	83.03%	84.93%	86.13%	84.90%	85.98%
Hassasiyet	79.10%	78.24%	78.19%	78.43%	78.15%
Doğru sınıflama oranı	81.19%	81.89%	82.68%	82.07%	82.59%
Eğri altındaki alan (AUC)	0.898	0.904	0.909	0.902	0.906
	2011	2012	2013	2014	2015
Prob>chi ²	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000
Özgüllük	86.43%	88.79%	89.83%	90.18%	91.09%
Hassasiyet	77.33%	76.14%	75.37%	72.91%	72.86%
Doğru sınıflama oranı	82.60%	83.85%	84.52%	84.14%	84.97%
Eğri altındaki alan (AUC)	0.906	0.913	0.918	0.913	0.917
	2016	2017	2018	2019	
Prob>chi ²	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000	
Özgüllük	91.06%	90.88%	90.64%	91.22%	
Hassasiyet	72.83%	73.33%	72.99%	74.35%	
Doğru sınıflama oranı	84.96%	84.92%	84.74%	85.40%	
Eğri altındaki alan (AUC)	0.917	0.918	0.914	0.924	

Not: Elde edilen tahminlerde sınıflama değerleri (özgüllük ve hassasiyet) için kayıt dışı istihdam eşik değeri (>0.5), kayıtlı istihdam için ise (≤ 0.5) alınmıştır.

Bu testler arasında yer alan ki-kare (chi²) testi, halihazırdaki modeli sadece sabit terimi olan alternatif bir model ile kıyaslamakta ve sabit terim dışında kullanılan tüm katsayıların tamamının sıfır olduğu hipotezini test etmektedir. Bu hipotezin reddedilmesi, modelde kullanılan açıklayıcı değişkenlerin bağımlı değişkeni (kayıt dışı istihdam) açıklamada anlamlı bir katkısı olduğunu ortaya koymaktadır. Her yıl özelinde elde edilen ki-kare olasılık değerinin 0.000 olması, tahmin modellerindeki bağımsız değişkenlerin toplu olarak kayıt dışı istihdamı açıklamada anlamlı bir etkisi olduğunu göstermektedir.

⁴⁴ Model tahminlerine ilişkin ayrıntılı istatistikler EK-2’deki tablolarda ayrıca yer almaktadır.

Model uyumunu test etmede kullanılan bir diğer yöntem ise modelin tahmin başarısını gösteren sınıflandırma metodudur. Bu metotta bağımlı değişkenin gözlemlenen değerleri ile tahmin edilen değerleri kıyaslanmaktadır. Modelde ortaya konulan tahminler için bir eşik değeri belirlenmekte ve tahmini olasılık değeri eşik değerden yüksek olan tahminler pozitif (kayıt dışı), düşük olanlar ise negatif (kayıtlı) olarak nitelendirilmektedir. Bu yolla da gerçekte kayıt dışı olarak istihdam edilen bireylerin kaçınının kayıt dışı olarak tahmin edildiği (hassasiyet), kayıtlı olarak çalışan bireylerin de ne kadarının kayıtlı olarak tahmin edildiği (özgüllük) yüzdesel olarak ortaya konulmaktadır. Model genelinde ortaya konulan tüm tahminlerin hangi düzeyde gerçeği yansıttığı da toplam doğru sınıflama oranı olarak ifade edilmekte ve bu değer de kısaca modelin tahmin gücünü göstermektedir. Kayıt dışı istihdam için eşik değer (>0.5) ve kayıtlı istihdam için de (≤ 0.5) olarak kabul edildiği duruma ilişkin Tablo 7’de ortaya konulan bulgular, model sonuçları çerçevesinde elde edilen doğru sınıflama oranlarının yıllar itibarıyla %81.19 ile %85.40 arasında değiştiğini ortaya koymaktadır. Bu değerler göz önünde alındığında da tez kapsamında tahmin edilen modelin oldukça iyi bir model olduğu söylenebilir.

Alıcı Çalışma Karakteristiği (ROC) eğrisi, model uyum iyiliğini ortaya koymak için kullanılan yöntemlerden bir diğeridir. Bu eğri, eşik değer alabileceği tüm değerler aralığında hassasiyet ve özgüllük arasındaki ödünleşimin grafiksel bir temsilini ortaya koymak ve modelin hem pozitif hem de negatifleri aynı anda ne kadar iyi tahmin ettiğini göstermek için geliştirilmiştir. Eğri, sınıflandırma modelinin hassasiyeti ve yanlış tahmin edilen pozitif oranı (1-özgüllük) arasındaki ilişkiyi ortaya koyan genel bir metot olup bu eğrinin altında kalan alan (AUC), 0.5 ile 1 arasında değerler almaktadır. AUC değerinin 0.5 olması sonuçlarda rastgele şans ifade ederken 1’e yaklaşan değerler ise daha iyi model uyumunu göstermektedir (Hair, vd., 2019:568).

Hosmer vd. (2013:177) genel kural olarak ROC eğrisi altında kalan alan için $0.8 \leq AUC < 0.9$ durumunda model tahminlerinin pozitif ve negatif değerler arasında oldukça iyi bir ayırım yapabildiğini, $AUC \geq 0.9$ durumunda ise modelin mükemmel bir ayırım başarısına sahip olduğunu belirtmektedir. Tablo 7’de yer alan ve her yıl özelinde elde edilen AUC değerlerinin genel olarak %90 ve üzerinde olması, model tahminlerinin kayıt dışı ve kayıtlı olarak istihdam edilen bireyleri çok iyi bir şekilde ayırt edebildiğini ortaya koymaktadır.

Modelde yer alan değişkenlerin birbirinden bağımsız olması, lojistik regresyon tahminleri için istenen durumlardan biridir. Nitekim açıklayıcı değişkenler arasındaki çoklu bağlantılar (eşdoğrusallıklar) modelde veya verilerde küçük değişikliklerin yaşanması durumunda katsayı tahminlerinin düzensiz bir şekilde değişebileceği durumları ortaya çıkarmaktadır. Düzensiz tahminlere ve hatalı varyanslara neden olan bu eş doğrusallıklar parametre tahminlerinin varyansları arttırmakta ve nihayetinde de güven aralıklarını ve hipotez testlerini etkileyerek açıklayıcı değişkenler ile tepki değişkenleri arasında doğru olmayan çıkarımlara neden olabilmektedir (Midi vd., 2010:253-255). Her ne kadar yatay kesit mikro verilerindeki değişkenler genellikle yalnızca zayıf bir şekilde ilişkili olsa da (Cramer, 2007:548) tez kapsamında oluşturulan modelde kullanılan açıklayıcı değişkenler arasında çoklu bağlantı varlığının yaratabileceği riskler de göz önüne alınarak bu durum test edilmiştir. Bu çerçevede açıklayıcı değişkenler arasındaki bu bağlantı derecesinin ortaya konulması amacıyla tahmin katsayısının varyansının çoklu bağlantı nedeniyle ne ölçüde arttığına bir ölçüsü olan varyans artış faktörü (VIF) değerleri hesaplanmıştır. Her bir yıl için tüm değişkenler ve kategorileri için hesaplanan VIF değerlerinin tamamının 10'dan küçük olması, açıklayıcı değişkenler arasında çoklu bağlantı düzeyinin makul düzeyde düşük olduğunu göstermektedir.⁴⁵

Model uyumu iyiliğini test etmek için kullanılan başlıca yöntemlerden biri de Hosmer-Lemeshow testidir. Bu test gerçek durumlarla tahmin edilen sonuçlar arasındaki benzerlikleri esas alarak modelin genel uyumunu ortaya koymayı amaçlayan istatistiksel bir test olup bağımlı değişkenin gözlemlenen ve tahmin edilen değerleri arasındaki farkların küçük olması modelin daha uyumlu olduğuna işaret etmektedir. Bu nedenle, uyumu iyi olan modeller istatistiksel olarak önemsiz olan küçük ki-kare değerlerine sahiptir (Hair vd., 2019:589). Bununla birlikte bu testin uygulanmasında örneklem büyüklüğü oldukça önemlidir; zira örneklem sayısının oldukça büyük olduğu durumlarda, uygun ve makul bir model bulmak mümkün olmayabilir (Allison, 2014:11). Hosmer vd. (2013:168-169) örneklem büyüklüğünün oldukça fazla sayıda olduğu durumlarda testin gücünün çok yüksek olması nedeniyle gözlenen ve beklenen değerler arasındaki küçük farklar olmasına rağmen ve modelin oldukça makul ve

⁴⁵ Genel olarak varyans artış değerinin 10'dan büyük olması, çoklu bağlantının bir göstergesi olarak değerlendirilmektedir (Midi vd., 2010:259). Tez kapsamında kullanılan modelde yer alan açıklayıcı değişken kategorileri için her yıl için ayrı ayrı hesaplanan en büyük VIF değeri, 2019 yılında eğitim değişkenindeki 4.89 ile yüksek eğitim kategorisinde ortaya çıkmaktadır.

mantıklı görüldüğü durumlarda bile model uyumunun reddedilebildiğini belirtmektedir.⁴⁶ Bu tür durumlarda da modelin uygunluğu hakkında bilinçli karar vermek için mevcut tüm bilgilerin ele alınmasını, eğer modelin iyi bir uyumu olduğu düşünülüyorsa da diğer ölçüm ve testlerin de kullanılarak modelin bu şekilde değerlendirilmesinin düşünülmesini önermektedir. Analizlerde kullanılan veri setlerindeki gözlem sayılarının dönem içinde 138,504 ile 174,452 arasında değiştiği göz önüne alındığında Hosmer-Lemeshow testi sonuçlarının, kullanılan modellerin uyumunun iyi olmadığına yönelik sonuç vermesinin şaşırtıcı olmayacağı açıktır. Nitekim gerçek değer ile tahmin edilen değerler arasında anlamlı bir farkın olup olmadığını test eden Hosmer-Lemeshow testi sonuçları da tez kapsamında kullanılan modellerin uyumunun istatistiksel olarak iyi olmadığına işaret etmektedir. Bununla birlikte uygulanan diğer uyum testlerindeki sonuçlar göz önüne alındığında her yıl için ayrı ayrı ele alınan modellerden elde edilen tahminler ile gerçek veri arasındaki uyumun oldukça iyi olduğu söylenebilir.

Tez kapsamında elde edilen tahmin sonuçları, açıklayıcı değişkenlerin bağımlı değişken üzerindeki marjinal etkilerine odaklanmaktadır. Literatürde logit modellerinde bağımsız değişkenlerin bağımlı değişkenin gerçekleşme olasılığı üzerindeki etkisini ortaya koyabilmek için temel olarak üç farklı marjinal etki kavramı kullanılmaktadır. Ortalama değerlerdeki marjinal etkiler, bütün açıklayıcı değişkenlerin kendi ortalama değerlerini aldığı durumdaki marjinal etkileri ifade ederken temsili değerlerdeki marjinal etkiler de belli bir gözlem için hesaplanan değeri nitelendirmektedir. Ortalama marjinal etki (OME) ise her bir gözlem için hesaplanan marjinal etkilerin genel ortalamasını vermektedir (Williams, 2012: 323-327). Bu etkiler örneklem içinden rassal olarak seçilmiş bir gözlemin etkisi olarak ele alınabileceği gibi bu marjinal etkiler hesaplanırken örneklemdeki bütün gözlemler kullanıldığından hesaplanan bu etkilerin bir anlamda tüm gözlemleri temsil ettiği de düşünülebilir (Pampel, 2020:30-34). Bu bağlamda Long ve Freese (2014:245) örneklemdeki tüm gözlemlerin etkilerinin ortalamasını hesaba katması nedeniyle ortalama marjinal etkiyi örneklem üzerindeki ortalama etki düzeyi olarak yorumlamakta ve bir değişkene ait etkinin en iyi özeti olduğunu savunmaktadır.

⁴⁶ Örneklem sayısının Hosmer-Lemeshow testi üzerindeki etkisini inceleyen bazı çalışmalar için bkz. Chen ve Wang (2019) ve Liu ve Shepherd (2020).

Aynı zamanda X_j gibi bir değişken ikili değer alan bir gösterge üzerindeki etkisini tek bir değerle tanımlamak istenildiğinde X 'in dağılımını kısmi türev veya kesikli değişimin ortalamasının alınması oldukça yaygın bir yaklaşımdır (Lin ve Wooldridge, 2015:58). Her bir gözlem değeri için açıklayıcı değişkenlerin kısmi etkisini tahmin ederek bunların ortalamasını hesaplayan ortalama marjinal etkiler de kategorik bağımsız değişkenlerde kesikli değişim olarak ele alınmakta ve gösterge değişkenin olayın olma olasılığı üzerindeki değişimini ifade etmektedir (Balzano vd., 2021:5).

Logit modellerinin kullanıldığı çalışmaların birçoğunda elde edilen tahminler odds oranları üzerinden de yorumlanabilmektedir. Bununla birlikte tez kapsamında yürütülen analizlerde marjinal etki yaklaşımının ön planda tutulmasının belli başlı nedenleri bulunmaktadır.⁴⁷ Öncelikle odds oranları, açıklayıcı değişkenlerin bağımlı değişken üzerindeki etki seviyesinden çok göreceli olasılıklar üzerinden bir yorumlamaya izin verdiğinden bu durum özellikle bağımlı değişkenin gerçekleşme olasılığı üzerinde düşük etki düzeylerine sahip olan açıklayıcı değişkenlerin ön plana çıkabilmesine neden olabilmektedir (Perrillon, 2019:6). Dolayısıyla bağımlı değişkenlerin gerçekleşme durumuna ilişkin bu değişkenlerdeki kategorilerin birbiri ile kıyaslanmasından çok bu kategorilerin bağımlı değişkenin gerçekleşme durumuna olan etkilerinin, özellikle politika geliştirme sürecindeki katkısının daha fazla olabileceği düşünülmektedir.

Marjinal etkilerin odds oranlarına göre diğer önemli bir avantajı da modele yeni açıklayıcı değişken dahil edilmesi durumunda ve verinin farklı örneklemeleriyle yapılan tahminlerde marjinal etkilerin odds değerlerine kıyasla genel olarak daha az değişime uğramasıdır (Norton vd., 2019:1305). Logit, probit ve çoklu logit modellerinde ihmal edilen bağımsız değişkenler için birçok çalışmada ortaya konulan bu durum (Norton ve Dowd, 2018:867) analiz sonuçlarının doğruluğu ve değerlendirilmesinde önemli bir avantaj sağlayabilmektedir. Nitekim Cramer (2007:549, 553) bu tür ayrık modellerde tahmin edilen katsayıların, hata teriminin varyansı veya gözlemlenemeyen heterojenliğin boyutu ile ters orantılı olarak değiştiğini, elde edilen sonuçlarda katsayıların göreceli boyutları ve tahmin edilen olasılıklara göre vakaların sıralaması korunmakla birlikte bu tür durumların katsayı tahminlerinde sapmalara neden olduğunun altını çizmektedir. Daha da önemlisi ihmal edilen bağımsız değişkenlerin olması durumunda hata terimi dağılımı yanlış tanımlanmış olsa dahi bu durumun

⁴⁷ İlgili analizlerde açıklayıcı değişkenlere ilişkin odds oranları da hesaplanmış olup EK-2, EK-3 ve EK-4'te yer alan tablolarda ayrıca sunulmuştur.

ortalama marjinal etkilere ilişkin değerlerde önemli değişikliklere neden olmayabileceğini belirtmektedir. Dolayısıyla tahmin edilen modellerde ihmal edilen bağımsız değişken durumundan kaynaklı olumsuz birçok etkinin ortalama marjinal etkilere taşınmaması, tahmin sonuçlarının daha güvenilir olacağına işaret etmektedir. Sağlamış olduğu bu avantajlar nedeniyle de tez kapsamında yürütülen analizlerde ortalama marjinal etkilere odaklanılmış olup elde edilen sonuçlar kişisel özellikleri niteleyen bireysel etkiler ile sektörel ve bölgesel etkiler özelinde ayrı bölümlerde incelenmiştir.

1.3.1. Bireysel etkiler

Tez kapsamında 2006-2019 dönemi için yürütülen lojistik regresyonlarından elde edilen cinsiyet, yaş grubu, aile reisliği, eğitim düzeyi, medeni durum, işteki durum, bireyin çalıştığı işyerindeki çalışan sayısı, kişinin çalışma şekli gibi kişisel özelliklerin kayıt dışı çalışma olasılığı üzerindeki ortalama marjinal etkileri ve ilgili standart hatalar Tablo 8 ve Tablo 9’da sunulmaktadır.

Kadınların referans kategori olarak alındığı cinsiyet değişkeni özelinde değerlendirildiğinde elde edilen bulgular istihdamdaki erkek bireylerin kadın çalışanlara kıyasla kayıt dışı çalışma olasılığının dönem boyunca daha düşük olduğunu ortaya koymaktadır. Nitekim dönem başı olan 2006 yılında erkeklerin kayıt dışı çalışma olasılığının kadınlara kıyasla %7,1 daha düşük seviyede olup bu farkın 2013 yılına kadar %6-%7 düzeylerinde seyrettiği görülmektedir. 2014 yılı itibarıyla ise erkek ve kadın çalışanlar arasında gittikçe azalan kayıt dışı istihdam olasılığı farkı dönem sonunda %0,8’e kadar düşmüş olsa da her yıl için istatistiksel olarak belirgin olan bu farklılıklar göz önüne alındığında kadınların kayıt dışı istihdam edilme olasılığının erkeklere kıyasla yüksek olması durumunun dönemin geneli için geçerli olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu durum Tansel ve Acar (2017:632) tarafından da belirtildiği üzere kadınların toplumsal cinsiyet rolleri ve aile sorumluluğunun geleneksel dağılımı da dahil olmak üzere hane halkı içindeki görevleri, işe alımlarda kadınlara karşı negatif ayrımcılık gibi içsel faktörlerin iş piyasasında hala etkili olduğuna işaret etmektedir. Türkiye’deki işgücü piyasasında kadınların erkeklere kıyasla kayıt dışı istihdam edilme olasılığının daha yüksek olmasına ilişkin bu bulgular aynı zamanda WB (2010), Salem vd. (2011), Fidan ve Genç (2013), Başlevent ve Acar (2015), Başol ve Yalçın (2020) tarafından ortaya konulan sonuçlarla da benzerlikler taşımaktadır.

Elde edilen sonuçlar yaş faktörünün de bireylerin kayıt dışı istihdam edilme olasılığını etkileyen önemli etkenlerden biri olduğunu ortaya koymaktadır. İş piyasasına girişle beraber kazanılan tecrübenin de muhtemel etkisiyle kayıt dışı çalışma olasılığının özellikle 25-44 yaş aralığındaki genç yetişkinlerde, 15-24 yaş grubunda yer alan gençlere kıyasla belirgin bir şekilde düştüğü ortaya çıkmaktadır. Genç yetişkin grubuna kıyasla yaş ilerledikçe de kayıt dışılık olasılığının yükselmesi dikkat çekmektedir. Yaş grubunun kayıt dışılık üzerindeki etkisine ilişkin bu sonuçlar da genel olarak Başlevent ve Acar (2015) ile Çiçek ve Arlı (2021) tarafından ortaya konulan bulgularla örtüşmektedir. 45-64 yaş grubuna dahil olan çalışanların kayıt dışı çalışma olasılığı dönem başında gençlere kıyasla %3,7 daha az iken bu farklılık 2007 ve 2008 yıllarında ortadan kalkmaktadır. Bununla birlikte diğer yıllarda bu farkın %1-%3 arasında değişen düzeylerde seyrettiği görülmektedir. Gençler ve yetişkinler arasında kayıt dışılığa ilişkin bu eğilim ilgili dönemlerde Acar ve Tansel (2016) tarafından elde edilen bulgularla da genel olarak paralellik arz etmektedir.

Gençlere kıyasla 64+ yaş grubundaki çalışanların kayıt dışılıklarının seyri de ilginç bir durumu gözler önüne sermektedir. 2006 yılında bu gruptaki bireylerin gençlere kıyasla kayıt dışı çalışma olasılığı %2 daha fazla iken bu fark dönem içinde önemli ölçüde artmış durumdadır. Nitekim 2019 yılında yaşlı bireylerin kayıt dışı çalışma olasılığı 15-24 yaş grubundaki gençlere kıyasla %25'i aşan bir düzeyde daha yüksektir. Yaşlı bireylerin kayıt dışı çalışma olasılıklarındaki bu artışın zaman içinde belirginleşmesi bireylerin emeklilik sonrası çeşitli nedenlerle işgücü piyasasına daha fazla dahil olması ve bu kişilerin de çoğunlukla kayıt dışı olarak istihdam edilmelerinin bir sonucu olarak değerlendirilebilir.⁴⁸

⁴⁸ Türkiye’de emekli olabilmek için 1992 yılına kadar kadınlarda 55 ve erkeklerde 60 yaş ve en az 5.000 gün prim ödenmesi gerekirken bu yılda yapılan değişiklikle beraber erkeklerde 25 ve kadınlarda ise 20 yıl sosyal güvenlik sistemine dahil olma durumu emeklilik için yeterli şart olarak uygulanmaya başlanmıştır. 1999 yılında yapılan yeni bir değişiklikle emeklilik için erkeklerde 60 ve kadınlarda 58 yaş tamamlama ve 7.000 gün prim ödemiş olma şartı getirilmiştir. 2008 yılında yapılan başka bir değişiklik sonrasında emeklilik yaşı kadın ve erkekler için 65 yaşa çıkarılırken prim ödeme günü sayısı da 7.200’e yükseltilmiştir (Tansel ve Acar, 2017:633).

Tablo 8. Bireysel etkiler (2006-2012)

Değişkenler	2006		2007		2008		2009		2010		2011		2012	
	OME	Std. Hata	OME	Std. Hata	OME	Std. Hata	OME	Std. Hata	OME	Std. Hata	OME	Std. Hata	OME	Std. Hata
Cinsiyet														
Erkek	-0.071***	(0.004)	-0.063***	(0.004)	-0.066***	(0.003)	-0.065***	(0.003)	-0.066***	(0.003)	-0.066***	(0.003)	-0.070***	(0.003)
Yaş Grubu														
25-44 yaş	-0.115***	(0.004)	-0.115***	(0.004)	-0.104***	(0.004)	-0.112***	(0.004)	-0.107***	(0.004)	-0.104***	(0.004)	-0.095***	(0.004)
45-64 yaş	-0.037***	(0.005)	-0.006	(0.005)	0.005	(0.005)	-0.019***	(0.005)	-0.018***	(0.005)	-0.022***	(0.005)	-0.011**	(0.005)
65+ yaş	0.020**	(0.010)	0.098***	(0.012)	0.113***	(0.012)	0.087***	(0.011)	0.075***	(0.010)	0.066***	(0.009)	0.094***	(0.009)
Aile Reisi														
Kendisi	-0.047***	(0.003)	-0.041***	(0.003)	-0.032***	(0.003)	-0.040***	(0.003)	-0.038***	(0.003)	-0.036***	(0.003)	-0.024***	(0.003)
Eğitim Düzeyi														
İlk okul	-0.119***	(0.006)	-0.126***	(0.006)	-0.124***	(0.006)	-0.117***	(0.006)	-0.111***	(0.006)	-0.111***	(0.005)	-0.101***	(0.005)
Orta okul	-0.158***	(0.006)	-0.157***	(0.007)	-0.146***	(0.007)	-0.141***	(0.006)	-0.137***	(0.006)	-0.141***	(0.006)	-0.126***	(0.006)
Lise	-0.244***	(0.007)	-0.239***	(0.007)	-0.233***	(0.007)	-0.220***	(0.007)	-0.226***	(0.006)	-0.221***	(0.006)	-0.202***	(0.006)
Meslek lisesi	-0.261***	(0.007)	-0.250***	(0.007)	-0.241***	(0.007)	-0.230***	(0.007)	-0.221***	(0.007)	-0.224***	(0.006)	-0.209***	(0.006)
Yüksek eğitim	-0.327***	(0.007)	-0.301***	(0.008)	-0.289***	(0.008)	-0.281***	(0.007)	-0.286***	(0.007)	-0.299***	(0.007)	-0.276***	(0.006)
Medeni Durum														
Evli	-0.032***	(0.004)	-0.024***	(0.004)	-0.025***	(0.004)	-0.028***	(0.004)	-0.029***	(0.004)	-0.036***	(0.003)	-0.036***	(0.003)
Eşi ölmüş	0.026**	(0.012)	0.049***	(0.014)	0.016	(0.013)	0.029**	(0.012)	0.054***	(0.012)	0.029***	(0.011)	0.039***	(0.010)
Boşanmış	0.052***	(0.010)	0.035***	(0.010)	0.031***	(0.009)	0.025***	(0.008)	0.012	(0.008)	0.021***	(0.007)	0.010	(0.007)
İşteki Durum														
İşveren	-0.123***	(0.005)	-0.106***	(0.005)	-0.084***	(0.005)	-0.080***	(0.005)	-0.092***	(0.004)	-0.095***	(0.004)	-0.088***	(0.004)
Kendi hesabına	-0.047***	(0.003)	-0.034***	(0.003)	-0.017***	(0.003)	0.011***	(0.003)	0.006*	(0.003)	0.004	(0.003)	0.014***	(0.003)
Ücretsiz aile işçisi	0.166***	(0.006)	0.211***	(0.007)	0.205***	(0.007)	0.123***	(0.006)	0.136***	(0.006)	0.154***	(0.006)	0.162***	(0.006)
İşletme Ölçeği														
Mikro işletme	0.263***	(0.004)	0.251***	(0.004)	0.236***	(0.004)	0.238***	(0.004)	0.243***	(0.004)	0.242***	(0.003)	0.238***	(0.003)
Çalışma Şekli														
Tam zamanlı	-0.141***	(0.006)	-0.156***	(0.006)	-0.164***	(0.006)	-0.161***	(0.005)	-0.159***	(0.005)	-0.152***	(0.004)	-0.176***	(0.004)

*** p<0.01, ** p<0.05, * p<0.1. Değişkenler için sırasıyla “Kadın”, “15-24 yaş”, “Diğer birey”, “Okulsuz”, “Bekar”, “Ücretli”, “Diğer işletme”, “Yarı zamanlı” referans kategorileridir (Detaylı bilgi için bkz. EK-1).

Tablo 9. Bireysel etkiler (2013-2019)

Değişkenler	2013		2014		2015		2016		2017		2018		2019	
	OME	Std. Hata	OME	Std. Hata	OME	Std. Hata	OME	Std. Hata	OME	Std. Hata	OME	Std. Hata	OME	Std. Hata
Cinsiyet														
Erkek	-0.066***	(0.003)	-0.048***	(0.003)	-0.041***	(0.003)	-0.026***	(0.003)	-0.023***	(0.003)	-0.016***	(0.003)	-0.008***	(0.003)
Yaş Grubu														
25-44 yaş	-0.090***	(0.004)	-0.090***	(0.004)	-0.091***	(0.004)	-0.091***	(0.004)	-0.095***	(0.004)	-0.094***	(0.004)	-0.099***	(0.004)
45-64 yaş	-0.024***	(0.004)	-0.019***	(0.005)	-0.027***	(0.005)	-0.020***	(0.005)	-0.025***	(0.005)	-0.021***	(0.005)	-0.011**	(0.005)
65+ yaş	0.059***	(0.009)	0.087***	(0.009)	0.081***	(0.009)	0.105***	(0.009)	0.100***	(0.009)	0.145***	(0.010)	0.252***	(0.012)
Aile Reisi														
Kendisi	-0.032***	(0.003)	-0.038***	(0.003)	-0.028***	(0.003)	-0.031***	(0.003)	-0.028***	(0.003)	-0.016***	(0.003)	-0.022***	(0.003)
Eğitim Düzeyi														
İlk okul	-0.093***	(0.005)	-0.112***	(0.006)	-0.113***	(0.007)	-0.129***	(0.007)	-0.122***	(0.007)	-0.119***	(0.007)	-0.138***	(0.007)
Orta okul	-0.122***	(0.006)	-0.150***	(0.007)	-0.146***	(0.007)	-0.161***	(0.007)	-0.144***	(0.007)	-0.151***	(0.007)	-0.153***	(0.007)
Lise	-0.191***	(0.006)	-0.209***	(0.007)	-0.207***	(0.008)	-0.206***	(0.008)	-0.192***	(0.007)	-0.184***	(0.007)	-0.196***	(0.007)
Meslek lisesi	-0.208***	(0.006)	-0.230***	(0.007)	-0.223***	(0.008)	-0.237***	(0.007)	-0.211***	(0.007)	-0.214***	(0.007)	-0.214***	(0.007)
Yüksek eğitim	-0.273***	(0.006)	-0.288***	(0.007)	-0.280***	(0.008)	-0.283***	(0.007)	-0.258***	(0.007)	-0.260***	(0.007)	-0.264***	(0.007)
Medeni Durum														
Evli	-0.028***	(0.003)	-0.030***	(0.004)	-0.024***	(0.004)	-0.016***	(0.004)	-0.015***	(0.004)	-0.028***	(0.004)	-0.021***	(0.004)
Eşi ölmüş	0.045***	(0.010)	0.048***	(0.010)	0.059***	(0.011)	0.062***	(0.011)	0.060***	(0.011)	0.054***	(0.011)	0.044***	(0.012)
Boşanmış	0.016**	(0.006)	0.025***	(0.007)	0.021***	(0.007)	0.026***	(0.007)	0.031***	(0.006)	0.019***	(0.007)	0.016***	(0.006)
İşteki Durum														
İşveren	-0.083***	(0.004)	-0.082***	(0.005)	-0.089***	(0.005)	-0.065***	(0.005)	-0.060***	(0.005)	-0.046***	(0.005)	0.006	(0.005)
Kendi hesabına	0.026***	(0.003)	0.045***	(0.003)	0.049***	(0.003)	0.058***	(0.003)	0.064***	(0.003)	0.082***	(0.003)	0.088***	(0.003)
Ücretsiz aile işçisi	0.164***	(0.006)	0.160***	(0.006)	0.194***	(0.006)	0.216***	(0.007)	0.204***	(0.007)	0.176***	(0.006)	0.255***	(0.007)
İşletme Ölçeği														
Mikro işletme	0.222***	(0.003)	0.219***	(0.003)	0.222***	(0.003)	0.229***	(0.004)	0.230***	(0.004)	0.241***	(0.004)	0.230***	(0.004)
Çalışma Şekli														
Tam zamanlı	-0.177***	(0.004)	-0.205***	(0.005)	-0.204***	(0.005)	-0.211***	(0.005)	-0.231***	(0.005)	-0.207***	(0.005)	-0.209***	(0.005)

*** p<0.01, ** p<0.05, * p<0.1. Değişkenler için sırasıyla “Kadın”, “15-24 yaş”, “Diğer birey”, “Okulsuz”, “Bekar”, “Ücretli”, “Diğer işletme”, “Yarı zamanlı” referans kategorilerdir (Detaylı bilgi için bkz. EK-1).

Modellerden elde edilen tahmin sonuçları hane halkının genel idaresi ve geçimi gibi temel sorumlulukları üstlenen bireylerin hane halkındaki diğer bireylere kıyasla kayıtlı olarak çalışma olasılığının daha yüksek olduğu göstermektedir. Daştan ve Mola (2020) ile Çiçek ve Arlı (2021) tarafından yürütülen çalışmalarda da bu durum benzer şekilde oraya konulmaktadır. Dönem başında hane halkı reisi konumunda olan bireylerin kayıt dışı istihdam edilme olasılıkları diğer hane halkı fertlerine kıyasla %4,7 daha düşük iken bu farklılık yıllar içinde kısmen de olsa azalarak 2019 yılında %2,2 düzeyinde gerçekleşmiştir.

Analiz sonuçları eğitim düzeyinin de bireylerin kayıt dışılığını etkileyen en önemli faktörlerden biri olduğunu ortaya koymaktadır. Kayıtlı çalışma bağlamında sahip olunan eğitimin oldukça kritik olduğunu ortaya koyan tezdeki bulgular Salem vd. (2011), Başlevent ve Acar (2015), Başol ve Yalçın (2020), Çiçek ve Arlı (2021) tarafından yürütülen benzer birçok çalışma sonuçlarıyla da örtüşmektedir. Nitekim eğitim düzeylerine ilişkin Tablo 8 ve Tablo 9'da yer alan ortalama marjinal etkiler, referans kategori olarak alınan okuma yazma bilmeyenler ve herhangi bir eğitim düzeyini tamamlamamış olan bireylere kıyasla özellikle yüksek okul, fakülte ve üzeri eğitime sahip olan yüksek eğitim seviyesindeki bireylerin kayıt dışı çalışma olasılığının %32,7 ile %25,8 arasında değişen seviyelerde daha az olduğunu göstermektedir. Genel lise ile teknik/meslek liselerinden mezun bireylerin de referans kategoriye kıyasla kayıt dışı istihdam edilme olasılıkları dönem içinde genel olarak %20 veya daha düşük düzeydedir. Benzer şekilde ilk okul mezunlarının da aynı referans kategoriye kıyasla kayıt dışı istihdam edilme olasılığı dönem içinde %9,3 ile %13,8 arasında daha düşük seviyelerde gerçekleşirken orta okul mezunlarında bu değer %16,1 ve %12,2 arasında daha düşük seviyededir.

Analizlerden elde edilen sonuçlar medeni durumun da bireylerin kayıt dışı çalışma olasılığını etkileyen önemli bir faktör olduğunu göstermektedir. Tez kapsamında elde edilen bulgular Başkaya ve Hülagü (2011), Doğrul (2012), Fidan ve Genç (2013), Daştan ve Mola (2020) ile Çiçek ve Arlı (2021) tarafından da vurgulandığı üzere evli bireylerin kayıtlı çalışma olasılığının bekar, boşanmış veya eşi ölmüş bireylere kıyasla daha yüksek olduğunu ortaya koymaktadır. Boşanmış ve eşi vefat etmiş bireyler de genel olarak bekar bireylere kıyasla daha yüksek olasılıkla kayıt dışı çalışmaktadırlar. Eşi vefat eden bireylerin kayıt dışı istihdam olasılıklarının özellikle 2009 yılı ve sonrasında boşanmış bireylere göre sürekli olarak daha yüksek düzeylerde

gerçekleşmesi de dikkat çekmektedir. Medeni durum özelinde ortaya konulan bu sonuçlar evli bireylerin özellikle aile fertlerine sosyal güvence sağlama amacıyla kayıtlı işleri tercih ettikleri ve kayıt dışı çalışmaya daha az eğilimli oldukları şeklinde yorumlanabilir (Çiçek ve Arlı, 2021:665).

Çalışan bireylerin işteki durumu ele alındığında ise özellikle kendi hesabına çalışan bireylerin belli bir ücret karşılığı çalışan bireylere kıyasla 2009 yılına kadar kayıt dışı çalışma eğilimleri daha düşük iken bu yıl itibarıyla bu eğilim ortadan kalkmış ve diğer yıllarda gruptaki bireylerin kayıt dışı istihdam olasılığı ücretli bireylere göre çoğunlukla daha yüksek gerçekleşmeye başlamıştır. İşverenlerin kayıt dışılık olasılıklarının da dönem içinde genel olarak ücretli çalışanlara göre daha düşük olduğu ancak aradaki farkın yıllar içinde azalarak dönem sonunda bu iki grup arasında kayıt dışı çalışma açısından istatistiksel olarak anlamlı bir farkın kalmadığı görülmektedir. Fidan ve Genç (2013) ile Başlevent ve Acar (2015) tarafından yürütülen analizlerde de ortaya konulduğu üzere ücretsiz aile işçileri ise ele alınan çalışma durumları arasında ücretli kesime kıyasla kayıt dışı çalışma olasılığı en yüksek olan gruptur. Dönem başında ücretsiz aile işçilerinin kayıt dışı istihdam edilme olasılığı ücretli kesime kıyasla %16,6 daha yüksek iken dönem sonunda bu olasılık %25,5'e yükselmiştir. Ücretsiz aile işçilerinde kayıt dışılığın yüksek olmasında Türkiye'deki sosyal güvenlik sisteminin ücretsiz çalışan eşleri ve birçok aile bireyini de zorunlu kayıtlılıktan muaf tutmasının önemli bir etkisi olduğu söylenebilir (Bağır vd., 2021:11).

Tablo 8 ve Tablo 9'da yer alan sonuçlar bireylerin kayıt dışılık olasılıkları üzerinde çalıştıkları işletmelerin büyüklüğünün de önemli bir etkisi olduğuna işaret etmektedir. Bu çerçevede özellikle mikro ölçekli firmalarda istihdam edilen bireylerin kayıt dışı olarak çalışma olasılıklarının daha büyük ölçeğe sahip işletmelerde çalışanlara kıyasla önemli ölçüde yüksek olduğu ortaya çıkmaktadır. Benzer sonuçlar Başlevent ve Acar (2015), Tansel ve Acar (2017), Daştan ve Mola (2020) ile Çiçek ve Arlı (2021) tarafından yürütülen çalışmalarla da teyit edilmektedir. Dönem başında mikro işletmelerde çalışan bireylerin kayıt dışı çalışma olasılıkları, diğer büyüklükteki işletmelerde çalışanlara kıyasla %26,3 daha yüksektir. Bu olasılık farkı yıllar içinde kısmen de olsa azalmakla birlikte mikro ölçekli işletmelerde çalışan bireylerin kayıt dışı istihdam olasılıkları diğer işletmelerde çalışanlara kıyasla dönem içinde sürekli olarak %20'den daha yüksek gerçekleşmektedir. Özellikle artan ölçeğin denetlenme ve tespit edilme ihtimalini de artırarak firmaların cezaya maruz kalma riskini yükseltmesi, bu

firmaların küçük ölçekli olarak kayıt dışı faaliyet gösterme eğilimlerinin yüksek olmasında oldukça önemli bir etken olarak ortaya çıkabilmektedir (Taymaz, 2009:5).

İstihdamda olan bireylerin çalışma şekli de kayıt dışılığı etkileyen bir başka faktör niteliği taşımaktadır. Elde edilen sonuçlar, Başkaya ve Hülügü (2011), Fidan ve Genç (2013), Daştan ve Mola (2020), Başol ve Yalçın (2020) ile Çiçek ve Arlı (2021) tarafından da ortaya konulduğu üzere yarı zamanlı çalışmaya kıyasla tam zamanlı çalışan bireylerin kayıtlı olma olasılığının oldukça yüksek olduğunu ortaya koymaktadır. Yarı zamanlı istihdamdaki kayıt dışılık olasılığının yüksek olmasında genellikle esnek bir yapıya sahip olan yarı zamanlı çalışma şeklinde kontrol ve denetimlerin gerçekleştirilmesindeki zorluklar (Acun, 2021:441) yanında işletmelerin tam zamanlı çalışanlara nazaran yarı zamanlı çalışanları ikincil nitelikte görmesinin etkili olduğu söylenebilir (Çiçek ve Arlı, 2021:665). Elde edilen bulgular, aynı zamanda tam zamanlı istihdam edilen bireyler ile yarı zamanlı çalışanlar arasında kayıtlı çalışma olasılığının dönem içinde tam zamanlı istihdam edilenler lehine arttığına da işaret etmektedir. Nitekim dönem başında tam zamanlı çalışanların kayıt dışı istihdam edilme olasılığı, yarı zamanlı çalışanlara kıyasla yaklaşık %14 dolaylarında daha az iken dönem sonuna doğru bu fark artarak %20 seviyesinin üzerine çıkmıştır.

2. NORMALİZE EDİLMİŞ KAYIT DIŞILIK FARKLILIKLARI: SEKTÖREL VE BÖLGESEL ETKİLER

Türkiye’de işgücü piyasasındaki sektörel ve bölgesel faktörler kayıt dışı istihdam bağlamında önemli etkilere sahip olabilecek niteliktedir. Nitekim tez kapsamında ortaya konulan analizler, kayıt dışı istihdamda bireysel özellikler yanında sektörel ve bölgesel karakteristiklerin de kayda değer etkileri olduğunu ortaya koymaktadır.

NACE Rev.2 faaliyet sınıflaması kullanılarak her yıl özelinde ortaya konulan sektörel ortalama marjinal etkiler, bireysel ve bölgesel özelliklerin sabit olduğu durumda dahi sektör spesifik faktörlerin bireylerin kayıt dışı istihdam olasılığı üzerinde oldukça etkili olduğunu göstermektedir. Bu çerçevede imalat sanayinin referans kategori olarak alındığı sektörel analizler özellikle belli başlı sektörlerin kayıt dışı istihdam olasılığı bağlamında diğer birçok sektörden sürekli olarak ve önemli ölçüde ayrıştığına işaret etmektedir (Bkz. EK-5). Elde edilen sonuçlar tarımsal üretim, hayvancılık, avcılık ve ormancılık gibi faaliyetlerde (tarım sektörü); bina içi ve dışı inşaat işleri yanında bu işlere yönelik özel nitelik ve uzmanlık içeren çalışmaları

kapsayan faaliyetlerde (inşaat sektörü); genel olarak ev işlerinde çalıştırılan hizmetçi, bakıcı, aşçı vb. kişilerin istihdamı yanında hane halklarının geçimleri için yaptıkları belli başlı bazı işleri de içine alan faaliyetlerde (hane halkı işveren sektörü) ve kültürel, sanatsal, sportif ve eğlence odaklı işleri kapsam içine alan faaliyetlerde (kültür sektörü) istihdam edilen bireylerin incelenen dönemin tüm yıllarında imalat sektörüne kıyasla kayıt dışı istihdam olasılıklarının önemli ölçüde daha yüksek düzeylerde gerçekleştiğini ortaya koymaktadır.

TR10 (İstanbul) bölgesinin referans kategori olarak alındığı bölgesel analizlerde de ilgili dönem özelinde elde edilen bulgular sektörel etkilere benzer şekilde ülkemizin belli başlı bölgelerinde istihdam edilen bireylerin kayıt çalışma olasılıklarının önemli ölçüde ve sürekli olarak yüksek olduğunu ortaya koyarken bazı bölgelerin de kayıt dışılığının oldukça düşük seviyelerde olduğunu göstermektedir. Bu çerçevede genel olarak ülkemizin doğu ve güneydoğu bölgelerindeki bireylerin de kayıt dışı olarak çalışma olasılıklarının özellikle batı, güneybatı ve iç bölgelerde istihdam edilen bireylere kıyasla daha yüksek düzeylerde gerçekleştiği görülmektedir (Bkz. EK-6).

2.1. Metodoloji

Lojistik regresyon modellerinde genel olarak kategorik değişkenlere ilişkin elde edilen ortalama marjinal etkiler, kullanılan metodoloji gereği belli bir referans kategoriye göre ortaya konulmakta ve elde edilen bulgulara ilişkin yapılan değerlendirmeler de bu çerçevede sunulmaktadır. Tez kapsamında her yıl özelinde oluşturulan modellerde yer alan değişkenlerin tamamının kategorik değerlere sahip olması da bu tür bir değerlendirme yöntemini tüm değişkenler için zorunlu kılmaktadır.

Kayıt dışı istihdamı inceleyen ve kayıt dışılığın nedenlerinin ortaya konulmasını amaçlayan birçok çalışmada, sektörel ve bölgesel faktörler de genellikle kategorik değişkenler olarak olası sabit etkilerin kontrol edilmesi amacıyla modellere dahil edilmektedir. Özellikle mikro veri odaklı yürütülen çalışmaların önemli bir bölümünde de tek bir yıl veya birkaç yıla odaklanılarak elde edilen sonuçlar çerçevesinde değerlendirmeler yapılarak birtakım politika önerileri geliştirilmeye çalışılmaktadır. Ancak bu durum analizlerde kullanılan veri setlerinin ve ilgili değişkenlerin niteliğine göre özellikle politika önerileri bağlamında belli başlı kısıtlara sahip olmakta ve bu bağlamda etkin politika önerilerinin geliştirilmesinde yetersiz kalabilmektedir. Nitekim bölgesel veya sektörel farklılıkların zaman için süreklilik gösterip göstermediği veya bu

farklılıkların dönemsel bazı dışsal etkilerin sonucu olup olmadığı hususunun özellikle Türkiye özelinde yürütülen birçok çalışmada çoğunlukla ikincil planda kaldığı görülmektedir.

Kategorik değişkenlerin dahil edildiği regresyon analizlerinde referans kategoriye göre kıyaslamalı olarak yapılan değerlendirmeler birtakım analizler için yeterli olsa da özellikle sektörel ve bölgesel farklılıkların ön plana çıkarıldığı durumlarda bu tür bir yaklaşım iktisadi değerlendirme ve yorumlama için kısıtlı kalabilmektedir (Haisken-DeNew ve Schmidt, 1997:516). Benzer durumların eğitim grupları, yaş aralıkları gibi farklı sınıflar için geçerli de olabileceğinin altını çizen Suits (1984:177) de regresyon sonuçlarının elde edilmesi ile bu sonuçların etkili bir şekilde sunulması arasında önemli bir fark olduğunu belirtmektedir. Bu nedenle analiz sonuçlarının değerlendirilmesinde bu tür kategorik değişkenlerin genel bir ortalamaya göre sunulmasını öneren Suits, farklı grupları içeren değişkenleri (bölge, yaş grupları ve aylar) dahil ettiği modellerden elde edilen sonuçlarla bu genel ortalamanın hesaplanabilmesine yönelik örnekler de sunmaktadır. Bu yaklaşımı bölgesel kategoriler için tahmin edilen katsayılar ve bu kategorilere ilişkin ağırlıkları da kullanarak örneklendiren Kennedy (1986:175), ülke ortalamasıyla kıyaslama yapmaya imkân verecek şekilde ortaya konulan bu sonuçların özellikle politika yapıcılar açısından daha anlaşılır bir nitelikte olduğuna vurgu yapmaktadır.

Bu değerlendirmelere paralel olarak tez çerçevesinde sektörel ve bölgesel değişkenlerde yer alan kategorilere ait kayıt dışı istihdam olasılığı farklılıklarını ifade eden ortalama marjinal etkilerin, Suits (1984) ve Kennedy (1986) tarafından önerilen normalizasyon yöntemi çerçevesinde ele alınmasının oldukça faydalı olacağı düşünülmektedir. Bu bağlamda tez kapsamında da sektörel ve bölgesel kategorilere özgü bu farklılıkları daha anlaşılır bir şekilde ortaya koyarak pratik bir şekilde yorumlayabilme adına ilk olarak Krueger ve Summers (1988) tarafından uygulanan ve Haisken-DeNew ve Schmidt (1997) tarafından geliştirilen normalizasyon yöntemi kullanılmaktadır. İlgili çalışmalarında Krueger ve Summers (1988) beşerî sermaye, demografik özellikler ve çalışma ortamına değişkenleri kontrol altında tutarak yürütmüş olduğu regresyon analizlerinde öncelikle imalat sanayi sektörlerindeki göreceli ücret farklılıklarını tahmin etmiş ve ardından ikinci aşama olarak da bu sektörel farklılıkların ağırlıklı ortalamasını hesaplayarak her bir sektör grubunun hesaplanan bu ağırlıklı ortalamadan farkını ele almıştır. Bu şekilde normalize edilen katsayılar, her bir imalat

sanayi sektörünün hesaplanan bu ağırlıklı ortalamadan ne düzeyde ayrıştığını gösteren, bir anlamda genel ortalamaya göre bu sektörlerin farklılaşma düzeylerini ifade eden bir gösterge niteliğe sahip olmaktadır. Bu yöntemin ilgili değişkene ait tüm kategorilerin belirtilen ağırlıklı ortalamaya kıyasla sunulmasına imkân sağlaması da elde edilen sonuçların referans kategoriye göre ifade edilmesi kısıtını da ortadan kaldırmaktadır.

Regresyon modelleri ile tahmin edilen grup katsayılarının iyi tanımlanmış bu tür bir ortalamadan sapmalar olarak ifade edebilmek için ilgili tahminlerin bir çeşit normalizasyon yöntemi ile tekrar ele alınmasını öneren bu çalışmalara ek olarak, normalize edilen bu grup katsayılarına ait standart hatalarının da doğru bir şekilde ortaya konulması, elde edilen sonuçların hesaplanan bu ortalama değere göre doğru bir şekilde değerlendirilebilmesi adına oldukça önem kazanmaktadır. Ancak Krueger ve Summers (1988) normalize edilen bu katsayıların standart hatalarını hesaplamak yerine bunları orijinal regresyon katsayılarının hata terimleriyle, referans kategori için ise sabit terimin standart hatası ile yakınsamaya çalışmıştır (Haisken-DeNew ve Schmidt, 1997:516). Haisken-DeNew ve Schmidt (1997), Krueger ve Summers (1988) tarafından önerilen ve sonrasında da birçok çalışmada kullanılan bu yakınsama yönteminin, elde edilen sonuçlara ilişkin yapılacak çıkarımlarda hatalara neden olabileceğini ortaya koyarak normalizasyon prosedüründe, normalize edilen kategorilere ilişkin standart hataların hesaplanması ve aynı zamanda bu katsayıların genel dağılımı ile ilgili alternatif bir yöntem geliştirmiştir. Bu yöntemde normalize edilmiş katsayılar, bir önceki yöntemle elde edilen değerlerle aynı sonuçları vermekle birlikte normalize edilen kategorilere ait standart hataların farklılaşabildiği görülmektedir. Dolayısıyla geliştirilen bu yöntem, kategorilere ait tahmin katsayılarının normalize edilmiş değerlerinin hesaplanması yanında ilgili kategorilere ilişkin standart hataların da hatasız olarak ortaya konulması ve elde edilen bulguların doğru bir şekilde değerlendirilmesine de imkân vermektedir.⁴⁹ Bu bağlamda tez kapsamında da 2006-2019 yılları için logit modellerinde sadece referans kategorilerle kıyaslamaya imkân veren sektörel ve

⁴⁹ Orijinal modelde standart en küçük kareler yönteminin kullanılması, kategorik bağımlı değişkenleri de içeren birçok çalışmada lineer tahmin modellerinin kullanılmasına yönelik genel bir eğilim oluşturmuştur. Bununla birlikte özellikle son dönemlerde kategorik değişkenlerin bağımlı değişken olarak ele alındığı belli başlı çalışmalarda lineer olmayan regresyon modellerinin de ele alındığı görülmektedir. Bu bağlamda Goldberg ve Pavcnik (2003) ile Acosta ve Montes-Rojas (2008) tarafından yürütülen çalışmalarda probit modeli de ele alınmış olmakla birlikte benzer sonuçlar verdiği öne sürülerek lineer olasılık modeli kullanılırken Selwaness ve Zaki (2015) ile Salem ve Zaki (2019) ise benzer metodolojiyi probit modeli sonuçlarını esas alarak uygulamaktadır. Diğer taraftan Haisken-DeNew and Schmidt (1999:4) rassal etkiler, sabit etkiler pseudo-panel vb. yöntemlerin de bu metodolojinin kullanılmasına olanak verdiğinin altını çizmektedir.

bölgesel kayıt dışılık olasılıklarını ifade eden marjinal etkilerin daha basit ve anlaşılır bir şekilde ortaya konulması açısından belirtilen normalizasyon metodolojisi şu şekilde uygulanmaktadır:

Logit modeli ile tahmin edilen bir değişkende (örneğin bölge veya sektör) yer alan kategorilerin ortalama marjinal etkilerini içeren b vektörü

$$b = b_1 \ b_2 \ \dots \ b_{k-1} \ 0' \quad (13)$$

şeklinde ifade edilebilir. Burada k toplam kategori sayısını göstermekte olup vektör içinde yer alan 0 değeri ise referans kategorinin marjinal etkisini belirtmektedir. Haisken-DeNew and Schmidt (1997, 1999) tarafından önerilen yöntem çerçevesinde lojistik regresyon modeli ile tahmin edilen ortalama marjinal etkiler uygun bir lineer dönüşüm metoduyla normalize edilerek her bir b_k değeri için ayrı ayrı b_k^* değerleri hesaplanabilmektedir. Her bir b_k^* , logit modelinde referans kategoriye göre tahmin edilen değişken kategorilerine ait ortalama marjinal etkilerin ağırlıklı ortalamasından ilgili b_k katsayılarının farkını ifade etmektedir. Her bir kategorinin ağırlığının w_k (toplam istihdam içindeki ağırlığı) olarak ifade edildiği durumda da $w = [w_1 \ w_2 \ w_3 \ \dots \ w_k]'$ ağırlık vektörü olarak tanımlanabilecektir. $i = [(1 \ 1 \ 1 \ \dots \ 1)']$ şeklinde oluşturulacak bir i vektörü ile ağırlık vektörü arasında $w'i = 1$ bağlantısının olduğu kolayca görülebilir. Aynı zamanda dikkat edilirse normalize edilmiş b_k^* değerleri ile ağırlık vektörü arasında da $w'b^* = 0$ ilişkisinin olduğu ortaya çıkmaktadır.

Yukarıda ifade edilen dönüşüm işlemi aşağıda yer alan lineer kombinasyonlarda daha açık bir şekilde görülebilmektedir:

$$b^* = [I - W]b = \begin{bmatrix} 1-w_1 & -w_2 & -w_3 & \dots & -w_k \\ -w_1 & 1-w_2 & -w_3 & \dots & -w_k \\ -w_1 & -w_2 & 1-w_3 & \dots & -w_k \\ \vdots & \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ -w_1 & -w_2 & -w_3 & \dots & 1-w_k \end{bmatrix} \begin{bmatrix} b_1 \\ b_2 \\ \vdots \\ b_{k-1} \\ 0 \end{bmatrix} \quad (14)$$

(14)'teki ifadede I , $(k \times k)$ birim matrisi göstermektedir. $W = [w \ w \ w \ \dots \ w]'$ ise her bir satırında ilgili kategorilere ait ağırlıkların yer aldığı matris olarak tanımlanabilir. Bu çerçevede spesifik bir j kategorisi ve $j = 1, \dots, k$ için ağırlıklı ortalamadan farkı gösteren normalize edilmiş bir katsayı, $b_j^* = b_j - \sum w_j b_j$ şeklinde ifade edilebilir.

Burada $\sum w_j b_j$ her bir kategorinin referans kategoriye göre tahmin edilen kayıt dışı istihdam olasılıklarına ait ortalama marjinal etkilerinin ağırlıklı toplamıdır. Benzer şekilde b^* 'ye ait varyans-kovaryans matrisi de

$$V(b^*) = [I - W]V(b)[I - W]' \quad (15)$$

ifadesi ile hesaplanabilmektedir. Bu ifadede yer alan $V(b)$ matrisi, lojistik regresyon sonuçlarından elde edilen ortalama marjinal etkilerin varyans-kovaryans matrisidir. Bu matris de

$$V(b) = \begin{bmatrix} V(b_j) & 0 \\ 0 & 0 \end{bmatrix} \quad (16)$$

şeklinde oluşturulmuştur. Uygulanan bu normalizasyon prosedürü ile elde edilen b_j^* değerleri referans kategori seçiminden bağımsızdır; yani var olan kategoriler içinden seçilecek herhangi bir referans kategoriye göre elde edilen tahmin katsayılarına (ortalama marjinal etkilere) bu normalizasyon metodunun uygulanması durumunda elde edilecek b_j^* değerleri aynı olacaktır. Seçilen referans kategoriye ait ortalama marjinal etkilerin standart hatası da yine diğer standart hataların hesaplanma yöntemiyle aynı şekilde elde edilmektedir. Normalize edilmiş bu katsayıların (ağırlıklı) standart sapması

$$\hat{\sigma}_{b^*} = \sqrt{E[w' C(b^* - Wb^*)(b^* - Wb^*)]} \quad (17)$$

ifadesi ile hesaplanabilmektedir. Bu ifadedeki $C(\cdot)$, b_j^* değerlerinden oluşan sütun vektörünü köşegeninde b_j^* değerlerini içeren bir kare matrise dönüştüren matris operatörünü ifade etmektedir. b_j^* ile ifade edilen normalize edilmiş olan bu kayıt dışılık farklılıkları bir bireyin aynı gözlemlenebilir özelliklere sahip, tüm kategorilerdeki (sektör, bölge vb.) ortalama⁵⁰ işçiye göre belli bir kategoride kayıt dışı çalışma olasılığındaki yüzde puan farkı olarak ifade edilebilmektedir (Goldberg ve Pavcnik, 2003:483).

Bu yöntem çerçevesinde bir önceki bölümde kayıt dışı istihdam olasılıklarının ortalama marjinal etkileri verilmiş olan NACE Rev.2'ye göre sınıflandırılmış 20 ana

⁵⁰ Tüm kategorilerin (bölge veya sektör) ağırlıklandırılmış ortalamasını temsil eden bu değer, çalışma kapsamında ülke ortalaması olarak ifade edilmektedir.

faaliyet alanının ve İBBS2 düzeyinde 26 bölgenin ülke ortalamasına göre hesaplanan kayıt dışı istihdam olasılıklarına ilişkin farklar (normalize edilmiş kayıt dışılık farklılıkları) ve ilgili standart hatalar hesaplanmış olup elde edilen sonuçlar bir sonraki bölümde ayrı ayrı ele alınmıştır.

2.2. Normalize Edilmiş Sektörel Kayıt Dışılık Farklılıkları

Türkiye’de 2006-2019 döneminde aynı gözlemlenebilir özelliklere sahip, tüm sektörlerin ortalamasında (sektörlerin ağırlıklı ortalamasını ifade eden bir varsayımsal sektörde) çalışan bir işçiye göre belli bir sektörde faaliyet gösteren bir bireyin kayıt dışı çalışma olasılığındaki yüzde puan farklarına ilişkin değerlerin yer aldığı Tablo 10’daki değerler, sektörler arası kayıt dışı istihdam olasılıkları bağlamında önemli farklılıkların mevcut olduğunu ortaya koymaktadır. Bu durum bireylerin sosyodemografik nitelikleri, işyeri ve çalışma durumlarına ilişkin özellikler ile bölgesel faktörlerin sabit kabul edildiği bir durumda dahi sektör spesifik etkilerden kaynaklı olarak bireylerin kayıt dışı çalışma olasılıklarının önemli ölçüde farklılaşabildiğini göstermektedir (Bkz. Şekil 14).

Normalize edilmiş sektörel kayıt dışılık farklılıkları özellikle tarım, inşaat ve kültür hizmetleri sektörleri ile hane halklarının işveren olarak faaliyetlerinde kayıt dışı istihdam olasılığının ülke ortalamasına göre belirgin bir şekilde yüksek olduğunu ortaya koyarken madencilik, elektrik, toptan ve perakende, bilgi ve iletişim sektörleri ile finans, mesleki faaliyetler, idari hizmetler, kamu hizmetleri ile eğitim sektörlerinde de dönem boyunca kayıtlı istihdam olasılığının genel olarak daha yüksek düzeylere sahip olduğunu göstermektedir.⁵¹ İmalat sanayi, ulaştırma, gayrimenkul sektörleri yanında sosyal hizmetler ile diğer faaliyetlerde (üye olunan kuruluşların faaliyetleri, kişisel ve ev eşyalarının bakım ve onarımı, vb.) istihdam edilen bireylerin kayıt dışı istihdam olasılığı ise ülke ortalamasına kıyasla istatistiksel olarak kayıtlılık veya kayıt dışılık olasılığı bağlamında genel olarak farklılaşabilen sektörler olarak ortaya çıkmaktadır.

⁵¹ Özellikle tarım ve inşaat yüksek kayıt dışı istihdam olasılıklarına ilişkin bu bulgular, Reis vd. (2009), Fidan ve Genç (2013), Çiçek ve Arlı (2021) ve Bağır vd. (2021) tarafından yürütülen ampirik çalışmalarda ortaya konulan sonuçlarla da doğrudan örtüşmektedir. Bununla birlikte Türkiye özelinde çoğunlukla alt sektörler bazında yapılan benzer çalışmaların oldukça az sayıda olması, sektörel anlamda daha geniş bir kıyaslamayı oldukça kısıtlı hale getirmektedir. Diğer taraftan alt sektörlerdeki kayıt dışılığın incelendiği az sayıdaki çalışmadan biri olan ve Salem vd. (2011) tarafından ortaya konulan çalışma sonuçlarıyla tez kapsamında elde edilen bulguların büyük ölçüde paralellik arz ettiği söylenebilir. Nitekim 2000-2006 dönemine odaklanan, otel ve restoran hizmetlerinin referans kategori olarak alındığı ilgili çalışmada elektrik, gaz ve su üretimi ve temini ile sosyal ve bireysel hizmet faaliyetlerinde istihdam edilen bireylerin kayıt dışı istihdam olasılıklarının daha az olduğu ortaya konulmaktadır. Bu durum elektrik, gaz ve su üretimi için tez sonuçlarıyla uyumlu iken otel ve restoran hizmetleri ile sosyal ve bireysel hizmet faaliyetleri özelinde ortaya konulan farklılıkların da dönem ortasına kadar tez kapsamında elde edilen bulgularla örtüştüğü görülmektedir.

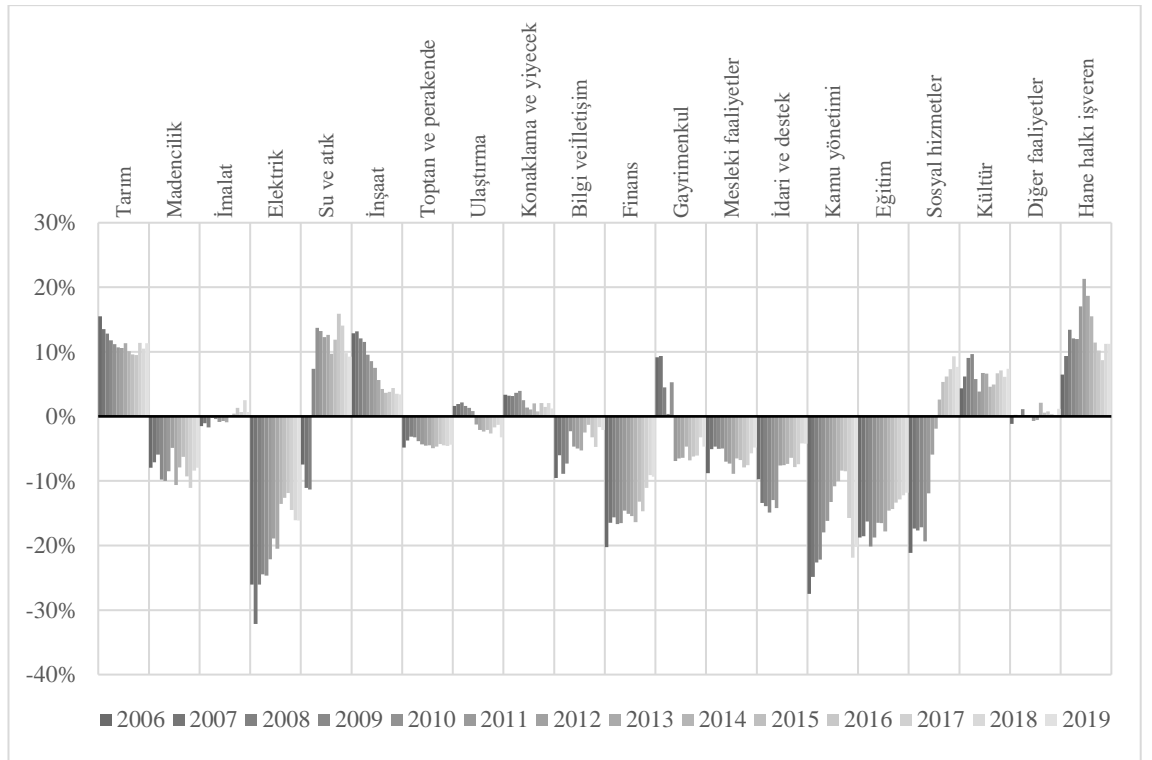
Tablo 10. Normalize edilmiş sektörel kayıt dışılık farklılıkları

Değişken	2006		2007		2008		2009		2010		2011		2012	
	b*	Std. Hata	b*	Std. Hata	b*	Std. Hata	b*	Std. Hata	b*	Std. Hata	b*	Std. Hata	b*	Std. Hata
Sektör														
Tarım	0.155***	(0.003)	0.135***	(0.004)	0.128***	(0.004)	0.118***	(0.004)	0.112***	(0.003)	0.107***	(0.003)	0.106***	(0.003)
Madencilik	-0.079***	(0.016)	-0.071***	(0.019)	-0.059***	(0.019)	-0.098***	(0.021)	-0.100***	(0.020)	-0.085***	(0.018)	-0.049***	(0.018)
İmalat	-0.015***	(0.003)	-0.011***	(0.003)	-0.017***	(0.003)	-0.002	(0.003)	-0.004	(0.003)	-0.009***	(0.003)	-0.007***	(0.003)
Elektrik	-0.260***	(0.030)	-0.322***	(0.025)	-0.260***	(0.027)	-0.245***	(0.035)	-0.246***	(0.034)	-0.221***	(0.028)	-0.189***	(0.027)
Su&Atık	-0.074***	(0.021)	-0.111***	(0.026)	-0.113***	(0.026)	0.074***	(0.020)	0.137***	(0.014)	0.132***	(0.012)	0.123***	(0.012)
İnşaat	0.129***	(0.005)	0.132***	(0.005)	0.121***	(0.005)	0.115***	(0.004)	0.096***	(0.004)	0.086***	(0.004)	0.075***	(0.004)
Toptan&Perak.	-0.048***	(0.003)	-0.038***	(0.003)	-0.031***	(0.003)	-0.032***	(0.003)	-0.038***	(0.003)	-0.043***	(0.002)	-0.045***	(0.002)
Ulaştırma	0.016***	(0.005)	0.019***	(0.005)	0.022***	(0.005)	0.016***	(0.005)	0.013***	(0.005)	0.008*	(0.005)	-0.013***	(0.005)
Konak.&Yiyecek	0.034***	(0.005)	0.032***	(0.005)	0.032***	(0.005)	0.037***	(0.005)	0.040***	(0.005)	0.025***	(0.004)	0.014***	(0.004)
Bilgi&İletişim	-0.095***	(0.017)	-0.060***	(0.017)	-0.089***	(0.015)	-0.073***	(0.016)	-0.023*	(0.012)	-0.047***	(0.013)	-0.050***	(0.013)
Finans	-0.203***	(0.015)	-0.165***	(0.013)	-0.156***	(0.013)	-0.167***	(0.014)	-0.165***	(0.015)	-0.146***	(0.015)	-0.151***	(0.014)
Gayrimenkul	0.091***	(0.027)	0.094***	(0.025)	0.045**	(0.021)	0.004	(0.020)	0.053***	(0.019)	-0.069***	(0.011)	-0.065***	(0.010)
Mesleki Faal.	-0.088***	(0.009)	-0.051***	(0.009)	-0.047***	(0.009)	-0.051***	(0.009)	-0.050***	(0.008)	-0.070***	(0.008)	-0.073***	(0.008)
İdari&Destek	-0.097***	(0.010)	-0.134***	(0.010)	-0.139***	(0.009)	-0.149***	(0.008)	-0.130***	(0.007)	-0.142***	(0.007)	-0.076***	(0.005)
Kamu Yönetimi	-0.275***	(0.006)	-0.249***	(0.006)	-0.226***	(0.006)	-0.222***	(0.006)	-0.180***	(0.006)	-0.162***	(0.006)	-0.133***	(0.006)
Eğitim	-0.188***	(0.009)	-0.186***	(0.009)	-0.163***	(0.008)	-0.202***	(0.009)	-0.188***	(0.008)	-0.165***	(0.008)	-0.165***	(0.008)
Sosyal Hizm.	-0.211***	(0.008)	-0.174***	(0.008)	-0.177***	(0.008)	-0.172***	(0.009)	-0.194***	(0.009)	-0.119***	(0.006)	-0.059***	(0.005)
Kültür	0.043***	(0.014)	0.062***	(0.013)	0.091***	(0.014)	0.096***	(0.013)	0.058***	(0.015)	0.039**	(0.015)	0.067***	(0.016)
Diğer Faal.	-0.012**	(0.006)	0.002	(0.006)	0.001	(0.006)	0.011*	(0.006)	0.002	(0.006)	0.002	(0.006)	-0.007	(0.005)
Hane Halkı İşv.	0.065***	(0.012)	0.094***	(0.012)	0.134***	(0.013)	0.121***	(0.011)	0.120***	(0.011)	0.170***	(0.013)	0.213***	(0.017)
	2013		2014		2015		2016		2017		2018		2019	
Tarım	0.113***	(0.003)	0.101***	(0.003)	0.096***	(0.003)	0.095***	(0.003)	0.114***	(0.004)	0.105***	(0.004)	0.114***	(0.004)
Madencilik	-0.107***	(0.020)	-0.079***	(0.025)	-0.063***	(0.019)	-0.093***	(0.021)	-0.111***	(0.019)	-0.084***	(0.017)	-0.080***	(0.019)
İmalat	-0.009***	(0.003)	0.001	(0.003)	0.004	(0.003)	0.013***	(0.003)	0.007**	(0.003)	0.025***	(0.003)	0.007**	(0.003)
Elektrik	-0.205***	(0.028)	-0.136***	(0.030)	-0.126***	(0.030)	-0.119***	(0.030)	-0.145***	(0.026)	-0.161***	(0.029)	-0.161***	(0.031)
Su&Atık	0.126***	(0.012)	0.097***	(0.013)	0.119***	(0.012)	0.159***	(0.013)	0.141***	(0.013)	0.098***	(0.013)	0.093***	(0.012)
İnşaat	0.056***	(0.004)	0.043***	(0.004)	0.037***	(0.004)	0.038***	(0.004)	0.044***	(0.004)	0.035***	(0.004)	0.034***	(0.004)
Toptan&Perak.	-0.045***	(0.002)	-0.050***	(0.003)	-0.047***	(0.003)	-0.043***	(0.002)	-0.045***	(0.002)	-0.046***	(0.003)	-0.044***	(0.002)
Ulaştırma	-0.021***	(0.005)	-0.024***	(0.005)	-0.021***	(0.005)	-0.027***	(0.005)	-0.017***	(0.005)	-0.013***	(0.005)	-0.033***	(0.005)
Konak.&Yiyecek	0.011***	(0.004)	0.020***	(0.004)	0.008*	(0.004)	0.021***	(0.004)	0.014***	(0.004)	0.021***	(0.004)	0.012***	(0.004)
Bilgi&İletişim	-0.053***	(0.013)	-0.025***	(0.014)	-0.013	(0.014)	-0.032**	(0.013)	-0.047***	(0.015)	-0.016	(0.015)	-0.021	(0.014)
Finans	-0.154***	(0.014)	-0.164***	(0.013)	-0.132***	(0.015)	-0.147***	(0.013)	-0.111***	(0.014)	-0.091***	(0.015)	-0.093***	(0.013)
Gayrimenkul	-0.064***	(0.009)	-0.047***	(0.011)	-0.068***	(0.010)	-0.062***	(0.010)	-0.061***	(0.009)	-0.033***	(0.009)	-0.047***	(0.009)
Mesleki Faal.	-0.089***	(0.008)	-0.065***	(0.008)	-0.068***	(0.008)	-0.079***	(0.007)	-0.076***	(0.007)	-0.057***	(0.007)	-0.048***	(0.007)
İdari&Destek	-0.076***	(0.005)	-0.073***	(0.005)	-0.064***	(0.005)	-0.078***	(0.005)	-0.074***	(0.004)	-0.042***	(0.005)	-0.042***	(0.005)
Kamu Yönetimi	-0.108***	(0.006)	-0.100***	(0.006)	-0.084***	(0.006)	-0.085***	(0.007)	-0.158***	(0.007)	-0.219***	(0.006)	-0.202***	(0.007)
Eğitim	-0.178***	(0.007)	-0.146***	(0.007)	-0.144***	(0.008)	-0.133***	(0.007)	-0.129***	(0.007)	-0.122***	(0.007)	-0.118***	(0.007)
Sosyal Hizm.	-0.019***	(0.005)	0.026***	(0.005)	0.053***	(0.005)	0.062***	(0.005)	0.073***	(0.005)	0.093***	(0.004)	0.077***	(0.004)
Kültür	0.066***	(0.014)	0.046***	(0.015)	0.049***	(0.014)	0.067***	(0.015)	0.071***	(0.015)	0.062***	(0.013)	0.074***	(0.013)
Diğer Faal.	-0.005	(0.005)	0.021***	(0.006)	0.006	(0.006)	0.008	(0.005)	0.004	(0.006)	0.002	(0.006)	0.012**	(0.005)
Hane Halkı İşv.	0.187***	(0.014)	0.155***	(0.017)	0.114***	(0.015)	0.102***	(0.013)	0.087***	(0.012)	0.112***	(0.012)	0.112***	(0.012)

*** p<0.01, ** p<0.05, * p<0.1. NACE Rev.2 Düzey 1 faaliyet sınıflaması kullanılmıştır (Sektörlere ilişkin detaylı açıklama için bkz. EK-1).

Kayıt dışılığı belirgin bir şekilde yüksek olan sektörler arasında yer alan tarım sektöründe kayıt dışı istihdam olasılığının tüm dönem boyunca ülke ortalamasından genel olarak %10-%15 seviyelerinde daha yüksek düzeylerde gerçekleşmesi başlıca dikkat çeken bulgular arasındadır. Kayıt dışılığı yüksek olan diğer bir faaliyet alanı olan inşaat sektörü ile ülke ortalaması arasındaki kayıt dışı istihdam olasılığı farkı da tarım sektörüne benzer şekilde özellikle dönem başında oldukça yüksek iken dönem içinde bu farkın azaldığı, yaşanan bu azalışın da tarım sektörüne kıyasla daha belirgin olduğu görülmektedir.

Şekil 14. Sektörel kayıt dışılık farklılıkları

Kaynak: Normalize edilmiş sektörel kayıt dışılık farklılıkları kullanılarak hazırlanmıştır. Sol eksendeki yüzdelik değerler, normalize edilmiş kayıt dışılık farklılıklarını ifade etmektedir.

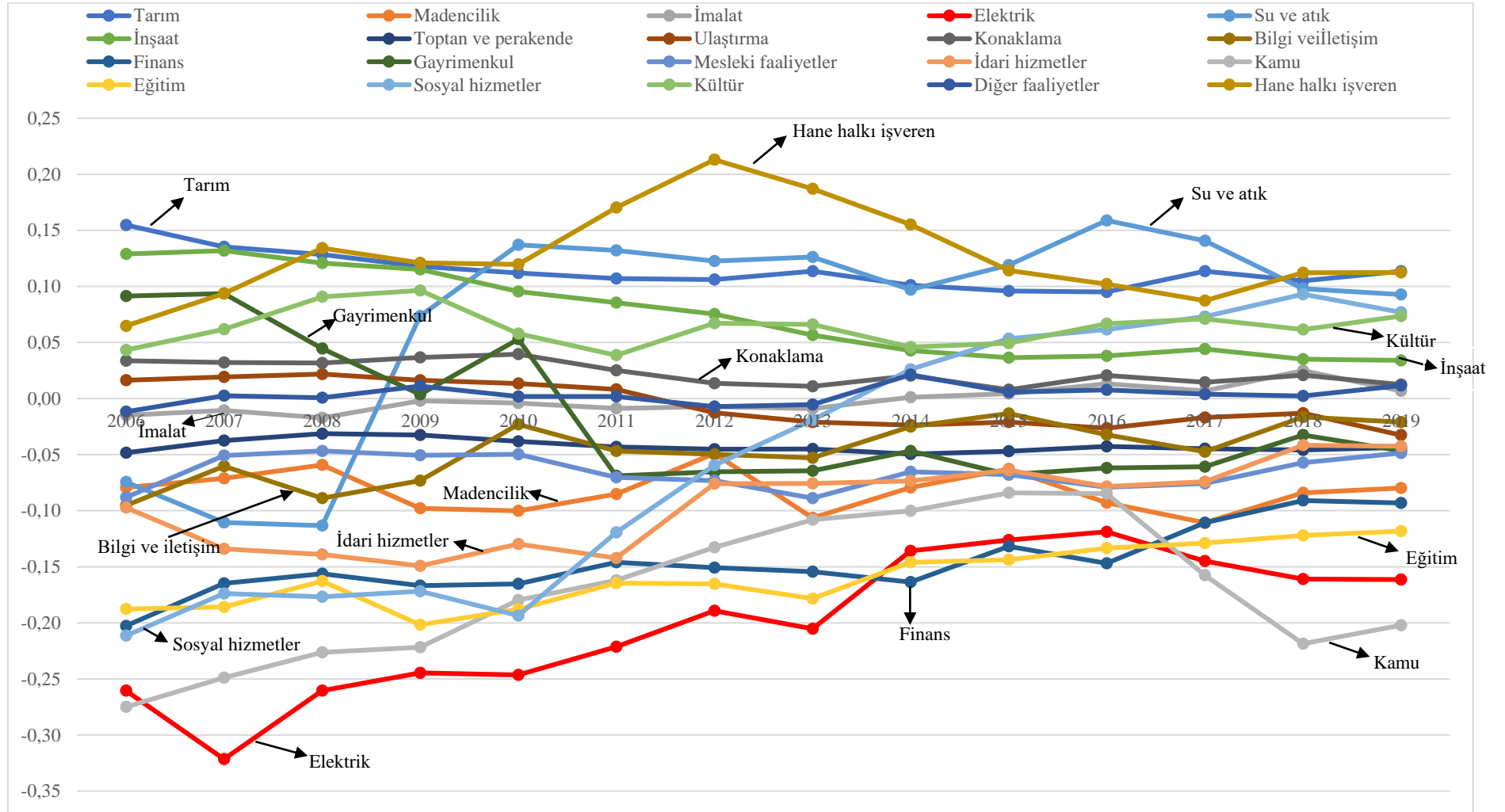
Kayıt dışı çalışma ihtimalinin genel olarak yüksek olduğu sektörlerden bir diğeri olan kültür hizmetleri ile ülke ortalaması arasındaki fark dalgalı bir seyir izlemekle birlikte bu ayrışmanın dönem ortası itibarıyla kısmen de olsa artış eğiliminde olduğu görülmektedir. Diğer taraftan kayıt dışı istihdam olasılığı yüksek olan sektörler arasında yer alan hane halkı işveren sektörü ise kayıt dışı istihdam olasılığı bağlamında ülke ortalaması ile dönem ortasına doğru önemli bir ayrışma yaşarken bu fark dönem sonuna doğru azalmaktadır. Konaklama ve yiyecek sektörü ile ülke ortalaması arasındaki kayıt dışı istihdam olasılığı farkı ise tarım, inşaat, kültür ve hane halkı işveren sektörlerine kıyasla daha düşük düzeylerde gerçekleşmektedir.

Elektrik, finans ve eğitim sektörleri ise göreceli olarak kayıtlı çalışma olasılığının yüksek olduğu başlıca sektörler olarak ortaya çıkmaktadır. Nitekim dönem başında bu sektörlerdeki kayıt dışı istihdam olasılığı ile ülke ortalaması arasındaki farklar %20 ve daha yüksek düzeylere ulaşabilmektedir (Bkz. Şekil 15). Özellikle 2007 yılında elektrik sektörü ile ülke ortalaması arasındaki kayıt dışı istihdam olasılığı farkının %32'yi aşmış olduğu görülmektedir. Elektrik sektörüne benzer şekilde kayıt dışı istihdam olasılığı ülke ortalamasına göre dönem başında oldukça düşük düzeylerde olan kamu sektöründe ise yıllar içinde yaşanan eğilim dikkat çekicidir. 2006 yılında ülke ortalamasından %27,5 daha düşük bir kayıt dışılık olasılığına sahip olan bu sektördeki ilgili fark yıllar içinde azalarak 2015-2016 yıllarında %8,5 seviyesine kadar gerilemekte, izleyen yıllarda ise tekrar artarak dönem sonunda %20'nin üzerine çıkmaktadır.

Bireylerin kayıt dışı olarak istihdam edilme olasılıklarının göreceli olarak daha düşük olduğu sektörler arasında yer alan madencilik, toptan ve perakende ticaret ile teknik, bilimsel ve mesleki hizmetleri kapsayan mesleki faaliyetler sektörlerindeki kayıt dışı istihdam olasılıklarında ülke ortalamasına kıyasla yaşanan değişimlerin ise genel olarak sınırlı bir düzeyde kaldığı görülmektedir. Bu durağanlık özellikle toptan ve perakende sektöründe daha belirgindir. Madencilik sektöründe ise dönem içinde artış ve azalışlar mevcut olmakla birlikte bir bireyin kayıt dışı çalışma olasılığının dönem başı ve dönem sonu düzeylerinin ülke ortalamasına kıyasla aynı düzeyde gerçekleştiği ortaya çıkmaktadır. Mesleki faaliyetler sektörü de bu iki sektöre benzer şekilde genel olarak durağan bir seyir izlemekte olup bu sektör ile ülke ortalaması arasındaki kayıt dışılık olasılığı farkı dönem içinde %4,7-%8,9 arasında olup nispeten sınırlı bir düzeyde değişim göstermektedir.

Kayıt dışı istihdam olasılıklarının ülke ortalamasına kıyasla genel olarak daha düşük düzeylerde gerçekleştiği idari ve destek ile bilgi ve iletişim sektörlerindeki kayıt dışılık eğilimlerinin de genel olarak birbirine benzediği görülmektedir. Dönem başında kayıt dışılık olasılığı bağlamında aynı seviyede olan ve ülke ortalaması ile aralarındaki farkın yaklaşık %10 düzeylerinde gerçekleştiği bu iki sektördeki kayıt dışı istihdam olasılıkları da zaman içinde ülke ortalamasına yaklaşmaktadır. Özellikle bilgi ve iletişim sektöründe bu durum daha belirgin olup dönem sonuna doğru bu sektör ile ülke ortalaması arasındaki kayıt dışı istihdam olasılığı farkının istatistiksel olarak ortadan kalktığı görülmektedir.

Şekil 15. Sektörel kayıt dışılık farklılıklarının eğilimi

Kaynak: Normalize edilmiş bölgesel kayıt dışılık farklılıkları kullanılarak hazırlanmıştır.

İmalat sanayi ve diğer faaliyetler sektörü ise bireylerin kayıt dışı istihdam edilme olasılığı bağlamında genel olarak ülke ortalamasına en yakın değerlere sahip sektörler konumundadır. Dikkat çeken diğer ortak bir özellik de bu iki sektördeki kayıt dışı istihdam olasılıklarının dönem içinde birçok yılda ülke ortalaması ile aynı düzeyde gerçekleşmiş olmasıdır. Bu bağlamda 2009, 2010, 2014 ve 2015 yıllarında imalat sektörü; 2006, 2009, 2014 ve 2019 yılları dışındaki tüm yıllarda ise diğer faaliyetler sektörü ile ülke ortalaması arasında kayıt dışı istihdam olasılığı bağlamında istatistiksel olarak belirgin bir farkın olmadığı ortaya çıkmaktadır.

Gayrimenkul ve ulaştırma sektörleri özelinde elde edilen bulgular ise bu sektörlerde istihdam edilen kişilerin kayıt dışı çalışma ihtimallerinin dönem başında ülke ortalamasına kıyasla daha yüksek olduğunu, zaman içinde bu olasılıkların azalarak ilgili sektörlerde bireylerin kayıtlı çalışma olasılıklarının arttığını göstermektedir. Bu durum ulaştırma sektöründe daha sınırlı bir şekilde ortaya çıkarken bireylerin kayıtlı çalışma olasılıklarındaki artış eğilimi gayrimenkul sektöründe daha belirgindir.

Kayıt dışı çalışma olasılığı bağlamında dönem içinde önemli değişimler yaşanan sektörlerden su ve atık sektörü ile sosyal hizmetler sektörleri ise gayrimenkul ve ulaştırma sektörlerinin tam tersi bir eğilime sahiptir. Nitekim su ve atık sektöründe bir bireyin kayıt dışı çalışma ihtimali dönem başında ülke ortalamasına kıyasla %7,4 daha düşük iken bu durum dönem sonunda tersine dönerek sektörde kayıt dışılık olasılığı ülke ortalamasından %9,3 daha yüksek bir seviyede gerçekleşmektedir. Benzer durum sosyal hizmetler sektöründe çok daha belirgin olup ilgili sektörde dönem başında kayıt dışı çalışma olasılığı ülke ortalamasından yaklaşık %21 daha düşük iken özellikle 2010 yılı itibarıyla bu sektörde kayıt dışı olarak istihdam edilme olasılığı artmaya başlamış, dönem sonunda ise bu sektörde kayıt dışı istihdam edilme olasılığı ülke ortalamasına kıyasla %7,7 daha yüksek bir seviyeye ulaşmıştır.

2.3. Normalize Edilmiş Bölgesel Kayıt Dışılık Farklılıkları

Tablo 11 ve Tablo 12’de yer alan normalize edilmiş olan bölgesel kayıt dışılık farklılıkları da sektörel farklılıklara benzer şekilde Türkiye’de birçok bölgenin kendi dinamiklerinden ve/veya yapısal özelliklerinden kaynaklanan nedenlerle ülke ortalamasına kıyasla ayrışma düzeyini ortaya koymaktadır.

Tablo 11. Normalize edilmiş bölgesel kayıt dışılık farklılıkları (2006-2012)

Değişken	2006		2007		2008		2009		2010		2011		2012		
	b*	Std. Hata	b*	Std. Hata	b*	Std. Hata	b*	Std. Hata	b*	Std. Hata	b*	Std. Hata	b*	Std. Hata	
Kategori															
TR10	İstanbul	0.003	(0.003)	-0.008***	(0.003)	-0.028***	(0.003)	-0.020***	(0.003)	-0.024***	(0.003)	-0.023***	(0.003)	-0.023***	(0.003)
TR21	Edirne	-0.031***	(0.006)	-0.042***	(0.007)	-0.025***	(0.007)	-0.026***	(0.006)	-0.028***	(0.006)	-0.020***	(0.005)	-0.027***	(0.005)
TR22	Balıkesir	-0.065***	(0.006)	-0.076***	(0.005)	-0.062***	(0.005)	-0.053***	(0.005)	-0.069***	(0.005)	-0.055***	(0.005)	-0.043***	(0.004)
TR31	İzmir	-0.031***	(0.004)	-0.039***	(0.004)	-0.048***	(0.004)	-0.035***	(0.005)	-0.044***	(0.004)	-0.022***	(0.004)	-0.017***	(0.004)
TR32	Denizli	-0.050***	(0.005)	-0.034***	(0.005)	-0.034***	(0.005)	-0.065***	(0.005)	-0.069***	(0.005)	-0.047***	(0.005)	-0.028***	(0.005)
TR33	Manisa	-0.037***	(0.004)	-0.046***	(0.004)	-0.061***	(0.004)	-0.061***	(0.005)	-0.072***	(0.005)	-0.087***	(0.004)	-0.062***	(0.004)
TR41	Bursa	-0.050***	(0.004)	-0.046***	(0.004)	-0.047***	(0.004)	-0.053***	(0.005)	-0.062***	(0.004)	-0.049***	(0.004)	-0.046***	(0.004)
TR42	Kocaeli	-0.044***	(0.005)	-0.051***	(0.005)	-0.044***	(0.005)	-0.028***	(0.005)	-0.011**	(0.004)	-0.009**	(0.004)	-0.009**	(0.004)
TR51	Ankara	-0.018***	(0.005)	-0.030***	(0.005)	-0.030***	(0.005)	-0.041***	(0.005)	-0.037***	(0.004)	-0.031***	(0.004)	-0.042***	(0.004)
TR52	Konya	-0.059***	(0.006)	-0.022***	(0.007)	0.008	(0.007)	0.007	(0.006)	0.024***	(0.004)	0.009***	(0.003)	-0.006*	(0.003)
TR61	Antalya	-0.054***	(0.005)	-0.046***	(0.005)	-0.046***	(0.005)	-0.056***	(0.005)	-0.049***	(0.005)	-0.050***	(0.005)	-0.050***	(0.005)
TR62	Adana	0.053***	(0.005)	0.053***	(0.005)	0.060***	(0.005)	0.045***	(0.005)	0.038***	(0.004)	0.067***	(0.004)	0.056***	(0.004)
TR63	Hatay	0.037***	(0.006)	0.044***	(0.006)	0.047***	(0.006)	0.065***	(0.006)	0.090***	(0.005)	0.089***	(0.006)	0.065***	(0.005)
TR71	Nevşehir	-0.027***	(0.007)	-0.037***	(0.009)	-0.033***	(0.013)	-0.020**	(0.009)	-0.014*	(0.007)	-0.024***	(0.005)	-0.017***	(0.006)
TR72	Kayseri	-0.040***	(0.007)	-0.034***	(0.007)	-0.029***	(0.007)	-0.001	(0.009)	0.012*	(0.007)	-0.012*	(0.006)	-0.016**	(0.006)
TR81	Zonguldak	-0.004	(0.006)	-0.005	(0.006)	0.018***	(0.006)	0.010	(0.006)	-0.017**	(0.007)	-0.021***	(0.008)	-0.017**	(0.007)
TR82	Kastamonu	-0.122***	(0.008)	-0.098***	(0.008)	-0.033***	(0.007)	0.033***	(0.008)	0.032***	(0.008)	0.026***	(0.008)	0.016**	(0.007)
TR83	Samsun	0.005	(0.005)	0.012***	(0.004)	0.004	(0.005)	0.005	(0.005)	-0.016***	(0.005)	-0.057***	(0.005)	-0.054***	(0.005)
TR90	Trabzon	0.011**	(0.005)	0.033***	(0.005)	0.046***	(0.005)	0.055***	(0.005)	0.041***	(0.004)	0.034***	(0.004)	0.048***	(0.004)
TRA1	Erzurum	0.056***	(0.007)	0.051***	(0.007)	0.049***	(0.007)	0.010	(0.008)	0.044***	(0.006)	0.007	(0.006)	0.009	(0.006)
TRA2	Kars	0.131***	(0.008)	0.136***	(0.009)	0.137***	(0.010)	0.130***	(0.010)	0.110***	(0.009)	0.091***	(0.008)	0.092***	(0.008)
TRB1	Malatya	0.062***	(0.008)	0.054***	(0.007)	0.026***	(0.007)	0.027***	(0.007)	0.038***	(0.008)	0.038***	(0.008)	0.051***	(0.008)
TRB2	Van	0.161***	(0.008)	0.164***	(0.008)	0.172***	(0.008)	0.142***	(0.008)	0.200***	(0.009)	0.221***	(0.009)	0.197***	(0.010)
TRC1	Gaziantep	0.117***	(0.007)	0.132***	(0.007)	0.128***	(0.007)	0.093***	(0.007)	0.105***	(0.006)	0.090***	(0.006)	0.080***	(0.006)
TRC2	Diyarbakır	0.200***	(0.006)	0.216***	(0.007)	0.225***	(0.007)	0.175***	(0.007)	0.164***	(0.007)	0.141***	(0.007)	0.159***	(0.007)
TRC3	Siirt	0.156***	(0.007)	0.178***	(0.008)	0.197***	(0.009)	0.171***	(0.009)	0.139***	(0.009)	0.157***	(0.009)	0.175***	(0.008)

*** p<0.01, ** p<0.05, * p<0.1. Bölge değişkeni için İBBS Düzey 2 sınıflaması kullanılmıştır. Kategoride belirtilen iller sınıflama sisteminde yer alan bölgelerin ilk ilini ifade etmektedir (Detaylı bilgi için bkz. EK-1).

Tablo 12. Normalize edilmiş bölgesel kayıt dışılık farklılıkları (2013-2019)

Değişken	Bölge	Kategori	2013		2014		2015		2016		2017		2018		2019	
			<i>b</i> *	Std. Hata	<i>b</i> *	Std. Hata	<i>b</i> *	Std. Hata	<i>b</i> *	Std. Hata	<i>b</i> *	Std. Hata	<i>b</i> *	Std. Hata	<i>b</i> *	Std. Hata
TR10	İstanbul		-0.028***	(0.003)	-0.021***	(0.003)	-0.015***	(0.003)	-0.015***	(0.003)	-0.010***	(0.003)	-0.012***	(0.003)	-0.006**	(0.003)
TR21	Edirne		-0.038***	(0.005)	-0.040***	(0.005)	-0.036***	(0.004)	-0.010**	(0.004)	0.001	(0.005)	0.010**	(0.005)	-0.010**	(0.004)
TR22	Balıkesir		-0.032***	(0.004)	-0.026***	(0.005)	-0.032***	(0.005)	-0.022***	(0.005)	-0.023***	(0.005)	-0.025***	(0.005)	-0.033***	(0.005)
TR31	İzmir		-0.017***	(0.003)	-0.022***	(0.004)	-0.044***	(0.004)	-0.030***	(0.004)	-0.036***	(0.004)	-0.028***	(0.004)	-0.031***	(0.004)
TR32	Denizli		-0.040***	(0.004)	-0.048***	(0.005)	-0.043***	(0.004)	-0.048***	(0.005)	-0.048***	(0.005)	-0.052***	(0.004)	-0.041***	(0.004)
TR33	Manisa		-0.038***	(0.004)	-0.035***	(0.004)	-0.024***	(0.004)	-0.011**	(0.006)	-0.019***	(0.004)	0.011**	(0.004)	0.002	(0.004)
TR41	Bursa		-0.042***	(0.004)	-0.053***	(0.005)	-0.051***	(0.005)	-0.050***	(0.005)	-0.032***	(0.005)	-0.035***	(0.005)	-0.018***	(0.004)
TR42	Kocaeli		-0.015***	(0.004)	0.001	(0.004)	-0.008**	(0.004)	-0.019***	(0.005)	-0.011**	(0.004)	-0.005	(0.004)	-0.026***	(0.004)
TR51	Ankara		-0.042***	(0.004)	-0.030***	(0.004)	-0.019***	(0.004)	-0.022***	(0.004)	-0.019***	(0.004)	-0.029***	(0.004)	-0.022***	(0.004)
TR52	Konya		0.003	(0.003)	0.005	(0.005)	0.016***	(0.004)	0.020***	(0.004)	0.002	(0.004)	0.006	(0.004)	-0.006	(0.004)
TR61	Antalya		-0.052***	(0.005)	-0.055***	(0.004)	-0.064***	(0.004)	-0.044***	(0.004)	-0.025***	(0.004)	-0.038***	(0.005)	-0.052***	(0.004)
TR62	Adana		0.055***	(0.004)	0.089***	(0.005)	0.068***	(0.005)	0.064***	(0.005)	0.043***	(0.005)	0.052***	(0.005)	0.033***	(0.005)
TR63	Hatay		0.061***	(0.005)	0.040***	(0.006)	0.028***	(0.006)	0.046***	(0.005)	0.031***	(0.006)	0.046***	(0.006)	0.045***	(0.005)
TR71	Nevşehir		-0.011*	(0.005)	-0.044***	(0.006)	-0.036***	(0.005)	-0.043***	(0.005)	-0.019***	(0.005)	-0.045***	(0.005)	-0.041***	(0.005)
TR72	Kayseri		-0.038***	(0.006)	-0.045***	(0.006)	-0.049***	(0.006)	-0.070***	(0.005)	-0.070***	(0.006)	-0.055***	(0.007)	-0.047***	(0.006)
TR81	Zonguldak		0.024***	(0.007)	0.020***	(0.006)	0.026***	(0.007)	0.021***	(0.007)	0.017**	(0.008)	0.016**	(0.008)	0.021***	(0.006)
TR82	Kastamonu		0.011	(0.008)	-0.016**	(0.007)	-0.024***	(0.005)	-0.006	(0.005)	0.008	(0.006)	-0.008	(0.006)	0.011*	(0.006)
TR83	Samsun		-0.038***	(0.005)	-0.022***	(0.005)	-0.016***	(0.006)	-0.032***	(0.005)	-0.043***	(0.005)	-0.044***	(0.006)	0.015***	(0.005)
TR90	Trabzon		0.051***	(0.004)	0.047***	(0.005)	0.053***	(0.004)	0.043***	(0.004)	0.026***	(0.004)	0.040***	(0.004)	0.033***	(0.005)
TRA1	Erzurum		0.003	(0.006)	0.004	(0.007)	-0.037***	(0.006)	-0.019***	(0.007)	0.011*	(0.007)	0.016**	(0.007)	-0.025***	(0.007)
TRA2	Kars		0.104***	(0.008)	0.065***	(0.008)	0.087***	(0.007)	0.075***	(0.007)	0.061***	(0.008)	0.055***	(0.009)	0.024***	(0.009)
TRB1	Malatya		0.060***	(0.008)	0.065***	(0.007)	0.066***	(0.008)	0.042***	(0.007)	0.037***	(0.006)	0.027***	(0.007)	0.039***	(0.006)
TRB2	Van		0.186***	(0.008)	0.158***	(0.009)	0.153***	(0.009)	0.143***	(0.008)	0.105***	(0.009)	0.067***	(0.007)	0.079***	(0.007)
TRC1	Gaziantep		0.064***	(0.006)	0.037***	(0.007)	0.029***	(0.006)	0.048***	(0.006)	0.067***	(0.006)	0.071***	(0.006)	0.059***	(0.006)
TRC2	Diyarbakır		0.145***	(0.007)	0.159***	(0.008)	0.155***	(0.008)	0.147***	(0.007)	0.140***	(0.007)	0.143***	(0.008)	0.110***	(0.007)
TRC3	Siirt		0.173***	(0.009)	0.145***	(0.010)	0.157***	(0.011)	0.113***	(0.011)	0.075***	(0.009)	0.078***	(0.009)	0.104***	(0.009)

*** $p < 0.01$, ** $p < 0.05$, * $p < 0.1$. Bölge değişkeni için İBBS Düzey 2 sınıflaması kullanılmıştır. Kategoride belirtilen iller sınıflama sisteminde yer alan bölgelerin ilk ilini ifade etmektedir (Detaylı bilgi için bkz. EK-1).

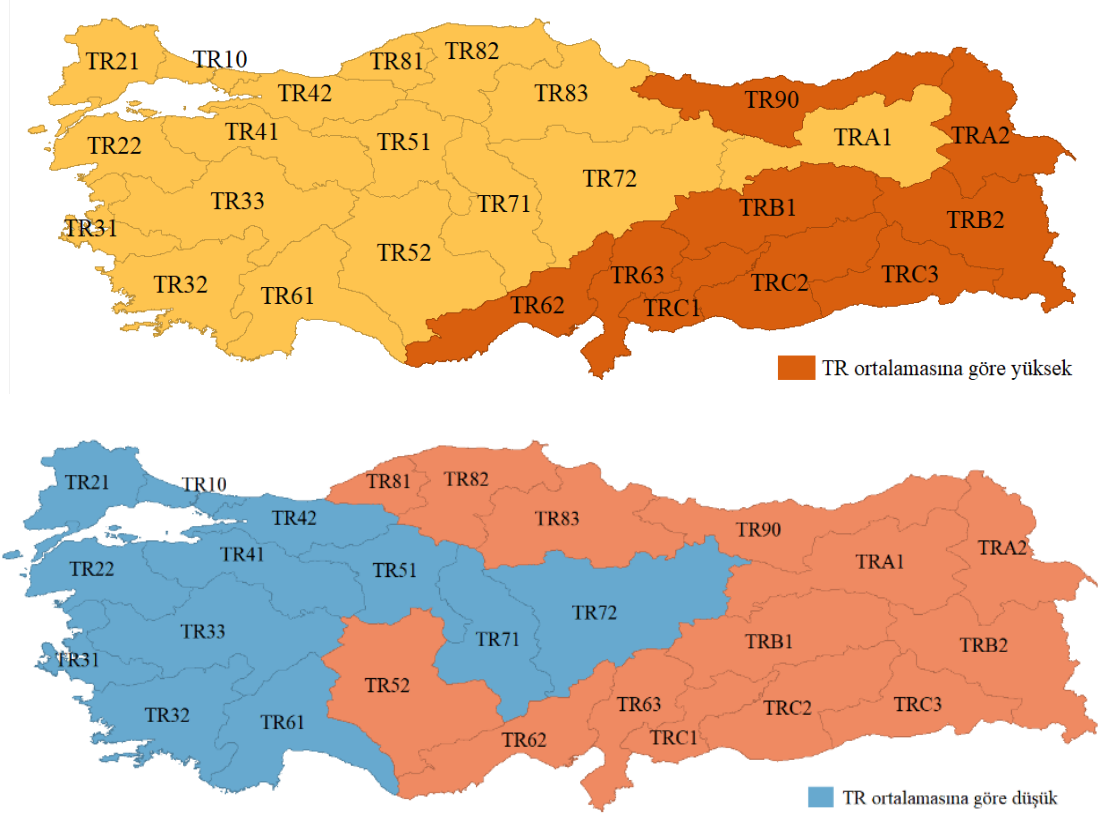
Elde edilen bulgular yine sektörel kayıt dışılık farklılıklarında olduğu gibi bazı bölgelerde kayıt dışı istihdam olasılıklarının sürekli olarak daha yüksek olduğunu, bazı bölgelerde ise ilgili kayıt dışılık düzeyinin incelenen dönem boyunca ülke ortalamasından daha düşük düzeyde gerçekleştiğini göstermektedir. Bununla birlikte bazı bölgelerde de kayıt dışı istihdam olasılıklarında mevcut olan bu farklılıklar dönem içinde artış ve azalışlar yaşarken belli başlı bölgeler ile ülke ortalaması arasındaki ayrışmanın bazı yıllarda istatistiksel olarak ortadan kalkması da dikkat çeken bulgular arasında yer almaktadır.

Şekil 16 ve Şekil 17'den daha net bir şekilde görüleceği üzere Türkiye'nin genel olarak güneydoğu, doğu ve kuzeydoğu kesimlerinde yer alan bölgelerde kayıt dışı istihdam olasılığının göreceli olarak yüksek olması; bununla birlikte özellikle ülkenin batı, kuzeybatı ve güneybatı kesimleri ile orta bölümlerinde yer alan bazı bölgelerde de istihdamın kayıt dışı çalışma olasılığının tüm yıllarda veya dönem içindeki yılların çoğunda ülke ortalamasının altında yer alması dikkat çeken bulgular arasındadır.⁵² Aynı zamanda TR52, TR81, TR82, TR83 ile TRA1 bölgeleri ise kayıt dışı istihdam olasılığı bağlamında ülke ortalamasına kıyasla dönem içinde belirgin değişimler yaşayan başlıca bölgeler olarak ortaya çıkmaktadır. Nitekim bu bölgelerde kayıt dışılık olasılığı ülke ortalamasına kıyasla bazı yıllarda yüksek iken belli dönemlerde düşük gerçekleşmekte, bazı yıllarda da ülke ortalaması ile aynı düzeylere sahip olmaktadır.

Dönem boyunca ülke ortalamasına kıyasla kayıt dışı istihdam olasılığının en yüksek olduğu bölgeler arasında yer alan TRA2, TRB2, TRC1, TRC2 ve TRC3 bölgelerinde 2006-2019 döneminin özellikle ilk yıllarında bu farklılıkların dönem geneline göre çok daha yüksek seviyelerde olduğu, zaman içinde ise bu bölgelerdeki kayıt dışı istihdam olasılıklarının azalarak genel olarak ülke ortalamasına yaklaştığı görülmektedir. Örneğin 2006-2008 döneminde TRC2 bölgesindeki bir bireyin kayıt dışı çalışma olasılığı ülke ortalamasına kıyasla %20 ve daha yüksek düzeylerde iken bu fark 2019 yılında %11'e kadar gerilemektedir. Benzer şekilde kayıt dışı istihdam olasılığı belirgin bir şekilde ülke ortalamasından yüksek değerlere sahip olan TRA2, TRB2, TRC1 ve TRC3 bölgeleri ile ülke ortalaması arasındaki kayıt dışı istihdam olasılığı farklılıkların da dönem içinde azaldığı görülmektedir.

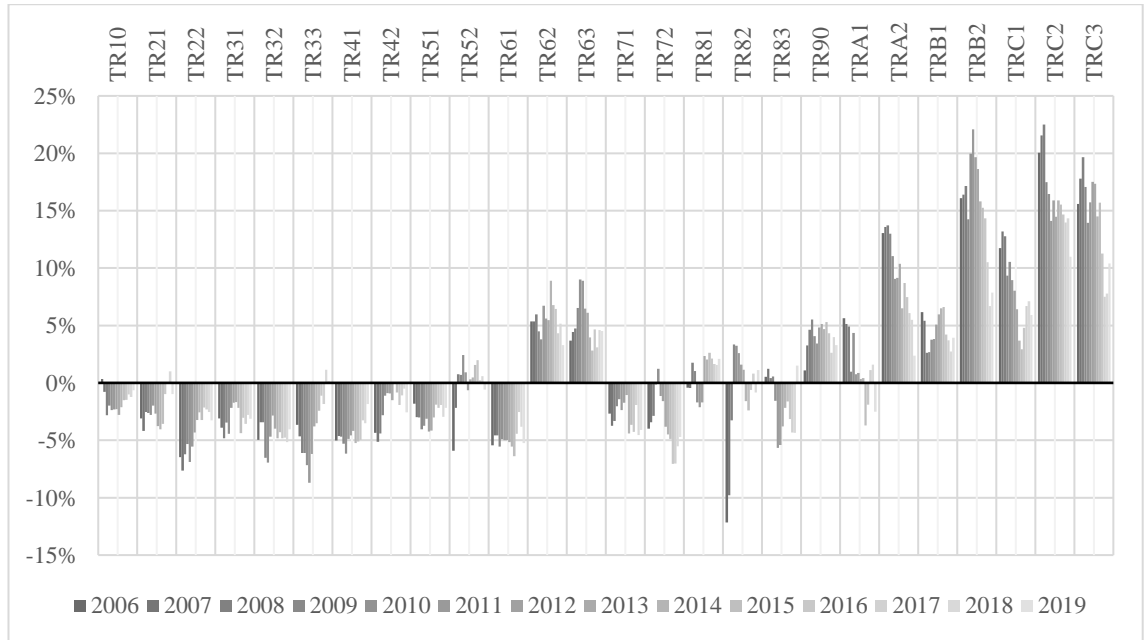
⁵² Kayıt dışı istihdam olasılıklarında ortaya çıkan bölgesel farklılıklara ilişkin elde edilen bu sonuçlar, ilgili alanda Türkiye özelinde yapılan birçok çalışma sonucu ile de örtüşmektedir (Bkz. Fidan ve Genç, 2013; İner, 2019 ve Bağır vd., 2021).

Şekil 16. Kayıt dışılığı yüksek ve düşük bölgeler (2006-2019)

Kaynak: Normalize edilmiş bölgesel kayıt dışılık farklılıkları kullanılarak hazırlanmıştır.

Şekil 17. Bölgesel kayıt dışılık farklılıkları

Kaynak: Normalize edilmiş bölgesel kayıt dışılık farklılıkları kullanılarak hazırlanmıştır. Sol eksendeki yüzdelik değerler, normalize edilmiş kayıt dışılık farklılıklarını ifade etmektedir.

Kayıt dışı çalışma bağlamında tüm yıllar itibarıyla ülke ortalamasından daha yüksek olasılık değerlerine sahip olan diğer bölgeler arasında yer alan TRB1, TR62,

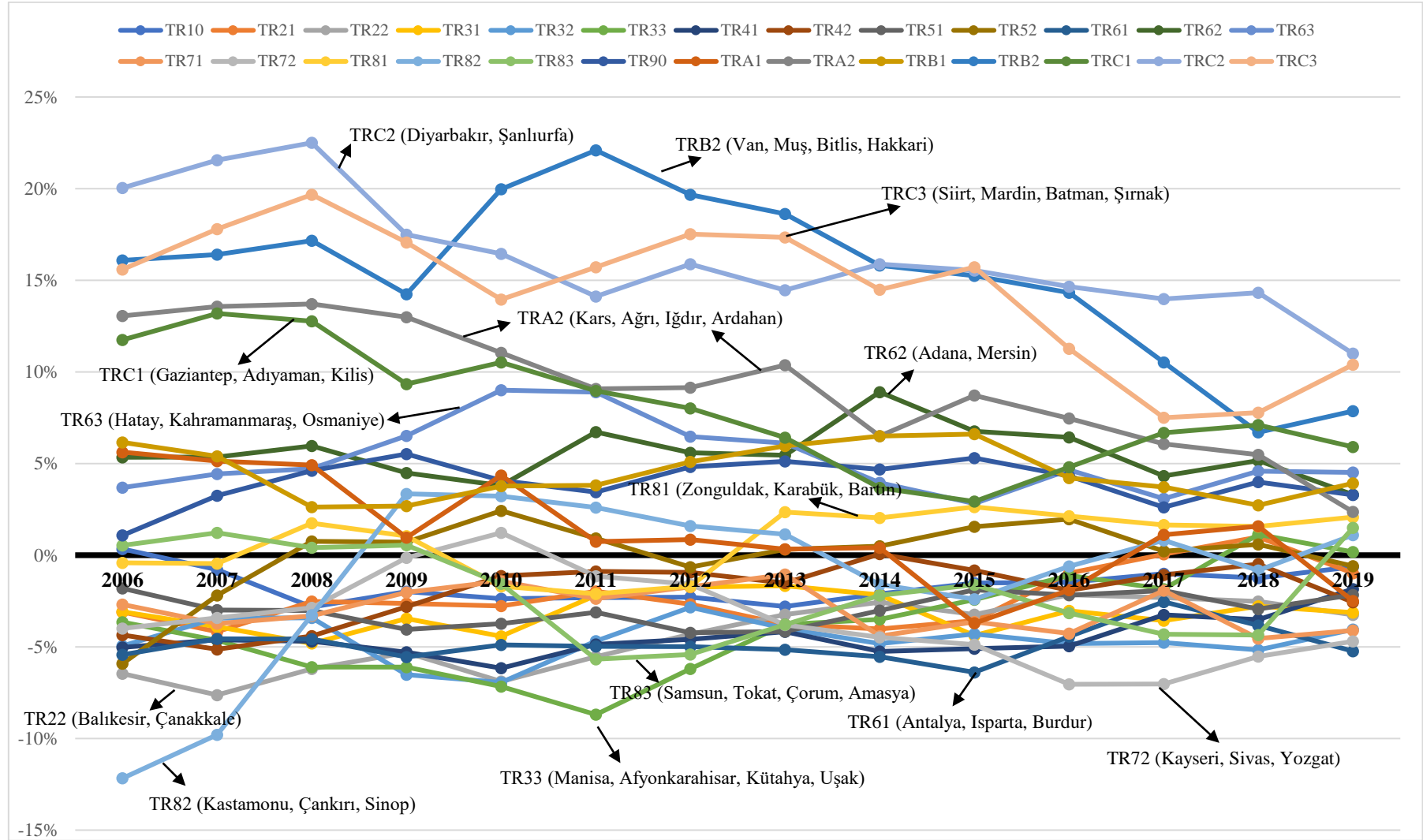
TR63 ve TR90 bölgeleri, dönem içinde bazı yıllarda önemli düzeyde artış ve azalışlar yaşamakla birlikte ülke ortalamasına kıyasla dönem başı ve sonundaki farklılıkların nispeten az olduğu bölgeler olarak dikkat çekmektedir. Türkiye'nin kuzeydoğusunda yer alan TR90 bölgesi de kayıt dışılık bağlamında ortalamaya kıyasla nispeten daha yüksek değerlere sahip bir diğer bölge olmakla birlikte ülke ortalaması ile arasındaki bu farkın dönem boyunca %6'yı geçmemiş olduğu görülmektedir.

TR22, TR31, TR32, TR41, TR51 ve TR61 bölgeleri ise tüm dönem boyunca ülke ortalamasına kıyasla kayıt dışı istihdam olasılığının düşük olduğu bölgeler olarak göze çarpmaktadır. Benzer şekilde TR10, TR21, TR33 ve TR42 bölgeleri de istisnai birkaç yıl dışında genel ortalama kıyasla bireylerin kayıtlı çalışma olasılıklarının daha yüksek olduğu bölgelerdir. Ülkemizin önemli sanayi merkezleri arasında yer alan TR41 ve TR42 bölgeleri ile TR21, TR22 ve TR33 bölgelerinde dönem başında genel olarak ülke ortalamasına kıyasla kayıt dışı istihdam olasılığı daha yüksek iken bu farklılığın dönem sonuna doğru azalması dikkat çeken bulgular arasındadır.

Tek ilden oluşan TR10, TR31 ve TR51 bölgeleri de genel olarak ülke ortalamasına kıyasla kayıtlı çalışma olasılığının yüksek olduğu bölgeler arasındadır. Tek istisna 2006 yılında TR10 bölgesine ait olup bu yıl özelinde İstanbul ile ülke ortalaması arasında kayıt dışı istihdam olasılığı bağlamında istatistiksel bir farkın olmadığı ortaya çıkmaktadır. Ayrıca çalışan nüfusun önemli bir bölümünü barındırması sebebiyle özellikle İstanbul bölgesi ile ülke ortalaması arasındaki kayıt dışılık farklılıkların genel olarak oldukça az olduğu görülmektedir. Ankara ve İzmir bölgelerinde de dönem içinde ülke ortalamasına kıyasla kayıt dışılık olasılığı farklılıkları açısından belli dalgalanmalar yaşanmakla birlikte dönem sonuna doğru bu farklılıklar dönem başındaki değerlerine yakın seviyelerde gerçekleşmektedir.

Türkiye'nin orta bölümünde konumlanmış olan TR71 ve TR72 bölgeleri de ülke geneline kıyasla çoğunlukla düşük kayıt dışılık olasılığı düzeylerine sahip bölgeler arasında yer alırken bu iki bölgenin kayıt dışılık olasılıklarının da (2017 yılındaki ayrışma dışında) dönem genelinde benzer bir eğilime sahip olduğu görülmektedir. Dönem başında ülke ortalamasına kıyasla kayıt dışı istihdam olasılığı daha düşük olan TR52 ve TR82 bölgeleri ise özellikle 2008-2009 yılları itibarıyla ilgili olasılık değerleri bağlamında ülke ortalamasına yakın değerlere sahip bölgeler olarak dikkat çekmektedir.

Şekil 18. Bölgesel kayıt dışılık farklılıklarının eğilimi

Kaynak: Normalize edilmiş bölgesel kayıt dışılık farklılıkları kullanılarak hazırlanmıştır.

Türkiye'nin kuzey ve kuzeydoğu kesimlerinde yer alan TRA1, TR81 ve TR83 bölgeleri ise yıllar içinde kayıt dışılığı ülke ortalamasına göre değişiklik gösteren bölgelerdendir. TR81 ve TR83 bölgeleri 2006-2009 yılları arasında kayıt dışı istihdam olasılıkları açısından ülke ortalaması ile benzer değerlere sahipken 2010 yılı itibarıyla bu bölgelerdeki kayıt dışı istihdam olasılıkları hem birbirinden hem de ülke ortalamasıyla ayrılmaktadır. Dönem sonunda ise bu iki bölgenin kayıt dışılık olasılıkları birbirine yakın düzeylerde gerçekleşirken kısmen de olsa ülke ortalamasından daha yüksek değerlere sahiptir.

2.4. Sektörel ve Bölgesel Yakınsama

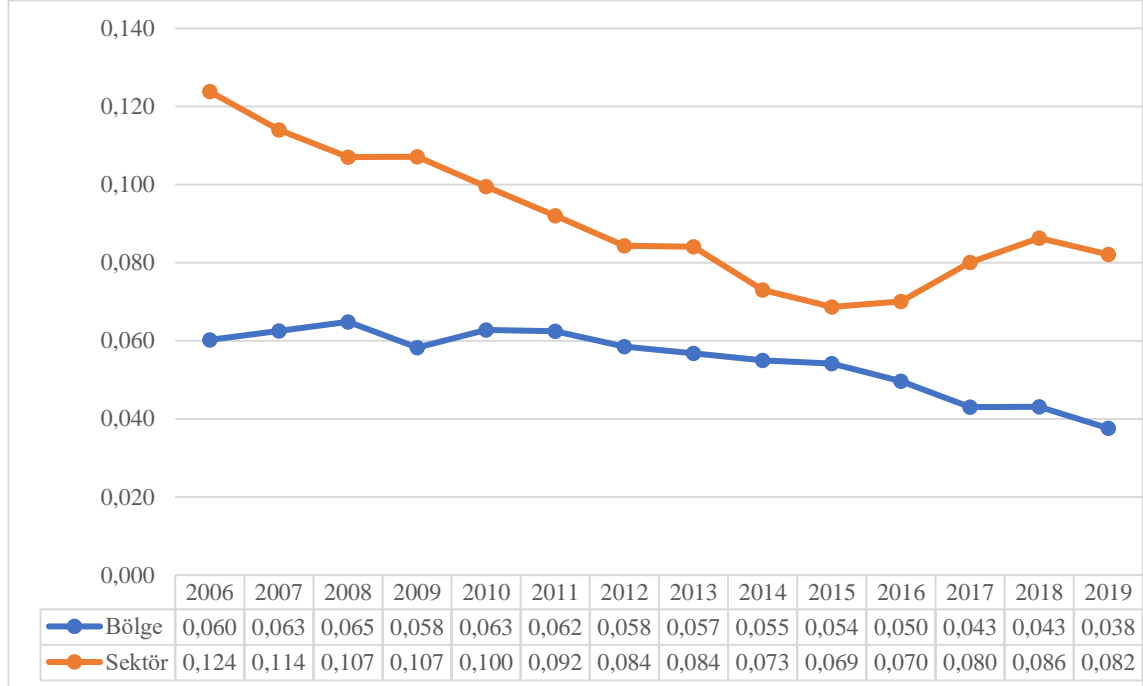
Haisken-DeNew ve Schmidt (1997) tarafından önerilen normalizasyon yöntemiyle elde edilen sonuçların öne çıkan avantajı iyi tanımlanmış yani ağırlıklı ortalamadan farklar şeklinde hesaplanan katsayıların ve bunlara ilişkin standart hataların zaman içinde ortalama değere kıyasla aralarındaki ilişkinin ortaya konulmasına imkân vermesidir. Bu çerçevede ilgili yöntem, tez kapsamında incelenen sektörel ve bölgesel farklılıkların zaman içindeki değişimlerinin analiz edilmesine olanak sağlarken aynı zamanda bu farklılıkların ülke ortalamasına yakınsama (veya ıraksama) eğilimlerinin de ortaya konulmasına olanak sağlaması açısından oldukça kullanışlı bir niteliğe sahiptir.

Nitekim eşitlik (17)'de ifade edilen normalize edilmiş farklılıklara ilişkin katsayıların standart sapma değeri ($\hat{\sigma}_{b^*}$), bu farklılıklar arasındaki genel yayılımın bir ölçüsü niteliğinde olup (Haisken-DeNew ve Schmidt, 1997:518) olası bir yakınsamanın göstergesi olarak değerlendirilebilmektedir (Haisken-DeNew ve Schmidt, 1999:1). Bu çerçevede Şekil 19'da yer alan ve dönem içindeki her yıl özelinde ortaya konulan normalize edilmiş sektörel ve bölgesel kayıt dışılık farklılıklarına ilişkin $\hat{\sigma}_{b^*}$ değerleri, kayıt dışı istihdam olasılığı bağlamında hem sektörel hem de bölgesel bir yakınsamanın varlığını ortaya koymaktadır. Nitekim normalize edilmiş sektörel ve bölgesel kayıt dışılık farklılıklarına ilişkin genel yayılımları ifade eden bu standart sapma değerlerinin zaman içinde genel olarak azalış eğiliminde olduğu görülmektedir.

Bu durum Türkiye'de sosyodemografik özelliklerin, çalışılan iş ve işyerine ilişkin birtakım farklılıkların sabit kabul edildiği bir durumda, sadece sektörel veya bölgesel dinamiklerden kaynaklanan faktörlerin ortaya çıkardığı kayıt dışı istihdam olasılığı farklılıklarının ülke ortalamasına kıyasla genel olarak zaman içinde azaldığını

göstermektedir. Analiz edilen dönem için bölgeler arasındaki kayıt dışı istihdam olasılıklarındaki yakınsama daha açık bir şekilde ortaya çıkarken sektörel yakınsamanın varlığı ise özellikle 2006-2015 döneminde daha belirgin durumdadır. 2016 yılı itibarıyla kayıt dışı istihdam olasılığı bağlamında sektörler arasında genel yayılımın artması da son dönemde kısmen de olsa bir iraksama durumuna işaret etmektedir.

Şekil 19. Normalize edilmiş kayıt dışılık farklılıklarının genel yayılımı

Kaynak: Normalize edilmiş sektörel ve bölgesel kayıt dışılık farklılıklarının standart sapma değerleri kullanılarak hazırlanmıştır. Sol eksen standart sapma değerlerini ifade etmektedir.

Dönem içinde bireylerin kayıt dışı istihdam olasılıklarında 2015 yılına kadar hem sektörel hem de bölgesel nitelikte ortak olan bu yakınsama eğiliminin 2016 yılı itibarıyla sektörler açısından farklılaşması, bireylerin kayıt dışı istihdam olasılığı üzerinde bu dönemde yaşanan belli başlı gelişmelerin ve/veya uygulanan politikaların sektörel ve bölgesel ölçekte farklılaşan etkilere neden olabileceğini göstermektedir.

2.5. Kayıt Dışılık Farklılıkları Üzerine Bir Değerlendirme

Tez kapsamında hem referans kategori hem de ülke ortalamasına kıyasla ortaya konulan kayıt dışılık farklılıkları, Türkiye’de özellikle belli sektörler ve bölgeler için süregelen kayıt dışılık olgusunu, yani bir anlamda kronik bir kayıt dışılığın varlığını ortaya koymaktadır. Elde edilen bulgular, bireysel özellikler veya iş hayatına ilişkin birçok özelliğin dikkat alındığı durumda dahi sadece sektörel veya bölgesel dinamiklerden kaynaklanan etkenlerin, bu farklılıkların ortaya çıkmasında oldukça kritik bir rol oynadığını göstermektedir.

Tez kapsamında elde edilen sonuçların da açıkça ortaya koyduğu üzere özellikle denetim ve regülasyonların oldukça yoğun olduğu, mesleki ve teknik bilginin ön plana çıktığı elektrik ve finansal hizmetler sektörleri, devlet kurum ve kuruluşlarındaki istihdam ağırlığının görece daha yüksek olduğu kamu hizmetleri ile eğitim sektörlerinde kayıt dışı istihdam olasılığı görece daha düşük düzeylerde gerçekleşirken bilhassa tarımsal faaliyetlerde, inşaat sektöründe, hane halklarının işveren olarak faaliyetlerinde, kültür, sanat, eğlenme, dinlenme ve amaçlı aktiviteleri içeren faaliyetlerde kayıt dışı istihdam eğilimi dönem boyunca genel olarak daha yüksektir.

Bu faaliyetler arasında öne çıkan ve kayıt dışılığın yaygın olduğu başlıca alanlardan biri olan tarım sektörüne ilişkin elde edilen bulgular sektörün belli başlı yapısal dinamiklerinin kayıt dışılık üzerindeki etkisinin oldukça önemli olduğuna işaret etmektedir. Nitekim Kaleli ve Karaca (2019:783) tarım sektöründe yürütülen işlerin özellikle mevsimsel faktörlere bağlı ve kısa zamanlı olma olması nedeniyle bireylerin bu sektörde kayıtlı çalışma eğiliminin düştüğünü ve aynı zamanda bu alanlarda çalışanlar üzerindeki ciddi yaptırım eksikliklerinin de kayıt dışılığı artırıcı etkisi olduğuna dikkat çekmektedir. Benzer şekilde sektördeki yaptırım düzeyine dikkat çeken Reis vd. (2009:28), kırsal nüfus payının önemli bir büyüklüğe sahip olduğu faaliyetlerde de yasal otoriteler için izleme ve hizmet sunumu gibi uygulamaların daha zor ve pahalı hale gelebildiğinin altını çizerken tarım sektörünün yaygın ve oldukça önemli bir iktisadi büyüklüğe sahip olduğu bir üretim yapısında da sektördeki yasal koruma ve resmi sözleşmelere ilişkin yaptırımların geri planda tutulma olasılığına işaret ederek bu durumun da kayıt dışılığı artırabileceğini ifade etmektedir.

Bu değerlendirmeler, genel olarak ülkemizde tarım sektöründe kayıt dışı istihdam olasılığının süregelen yüksekliğini desteklemekle birlikte son dönemlerde sektörün kayıt dışılığı düzeylerinde yaşanan görece düşüş eğilimi de analiz sonuçları arasında özellikle dikkat çekmektedir. WB (2010:54) özellikle 2000'li yılların ortalarında Türkiye genelinde kayıt dışılığında yaşanan düşüşün önemli bir bölümünü, işgücünün neredeyse tamamının kayıt dışı niteliğe sahip olduğu tarımsal faaliyetlerden kentsel bölgelerdeki sanayi ve hizmetler sektörüne geçişle ilişkilendirmektedir. Bu değerlendirmeyi destekler nitelikte tarım sektörünün yoğun bir şekilde egemen olduğu kırsaldan kente göç eden bireylerin önemli bir kesiminin eğitim düzeyinin nispeten düşük ve çoğunlukla verimliliği daha az olan ücretsiz aile üyelerinden oluştuğuna vurgu yapan Reis vd. (2009:15) de bilhassa son dönemlerde Türkiye'de kırsal faaliyetlerin verimlilik

düzeylerinde kayda değer gelişmeler yaşandığına işaret ederek daha az üretken, yani yüksek üretkenliğe sahip ve kayıtlı olma eğilimleri daha fazla olan kesime kıyasla daha çok geleneksel üretim yapan tarım işçilerinin göç etme olasılığının göre daha yüksek olabileceğinin altını çizmektedir.

Tarım sektörüne benzer şekilde dönem içinde bireylerin kayıt dışı çalışma olasılığının göreceli olarak yüksek gerçekleştiği bir diğer faaliyet alanı da inşaat sektörüdür. Başlevent'e göre (2016:50) bu sektörde çalışanlar genel olarak düşük eğitim seviyesine sahip olan bireylerden oluşurken sektör içindeki faaliyetlerin önemli bir bölümü de yüksek teknoloji kullanımını gerektirmeyen, çoğunlukla beden gücüne ihtiyaç duyan işlerdir. Öte yandan bu alanda çalışanların önemli bir bölümünün de yıl içinde belli zamanlarda tarımsal faaliyetlere dahil olan bireylerden oluşması nedeniyle bu kişilerin inşaat sektöründeki işleri mevsimsel olarak görmesi, sosyal güvenlik sisteminin kısa ve uzun vadede sağladığı faydalara dair önemli bir beklenti içinde olmamalarına neden olabilmektedir. Nihayetinde de bu durum sektörde kayıt dışı çalışma eğilimini artıran etkenlerden biri olarak ortaya çıkmaktadır.

Ayrıca sektörde istihdam edilecek kişilerde çoğunlukla ileri düzeyde tecrübe veya vasfın aranmaması ve özellikle göçmen işçilerin yaygın olarak istihdam edilmesi durumu oldukça yaygındır (Toksöz ve Akpınar, 2008:155). Kırsaldan kentsel bölgelere göç eden düşük eğitim düzeyine sahip ve vasıfsız bireyler için bu sektörün genellikle geçici iş imkânı olarak görülmesi de (Başlevent, 2016:39) sektörün yapısal olarak kayıt dışılığını artıran diğer önemli etkenler arasında sayılabilir.

İnşaat sektöründe alt işveren faaliyetlerinin ve asgari işçilik uygulamalarının ön plana çıkması da sektörde kayıt dışı istihdam olasılığını artıran etkenler arasında gösterilmektedir. Bu bağlamda sektörde taşeron çalıştırma yönteminin yaygınlığına dikkat çeken Toksöz ve Akpınar (2008:155) bu durumun istihdam edilen işçilerin önemli bir bölümünün geçici ve resmi bir iş akdine dayanmaksızın istihdam edilmesine neden olduğunu belirtmektedir. Yereli ve Karadeniz (2004:124) de özel inşaat faaliyetlerinde bilhassa beton, kalıp, sıva, boya, badana, taşıma gibi kısa zamanlı işlerde yabancıların yaygın olması yanında diğer bazı farklı nedenlerden dolayı bu kişilerin sigortası yaptırılmak istense dahi kayıt altına girmemek için sigortalı çalışmanın reddedilebildiğini ifade etmektedir.

Bir işin yapılabilmesi için gerekli olan çalışan sayısı, çalışılan süre ve kazancın o işin emsali, kapsamı, niteliği ve kapasitesine göre gerekli olan en düşük miktarla arasındaki tutarlılığın SGK tarafından tespiti ve buna ilişkin yürütülen diğer işlemleri ifade eden asgari işçilik uygulaması (Eker, 2020:163) özellikle inşaat sektöründe sıklıkla kullanılan bir yöntemdir. Başlevent (2016:54) her ne kadar kayıt dışılığı azaltıcı bir uygulama olarak değerlendirilebilecek olsa da inşaat sektörü özelinde bu uygulamanın etkin bir denetim ve gözetim mekanizmasını belli bir ölçüde de olsa geri plana atabildiğini ifade etmektedir. Nitekim bu uygulama çerçevesinde oluşan prim tahsilinin inşaat faaliyetleri sona erdikten ilişik kesme sürecinde yapıldığını, inşaat faaliyetlerini yürüten firmaların çoğunun da kurum tarafından belirlenen miktarları ödemeyi kabul ettiğini belirtmektedir. Bu durumun da halihazırda teftiş kapasitesi kısıtlı düzeyde olan ilgili kurumu söz konusu faaliyetlere ilişkin teferruatlı bir inceleme sürecinden uzaklaştırabildiğinin altını çizmektedir.

Hane halklarının işveren olarak faaliyetleri de tarım ve inşaat sektörü ile birlikte kayıt dışılığın belirgin bir şekilde yüksek olduğu alanlardandır. Bu sektörde mal ve hizmet üretimi faaliyetlerinin çoğunlukla ev odaklı gerçekleştirildiği göz önüne alındığında bu sektöre ilişkin denetim ve gözetim süreçlerinin de zorluğu açıktır. Küresel istihdam piyasası çerçevesinde bakıldığında da kayıt dışılığın en yaygın olduğu faaliyetler arasında yer alan bu tür işlerin belirgin bir tanımının olmaması, işyerlerinin teknik olarak özel hanelerden oluşması, tespit mekanizmalarındaki eksiklikler gibi faktörler bu alanı daha da sorunlu bir hale getirmektedir (Güler, 2021:6-7). Bütün bu hususlara ek olarak Manav (2015:510) da özellikle sosyal güvenlik sistemine kayıt için ödenmesi gereken primlerinin yüksekliği, prim gün sürelerinin uzun olması, düşük aylık bağlama oranları ve sistemdeki bürokratik karmaşıklıklar nedeniyle bu alandaki işverenlerin çoğunun bu tür işçileri kayıt dışı olarak çalıştırmayı tercih ettiğine vurgu yapmaktadır.

Evlerinde belirli zamanlarda bu tür işlerde periyodik olarak işçi çalıştıran işverenlerin bu bireylerin (bu kişiler birden çok evde çalışsa dahi) sigorta sistemi kapsamında olması gerektiğinin farkında olmaması ve kayıt dışı çalıştırma durumunun tespiti halinde bu işverenlerin yaptırımlara maruz kalacağına ilişkin bilgi eksikliği de ilgili alanda kayıt dışılığı arttıran bir diğer önemli faktördür (Erdoğdu ve Toksöz, 2013:26). Ayrıca bu faaliyetlerde istihdam edilen bireylerin eşleri üzerinden sosyal güvenlik sistemine dahil olması durumunda kendilerinin de sağlanan bu haklardan

yararlanabilmesi, kayıt dışılığı teşvik eden bir diğer önemli etken niteliğindedir (Bulut, 2014:156). Bunun yanında sektörün önemli bir bölümünü oluşturan ev işçilerinin sosyal güvenlik sistemine kayıt sürecinin prosedürel zorlukları da göz önüne alındığında da bu sürecin başlatılması ve sürdürülmesinin oldukça zor olduğu görülmektedir (Erdoğdu ve Toksöz, 2013:26). Özetle bu tür faaliyetlerdeki çalışma şartları, birden fazla bireysel işverenin olabilmesi, iş tanımındaki belirsizlikler, işin çoğunlukla sürekli ve düzenli bir niteliğe sahip olmaması, işyeri olgusundaki farklılıklar gibi sektöre özgü temel birçok unsurun sektörde kayıt dışılığı artırıcı bir etkiye sahip olduğu söylenebilir.

İncelenen dönem boyunca bireylerin kayıt dışı istihdam olasılığı yüksek seyreden bir diğer faaliyet alanı olan kültür sektörüdür. Nitekim bu alanda yürütölen faaliyetlerin niteliği ve girişimlerin çalışma biçimlerinin sektördeki istihdamın kayıt dışılık düzeyini etkilemesi oldukça muhtemeldir. Gibson ve Kong (2005:543) bu tür faaliyetleri yürüten girişimlerin çoğunlukla küçük ölçekli ve daha geniş ağlara dahil olabilen yapılardan oluştuğunu, aynı zamanda kültürel ekonomiyle uğraşan bireylerin de gayri resmi, yarı zamanlı taşeronluk esasına göre faaliyet gösterme eğiliminde olduklarının altını çizmektedir. Bu değerlendirmeler çerçevesinde ölkemizde de bu tür alanlarda çalışan bireyler açısından sosyal güvencesizliğin önde gelen sorunlarından biri olduğu söylenebilir. Zira bu sektör içinde önemli bir faaliyet alanı olan ve çoğunlukla esnek çalışma biçimini içinde barındıran eğlence sektörü, çalışanlar için genellikle sosyal güvenceden yararlanamama anlamına gelmektedir (Durmaz, 2015:264). Ayrıca kültür sektörü içinde yer alan belli başlı ana faaliyetlerin oldukça düşük sendikalaşma oranlarına sahip işkolları arasında yer alması (Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu [DİSK], 2019:19) da bu faaliyetlerde istihdam edilen bireylerin sosyal güvenlik başta olmak üzere diğer birçok kamu hizmetinden yararlanmasının önünde önemli bir kısıt olarak düşünölebilir.

Ek olarak bazı araştırmalar kayıt dışılık eğiliminin yüksek olduğu diğer birçok faaliyette olduğu gibi denetim yetersizliğini de bu sektörde kayıt dışılığı artırıcı başlıca etkenler arasında göstermektedir. Bu duruma işaret eden Ticaret Bakanlığı (TB, 2018:135) eğlence, dinlenme ve barınma sektöründe kayıt dışılığın önlenmesine ilişkin ilgili otoritelerce yapılması gereken denetimlerin, özellikle ilgili esnaf ve sanatkârlarca yetersiz göröldüğünü; çoğunlukla şikayetler sonrasında harekete geçilmesi nedeniyle denetimlerin etkin bir şekilde gerçekleştirilemediğini; dolayısıyla yapılan denetimlerin de önleyici olamadığını belirtmektedir.

Tez kapsamında incelenen dönemin ilk yıllarında kayıt dışı istihdam olasılığı göreceli olarak düşük gerçekleşen su ve atık sektörü, özellikle 2009 yılı itibarıyla kayıt dışılık düzeyinde belirgin bir artış yaşaması nedeniyle özellikle dikkat çeken sektörler arasındadır. Dönem içinde meydana gelen bu farklılaşmaya ilişkin ilgili veri seti analiz edildiğinde özellikle atık toplama, ıslah ve bertaraf edilmesine yönelik faaliyetlerdeki kayıt dışı istihdamda belirgin bir artış gerçekleştiği ortaya çıkmaktadır. Bu durum da söz konusu alt faaliyet alanında yaşanan belli başlı gelişmelerin ve/veya yapısal değişmelerin sektördeki kayıt dışı istihdam eğilimi üzerinde etkili olabileceğine işaret etmektedir. Nitekim ilgili dönemde sektördeki kayıt dışılık eğilimini arttırıcı potansiyel faktörler incelendiğinde özellikle 2008 yılı ortasında yürürlüğe giren ve atık yönetimi esaslarını düzenleyen yönetmeliğin önemli bir etkisi olabileceğini göstermektedir. İlgili yönetmelik atıkları ayrıştırma, toplama, taşıma, geri kazanımı ve bertarafına ilişkin usul ve esasları düzenleyen geniş kapsamlı bir yasal düzenleme olup özellikle belli tür atıklar için lisans alma zorunluluğu getirirken yönetmelik çerçevesinde izin alan tesisler dışında geri kazanım, bertaraf etme veya ettirme faaliyetlerini de yasaklamaktadır. Ayrıca yönetmelik kapsamında belli atıklar için gerekli olan lisans alma yükümlüğüne ek olarak taşıma, kayıt tutma, sigorta zorunlulukları ve atığı üreten tarafından bertaraf maliyetlerinin karşılanması gibi yasal yükümlülükler de yer almaktadır (Atık Yönetimi Genel Esaslarına İlişkin Yönetmelik, 2008). Dolayısıyla bu yönetmelikteki düzenleme ve denetimlere tabi olmak istemeyen işletme ve bireylerde söz konusu dönem itibarıyla kayıt dışı istihdam eğilimlerinde yaşanan muhtemel artışın, sektördeki kayıt dışılık olasılığı üzerinde etkili olabileceği düşünülmektedir.

Atık toplama, ıslah ve bertaraf edilmesine yönelik faaliyetler aynı zamanda kırsal alanlardan veya küçük şehirlerden kentsel alanlara göç eden insanlar açısından da zaman içinde bir geçim kaynağı olmaya başlamış, önceleri kısa süreli olarak görülen bu faaliyetler zaman içinde süreklilik kazanmıştır (Altuntaş, 2008:36). Nitekim atık toplama, ayrıştırma ve geri dönüşüm faaliyetleri belediyelerin sorumluluğunda yürütülmesi gereken işler olmasına rağmen Türkiye’de ve birçok geri kalmış ülkelerde toplumun etnik ve iktisadi olarak alt kesimlerindeki hayat mücadelesi için önemli bir geçim faaliyeti durumundadır (Sarı, 2006: 130-131). Su ve atık sektörünün önemli bir bileşeni olan bu atık toplama ve geri dönüşüm faaliyetleri ülkemizde son yıllarda çoğunlukla sokak toplayıcıları tarafından yaygın şekilde yürütülen bir faaliyet durumundadır. Hızla yaygınlaşan geri dönüşüm faaliyetlerinin önemli ölçüde kayıt dışı

olması, sektörün standartlara uygunluğunu ve denetimini de zorlaştıran bir faktördür (Sayıştay Başkanlığı [SB], 2007:44). Toplum genelinde ayrıştırarak toplama uygulamalarının azlığı da kayıt dışılığın oldukça yaygın olduğu bu alanın büyümesine kaynaklık ederken özellikle sokak toplayıcıları aracılığıyla yürütülen bu faaliyetler aynı zamanda benzer şekilde lisansız ve kayıt dışı depoların da ortaya çıkmasına sebep olmaktadır (Tutar vd., 2020:260). Ayrıca bu alanlarda çalışan toplayıcıların borçlar kanunu çerçevesinde gider makbuzu aracılığı ile kazançlarının kayıt altına alınması gerekirken kişisel bilgilerin verilmekten kaçınılması nedeniyle beyan edilmeyen bu bilgilerin eksikliği hem toplayıcılar hem de bu toplanan atıkları alan işletmeler açısından kayıt dışılığı ayrıca teşvik eden bir niteliğe sahip olabilmektedir (Kaplanhan ve Başer, 2018:64).

Su ve atık sektörü ile benzer bir eğilime sahip olan diğer sektör de sosyal hizmetler sektörüdür. Dönem başında kayıt dışılığı göreceli olarak oldukça düşük düzeylerde olan bu sektördeki kayıt dışı istihdam olasılığı özellikle 2011 yılı itibarıyla önemli bir artış yaşamaktadır. Mikro veri özelinde yapılan analizler, bu durumun ortaya çıkmasında temel olarak sosyal hizmetler sektörünün bir alt bileşeni olan barınma olmadan sağlanan ve genel olarak bakım hizmetlerini içeren faaliyetlerde gerçekleşen kayıt dışı çalışan sayısı artışını gözler önüne sermektedir. Bu durum da ilgili faaliyet alanı özelinde yaşanan belli başlı gelişmelerini sektörün kayıt dışılığındaki artışta önemli bir etkisi olabileceğine işaret etmektedir. Genel olarak uzun çalışma saatleri ve düşük ücretlerle bağdaştırılan evde bakım hizmeti faaliyetleri çoğunlukla engelli, yaşlı, hasta ve çocuklar özelinde yürütülen, yoğun bir şekilde emek ve zaman gerektirmesi yanında bilhassa kadınların dahil olduğu ve yaygın kayıt dışı istihdam olduğu bir sektör niteliği taşımaktadır (Yılmaz ve Özüaydın, 2020:66). Sektörün bu özelliklerine ek olarak Uysal ve Kavuncu (2019:2) tarafından yürütülen çalışma, Türkiye’de bu alanda özellikle 2011 yılı itibarıyla gerçekleşen kayıt dışılık eğilimindeki belirgin artışta 2006 yılında yürürlüğe giren yönetmeliğe işaret etmektedir. Barınma sağlanmaksızın yürütülen sosyal hizmet faaliyetlerinde yaşanan değişimlerin analiz edildiği ilgili çalışma, söz konusu yönetmelik çerçevesinde engellilerce ihtiyaç duyulan bakım hizmetlerinin akraba, bakıcı veya engelli kişinin kendi ikamet ettiği yerde sağlanabilmesi ve bu bakım hizmetine ilişkin de net asgari ücret düzeyinde bir ücretin verilebilmesi durumunu bu sektörün kayıt dışılık eğilimi özelinde önemli bir yapısal değişim yaratan bir etken olarak değerlendirmektedir. İlgili yönetmelik çerçevesinde çoğunlukla engelli

statüsünde olan akrabalarına bakım hizmeti sağlayan ve dolayısıyla da fiilen çalışan bir birey statüsünde olan bu kişilere devlet tarafından belli bir ödeme yapılmasına karşın, normal şartlarda çalışan bir birey için ödenmesi zorunlu olan sosyal güvenlik payları, işsizlik sigortası vb. ödemelerinin, yürütülen bu hizmet kapsamında gerçekleştirilmediğini ifade eden çalışma, çoğunlukla kadınlardan oluşan bu bireylerin 2011 yılı itibarıyla istihdamda sayıldığına ancak kayıt dışı olarak sınıflandırıldığına vurgu yapmaktadır

Kayıt dışılık eğilimi açısından dikkat çeken bir diğer sektör olan gayrimenkul sektörü ise kayıt dışılığı göreceli olarak zaman içinde azalan sektörlerden biri durumundadır. Türkiye’de bu sektörün kayıt dışılığının ilgili dönemdeki eğilimi üzerinde yürütülen detaylı bir çalışmanın mevcut olmaması sektöründeki bu eğilimin temel nedenlerini ortaya konulması açısından bir kısıt oluşturmakla birlikte tez kapsamında mikro veri seti özelinde yapılan analizler, sektörde özellikle ücret/sözleşme odaklı gayrimenkul faaliyetlerinde 2007 yılı itibarıyla işletme ve istihdam sayısında belirgin bir artış görüldüğünü ve firma ölçeğinin de kısmen arttığını göstermektedir. Bu dönemin aynı zamanda ülke genelinde önde gelen emlak zincirlerinin yerelde şubeleşme faaliyetlerinin arttığı bir dönem niteliği de taşımaktadır. Bu durumun da daha profesyonel ve mevcut yasal kurallar çerçevesinde hareket etme eğilimi olan bu üst ölçekli firmalara bağlı olarak faaliyet göstermeye başlayan sektör aktörlerindeki kayıt dışılık düzeyinin azalmasında önemli bir etki yarattığı düşünülmektedir.⁵³

Türkiye’de bölgelere özgü kayıt dışılık farklılıkları incelendiğinde de sektörel kayıt dışılık farklılıklarına benzer şekilde bölgesel nitelikte önemli ayrışmaların mevcut olduğu görülürken özellikle doğu, güneydoğu ve kuzeydoğu kesimlerinde yer alan birçok bölgede kayıt dışı istihdam olasılığının belirgin yüksekliği dikkat çekmektedir. Diğer taraftan ülkenin batı, kuzeybatı ve güneybatı bölgeleri ile orta kesimlerinde yer alan bazı bölgelerde de kayıt dışı çalışma olasılığının çoğunlukla bu bölgelere kıyasla daha düşük düzeylerde olduğu görülmektedir. Ülke ortalamasına göre kayıt dışık özelinde ortaya çıkan bu duruma ek olarak bölgeler arası kayıt dışı istihdam farklılıklarının dönem içinde belli başlı artış ve azalışlar yaşaması, ancak bölgelerin büyük bir bölümünde

⁵³ Türkiye’de önde gelen emlak zinciri firmalarındaki şubeleşme faaliyetlerine ek olarak dünyanın önde gelen bazı gayrimenkul pazarlama şirketlerinin bu dönemde ülke pazarına giriş yapması da özellikle sektörün önde gelen temsilcileri tarafından sektörde kurumsallaşma düzeyini artıran bir etken olarak değerlendirilmektedir (bkz. *Dünya Gazetesi*, 19 Temmuz 2008).

mevcut ayrışmanın kalıcı bir niteliğe sahip olması da özellikle dikkat çeken bulgular arasındadır.

Literatürde bu alana odaklanan birçok çalışma bölgesel ölçekte ortaya çıkan bu ayrışmalarda zaman içinde yaşanan iktisadi değişimlerin, uygulanan bölgesel politikaların, kültürel ve sosyolojik özellikler gibi birtakım bölge spesifik faktörlerin kayıt dışı istihdam üzerinde etkili olabileceğine işaret etmektedir. Bu bağlamda gelir düzeyi bölgesel kayıt dışılık düzeylerinde farklılaşmalara neden olabilecek önemli faktörlerden biri olarak düşünülebilir. Nitekim yoksul ve işsiz bireylerin hayatlarını devam ettirebilmek için büyük ölçüde kayıt dışı çalıştıkları (Kalaycıoğlu vd., 2016:9) göz önüne alındığında özellikle düşük ücretlerin bu bireyler arasında kayıt dışılığı artırması oldukça muhtemeldir.

Şekil 20. Kişi başı gelir ve bölgesel kayıt dışılık farklılıkları

Not: Her nokta bir bölgeyi temsil etmekte olup dikey eksen normalize edilmiş kayıt dışılık olasılığını, yatay eksen ise kişi başı Gayri Safi Yurtiçi Hâsıla [GSYH] (1000\$) değerini göstermektedir. R² determinasyon katsayısıdır.

Kaleli ve Karaca (2019:772) bireyleri kayıt dışı çalışmaya teşvik eden asıl sosyal nedenin kazançları yetersiz olan kişilerin gelirlerini artırma istekleri olduğunu ifade etmekte, gelir dağılımındaki adaletsizlik nedeniyle kayıt dışı çalışmanın gelirini artırmak isteyen bireyler ve işverenler açısından bir fırsat olarak görüldüğünü

belirtmektedir. Benzer bir bakış açısıyla Bağır vd. (2021) de gelir ve yaşam standartlarındaki bölgesel farklılıkları Türkiye’de özellikle doğu ve güneydoğu bölgelerindeki istihdamın kayıt dışılık eğiliminin diğer birçok bölgeye kıyasla daha yüksek olmasında potansiyel nedenler olarak öne çıkarmaktadır. Bu açıdan bakıldığında ülkemizde gelir düzeyi göreceli olarak düşük olan özellikle doğu ve güneydoğu bölgeleri ile kayıt dışı çalışma olasılığı arasında negatif bir ilişkinin olması şaşırtıcı olmayacaktır. Tez kapsamında incelenen dönem özelinde kişi başı gelir ve bölgesel kayıt dışılık farklılıkları arasındaki ilişkiyi ortaya koyan Şekil 20 de bu durumu destekler niteliktedir. Nitekim ilgili dönemde bölgelere ait kişi başı gelir düzeyi ve kayıt dışılık farklılıkları arasında negatif bir ilişkinin olduğu görülmektedir.

Yapılan araştırmalar Türkiye’de kayıt dışı istihdamın yaygınlaşmasında nüfus artışı ve işsizlik gibi belli başlı bazı dinamiklerin de oldukça önemli olabileceğini ortaya koymaktadır. Nitekim çoğunlukla birbirine bağlı olarak gelişen ve kayıt dışı istihdama etki eden önemli sosyal faktörler arasında değerlendirilen bu unsurların (Güloğlu vd., 2003:61) bölgesel olarak farklılaşan kayıt dışı istihdam olasılığı eğilimlerine kaynaklık etmesi de oldukça muhtemeldir. Özellikle hızlı nüfus artışına yeterli istihdam olanaklarının yaratılmadığı bir ortamda bireylerin geçimlerini sağlama ve hayatlarını devam ettirme bağlamında iş ayrımı yapamaz duruma gelmesi, ücretlerde bir baskı unsuru olarak kazançların düşmesine neden olabilmekte, bu durumda da düşen ücretler nedeniyle kazançlarını artırmak isteyen bireyler kayıt dışı faaliyetlere yönelebilmektedir (İpek, 2014:174-175). Nüfus artışı ile beraber piyasadaki rekabetin yüksek olduğu, denetim ve kanunların etkili işlemediği durumlarda da üretim maliyetlerini düşürmek isteyen işverenlerin kayıt dışı istihdam yoluyla işgücü maliyetlerini azaltma isteğinin de etkisiyle hem çalışan hem de işveren kesim arasında gerçekleşen bu çıkar iş birliği kayıt dışı istihdamın büyüklüğü daha da artırabilmektedir (Kaleli ve Karaca, 2019:772).

Tüm bu değerlendirmeler ülkemizde özellikle doğu ve batı bölgeleri arasında mevcut olan işsizlik oranları ve doğum hızları farklılıkları ile beraber göz önüne alındığında söz konusu faktörlerin bölgesel kayıt dışılık farklılıklarının ortaya çıkması bağlamında etkili olabileceğine işaret etmektedir. Şekil 21’de de görüldüğü üzere bölgeler arası kayıt dışılık farklılıkları ile kaba doğum hızı ve işsizlik arasındaki pozitif ilişkiler bu durumu destekler niteliktedir.

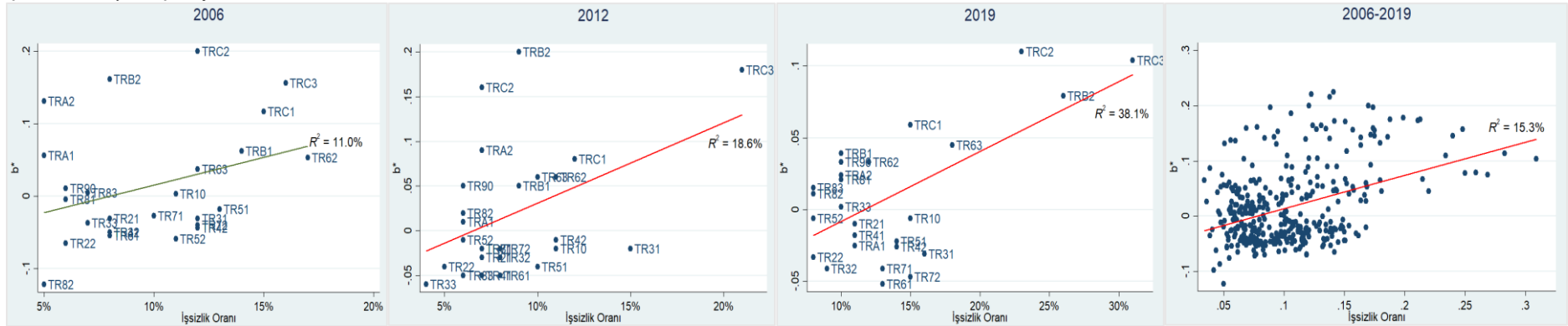
Şekil 21. Kaba doğum hızı, işsizlik ve bölgesel kayıt dışılık farklılıkları

Kaba doğum hızı ve kayıt dışılık farklılıkları

Not: Her nokta bir bölgeyi temsil etmekte olup dikey eksen normalize edilmiş kayıt dışılık olasılığını, yatay eksen kaba doğum hızı (%) değerini göstermektedir. Doğum istatistikleri, 2009 yılı itibarıyla ikametgâh yerine göre yayımlanmaya başlanmış olup grafiklerde bu veriler kullanılmıştır. R^2 determinasyon katsayısıdır.

İşsizlik ve kayıt dışılık farklılıkları

Not: Her nokta bir bölgeyi temsil etmekte olup dikey eksen normalize edilmiş kayıt dışılık olasılığını, yatay eksen kişi işsizlik oranını (%) göstermektedir. R^2 determinasyon katsayısıdır.

Diğer taraftan doğum hızı dışında özellikle göç gibi birtakım farklı nedenlerle nüfusun hızla artış gösterdiği bölgelerde mevcut iş imkanlarının artan emek arzını karşılayamaması durumunda bireylerin kayıt dışı çalışma eğiliminin artması da olağan bir durumdur. Ülkemizde kayıt dışı istihdamın bölgesel etkileri ve göç arasındaki ilişkiyi inceleyen Loayza vd. (2018) tarafından yürütülen çalışmada özellikle 2014 yılı ile itibarıyla geçici koruma statüsüyle Suriye'den göçle gelmiş olan bireylere dikkat çekilerek göçle gelen bireylerin önemli bir bölümünün Suriye ile sınır komşusu olan Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde yoğunlaştığına vurgu yapılmaktadır. Emek piyasasına giren bu bireylerin önemli bir bölümünün kayıt dışı olarak çalışmaya başlamış olduğunu belirten çalışma, Türkiye'de bölgelere eşit olmayan bir şekilde dağılmış olan göçün de bölgesel kayıt dışılık farklılıkları üzerinde de önemli bir etkisi olabileceğine işaret etmektedir.

İktisadi faaliyetlerde yoğunlaşmanın ve firmaların sahip olduğu genel niteliklerin de bölgeler arası kayıt dışılık farklılıklarını etkileyebilecek muhtemel bir unsur olduğu söylenebilir. Nitekim Türkiye'de iktisadi merkezlerin kayıt dışılık üzerine etkisini ön plana çıkaran Acar ve Del Carpio (2019) kayıtlı firmaların genel olarak İstanbul, Ankara, Ege ve Doğu Marmara gibi bölgelerde yoğunlaşmış olduğunu vurgulayarak bu tür bir bölgesel asimetrinin firma özelliklerindeki farklılıklar, karşılaşılan engeller, sunulan fırsatlar ve genel firma performansı ile daha da artabileceğinin altını çizmektedir.

Her ne kadar bölgeler arasında önemli düzeyde sayılabilecek kayıt dışılık farklılıkları mevcut olsa da tez kapsamında ortaya konulan bulgular hem sektörel hem de bölgesel bağlamda bu farklılıkların zaman içinde belli bir düzeyde de olsa azaldığını göstermektedir. Şekil 20'de yer alan kayıt dışılık ve gelir düzeyi arasındaki ilişki göz önüne alındığında bu durumun Türkiye'de ilgili dönemde farklı çalışmalarda ortaya konulan kapsayıcı büyüme olgusu ile paralellik arz ettiği söylenebilir. Nitekim genel olarak gelir artışı ve gelir dağılımının dengeli olması şeklinde ifade edilebilecek kapsayıcı büyüme kavramı çerçevesinde yürütülen bazı çalışmalar son dönemlerde ülkemizde bu tür bir büyümenin varlığını ortaya koymaktadır. Bu çerçevede Taşkın (2014:4-5), 2002-2011 dönemi için yürütmüş olduğu analizlerde Türkiye'de kapsayıcı bir büyümenin olduğu bulgusuna ulaşırken İBBS Düzey 1 çerçevesinde yapmış olduğu analizlerde de kişi başı geliri yüksek olan bölgelerde gelir artış hızının daha yavaş

olduğunu ortaya koyarak bu durumun bölgeler arası bir yakınsamanın işareti olarak yorumlanabileceğini belirtmektedir. Benzer bir yaklaşımla 2006-2019 dönemi için büyümenin kapsayıcılığını inceleyen başka bir çalışmada Soyyiğit ve Elverdi (2021) de ilgili dönemde ülke genelinde yaşanan kapsayıcı bir büyüme süreciyle birlikte iktisadi olarak gelişmiş ve az gelişmiş bazı bölgeler arasındaki yakınsamaya dikkat çekerken özellikle 2016 yılı sonrasında kapsayıcı büyümede yaşanan bozulmaya da ayrıca vurgu yapmaktadır.

Sektörler arası kayıt dışılık düzeylerinde zaman içinde yaşanan yakınsama da bölgesel ölçekte olduğu gibi sektörel ayrışmaya neden olan birçok sektör spesifik faktörün bütüncül etkisinin (özellikle 2006-2016 döneminde) azaldığını göstermektedir. Bununla birlikte bölgesel yakınsama sürecinden farklı olarak sektörel nitelikteki yakınsama eğiliminin 2016 yılı itibarıyla bozulması da bu dönemde yaşanan belli başlı yapısal değişikliklerin sektörler üzerinde farklı etkilere neden olabileceğine işaret etmektedir. Bu bağlamda Gürsel vd. (2018:7) tarafından yürütülen çalışma özellikle dikkat çekicidir. Nitekim 2016 yılı başında yaşanan yüksek asgari ücret artışının kayıt dışı çalışma eğilimi üzerindeki etkisine dikkat çeken ilgili çalışma, asgari ücret ve asgari ücretin altındaki ücretlerle çalışan bireylerin yoğunlaştığı sektörlerde yüksek oranda artan asgari ücretin bu sektörlerde kayıt dışı istihdamı arttırdığına ilişkin sonuçlar ortaya koymaktadır.

Yine aynı döneme odaklanarak asgari ücret artışının Türkiye'deki iş piyasası üzerinde yarattığı değişiklikleri inceleyen Bossavie vd. (2019:29-30) tarafından yürütülen bir başka çalışmada da ücret düzeyinin bir çeşit firma eleme mekanizması olarak çalıştığı ifade edilerek asgari ücret artışı ile birlikte özellikle daha küçük ölçekli ve verimliliği az olan firmaların kayıtlı sistemden çıkış yaptığına vurgu yapılmaktadır. Yerel ve sektör spesifik piyasa koşullarının da kayıtlı firmaların elenme sürecindeki önemine işaret edilen çalışmada kayıtlı sistemden çıkış yapan firmaların genel olarak kâr marjı az, düşük piyasa yoğunluğuna sahip ve yüksek emek payına sahip olan sektörlerle ilişkili olduğu belirtilmektedir. Bu bulgular da özellikle yasal düzenleme ve politika değişikliklerinin farklı sektörler üzerinde kısa veya uzun dönemde kayıt dışılık üzerinde farklı etkilere yol açabileceğini göstermesi bakımından oldukça önemlidir.

SONUÇ

Genel olarak devlet otoritesinin yasal ve düzenleyici kuralları dışında faaliyet gösteren iktisadi aktörleri ve bu bağlamda yürütülen faaliyetleri niteleyen kayıt dışılık olgusu ve bu faaliyetlerin oluşturduğu kayıt dışı ekonomi başta gelişmekte olan ülkeler tüm dünyada öncelikli politika alanlarından biri konumundadır. Yaygın olarak kabul edilebilir bir tanımının ortaya konulmasındaki zorluklar yanında iktisadi, demografik, kültürel, sosyal ve psikolojik olarak birçok farklı unsuru da kapsam içine alan kayıt dışılık kavramının çok boyutlu yapısı bu alana yönelik multidisipliner bir yaklaşımı da kaçınılmaz hale getirmektedir.

Kayıt dışılığın genel geçer bir tanımının yapılamaması bir anlamda kayıt dışı faaliyetlerin genel olarak sahip olduğu özellikler çerçevesinde değerlendirilmesine zorunlu kılmaktadır. Bu çerçevede ele alındığında kayıt dışı faaliyetlerin çoğunlukla yasal düzenleme ve denetimlerin dışında tutulduğu, ilgili otoritelerce tespit edilmenin engellenmesi amacıyla ilgili faaliyetlerde özellikle nakit paranın kullanıldığı, elde edilen gelirlerin kısmen veya tamamen beyan dışı tutulduğu ve bu faaliyetlere dahil olan işgücünün ekseriyetle yasal mevzuatların sağladığı koruma ve sosyal güvence kapsamı dışında olduğu görülmektedir. Söz konusu bu nitelikler de kayıt dışı faaliyetlerin iktisadi büyüme ve üretkenlik yanında yasal otoriteye güvenin, bireysel ve toplumsal refahın şekillenmesinde oldukça kritik bir önem arz ettiğini ortaya koymaktadır.

Kayıt dışılık kavramı çoğunlukla kötü istihdam koşulları, güvencesiz çalışma, ücretlerin azlığı, düşük verimlilik, yasal düzenlemelerden kaçma, denetim yetersizliği, vergilerin ödenmemesi, katı bürokrasi gibi olumsuz kavramlarla birlikte ifade edilse de çalışma esnekliği yaratması, bağımsız çalışma ve alternatif gelir imkânı sunması gibi avantajları açısından toplumun belli kesimlerinde kayıt dışılığa yönelik daha olumlu bir bakış açısının da mevcut olduğu görülmektedir. Nitekim bu durum da odaklanılan konu ve iktisadi aktörler çerçevesinde literatürde çok farklı karakteristikleri öne çıkarılan kayıt dışılığa yönelik farklı bakış açılarının gelişmesine de kaynaklık etmiştir. Öncelikli olarak otoritelerce yeterince korunamayan veya yasal düzenlemeler dışında çalışan yoksul ve dezavantajlı bireylerin zorunlu olarak dahil olunan faaliyetler şeklinde ele alınan kayıt dışılık kavramının, zamanla endüstrileşme süreciyle ilişkilendirilerek kapitalist firmalara ucuz işgücü ve girdi sağlayan küçük ölçekli firmalar ve kayıt dışı

çalışan bireyler çerçevesinde de değerlendirilmeye başlandığı görülmektedir. İktisadi faaliyetlere yönelik yasal mevzuatın karmaşıklığı, bürokrasinin yoğunluğu ve yüksek maliyetlerin ön plana çıkarıldığı bir başka bakış açısında ise kayıt dışı faaliyetlerin piyasayı bozucu belli başlı bazı uygulamaların bir sonucu olduğu ileri sürülürken başka bir yaklaşımda da iktisadi aktörlerin kayıt dışı faaliyetlere dahil olma veya olmama kararının fayda-maliyet değerlendirmesine göre alındığı; özellikle gelir düzeyi, faaliyet alanı, çalışma şartları, sosyal güvence, vergi ödeme eğilimine yönelik birtakım tercihlerin bu değerlendirme sürecinde oldukça kritik olduğu belirtilmektedir.

Kayıt dışılık kavramına daha geniş bir perspektiften yaklaşmaya çalışan diğer bazı yaklaşımlar da özellikle piyasa aktörlerinin karar mekanizmaları ve içinde buldukları sosyoekonomik şartlara odaklanarak bu aktörlerin kayıt dışı faaliyetlere dahil olma nedenlerini değerlendirmeye çalışmaktadır. Bu bağlamda bir fayda ve maliyet analizine dayanan kayıt dışılığın kayıtlı ekonomiden çıkış ya da dışlanma şeklinde oluşması, bireylerin işteki durumu ve cinsiyete göre içinde buldukları risk durumu özelinde kayıt dışı faaliyetlere katılım düzeylerinin farklılaşması ve kayıt dışılığın doğrudan yasal düzenleme ve müdahale dereceleriyle doğrudan ilişkili olması gibi hususlar bütüncül yaklaşımlarda esas olarak ön plana çıkarılan unsurlar arasındadır.

Tüm bu yaklaşımlar genel olarak değerlendirildiğinde kayıt dışı faaliyetlerin ortaya çıkmasında birçok faktörün etkili olduğu ve çoğu zaman da bu faktörlerin birbiri ile doğrudan bağlantılı olduğu görülmektedir. Yürütülen çalışmalar bu tür faaliyetlerin yaygınlaşmasında özellikle ilgili yasal mevzuat ve prosedürlerin karmaşıklığı, işgücü piyasası katılımı, hesap verilebilirliğin ve şeffaflığın azlığı, denetim ve yaptırımların etkisizliği, güven eksikliği gibi kurumsal faktörler yanında altyapı, eğitim, sosyal güvenlik gibi kamu hizmetlerinin yetersizliğine dikkat çekerken aynı zamanda ek gelir yaratma isteği, bağımsız ve esnek çalışma gibi farklı beklentilerin de iktisadi aktörlerin kayıt dışı faaliyetlere yönelmesinde oldukça etkili olduğunu ortaya koymaktadır. Öte yandan enflasyon, işsizlik, finansal sistemin etkinliği, ülkenin uluslararası piyasalarla etkileşimi gibi makro ekonomik faktörlerin de kayıt dışı faaliyetlerin yaygınlaşmasında etkili olan diğer önemli unsurlar arasında olabildiği görülmektedir.

Dünya genelinde kayıt dışı faaliyetlerin yaygınlığı dikkate alındığında birçok ülkede kayıt dışı ekonominin iktisadi hayatın önemli bir parçası durumunda olduğunu

söylemek yanlış olmayacaktır. Kamu otoritesi açısından kayda değer bir vergi geliri düşüklüğü anlamına gelen bu durum, aynı zamanda bu kayıpların net olarak ortaya konulmaması nedeniyle farklı bir boyut da kazanmaktadır. Nitekim bu durum da kayıt dışı faaliyetlerin oluşturduğu kayıt dışı ekonominin boyutlarının ortaya konulabilmesi için belli başlı tahmin yöntemlerin geliştirilmesini teşvik etmiştir. Kayıt dışılığın farklı alanlarına odaklanarak geliştirilen bu yöntemlerle ortaya konulan bulgular da ilgili alanda uygulanacak politikalar açısından önemli bir bilgi kaynağı oluşturmuştur. Kayıt dışılığın farklı bileşenlerinin ön plana çıktığı bu tahmin metotlarında doğrudan uygulanan anketler ve vergi denetimleri yanında gelir, istihdam, nakit para kullanımı ile özellikle iktisadi faaliyetlerinin önemli bir göstergesi niteliği taşıdığı kabul edilen elektrik tüketimi düzeylerinde yaşanan dönemsel değişimlerin analiz edildiği tahmin yöntemlerinin yaygın olarak kullanıldığı görülmektedir. Öte yandan kayıt dışı ekonomi üzerinde etkili olan ve kayıt dışı faaliyetlerden etkilenen birtakım göstergelerle oluşturulan çoklu modelleme yöntemleri de kayıt dışı ekonominin boyutlarının ortaya konulmasında son dönemlerde çokça olarak kullanılan tahmin yöntemleri arasındadır.

Dünyada birçok ülkede olduğu gibi Türkiye’de de önde gelen sorun alanlarından biri olarak ortaya çıkan kayıt dışı faaliyetlerin kayıt altına alınmasına yönelik çalışmalar uzun yıllardır özellikle makro politikaların önemli bir bileşeni durumundadır. Nitekim kalkınma planları başta olmak üzere orta vadeli programlar ve üst ölçekli birçok eylem planında kayıt dışı faaliyetlerin azaltılması hususu öncelikli konular arasında yer almaktadır. Özellikle AB ve OECD ülkeleri ile kıyaslandığında kayıt dışı ekonominin daha yaygın olduğu ve kayıt dışı istihdam oranlarında da oldukça yüksek düzeylere sahip olan Türkiye’de son yıllarda kayıt dışılığın azaltılması bağlamında önemli bir başarı sağlandığı görülmektedir. Nitekim Türkiye’de siyasi, ekonomik ve politik olarak önemli bir dönüm noktası olan, özellikle 2005 yılı itibarıyla hız kazanan AB katılım süreci ile %50’lerden %30'lara seviyelerine gerileyen kayıt dışı istihdam oranlarının uzun yıllardır uygulanan politikalar ve yürütülen çalışmaların önemli bir sonucu olduğu söylenebilir.

Öte yandan kayıt dışı istihdamda yaşanan düşüş trendinin son yıllarda sona ermesi ise uygulanan politikaların kayıt dışılığın farklı boyutları yanında konjonktürel gelişmelerin de dikkate alındığı bir çerçevede tekrar gözden geçirilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Özellikle kayıt dışı istihdam özelinde yaşanan bu gelişmeler,

literatürde kayıt dışılığı inceleyen birçok çalışmada da vurgulandığı üzere bireylerin sosyodemografik niteliklerinin, işyeri özelliklerinin, çalışılan sektörün ve bölgesel faktörlerin de kayıt dışı faaliyetlerin ortaya çıkması bağlamında oldukça kritik olabileceğine işaret etmektedir. Nitekim tez kapsamında 2006-2019 dönemi özelinde hane halkı işgücü araştırmaları mikro veri setleri kullanılarak yürütülen detaylı mevcut durum analizleri, kayıt dışı istihdamın yapısında cinsiyet, yaş, aile sorumluluğu, eğitim düzeyi, medeni durum, istihdamın niteliği, işyeri ölçeği ve çalışma şekli gibi bireysel özellikler yanında önemli derecede sektörel ve bölgesel farklılaşmaların olduğunu ortaya koymaktadır.

Bu bağlamda tez çalışmasında öncelikli olarak söz konusu bu farklılıkların istihdamın kayıt dışılığı üzerindeki etkilerinin ve bu etkilerin yıllar içindeki eğiliminin ortaya konulması amaçlanmıştır. Literatürde kayıt dışılık özelinde Türkiye’de özellikle sektörel ve bölgesel ölçekte yürütülen çalışma sayısının oldukça kısıtlı sayıda olması nedeniyle de sektörel ve bölgesel farklılıkların kayıt dışı istihdam üzerindeki olası etkileri ve zaman içindeki eğilimleri ise daha detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Kayıt dışı istihdam çerçevesinde sektörel ve bölgesel faktörler nedeniyle oluşması muhtemel dönemsel veya kalıcı farklılıkların zaman içindeki eğilimleri de ayrıca ele alınarak bu faktörlerden kaynaklı etkilerde genel bir yakınsama veya ıraksamanın olup olmadığı araştırılmıştır.

Çalışmada yürütülen ekonometrik analizlerde bağımlı değişkenin iki değer alan kategorik yapıya sahip olması nedeniyle logit modeli kullanılmıştır. Her yıl özelinde aynı değişkenlerle oluşturulan modeller için birçok uyum iyiliği testi uygulanmış olup test sonuçları kullanılan modellerin oldukça güvenilir sonuçlar verdiğini ortaya koymaktadır. Logit modelleriyle her bir değişken kategorisi için tahmin edilen ortalama marjinal etkiler de ilgili kategorilerin kayıt dışı istihdam olasılığı üzerindeki etkilerini detaylı bir şekilde analiz edilmesine olanak sağlamaktadır. Tüm değişkenlerin kategorik yapıda olması nedeniyle genel olarak seçilen referans kategori özelinde elde edilen bulgular, genel olarak Türkiye’de bireysel özelliklerin, sektörel ve bölgesel faktörlerin bireylerin kayıt dışı çalışma olasılıkları üzerinde önemli etkileri olduğunu gösterirken aynı zamanda söz konusu dönem geneli içinde yapılan analizler de söz konusu birçok faktörün kalıcı bir niteliğe sahip olduğuna işaret etmektedir.

Bireysel özelliklerin kayıt dışı istihdama olan etkisi bağlamında ortaya konulan sonuçlar genel olarak erkeklere kıyasla kadınlarda, genç ve yaşlılarda, hane halkı sorumlusu dışındaki aile fertlerinde, eğitim düzeyi düşük çalışanlarda, boşanmış ve eşi vefat etmiş bireylerde, ücretsiz aile işçisi olarak çalışanlarda, mikro ölçekli işletmelerde ve yarı zamanlı çalışanlarda kayıt dışı olarak istihdama dahil olma olasılıklarının göreceli olarak yüksek olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte dönem başında görece yüksek düzeylerde olan erkek ve kadınlar arasındaki kayıt dışı çalışma olasılığına ilişkin farklılıklarının dönem sonuna doğru önemli ölçüde azalması yanında yaşlı bireylerin gençlere kıyasla kayıt dışı çalışma eğilimlerinin dönem içinde önemli bir artış yaşaması özellikle dikkat çeken bulgular arasında yer almaktadır. Diğer taraftan bireylerin sahip olduğu eğitim düzeyi, işteki durumları ve faaliyet gösterdikleri işletme ölçeğinin de genel olarak istihdamın kayıt dışı faaliyet göstermesi açısından en belirgin farklılıkları ortaya çıkaran değişkenler olduğu görülmektedir.

Kayıt dışılık bağlamında daha detaylı olarak ele alınan sektörel ve bölgesel faktörlerin etki düzeylerinin ortaya konulmasında referans kategori özelinde yapılan alışagelmış değerlendirme yöntemi yerine Haisken-DeNew ve Schmidt (1997) tarafından geliştirilen normalizasyon yöntemi kullanılmaktadır. Bu yöntem herhangi bir referans kategoriye göre tahmin edilen kayıt dışılık olasılıklarının yapılan ağırlıklandırma yöntemiyle ülke ortalamasından sapmalar olarak ifade edebilmesini sağlamaktadır. Bu yöntemle hesaplanan sektörel ve bölgesel kayıt dışılık farklılıkları referans kategoriden bağımsız olarak bir anlamda bir endeks niteliğine kavuşmaktadır. Normalize edilen katsayıların ağırlıklı standart sapma değeri de bu ayrıştımlar arasındaki yayılımın bir göstergesi olarak ilgili değişken kategorileri özelinde ortaya çıkan kayıt dışılık farklılıklarında yaşanması muhtemel bir yakınsama veya iraksamanın göstergesi olarak ele alınmaktadır.

Yapılan analizlerde elde edilen sektörel kayıt dışılık farklılıkları Türkiye’de özellikle tarımsal faaliyetlerde; inşaat sektöründe; kültür, sanat, spor ve eğlence faaliyetleri ile ev odaklı yürütülen işlerde kayıt dışı istihdam olasılığının genel ülke ortalamasına kıyasla belirgin bir şekilde yüksek olduğunu ortaya koyarken özellikle elektrik, doğalgaz vb. kaynakların dağıtımını ile faaliyetlerde, eğitim, finans ve madencilik sektörlerinde bireylerin kayıtlı olarak istihdam edilme olasılığının göreceli olarak daha yüksek olduğunu göstermektedir. Söz konusu kayıt dışılık farklılıklarının birçok sektör ve bölge

özelinde dönem boyunca süreklilik arz etmesi de bu sektörler ve bölgeler ölçeğinde yapısal bir kayıt dışılık olgusuna işaret ederken dönem içinde bazı sektörler ve bölgelere ilişkin kayıt dışılık düzeylerindeki değişimlerin daha belirgin bir şekilde ortaya çıkması da belli başlı dinamiklerin kayıt dışılık olasılığı üzerinde geçici veya kalıcı etkiler yaratabildiğini göstermektedir.

Söz konusu kayıt dışılık farklılıkları aynı zamanda dönem içinde hem sektörel hem de bölgesel bir yakınsamanın varlığına işaret etmektedir. Zira sektörel ve bölgesel kayıt dışılık farklılıklarının her yıl özelinde ortaya konulan yayılım düzeyi, bireylerin sosyodemografik özelliklerine ek olarak iş ve işyerine ilişkin birtakım faktörlerin sabit kabul edildiği bir durumda, yalnızca sektör veya bölge spesifik dinamiklerden kaynaklanan faktörlerin ortaya çıkarmış olduğu kayıt dışılık farklılıklarının zaman içinde önemli ölçüde azalış yaşadığını göstermektedir. Bu durum özellikle bölgesel etkilerde daha belirgin olmakla birlikte sektörel etkilerde dönemin büyük bir bölümde yaşanan yakınsamanın son yıllarda ıraksama eğilimine dönüşmesi de ortaya konulan dikkat çekici bulgular arasındadır.

Dönem içinde bazı sektörlerin ve bölgelerin kayıt dışılığında yaşanan belirgin değişimler göz önüne alındığında özellikle uygulanan politikalar, yaşanan konjonktürel gelişmeler ve yasal düzenlemeler gibi kayıt dışı faaliyetlerde yapısal değişimlere neden olabilecek faktörlerin bu değişimlerde doğrudan etkisi olabileceğini göstermektedir. Bu bağlamda özellikle su ve atık sektörü ile sosyal hizmetler sektörlerindeki istihdamın kayıt dışılık olasılıklarında yaşanan kalıcı yükseliş yanında gayrimenkul sektöründe ortaya çıkan azalış eğilimi, söz konusu faktörlerin özellikle bu sektörler özelinde ele alınmasının oldukça faydalı olabileceğini ortaya koymaktadır. Nitekim kayıt dışılığın sektörel farklılıklarının öne çıkarıldığı diğer bazı çalışmalar dönem içinde özellikle yasal mevzuat uygulamalarında yaşanan birtakım değişikliklerin su ve atık sektörü ile sosyal hizmetler sektörlerinde kayıt dışılığı arttırabileceğini, gayrimenkul sektöründe ise bu durumun tam tersi bir etki yapabileceğine işaret etmektedir.

Tez kapsamında ortaya konulan sonuçlar aynı zamanda kayıt dışı istihdam eğilimi açısından bölgelerin sektörlerle kıyasla daha istikrarlı yapıda olduğuna işaret etmektedir. Özellikle bazı sektörlerin dönem başında kayıt dışı istihdam olasılığı belirgin bir şekilde düşük/yüksek gerçekleşirken dönem içinde bu durumun tersine dönerek bu sektörlerin

kayıt dışılık olasılığının dikkate değer bir şekilde arttığı/azaldığı, bu durumun bölge özelinde daha sınırlı kaldığı görülmektedir. Nitekim ilgili alanda yapılan birçok çalışma da bu durumu destekler şekilde özellikle gelir düzeyi, işsizlik, işgücündeki arz talep dengesizliği gibi uzun dönemli yapısal faktörleri bölgesel ölçekte kayıt dışılığı etkileyen önemli faktörler arasında göstermektedir.

Tez kapsamında elde edilen tüm bulgular bütüncül olarak değerlendirildiğinde Türkiye’de kayıt dışı faaliyetlerin ve özellikle de kayıt dışı istihdamın azaltılması bağlamında temel birtakım ana unsurların uygulanacak politikalar açısından oldukça kritik olduğu düşünülmektedir. Bu bağlamda özellikle bireylerin kayıt dışı çalışma eğilimine etki eden ve sosyodemografik özellikleri arasında oldukça yüksek düzeyde belirgin ayrılmaya neden olan eğitim düzeyinin toplum genelinde yükseltilmesine yönelik sürdürülebilir politikalar kayda değer bir nitelik kazanmaktadır. Nitekim işgücü piyasasında kayıtlı olarak çalışma imkânlarının artırılması ve toplumsal eşitliğin sağlanması açısından bu alanda yürütülecek çalışmaların etki düzeyinin oldukça yüksek olabileceği ortaya çıkmaktadır. Diğer taraftan kayıt dışılık eğilimi açısından öne çıkan ücretsiz aile işçileri ve mikro işletmeler de odaklanılması gereken öncelikli alanlar arasındadır. Kayıt dışı çalışmanın tespitinin ve denetimin oldukça zor olması yanında kayıt dışılığın sosyolojik ve kültürel boyutunun da özellikle öne çıktığı bu alanlarda kayıt dışı çalışma eğiliminin azaltılmasına yönelik geliştirilecek politikalarda multidisipliner yaklaşımın son derece kritik olduğu düşünülmektedir.

Kayıt dışı çalışma bağlamında sektör ve bölge spesifik faktörlerin de önemli ölçüde belirleyici bir role sahip olduğunu ortaya koyan tez çalışması aynı zamanda sektörel ve bölgesel ölçekte ortaya çıkan farklılıkların büyük ölçüde kalıcı bir niteliğe sahip olduğu sonucuna ulaşmaktadır. Diğer taraftan zaman içinde belli başlı sektör ve bölgelerde kayda değer ölçüde yaşanan bazı değişimler de ilgili sektör veya bölgelere ait kayıt dışılık farklılıklarında olumlu veya olumsuz, geçici veya uzun dönemli yapısal dönüşümlerin gerçekleşme ihtimalini göstermektedir. Bu durum kayıt dışı istihdamın azaltılmasına odaklanan politikaların aynı zamanda sektör ve bölge odaklı olarak da ele alınmasının önemine işaret ederken dar bir çerçevede ele alınan, sektörel ve bölgesel özelliklerin geri planda tutulduğu politikalarda hedeflenen başarı düzeyine ulaşmanın zorluğunu açıkça ortaya koymaktadır.

Esas olarak bireysel, sektörel ve bölgesel faktörlerin kayıt dışı istihdam olasılığı üzerindeki etkilerinin ve zaman içindeki eğilimlerinin ortaya konulduğu tez çalışmasının özellikle kayıt dışılığın yaygın niteliklerinin ortaya konulması ve Türkiye’deki kayıt dışı istihdamın genel özelliklerine ilişkin detaylı bir analiz içermesi bağlamında betimleyici bir nitelik taşıdığı söylenebilir. Bununla birlikte elde edilen bulgular Türkiye özelinde bu alanda yapılan diğer birçok çalışma sonuçları ile birlikte ele alındığında kayıt dışılığı etkileyen sektör ve bölge spesifik potansiyel faktörlere ilişkin de bir değerlendirme yapma imkânı sunması açısından da önemli ölçüde keşfedici bir özelliğe sahip olduğu düşünülmektedir. Ek olarak tez kapsamında daha kısıtlı bir nitelik taşımakla birlikte mevzuatsal değişikliklerin, gelir düzeyi, işsizlik, nüfus artışı gibi temel birtakım bir takım yapısal özelliklerin ve konjonktürel değişimlerin sektörel ve bölgesel farklılıkların potansiyel nedenleri arasında olabileceğine ilişkin kısmi analizlerin de detaylı araştırma konuları için yol gösterici bir özelliğe sahip olduğu değerlendirilmektedir.

Tez kapsamında incelenen döneme ilişkin nicel olarak ortaya konulan sektörel ve bölgesel kayıt dışılık farklılıklarının aynı zamanda kayıt dışı istihdam olasılığına etki etmesi muhtemel diğer birçok faktörün analiz edilmesinde oldukça önemli bir veri kaynağı niteliği taşıdığı düşünülmektedir. Nitekim on dört yıllık bir dönem özelinde detaylı bir şekilde ortaya konulan bu farklılıklar, ekonometrik modellemeler yardımıyla birçok makro değişkenin kayıt dışılık üzerindeki dinamik etkisinin incelenmesine de olanak sağlayacak bir potansiyel taşımaktadır. Türkiye’de sektörel ve bölgesel verilerin mevcudiyeti dahilinde literatürde kayıt dışılık üzerindeki etkisi sıklıkla tartışma konusu olan ve tez kapsamında da kısıtlı da olsa kayıt dışı istihdam arasındaki ilişkilerine dikkat çekilen gelir düzeyi, işsizlik, nüfus artışı gibi unsurlara ek olarak enflasyon, finansal gelişmişlik, büyüme, dışa açıklık gibi öne çıkan bazı makro faktörlerin de kayıt dışı istihdam üzerindeki potansiyel etkilerinin bu bağlamda öncelikli araştırma konuları olarak ele alınabileceği düşünülmektedir.

KAYNAKLAR

- ABDULLOEV Ilhom, Ira N. GANG, John LANDON-LANE, "Migration as a Substitute for Informal Activities: Evidence from Tajikistan", IZA DP No: 6236, 2011.
- ABU-LILA Ziad, Sameh AJLOUNI, Abdallah GHAZO, "Nonlinearity Between Financial Development and The Shadow Economy: Evidence from Jordan", *Accounting* 7(5), 2021, ss. 1049-1054.
- ACAR Aysenur, Ximena DEL CARPIO, *Turkey Jobs Diagnostic*, World Bank, 2019.
- ACAR Elif Oznur, Aysit TANSEL, "Defining and Measuring Informality: The Case of Turkish Labor Market", *Sosyoekonomi* 24(28), 2016, ss. 147-174.
- ACOSTA Pablo, Gabriel MONTES-ROJAS, "Informal Jobs and Trade Liberalisation in Argentina", *The Journal of Development Studies*, 50(8), 2014, ss. 1104-1118.
- ACUN Serdar, "Türkiye'de Ücretlilerin Kayıtlı Çalışma Olasılığını Belirleyen Faktörlerin Analizi", *Journal of Social Policy Conferences*, 80, 2021, ss. 423-450.
- AHUMADA Hildegart, Facundo ALVAREDO, Alfredo CANAVESE, "The Monetary Method and the Size of the Shadow Economy: A Critical Assessment", *Review of Income and Wealth*, 53(2), 2007, ss. 363-371.
- AKALIN Gülsüm, Ferdi KESİKOĞLU, "Türkiye'de Kayıtdışı Ekonomi ve Büyüme İlişkisi", *ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(5), 2007, ss. 71-87.
- AKÇA Emrah Eray, Harun BAL, "Ekonometrik Yaklaşım Yoluyla Türkiye'de Kayıt Dışı Ekonominin Tahmini", *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2018(1), ss. 685-708.
- AKTÜRK Ergün, Hüseyin ÖZER, Muammer YAYLALI, Yusuf AKAN, "Parasalıcı Ekonometrik Yaklaşım ile Türkiye'de Kayıtdışı Ekonominin Tahmini", *İktisat İşletme ve Finans*, 19(215), 2004, ss. 121-131.
- ALANON Angel, Miguel GOMEZ-ANTONIO, "Estimating the Size of the Shadow Economy in Spain: A Structural Model with Latent Variables", *Applied Economics*, 37(9), 2005, ss. 1011-1025.
- ALASFOUR Fadi, Martin SAMY, Roberta BAMPTON, "The Determinants of Tax Morale and Tax Compliance: Evidence from Jordan", *Advances in Taxation*, 23, 2016, ss.125-171.
- ALCARAZ Carlo, Daniel CHIQUIAR, Alejandrina SALCEDO, "Informality and Segmentation in the Mexican Labor Market", Banco de México Working Papers No: 2015-25, 2015.
- ALDERSLADE Jamie, John TALMADGE, Yusef FREEMAN, "Measuring the Informal Economy: One Neighborhood at a Time", Metropolitan Policy Program, Washington, DC: Brookings Institution, 2006.
- ALLINGHAM Michael G., Agnar SANDMO, "Income Tax Evasion: A Theoretical Analysis", *Journal of Public Economics*, 1(3-4), 1972, ss. 323-338.
- ALLISON, Paul D., "Measures of Fit for Logistic Regression", SAS Global Forum 2014 Conference Paper 1485, 2014, ss. 1-13.

- ALM James, Abel EMBAYE, “Using Dynamic Panel Methods to Estimate Shadow Economies Around the World, 1984–2006”, *Public Finance Review*, 41(5), 2013, ss. 510-543.
- ALM James, Benno TORGLER, “Culture Differences and Tax Morale in the United States and in Europe”, *Journal of Economic Psychology*, 27(2), 2006, ss. 224-246.
- ALMEIDA Rita, Pedro M. CARNEIRO, “Enforcement of Regulation, Informal Labour, Firm Size and Firm Performance”, CEPR Discussion Paper Series No:5976, 2006.
- ALMENAR, Vicent, Jose Luis SANCHEZ, Juan SAPENA, “Measuring the Shadow Economy and Its Drivers: The Case of Peripheral EMU Countries”, *Economic Research-Ekonomika Istraživanja*, 33(1), 2020, ss. 2904-2918.
- ALTAŞLI Yavuz, Murşit IŞIK, “Türkiye’de Yaşanan Ekonomik Krizlerin İstihdam Üzerine Etkileri (1980-2013)”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 22(2), 2017, ss. 567-585.
- ALTUNTAŞ Betül, “Enformel Bir Emek Biçimi Olarak Sokak Toplayıcılığı: Ankara Örneğinde Sektöre ve Çalışanlarına İlişkin Bir Bilgi ve Deneyim Paylaşımı”, *Toplum ve Bilim*, 112, 2008, ss. 31-59.
- ANDERSON John E., “Trust in Government and Willingness to Pay Taxes in Transition Countries”, *Comparative Economic Studies*, 59(1), 2017, ss. 1-22.
- ANDREWS, Dan, A. Caldera SANCHEZ, Asa JOHANSSON, “Towards a Better Understanding of the Informal Economy”, OECD Economics Department Working Papers No. 873, Paris: OECD Publishing, 2011.
- ANGEL-URDINOLA Diego F., Kimie TANABE, “Micro-determinants of Informal Employment in the Middle East and North Africa Region”, SP Discussion Paper No:1201, 2012.
- ARIMAH, Ben C. “Nature and Determinants of the Linkages Between Informal and Formal Sector Enterprises in Nigeria”, *African Development Review*, 13(1), 2001, ss. 114-144.
- Atık Yönetimi Genel Esaslarına İlişkin Yönetmelik, (2008, 5 Temmuz), *Resmî Gazete* (Sayı: 26927). <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2008/07/20080705-7.htm> (11.02.2023).
- AYDEMİR Şinasi, *Türkiye’de Kayıtdışı Ekonomi: Vergisel Ağırlıklı Uzlaşma Önerisi*, Maliye Hesap Uzmanları Derneği, 1995.
- AYDIN Erdal, Mehtap HISARCIKLILAR, Ipek ILKKARACAN, “Formal versus Informal Labor Market Segmentation in Turkey in the Course of Market Liberalization”, *Topics in Middle Eastern and North African Economies*, 12, 2010.
- BACCHETTA Marc, Ernst EKKEHARD, Juana P. BUSTAMANTE, *Globalization and Informal Jobs in Developing Countries*, Geneva: WTO and ILO, 2009.
- BAĞIR Yusuf Kenan, Müşerref KÜÇÜKBAYRAK, Huzeyfe TORUN, “Declining Labor Market Informality in Turkey: Unregistered Employment and Wage Underreporting”, CBRT Working Paper No: 21/19, 2021.
- BAJADA Christopher, Friedrich SCHNEIDER, “The Shadow Economies of the Asia-Pacific”, *Pacific Economic Review*, 10(3), 2005, ss. 379-401.

___, “Unemployment and the Shadow Economy in the OECD”, *Revue Économique*, 60(5), 2009, ss.1033-1067.

BALDEMİR Ercan, M. Faysal GÖKALP, Mehmet AVCI, “Türkiye’de Kayıtdışı Ekonominin MIMIC Model ile Tahminlenmesi”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10(2), 2005, ss. 231-243.

BALZANO Simona, Giovanni C. PORZIO, Renato SALVATORE, Domenico VISTOCCO, Maurizio VICHI, *Statistical Learning and Modeling in Data Analysis*, Springer International Publishing, 2021.

BANGASSER Paul E., “The ILO and the Informal Sector: An Institutional History”, ILO Employment Paper 2000/9, 2000.

BAŞKAYA Yusuf S., Timur HÜLAGÜ, “Informal-Formal Worker Wage Gap in Turkey: Evidence from a Semi-parametric Approach”, CBRT Working Paper 11/15, 2011.

BAŞLEVENT Cem, “İnsaat Sektörü İstihdamındaki Temel Örüntüler: Kayıtdışılık Nasıl Azaltılabilir?”, *Ekonomi-tek*, 5(2), 2016, ss. 35-60.

BAŞLEVENT Cem, Ayşenur ACAR, “Recent Trends in Informal Employment in Turkey”, *Yıldız Social Science Review*, 1(1), 2015, ss. 77-88.

BAŞOL Oğuz, Esin Cumhur YALÇIN, “İstanbul’da Kayıt Dışı İstihdamın Sosyo-Demografik Belirleyicileri”, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20(4), 2020, ss. 173-190.

BAYLAN Mustafa, Dilek ATILGAN, Emine SERİN, Erdal BOZDERE, “Kayıtdışı Ekonominin Büyüklüğünün Tahmininde Kullanılan Yöntemler ve Türkiye Kayıtdışı Ekonominin Tahmini”, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8(1), 2018, ss. 23-40.

BECK Thorsten, Chen LIN, Yue MA, “Why Do Firms Evade Taxes? The Role of Information Sharing and Financial Sector Outreach”, *The Journal of Finance*, 69(2), 2014, ss. 763-817.

BECKER Kristina F., “The Informal Economy: Fact Finding Study”, Swedish International Development Cooperation Agency (SIDA), 2004.

BEEDIE, Ezi, “Retired but not Tired: Linking Retirement and Informality of Labour”, *Asian Journal of Humanities and Social Sciences*, 2(1), 2014, ss. 37-46.

BELADI Hamid, Meghna DUTTA, Saibal KAR, “FDI and Business Internationalization of the Unorganized Sector: Evidence from Indian Manufacturing”, *World Development*, 83, 2016, ss. 340-349.

BENJAMIN Nancy, Kathleen BEEGLE, Francesca RECANATINI, Massimiliano SANTINI, “Informal Economy and the World Bank”, World Bank Policy Research Working Paper 6888, 2014.

BERDIEV Aziz N., Rajeev K. GOEL, James W. SAUNORIS, “Dimensions of Ethnic Diversity and Underground Economic Activity: Cross-country Evidence”, *Public Finance Review*, 48(2), 2020, ss. 178-211.

BERESEWICZ, Maciej, Dagmara NIKULIN, “Informal Employment in Poland: An Empirical Spatial Analysis”, *Spatial Economic Analysis*, 13(3), 2018, ss. 338-355.

BERNABE Sabine, Marco STAMPINI, “Labour Mobility During Transition Evidence from Georgia”, *Economics of Transition*, 17(2), 2009, ss. 377-409.

BIVENS, L. Josh, Sarah GAMMAGE, “Will Better Workers Lead to Better Jobs in the Developing World?”, *Good Jobs, Bad Jobs, No Jobs*, ed. Tony Avirgan, Sarah Gammage ve Josh Bivens, Washington D.C: Global Policy Network Economic Policy Institute, 2005, ss. 1-30.

BLAIR John P., Carole R. ENDRES, “Hidden Economic Development Assets”, *Economic Development Quarterly*, 8(3), 1994, ss. 286-291.

BOBBIO Emmanuele, “Tax Evasion, Firm Dynamics and Growth”, Bank of Italy Occasional Paper 357, 2016.

BOELS Dominique, *The Informal Economy: Seasonal Work, Street Selling and Sex Work*, Cham: Palgrave Macmillan, 2016.

BONNET Florence, Joann VANEK, Martha CHEN, *Women and Men in the Informal Economy-A Statistical Brief*, Manchester: WIEGO, 2019.

BONNET François, Sudhir A. VENKATESH, “Poverty and Informal Economies”, ed. David Brady ve Linda Burton, *Oxford Handbook of the Social Science of Poverty*, Oxford University Press, 2016, ss. 637-659.

BORLEA Sorin Nicolae, Monica Violeta ACHIM, Monica Gabriela MIRON, “Corruption, Shadow Economy and Economic Growth: An Empirical Survey Across the European Union Countries”, *Studia Universitatis Vasile Goldiș Arad, Seria Științe Economice*, 27(2), 2017, ss. 19-32.

BOSE Niloy, Salvatore CAPASSO, Martin Andreas WURM, “The Impact of Banking Development on the Size of Shadow Economies”, *Journal of Economic Studies*, 9(6), 2012, ss. 620-638.

BOSSAVIE Laurent, Ayşenur Acar ERDOĞAN, Mattia MAKOVEC, “The Impact of the Minimum Wage on Firm Destruction, Employment and Informality”, World Bank Policy Research Working Paper No: 8749, 2019.

BRACCO Emanuele, Luisanna ONNIS, “Immigration, Amnesties, and the Shadow Economy”, Carlo Alberto Notebooks Working Paper No: 418, 2015.

BROWN Donald, Gordon MCGRANAHAN, “The Urban Informal Economy, Local Inclusion and Achieving a Global Green Transformation”, *Habitat International*, 53, 2016, ss. 97-105.

BRUHN Miriam, “License to Sell: The Effect of Business Registration Reform on Entrepreneurial Activity in Mexico”, *The Review of Economics and Statistics*, 93(1), 2011, ss. 382-386.

BRUTON Garry D., R. Duane IRELAND, David J. KETCHEN JR, “Toward a Research Agenda on the Informal Economy”, *Academy of Management Perspectives*, 26(3), 2012, ss. 1-11.

BUEHN Andreas, Alexander KARMANN, Friedrich SCHNEIDER, “Shadow Economy and Do-it-yourself Activities: The German Case”, *Journal of Institutional and Theoretical Economics (JITE)/Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft*, 2009, ss. 701-722.

BUEHN Andreas, Friedrich SCHNEIDER, “MIMIC Models, Cointegration and Error Correction: An Application to the French Shadow Economy”, IZA Discussion Paper No: 3306, 2008.

BUEHN Andreas, Mohammad R. FARZANEGAN, “Impact of Education on the Shadow Economy: Institutions Matter”, *Economics Bulletin*, 33(3), 2013, ss. 2052-2063.

BULUT Mehmet, “Bir Meslek Olarak Ev Hizmetlerinde Çalışma ve 6552 Sayılı Kanun Öncesi ve Sonrasında Sosyal Güvence Sorunları”, *Muhasebe ve Denetime Bakış*, 14(43), 2014, ss. 143-160.

CAGAN Phillip, “The Demand for Currency Relative to Total Money Supply”, National Bureau of Economic Research, Occasional Paper No: 62, 1958.

CAMERON A. Colin, Douglas L. MILLER, “A Practitioner’s Guide to Cluster-Robust Inference”, *Journal of Human Resources*, 50(2), 2015, ss. 317-372.

CAPASSO Salvatore, Tullio JAPPELLI, “Financial Development and the Underground Economy”, *Journal of Development Economics*, 101, 2013, ss. 167-178.

CASTELLS Manuel, Alejandro PORTES, “World Underneath: The Origins, Dynamics, and Effects of the Informal Economy”, *The Informal Economy: Studies in Advanced and Less Developed Countries*, ed. Alejandro Portes, Manuel Castells ve Lauren A. Benton, London: JHU Press, 1989, ss. 11-37.

CATAO Luis, Carmen PAGES, Maria R. ROSALES, “Financial Dependence, Formal Credit, and Informal Jobs: New Evidence from Brazilian Household Data”, IDB Working Paper Series No: IDB-WP-118, 2009.

ÇETİNTAŞ Hakan, Hasan VERGİL, “Türkiye’de Kayıtdışı Ekonominin Tahmini”, *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 4(1), 2003, ss. 15-30.

CHEN Li-Ching, Jiun-Yi WANG, “Discussion of “Assessing the goodness-of-fit of Logistic Regression Models in Large Samples: A Modification of the Hosmer-Lemeshow test” by Giovanni Nattino, Michael L. Pennell, and Stanley Lemeshow”, *Biometrics*, 76(2), 2019, ss. 569-571.

CHEN Martha Alter, “Rethinking the Informal Economy: Linkages with the Formal Economy and the Formal Regulatory Environment”, DESA Working Paper No: 46, 2007.

___, “The Informal Economy: Definitions, Theories and Policies”, WIEGO Working Paper No: 1, 2012.

___, “The Informal Economy: Recent Trends, Future Directions”, *New Solutions: A Journal of Environmental and Occupational Health Policy*, 26(2), 2016, ss. 155-172.

CHEN Martha, Françoise CARRE, *The Informal Economy Revisited: Examining the Past, Envisioning the Future*, ed. Martha Chen ve Françoise Carre, London: Taylor & Francis, 2020, ss. 1-27.

CHEN Martha Alter, Joann VANEK, Marilyn CARR, *Mainstreaming Informal Employment and Gender in Poverty Reduction: A Handbook for Policy-Makers and Other Stakeholders*, London: Commonwealth Secretariat, 2004.

- CHEN Martha Alter, Renana JHABVALA, Frances LUND, *Supporting Workers in the Informal Economy: A policy Framework*, Geneva: International Labour Office, 2001.
- CHONG Alberto, Mark GRADSTEIN, "Inequality and Informality", *Journal of Public Economics*, 91(1), 2007, ss. 159-179.
- CLEMENT Christine, *The Formal-informal Economy Dualism in a Retrospective of Economic Thought Since the 1940s*, (Doktora Tezi), Stuttgart: University of Hohenheim, 2015.
- CRAMER Jan Salomon, "Robustness of Logit Analysis: Unobserved Heterogeneity and Mis-Specified Disturbances", *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 69(4), 2007, ss. 545-555.
- CRANE Steven E., Farrokh NOURZAD, "Inflation and Tax Evasion: An Empirical Analysis", *The Review of Economics and Statistics*, 68(2), 1986, ss. 217-223.
- CRETAN Georgiana Camelia, Otilia Florentina CHIRITA, Rodica GHERGHINA, "The Impact of Immigration on the Underground Economy in the EU Context", *Journal of Public Administration, Finance and Law*, (15), 2019, ss. 91-100.
- CUNNINGHAM Wendy V., "Breadwinner versus Caregiver: Labor Force Participation and Sectoral Choice over the Mexican Business Cycle", World Bank Policy Research Working Paper No. 2743, 2001.
- ÇİÇEK Zübeyde, Nuran Bayram ARLI, "Probit Model Yaklaşımı ile Kayıt Dışı İstihdamı Etkileyen Faktörlerin Belirlenmesi", *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 11(2), 2021, ss. 649-671.
- ÇSGB, "Çocuk İşçiliğinin Önlenmesi için Zamana Bağlı Politika ve Program Çerçevesi", Ankara, 2006.
- ___, *Ulusal İstidam Stratejisi*, Ankara, Ekim 2017a.
- ___, *Çocuk İşçiliği ile Mücadele Ulusal Programı*, Ankara: Ayrıntı Basımevi, 2017b.
- ___, *Ulusal Genç İstihdam Stratejisi*, Ankara, 2021.
- DABLA-NORRIS Era, Andrew FELTENSTEIN, "The Underground Economy and Its Macroeconomic Consequences", *The Journal of Policy Reform*, 8(2), 2005, ss. 153-174.
- DABLA-NORRIS Era, Mark GRADSTEIN, Gabriela INCHAUSTE, "What Causes Firms to Hide Output? The Determinants of Informality", *Journal of Development Economics*, 85(1-2), 2008, ss. 1-27.
- DAŞTAN Hüseyin, Hilal MOLA, "Türkiye’de Kayıt Dışı İstihdama Etki Eden Mikro Faktörlerin Analizi: Bölgeler Arası Bir Karşılaştırma", *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 34(3), 2020, ss. 789-808.
- DALGIÇ Yasin, "Financial Depth and Informality: The Case of Turkey", *Bursa Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 38(2), 2019, ss. 121-146.
- DAVALOS Jorge, "Trade Openness Effects on Informality and the Real Exchange Rate Channel", *Applied Economics Letters*, 26(6), 2019, ss. 506-510.
- DAVIDESCU Adriana AnaMaria, Vasile Alecsandru STRAT, "Shadow Economy and Foreign Direct Investments: An Empirical Analysis for the Case of Romania", *Ecoforum Journal*, 4(2), 2015, ss. 110-118.

DE ANDRADE Gustavo Henrique, Miriam BRUHN, David Mckenzie, “A Helping Hand or the Long Arm of the Law? Experimental Evidence on What Governments Can Do to Formalize Firms”, *The World Bank Economic Review*, 30(1), 2016, ss. 24-54.

DE PAULA Aureo, Jose SCHEINKMAN, “The Informal Sector”, Penn Institute for Economic Research Working Paper 07-035, 2007.

___, “The Informal Sector: An Equilibrium Model and Some Empirical Evidence from Brazil”, *Review of Income and Wealth*, 57, 2011, ss. 8-26.

DELECHAT Corinne, Leandro MEDINA, “What is the Informal Economy? Having Fewer Workers Outside the Formal Economy Can Support Sustainable Development”, *Finance and Development*, 57(4), 2020, ss. 54-55.

DELL’ANNO Roberto, “Estimating the Shadow Economy in Italy: A Structural Equation Approach”, Working Paper No: 2003-7, Aarhus University, 2003.

___, “Theories and Definitions of the Informal Economy: A Survey” *Journal of Economic Surveys*, 2021a, ss. 1-34.

___, “Inequality and Informality in Transition and Emerging Countries”, IZA World of Labor, 2021b.

D’ERASMO Pablo N., Hernan J. Moscoso BOEDO, “Financial Structure, Informality and Development”, *Journal of Monetary Economics*, 59(3), 2012, ss. 286-302.

DİSK, *DİSKAR Sendikalaşma Araştırması: Türkiye’de Sendikalaşma, Toplu İş Sözleşmesi Kapsamı ve Grevler (2013-2019)*, İstanbul, 2019.

DJANKOV Simeon, Rafael LA PORTA, Florencio LOPEZ-DE-SILANES, Andrei SHLEIFER, “The Regulation of Entry”, *The Quarterly Journal of Economics*, 117(1), 2002, ss. 1-37.

DJANKOV Simeon, Rita RAMALHO, “Employment Laws in Developing Countries”, *Journal of Comparative Economics*, 37(1), 2009, ss. 3-13.

DOĞRUL H. Günsel, “Determinants of Formal and Informal Sector Employment in the Urban Areas of Turkey”, *International Journal of Social Sciences and Humanity Studies*, 4(2), 2012, ss. 217-231.

DPT, *Kalkınma Planı (Birinci Beş Yıl) 1963-1967*, Ankara, 1963.

___, *İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 1968-1972*, Ankara, 1967.

___, *Yeni Strateji ve Kalkınma Planı Üçüncü Beş Yıl 1973-1977*, Ankara, 1973.

___, *Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı 1979-1983*, Ankara, 1979.

___, *Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 1985-1989*, Ankara, 1984.

___, *Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı 1990-1994*, Ankara, 1989.

___, *Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1996-2000)*, Ankara, 1995.

___, *Uzun Vadeli Strateji ve Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 2001-2005*, Ankara, 2000.

___, *Orta Vadeli Program 2006-2008*, Devlet Planlama Teşkilatı, 2005.

___, *Dokuzuncu Kalkınma Planı 2007-2013*, Ankara, 2006a.

- ___, Orta Vadeli Program 2007-2009, Devlet Planlama Teşkilatı, 2006b.
- ___, *Orta Vadeli Program 2008-2010*, Devlet Planlama Teşkilatı, 2007.
- ___, *Orta Vadeli Program 2009-2011*, Devlet Planlama Teşkilatı, 2008.
- ___, *Orta Vadeli Program 2010-2012*, Devlet Planlama Teşkilatı, 2009.
- ___, *Orta Vadeli Program 2011-2013*, Devlet Planlama Teşkilatı, Ankara, Ekim 2010
- DURMAZ Nursel, “Eğlence Sektöründe Çalışma Koşulları ve Ayrımcılık: Çingenerler Örneği”, *Çalışma ve Toplum*, 1(44), 2015, ss. 259-292.
- Dünya Gazetesi, “Kapıyı açıp komisyon alan emlakçı dönemi bitti”, (19 Temmuz 2008), 1, <https://www.dunya.com/ekonomi/kapiyi-acip>. (25.05.2023).
- EKER, Doğukan “Türk Sosyal Güvenlik Hukukunda Asgari İşçilik Uygulaması”, *Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi*, 16, 2020, ss. 163-201.
- EL-GANAINY Asmaa, Ekkehard ERNST, Rossana MEROLA, Richard ROGERSON, Martin SCHINDLER, “Inclusivity in the Labor Market”, IMF Working Paper No:21/141, 2021.
- ELGIN Ceyhun, “Vergiler ve Kayıtdışı Ekonomi: Bir Değerlendirme ve Türkiye Örneği”, *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 39, 2012, ss. 237-258.
- ELGIN Ceyhun, Cem OYVAT, “Lurking in the Cities: Urbanization and the Informal Economy”, *Structural Change and Economic Dynamics*, 27, 2013, ss. 36-47.
- ELGIN Ceyhun, Ertan İYİDOST, “Velocity of Money and Shadow Economy”, *Applied Economics Letters*, 29(18), 2021, ss. 1741-1745.
- ELGIN Ceyhun, Ferda ERTURK, “Informal Economies Around the World: Measures, Determinants and Consequences”, *Eurasian Economic Review*, 9(2), 2019, ss. 221-237.
- ELGIN Ceyhun, Oguz OZTUNALI, “Institutions, Informal Economy, and Economic Development”, *Emerging Markets Finance and Trade*, 50(4), 2014, ss. 145-162.
- ELGIN Ceyhun, M. Ayhan KOSE, Franziska OHNSORGE, Shu YU, “Understanding Informality: Concepts and Trends”, ed. Ohnsorge, Franziska ve Shu Yu, *The Long Shadow of Informality: Challenges and Policies*, Washington, DC: World Bank Publications, 2021, ss. 35-91.
- ENSTE Dominik H., “The Shadow Economy in Industrial Countries”, IZA World of Labor, 2018.
- ERDAL İrem Özlem Yanıcı, “Türkiye’de Kayıt Dışı İstihdam ve Kayıt Dışı İstihdamla Mücadele Politikaları”, *Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(16), 2019, ss. 225-246.
- ERDİNÇ Zeynep, “Currency Demand Modeling in Estimating the Underground Economy in Turkey: An Error Correction Framework”, *International Research Journal of Finance and Economics*, 96, 2012, ss. 25-28.
- ___, “Türkiye’de Kayıt Dışı Ekonomiyle Mücadeleye Yönelik İzlenen Politikalar ve Çözüm Önerileri”, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16(4), 2016, ss. 39-52.
- ERDOĞDU Seyhan, Gülay TOKSÖZ, “Kadınların Görünmeyen Emeğinin Görünen Yüzü: Türkiye’de Ev İşçileri”, ILO Çalışma Koşulları ve İstihdam Serisi No:42, 2013.

- ERKUŞ Hakan, Kadir KARAGÖZ, “Türkiye’de Kayıt Dışı Ekonomi ve Vergi Kaybının Tahmini”, *Maliye Dergisi*, 156, 2009, ss. 126-140.
- FEIGE Edgar L., “How Big Is the Irregular Economy?” *Challenge*, 22(5), 1979, ss. 5-13.
- FELD Lars P., Claus LARSEN, “Self-perceptions, Government Policies and Tax Compliance in Germany”, *International Tax and Public Finance*, 19(1), 2012, ss. 78-103.
- FIELDS Gary S., “Labor Market Modeling and The Urban Informal Sector: Theory and Evidence”, *The Informal Sector Revisited*, ed. D. Turnham, B. Salome ve A. Schwarz, Paris: OECD, 1990, ss. 49–69.
- ___, “A Guide to Multisector Labor Market Models”, Social Protection Discussion Paper Series No: 0505, Washington, DC: World Bank, 2005.
- FİDAN Hüseyin, Sami GENÇ, “Kayıtdışı İstihdam ve Kayıtdışı İstihdama Etki Eden Mikro Faktörlerin Analizi: Türkiye Özel Sektör Örneği”, *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5(9), 2013, ss. 137-150.
- FREY Bruno S., Friedrich SCHNEIDER, “Informal and Underground”, Johannes Kepler University of Linz, Department of Economics, Linz Working Paper No:4, 2000.
- GANDELMAN Nestor, Alejandro RASTELETTI, “The Impact of Bank Credit on Employment Formality: Evidence from Uruguay”, *Emerging Markets Finance and Trade*, 52(7), 2016, ss. 1661-1678.
- GARCIA Gustavo A., “Labor Informality: Choice or Sign of Segmentation? A Quantile Regression Approach at the Regional Level for Colombia”, *Review of Development Economics*, 21(4), 2017, ss. 985-1017.
- GASHI Ardiana, Colin C. WILLIAMS, “Evaluating the Prevalence and Distribution of Unregistered Employment in Kosovo: Lessons from a 2017 Survey”, *South East European Journal of Economics and Business*, 2019, 14(1), ss. 7-20.
- GASPARENIENE Ligita, Rita REMEIKIENE, Colin C. WILLIAMS, *Unemployment and the Informal Economy: Lessons from a study of Lithuania*, Cham: Springer, 2022.
- GATTI Roberta, Diego F. ANGEL-URDINOLA, Joana SILVA, Andras BODOR, *Striving for Better Jobs: The Challenge of Informality in The Middle East and North Africa*, Washington, DC: World Bank Publications, 2014.
- GERXHANI Klarita, “The Informal Sector in Developed and Less Developed Countries: A Literature Survey”, *Public Choice*, 120(3), 2004, ss. 267-300.
- GERXHANI Klarita, Herman G. Van de WERFHORST, “The Effect of Education on Informal Sector Participation in a Post-Communist Country”, *European Sociological Review*, 29(3), 2013, ss. 464-476.
- GIBBS SherRhonda R., Charlie E. MAHONE, Micah E. S. CRUMP, “A Framework for Informal Economy Entry: Socio-Spatial, Necessity-Opportunity, and Structural-Based Factors”, *Academy of Entrepreneurship Journal*, 20(2), 2014, ss. 33-58.
- GIBSON Chris, Lily KONG, “Cultural Economy: A Critical Review”, *Progress in Human Geography*, 29(5), 2005, ss. 541-561.

GİB, *Kayıt Dışı Ekonomiyle Mücadele Stratejisi Eylem Planı (2008-2010)*, Gelir İdaresi Strateji Geliştirme Daire Başkanlığı, Ankara, Nisan 2009.

_____, *Kayıt Dışı Ekonomiyle Mücadele Stratejisi Eylem Planı (2011-2013)*, Ankara, 2011.

_____, *Kayıt Dışı Ekonomiyle Mücadele Stratejisi Eylem Planı (2019-2021)*, Ankara, 2019.

GILES David E.A., “Measuring the Hidden Economy: Implications for Econometric Modelling”, *The Economic Journal*, 109(456), 1999, ss. 370-380.

GOEL Rajeev K., James W. SAUNORIS, Friedrich SCHNEIDER, “Growth in the Shadows: Effect of the Shadow Economy on US Economic Growth Over More Than A Century”, *Contemporary Economic Policy*, 37(1), 2019a, ss. 50-67.

_____, “Drivers of the Underground Economy for Over a Century: A Long Term Look for the United States”, *The Quarterly Review of Economics and Finance*, 71, 2019b, ss. 95-106.

GOEL Rajeev K., Michael A. NELSON, “Shining A Light on the Shadows: Identifying Robust Determinants of the Shadow Economy”, *Economic Modelling*, 58, 2016, ss. 351-364.

GOLDBERG Pinelopi K., Nina PAVCNİK, “The Response of the Informal Sector to Trade Liberalization”, *Journal of Development Economics*, 72(2), 2003, ss. 463-496.

GREGORY Deanna S., Henry. M. JACKSON, Karlen BADER, “Logistic and Linear Regression Assumptions: Violation Recognition and Control”, Midwest SAS User Group 2018 Conference AA-091, 2018, ss. 1-22.

GUELICH Ulrike, Siri R. XAVIER, “Women’s Entrepreneurship within the ASEAN Economic Community: Challenges and Opportunities”, *Strengthening Women’s Entrepreneurship in ASEAN: Towards Increasing Women's Participation in Economic Activity*, Paris: OECD Publishing, 2017, ss. 15-43.

GUTMANN Peter M., “The Subterranean Economy”, *Financial Analysts Journal*, 33(6), 1977, ss. 26-34.

GÜLER Ceyhan, “Covid-19 Salgını Döneminde Ev İşçilerinin Derinleşen Sorunları: İstanbul Örneği”, *Journal of Economy Culture and Society*, 64, 2021, ss. 183-206.

GÜLER Hünkar, Ekrem TOPARLAK, “Türkiye’de Kayıtdışı Ekonominin Ölçümü ve Avrupa Birliği Ülkeleriyle Karşılaştırılması”, *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 11(1), 2018, ss. 209-220.

GÜLOĞLU Tuncay, Adem KORKMAZ, Murat KİP, “Türkiye’de Kayıtdışı İstihdam Gerçeğine Bir Bakış”, *Journal of Social Policy Conferences*, 45, 2003, ss. 51-96.

GÜRSEL Seyfettin, Ozan BAKIŞ, Yazgı Genç, “Asgari Ücret Artışının Kayıt Dışı Çalışmaya Etkisi Özellikle Düşük Ücretli Sektörlerde Yoğunlaşıyor”, BETAM Araştırma Notu 18/222, 2018.

HAARMAN Amanda, Marcus M. LARSEN, Rebecca NAMATOVU, “Understanding the Firm in the Informal Economy: A Research Agenda”, *The European Journal of Development Research*, 2022, ss. 3005–3025.

HAISKEN-DENEW, John P., Christoph M. SCHMIDT, “Interindustry and Interregion Differentials: Mechanics and Interpretation” *Review of Economics and Statistics*, 79(3), 1997, ss. 516-521.

_____, “Industry Wage Differentials Revisited: A Longitudinal Comparison of Germany and USA”, IZA Discussion Paper No: 98, 1999.

HAIR, Joseph. F., William. C. BLACK, Barry. J. BABIN, Rolph E. ANDERSON, *Multivariate Data Analysis*, 8th Edition, Hampshire: Cengage Learning, 2019.

HART, Keith, “Informal Income Opportunities and Urban Employment in Ghana”, *The Journal of Modern African Studies*, 11(1), 1973, ss. 61-89.

HEARLE Chris, Sally BADEN, Kavita KALSI, “Promoting Economic Empowerment for Women in the Informal Economy”, WOW Helpdesk Guidance No: 1, 2019.

HEINTZ James, “Informality, Inclusiveness, and Economic Growth: An Overview of Key Issues”, International Development Research Centre (IDRC), SIG Working Paper No: 2012/2, 2012.

HEINTZ James, Robert POLLIN, “Informalization, Economic Growth and the Challenge of Creating Viable Labor Standards in Developing Countries”, Political Economy Research Institute (PERI), Working Paper Series No: 60, 2003.

HENLEY Andrew, G. Reza ARABSHEIBANI, Francisco G. CARNEIRO, “On Defining and Measuring the Informal Sector: Evidence from Brazil”, *World Development*, 37(5), 2009, ss. 992-1003.

HERWARTZ Helmut, Egle TAFENAU, Friedrich SCHNEIDER, “One Share Fits All? Regional Variations in the extent of the Shadow Economy in Europe”, *Regional Studies*, 49(9), 2015, ss. 1575-1587.

HMB, *Yeni Ekonomi Programı 2019-2021: Dengelenme Disiplin Değişim- Orta Vadeli Program*, Ankara, 2018.

_____, *Yeni Ekonomi Programı 2020-2022: Orta Vadeli Program*, Ankara, 2019.

_____, *Yeni Ekonomi Programı 2021-2023: Yeni Dengelenme Yeni Normal Yeni Ekonomi - Orta Vadeli Program*, Ankara, 2020.

_____, *Orta Vadeli Program*, Hazine ve Maliye Bakanlığı ve Strateji ve Bütçe Başkanlığı, Ankara, 2021.

_____, *Kayıt Dışı Ekonomiyle Mücadele Eylem Planı 2023-2025*, Risk Analizi Genel Müdürlüğü, Ankara, 2022a.

_____, *Orta Vadeli Program*, Hazine ve Maliye Bakanlığı ve Strateji ve Bütçe Başkanlığı, Ankara, 2022b.

HOSMER Jr. David W., Stanley LEMESHOW, Rodney X. STURDIVANT, *Applied Logistic Regression*, New Jersey: John Wiley & Sons, 2013.

HOYMAN Michele, “Female Participation in the Informal Economy: A Neglected Issue”, *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 493(1), 1987, ss. 64-82.

HUANG Gengzhi, Desheng XUE, Bo WANG, “Integrating Theories on Informal Economies: An Examination of Causes of Urban Informal Economies in China”, *Sustainability*, 12(7), 2738, 2020, ss. 1-16.

HURST Erik, Geng LI, Benjamin PUGSLEY, “Are Household Surveys Like Tax Forms? Evidence from Income Underreporting of the Self-Employed”, *The Review of Economics and Statistics*, 96(1), 2014, ss. 19–33.

HUSSMANNNS Ralf, “Measuring the Informal Economy: From Employment in the Informal Sector to Informal Employment”, Policy Integration Department, Bureau of Statistics, International Labour Office, Working Paper No: 53, 2004.

IGUDIA Eghosa, Robert ACKRILL, Simeon COLEMAN, Carlyn DOBSON, “Determinants of the Informal Economy of An Emerging Economy: A Multiple Indicator, Multiple Causes (MIMIC) Approach”, Loughborough University, 2016.

ILGIN, Yılmaz, *Kayıtdışı Ekonomi ve Türkiye’deki Boyutları*, DPT Uzmanlık Tezi, Ankara: DPT Yayın No: 2492, 1999.

___, “Kayıtdışı Ekonomiyi Tahmin Yöntemleri ve Türkiye’de Durum”, *Planlama Dergisi Özel Sayı*, 2002, 145-155.

ILO, *Decent Work and the Informal Economy: Sixth Item on the Agenda*, International Labour Conference 90th Session, Report VI, 2002.

___, *Measuring Informality: A Statistical Manual on the Informal Sector and Informal Employment*. Geneva: International Labour Office, 2013.

___, *Recommendation No. 204: Concerning the Transition from the Informal to the Formal Economy*, Geneva: ILO, 2015.

___, *Key Indicators of the Labour Market (KILM)*, Ninth Edition, Geneva: ILO, 2016.

___, *Women and Men in the Informal Economy: A Statistical Picture*, Third Edition, Geneva: International Labour Office, 2018a.

___, *Empowering Women Working in The Informal Economy*, Prepared for the 2nd Meeting of the Global Commission on the Future of Work, Geneva: International Labour Office, 2018b.

___, *Promoting Transition to Formality for Peace and Resilience*, Geneva: International Labour Office, 2019.

___, “COVID-19 Crisis and the Informal Economy: Immediate Responses and Policy Challenges”, ILO Brief, 2020.

IVAKHNYUK Irina, “The Significance of The Informal Sector in Attracting Illegal Migration Including Trafficking in Human Beings: Exchange of Information, Experience and Best Practices”, In Thirteenth OSCE Economic Forum, Prague, 2005.

İNER Mehmet, *Micro-level Analysis of Unregistered Employment in Turkey with Group Comparisons*, (Yüksek Lisans Tezi), Middle East Technical University, 2019.

İPEK Melek, “Kayıt Dışı İstihdamda Küresel Etkiler ve Sosyal Örüntüler”, *Çalışma ve Toplum*, 1(40), 2014, ss. 163-186.

JIMENEZ Alfredo, Carmen P. CAMARA, Maria J. G. SANTOS, Jeronimo G. BERNAL, Juan A. J. EGUIZABAL, “The Impact of Educational Levels on Formal and

- Informal Entrepreneurship”, *BRQ Business Research Quarterly*, 18(3), 2015, ss. 204-212.
- JONASSON Erik, “Government Effectiveness and Regional Variation in Informal Employment”, *Journal of Development Studies*, 48(4), 2012, ss. 481-497.
- KALAYCIOĞLU Sibel, Helga R. TILIÇ, Kezban ÇELİK, *Bakım Sektöründe Kayıt-Dışı Kadın Emeğinin Farklı Aktörleri ve Boyutları*, World Bank Group, 2016.
- KALELİ Ebubekir, Coşkun KARACA, “Türkiye’de Kayıt Dışı İstihdama İlişkin Çözüm Önerileri”, *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, 9(44), 2019, ss. 769-792.
- KANBUR Ravi, “Conceptualising Informality: Regulation and Enforcement”, Department of Applied Economics and Management, Cornell University, Working Paper No: 2009-11, 2009.
- KAPLANHAN Fatih, Hüseyin Çağrı BAŞER, “Danıştay ve Vergi Mahkemesi Kararları Işığında Hurda Alımlarında Karşılaşılan Gelir Vergisi Stopajı”, *Türkiye Adalet Akademisi Dergisi*, 35, 2018, ss. 57-80.
- KARANFİL Fatih, Ata ÖZKAYA, “Estimation of Real GDP and Unrecorded Economy in Turkey Based on Environmental Data”, *Energy Policy*, 35(10), 2007, ss. 4902-4908.
- KAUFMANN Daniel, Aleksander KALIBERDA, “Integrating the Unofficial Economy into The Dynamics of Post-Socialist Economies: A Framework of Analysis and Evidence”, World Bank Policy Research Paper Series No: 1691, 1996.
- KAZEMIER Brugt, “The Underground Economy: A Survey of Methods and Estimates”, Paper prepared for the Belgian-European Colloquium “Undeclared Work: A Threat to the Welfare State”, Statistics Netherlands, 2003.
- KB, *Orta Vadeli Program 2012-2014*, Kalkınma Bakanlığı, Ankara, Ekim 2011.
- KB, *Orta Vadeli Program 2013-2015*, Kalkınma Bakanlığı, Ankara, Ekim 2012.
- ___, *Onuncu Kalkınma Planı 2014-2018*, Ankara, 2013.
- KB, *Orta Vadeli Program 2014-2016*, Kalkınma Bakanlığı, Ankara, Ekim 2013.
- KB, *Orta Vadeli Program 2015-2017*, Kalkınma Bakanlığı, Ankara, Ekim 2014.
- KB, *Orta Vadeli Program 2016-2018*, Kalkınma Bakanlığı, Ankara, Ekim 2015.
- KB, *Orta Vadeli Program 2017-2019*, Kalkınma Bakanlığı, Ankara, Ekim 2016.
- KB, *Orta Vadeli Program 2018-2020*, Kalkınma Bakanlığı, Ankara, Ekim 2017.
- KENNEDY Peter, “Interpreting Dummy Variables”, *The Review of Economics and Statistics*, 68(1), 1986, ss. 174-75.
- KELMANSON Ben, Koralai KIRABAEVA, Leandro MEDINA, Borislava MIRCHEVA, Jason WEISS, “Explaining the Shadow Economy in Europe: Size, Causes and Policy Options”, IMF Working Paper No: 19/278, 2019.
- KILIÇ Ramazan, Özer ÖZÇELİK, “Küresel Bir Sorun: Kayıtdışı Ekonomi”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16, 2006, ss. 337-358.
- KIRCHGASSNER, Gebhard, “Tax Morale, Tax Evasion and the Shadow Economy”, University of St. Gallen, Discussion Paper No: 2010-17, 2010.

- KOLM Ann-Sofie, Birthe LARSEN, “Informal Unemployment and Education”, *IZA Journal of Labor Economics*, 5(1), 2016, ss. 1-36.
- KOUFOPOULOU Paraskevi, Colin C. WILLIAMS, Athanassios VOZIKIS, Kyriakos SOULIOTIS, “Shadow Economy: Definitions, Terms & Theoretical Considerations”, *Advances in Management and Applied Economics*, 9(5), 2019, ss. 35-57.
- KRAKOWSKI Michael, “Determinants of the Informal Economy: The Importance of Regional Factors”, Hamburg Institute of International Economics (HWWA) Discussion Paper No: 313, 2005, ss. 5-7.
- KRSTIC Gorana, Branko RADULOVIC, “Shadow Economy in the Business and Entrepreneurial Sectors”, *Formalizing the Shadow Economy in Serbia: Policy Measures and Growth Effects*, ed. Gorana Krstic ve Friedrich Schneider, 2015, ss. 77-99.
- KRUEGER Alan B., Lawrence H. SUMMERS, “Efficiency Wages and the Inter-industry Wage Structure”, *Econometrica*, 56(2), 1988, ss. 259-293.
- LA PORTA Rafael, Andrei SHLEIFER, “The Unofficial Economy and Economic Development”, *Brookings Papers on Economic Activity*, 47(1), 2008, ss. 275-352.
- _____, “Informality and Development”, *Journal of Economic Perspectives*, 28(3), 2014, ss. 109-126.
- LACKO Maria, “Hidden Economy and Unknown Quantity? Comparative Analysis of Hidden Economies in Transition Countries”, *Economics of Transition*, 8(1), 2000, ss.117-149.
- LADAN Usman, Collin C. WILLIAMS, “Evaluating Theorizations of Informal Sector Entrepreneurship: Some Lessons from Zamfara, Nigeria”, *Journal of Developmental Entrepreneurship*, 24 (4), 2019, ss. 1-18.
- LASSEN David Dreyer, “Ethnic Divisions, Trust, and the Size of the Informal Sector”, *Journal of Economic Behavior & Organization*, 63(3), 2007, ss. 423-438.
- LAVALLEE Pierre, Jean. F. BEAUMONT, “Why We Should Put Some Weight on Weights”, *Survey Insights: Methods from the Field, Weighting: Practical Issues and ‘How to’ Approach*, 2015.
- LEWIS W. Arthur, “Economic Development with Unlimited Supplies of Labour”, The Manchester School, 1954. <https://la.utexas.edu/users/hcleaver/368/368lewistable.pdf>. (02.07.2022).
- LEVENSON A. Robert, William F. MALONEY, “The Informal Sector, Firm Dynamics, and Industrial Participation”, World Bank Policy Research Working Paper No. 1988, 1998.
- LIANG Zhe, Simon APPLETON, Lina SONG, “Informal Employment in China: Trends, Patterns and Determinants of Entry”, IZA Discussion Paper No: 10139, 2016.
- LIN Wei, Jeffrey M. WOOLDRIDGE, “On Different Approaches to Obtaining Partial Effects in Binary Response Models with Endogenous Regressors”, *Economics Letters*, 134, 2015, ss. 58-61.
- LIU Dandan, Bryan E. SHEPHERD, “Discussion on “Assessing the Goodness of fit of Logistic Regression Models in Large Samples: A Modification of the Hosmer-

Lemeshow test" by Giovanni Nattino, Michael L. Pennell, and Stanley Lemeshow", *Biometrics*, 76(2), 2020, ss. 572-574.

LOAYZA Norman V., "The Economics of The Informal Sector: A Simple Model and Some Empirical Evidence from Latin America", World Bank Policy Research Paper No. 1727, 1997.

___, "Informality in the Process of Development and Growth", *The World Economy*, 39(12), 2016, ss. 1856-1916.

___, "Informality: Why Is It So Widespread and How Can It Be Reduced?", Research & Policy Briefs from the World Bank Malaysia Hub No:20, 2018.

LOAYZA Norman V., Jamele RIGOLINI, "Informality Trends and Cycles", World Bank Policy Research Working Paper No: 4078, 2006.

___, "Informal Employment: Safety Net or Growth Engine?", *World Development*, 39(9), 2011, ss. 1503-1515.

LOAYZA Norman, Luis SERVEN, Naotaka SUGAWARA, "Informality in Latin America and the Caribbean", World Bank Policy Research Working Paper No: 4078, 2009.

LOAYZA, Norman V., Gabriel ULYSSEA, Tomoko UTSUMI, "Informality and the Labor Market Effects of Mass Migration: Theory and Evidence from Syrian Refugees in Turkey", 7th Turkey Labor Market Network Meeting, 2018.

LONG J. Scott, Jeremy FREESE, *Regression Models for Categorical Dependent Variables Using Stata*, 3rd Edition, Stata Press, 2006.

LOSBY, Jan L., John F. ELSE, Marcia E. KINGSLOW, Elaine L. EDGCOMB, Erika T. MALM, Vivian KAO, "Informal Economy Literature Review", Institute for Social and Economic Development&Aspen Institute, 2002.

LUONG Thi Thuy Huong, Tho Minh NGUYEN, Thi Anh Nhu NGUYEN, "Rule of Law, Economic Growth and Shadow Economy in Transition Countries", *The Journal of Asian Finance, Economics and Business*, 7(4), 2020, ss. 145-154.

LUQUE Arturo, "Analysis of the Concept of Informal Economy Through 102 Definitions: Legality or Necessity", *Open Research Europe*, 1(134), 2022, ss. 1-29.

LUTTMER Erzo F. P., Monica SINGHAL, "Tax Morale", *Journal of Economic Perspectives*, 28(4), 2014, ss. 149-168.

MACIAS Jose Brambila, Guido CAZZAVILLAN, "Modeling the Informal Economy in Mexico. A Structural Equation Approach", *The Journal of Developing Areas*, 44(1), 2010, ss. 345-365.

MALONEY William F. "Informality Revisited", *World Development*, 32(7), 2004, ss. 1159-1178.

MANAV Eda, "Ev Hizmetlerinde Çalışanların Sigortalılığı", *TBB Dergisi*, 120, 2015, ss. 509-538.

MARCHESE Marco, "Entrepreneurial Activities in Europe - Informal Entrepreneurship", OECD Employment Policy Papers No. 8, 2015.

- MARINESCU Cristian, Ileana VALIMAREANU, “The Main Currents (Schools) of Thought About the Informal Economy”, *Review of International Comparative Management*, 20(3), 2019, ss. 312-316.
- MAROUKIS Thanos, Krystyna IGLICKA, Katarzyna GMAJ, “Irregular Migration and Informal Economy in Southern and Central-Eastern Europe: Breaking the Vicious Cycle?”, *International Migration*, 49(5), 2011, ss. 129-156.
- MASSENOT Baptiste, Stephane STRAUB, “Informal Sector and Economic Development: The Credit Supply Channel”, *Economic Inquiry*, 54(2), 2016, ss. 1046-1067.
- MAZHAR Ummad, Pierre-Guillaume MEON, “Taxing the Unobservable: The Impact of the Shadow Economy on Inflation and Taxation”, *World Development*, 90, 2017, ss. 89-103.
- MCQUAID, Ronald W., “Social Networks, Entrepreneurship and Regional Development”, *Small Firm Formation and Regional Economic Development*, ed. M. Danson, London and New York: Routledge, 1996, ss. 118-131.
- MEDINA Leandro, Friedrich SCHNEIDER, “Shadow Economies Around the World: What Did We Learn Over the Last 20 Years?”, IMF Working Paper No: 18/17, 2018.
- _____, “The Evolution of Shadow Economies through the 21st Century”, *The Global Informal Workforce: Priorities for Inclusive Growth*, ed. Corinne C. Delechat ve Leandro Medina, Washington, DC: IMF Publications, ss. 10-69, 2021.
- MIDI Habshah, Saroje K. SARKAR, Sohel RANA, “Collinearity Diagnostics of Binary Logistic Regression Model”, *Journal of Interdisciplinary Mathematics*, 13(3), 2010, ss. 253-267.
- MISHRA Ajit, Ranjan RAY, “Informality, Corruption, and Inequality”, Bath Economics Research Paper No:13/10, 2010.
- MONTES Juan D., Javier CORRALES, Prakarsh SINGH, “The ‘Informality Gap’: Can Education Help Minorities Escape Informal Employment? Evidence from Peru”, IZA Discussion Paper No:10389, 2016.
- MURPHY Kristina, “Regulating More Effectively: The Relationship Between Procedural Justice, Legitimacy, and Tax Non-compliance”, *Journal of Law and Society*, 32(4), 2005, ss. 562-589.
- NAIK Ajaya Kumar, “Informal Sector and Informal Workers in India”, Special IARIW-SAIM Conference on ‘Measuring the Informal Economy in Developing Countries’, 2009, ss. 23-26.
- NIGHTINGALE Demetra S., Stephen A. WANDNER, Informal and Nonstandard Employment in the United States: Implications for Low-Income Working Families, Brief 20, Washington, DC: The Urban Institute, 2011.
- NORTON Edward C., Bryan E. DOWD, “Log Odds and The Interpretation of Logit Models”, *Health Services Research*, 53(2), 2018, ss. 859-878.
- NORTON Edward C., Bryan E. DOWD, Matthew L. MACIEJEWSKI, “Marginal Effects—Quantifying the Effect of Changes in Risk Factors in Logistic Regression Models” *JAMA*, 321(13), 2019, ss. 1304-1305.

NUTSUBIDZE Tamila, “Informal and Non-Standard Employment: A Look at The Impact on Social Protection Policy”, CRR Working Paper No: 11, 2019.

OECD, *Measuring the Non-observed Economy: A Handbook*, Paris: OECD Publications, 2002.

____, *Employment Outlook*, Paris: OECD Publishing, 2008a.

____, *Declaring Work or Staying Underground: Informal Employment in Seven OECD Countries*, Paris: OECD Publications, 2008b.

____, *Competition Policy and the Informal Economy*, Global Forum on Competition, Roundtable on Competition Policy and the Informal Economy, Paris, 2009a.

____, *What Drives Tax Morale?*, Centre for Tax Policy and Administration, Tax and Development Programme, 2013.

____, *Shining Light on the Shadow Economy: Opportunities and Threats*, 2017.

____, *Informal Economy in Latin America and the Caribbean: Implications for Competition Policy*, Latin American and Caribbean Competition Forum Background Note, OECD Publishing, Paris, 2018a.

____, *Latin American Economic Outlook 2018: Rethinking Institutions for Development*, Paris: OECD Publishing, 2018b.

____, *Pensions at a Glance 2019: OECD and G20 Indicators*, Paris: OECD Publishing, 2019.

____, *Informality and COVID-19 in Eurasia: The Sudden Loss of a Social Buffer*, Global Relations, Eurasia Competitiveness Programme, 2021a.

____, *OECD Economic Surveys: Turkey Overview*, January 2021b.

OECD ve ILO, *How Immigrants Contribute to Developing Countries' Economies*, Paris: OECD Publishing, 2018.

____, *Tackling Vulnerability in the Informal Economy*, Development Centre Studies, Paris: OECD Publishing, 2019.

OĞUZTÜRK Bekir Sami, Ertuğrul Kutay ÜNAL, “Türkiye’de Vergi Denetiminde Yeni Dönem”, *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, 7(13), 2015, ss. 207-237.

OH Eun Young, Shuonan ZHANG, “Informal Economy and Central Bank Digital Currency”, *Economic Inquiry*, 60(4), 2022, ss. 1520-1539.

OHNSORGE Franziska, Shu YU, *The Long Shadow of Informality: Challenges and Policies*, World Bank Publications, 2021.

OLHAN Emine, “Herkes için İnsana Yakışır İş: Ulusal Gençlik İstihdam Programı ve Antalya Pilot Bölge Uygulaması/Türkiye’de Kırsal İstihdamın Yapısı”, FAO Türkiye Temsilciliği, 2011.

OVIEDO Ana Maria, Mark R. THOMAS, Kamer Karakurum ÖZDEMİR, “Economic Informality: Causes, Costs, and Policies: A Literature Survey”, World Bank Working Paper No: 167, 2009.

ÖCAL Aslan T., “Avrupa Birliği’ne Katılım Müzakereleri Sürecinde Türkiye’de Sosyal İçerme Uygulamaları”, *The Journal of Academic Social Science*, 6(80), 2018, ss. 130-144.

ÖĞÜNÇ Fethi, Gökhan YILMAZ, “Estimating the Underground Economy in Turkey”, CBRT Research Department Discussion Paper 15, 2000, ss. 1-29.

ÖZTÜRK Selcen, Dilek BAŞAR, “Türkiye’de Kadınların İşgücü Piyasasına Yönelik Tercihleri: Kayıt Dışı Sektör Özelinde Bir Analiz”, *SGD-Sosyal Güvenlik Dergisi*, 8(2), 2018, ss. 41-58.

PACKARD Truman G., Johannes KOETTL, Claudio MONTENEGRO, *In from the Shadow: Integrating Europe's Informal Labor*, Washington DC: World Bank, 2012.

PAMPEL Fred C., *Logistic Regression: A Primer*, 2nd Edition, Sage Publications, 2020.

PARDEDE Elda L., Rachmanina LISTYA, “Do They Look for Informal Jobs?: Migration of the Working Age in Indonesia”, Paper prepared for the 27th IUSSP International Population Conference, Faculty of Economics and Business, University of Indonesia, 2013.

PASOVIC Edin, Adnan S. EFENDIC, “Informal economy in Bosnia and Herzegovina- An Empirical Investigation”, *The South East European Journal of Economics and Business*, 13(2), 2018, ss.112-125.

PEDERSEN Soren, *The Shadow Economy in Germany, Great Britain and Scandinavia: A Measurement Based on Questionnaire Survey*, Study No:10, Copenhagen: Rockwool Foundation Research Unit, 2003.

PERAZZI Josefa R., Giampaolo Orlandoni MERLI, Elizabeth Torres RIVAS, Angel ZAMBRANO, “Analysis of the Duration of Unemployment and Outcomes for Unemployed Persons in the Bolivarian Republic of Venezuela”, *CEPAL Review*, 122(2), 2017, ss. 235-252.

PERRAILLON, Marcelo C., “Interpreting Model Estimates: Marginal Effects”, University of Colorado. https://clas.ucdenver.edu/marcelo-perrailon/sites/default/files/attached-files/week_6_margins_perrailon.pdf. (09.05.2023).

PERRY, Guillermo E., William F. MALONEY, Omar S. ARIAS, Pablo FAJNZYLBER, Andrew D. MASON, Jaime Saavedra CHANDUVI, *Informality: Exit and Exclusion*, Washington D.C.: World Bank, 2007.

PONSAERS Paul, Joanna SHAPLAND, Colin C. WILLIAMS, “Does the Informal Economy Link to Organised Crime?”, *International Journal of Social Economics*, 35(9), 2008, ss. 644-650.

PORTES Alejandro, William HALLER, “The Informal Economy”, *The Handbook of Economic Sociology*, ed. Neil J. Smelser ve Richard Swedberg, Princeton: Princeton University Press, 2005, ss. 403-426.

PRADO Mauricio, “Government Policy in the Formal and Informal Sectors”, *European Economic Review*, 55(8), 2011, ss. 1120-1136.

REI Diego, Manas BHATTACHARYA, “The Impact of Institutions and Policy on Informal Economy in Developing Countries: An Econometric Exploration”, ILO, Working Paper No: 84, 2008.

- REIS Jose G., D. Angel URDINOLA, Christan Q. TORRES, “Informality in Turkey: Size, Trends, Determinants and Consequences”, Background Paper for Country Economic Memorandum (CEM)–Informality: Causes, Consequences, Policies, 2009.
- RNSF, *Defining the Informal Economy*, Research, Network and Support Facility, ARS Progetti, Rome; Lattanzio Advisory, Milan; AGRER, Brussels, Volume 2, 2017.
- ROGOFF Kenneth, “Costs and Benefits to Phasing out Paper Currency”, *NBER Macroeconomics Annual*, 29(1), 2015, ss. 445-456.
- ROUTH Supriya, “Building Informal Workers Agenda: Imagining 'Informal Employment' in Conceptual Resolution of 'Informality'”, *Global Labour Journal*, 2(3), 2011, ss. 208–227.
- RUGE Marcus, “Determinants and Size of the Shadow Economy-A Structural Equation Model”, *International Economic Journal*, 24(4), 2010, ss. 511-523.
- SALEM Melika Ben, Chahir ZAKI, “Revisiting the Impact of Trade Openness on Informal and Irregular Employment in Egypt”, *Journal of Economic Integration*, 4(3), 2019, ss. 465-497.
- SALEM Melika Ben, Isabelle BENSIDOUN, Selin PELEK, “Informal Employment in Turkey: An Overview”, *Région et Développement*, 34, 2011, ss. 57-84.
- SARI Cahide, “Formel ve Enformel Arasında: Ankara’da Atık Kâğıt Toplayıcılarının Deneyimine Eleştirel Bir Bakış”, *Türkiye’yi Sınıf Gerçeğiyle Anlamak*, Sosyal Araştırmalar Vakfı, İstanbul, 2006, ss.126-137.
- SARICA Ahmet Oğuz, “Kayıt Dışı İstihdam ve Mücadele Yöntemleri”, Devlet Planlama Teşkilatı Planlama Uzmanlığı Tezi, Ankara, 2006.
- SAUNORIS James W., “Is the Shadow Economy A Bane or Boon for Economic Growth?”, *Review of Development Economics*, 22(1), 2018, ss. 115-132.
- SAVAŞAN Fatih, “Modeling the Underground Economy in Turkey: Randomized Response and MIMIC Models”, *The Journal of Economics*, 29(1), 2003, ss. 49-76.
- SAVAŞAN Fatih, Fatih YARDIMCIOĞLU, İbrahim DEMİR, “Türkiye’de Kayıtdışı Ekonomi: Zaman Serisi ve Panel Veri MIMIC Tahminleri”, *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 4(2), 2016, ss. 161-201.
- SB, *Türkiye’de Atık Yönetimi: Ulusal Düzenleme ve Uygulama Sonuçlarının Değerlendirilmesi*, Sayıştay Başkanlığı Performans Denetim Raporu, Ankara, 2007.
- SBB, *On Birinci Kalkınma Planı (2019-2023)*, Ankara, 2019.
- SCHNEIDER Friedrich, “Size and Measurement of The Informal Economy in 110 Countries”, Workshop of Australian National Tax Centre, Anu, Canberra, 2002.
- ___, “Shadow Economies Around the World: What Do We Really Know?”, *European Journal of Political Economy*, 21(3), 2005, ss. 598-642.
- ___, “The Shadow Economy and Work in the Shadow: What Do We (Not) Know?”, IZA Discussion Papers No:6423, 2012.
- ___, *The Shadow Economy in Europe, 2013*. AT Kearney, 2013.

_____, “Estimating the Size of the Shadow Economy: Methods, Problems and Open Questions”, *Turkish Economic Review*, 3(2), 2016, ss. 256-280.

_____, “New COVID-related Results for Estimating the Shadow Economy in the Global Economy in 2021 and 2022”, *International Economics and Economic Policy*, 19(2), 2022, ss. 299-313.

SCHNEIDER Friedrich, Andreas BUEHN, “Shadow Economies and Corruption All Over the World: Revised Estimates for 120 Countries”, *Economics: The Open-Access, Open-Assessment E-Journal*, 1(2007-9/Ver. 2), 2009, ss. 1-53.

_____, “Shadow Economy: Estimation Methods, Problems, Results and Open Questions”, *Open Economics*, 1(1), 2018, ss. 1-29.

SCHNEIDER Friedrich, Andreas BUEHN, Claudio E. MONTENEGRO “Shadow Economies All Over the World: New Estimates for 162 Countries from 1999 to 2007”, *Handbook on the Shadow Economy*, ed. F. Schneider, Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 2011.

SCHNEIDER Friedrich, Colin C. WILLIAMS, *The Shadow Economy*, London: Institute of Economic Affairs, 2013.

SCHNEIDER Friedrich, Dominik H. ENSTE, “Shadow Economies: Size, Causes, and Consequences”, *Journal of Economic Literature*, 38(1), 2000, ss. 77-114.

SCHNEIDER Friedrich, Fatih SAVASAN, “DYMIMIC Estimates of the Size of Shadow Economies of Turkey and of Her Neighbouring Countries”, *International Research Journal of Finance and Economics*, 9(5), 2007, ss. 126-143.

SCHOLZ John T., Mark LUBELL, “Trust and Taxpaying: Testing the Heuristic Approach to Collective Action”, *American Journal of Political Science*, 1998, 42(2), ss. 398-417.

SELWANESS Irene, Chahir ZAKI, “Assessing the Impact of Trade Reforms on Informal Employment in Egypt”, *The Journal of North African Studies*, 20(3), 2015, ss. 391-414.

SHAPIRO Alan F., “Institutions, Informal Labor Markets, and Business Cycle Volatility”, *Economia*, 16(1), 2015, ss. 77-112.

SHONCHOY Abu S., P. N. JUNANKAR, “The Informal Labour Market in India: Transitory or Permanent Employment for Migrants?”, *IZA Journal of Labor & Development*, 3(9), 2014, ss. 1-27.

SJOBORG Fredrik Matias, Jonathan MELLON, Tiago Carneiro PEIXOTO, Johannes Zacharias HEMKER, Lily Lee TSAI, “Voice and Punishment: A Global Survey Experiment on Tax Morale”, WB Policy Research Working Paper No:8855, 2019.

SMITH, Philip M., “Assessing the Size of the Underground Economy: The Statistics Canada Perspective”, Income and Expenditure Accounts Technical Series Working Paper, Catalogue No:13-604-MIB-28, 1994.

SOARES Claudia, Oscar AFONSO, “The Non-Observed Economy in Portugal: The Monetary Model and The MIMIC Model”, *Metroeconomica*, 70(1), 2019, ss. 172-208.

- SOYYIĞİT Semanur, Sevgi ELVERDİ, “Türkiye’de İBBS Düzey 1 Bölgelerinde Kapsayıcı Büyüme Açısından Yakınsamanın İncelenmesi”, *Ekoist: Journal of Econometrics and Statistics*, 35, 2021, ss. 59-81.
- STATA, *Stata Survey Data Reference Manual Release 13*, Stata Press Publication, 2013.
- SUITS Daniel B., “Dummy Variables: Mechanics v. Interpretation”, *The Review of Economics and Statistics*, 1984, ss. 177-180.
- ŞENEL Dilek, “İnşaat Sektöründe Kayıt Dışı İstihdamın İncelenmesi: Denizli İli Örneği”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 10(23), 2018, ss. 66-83.
- TABACHNIK, Barbara G., Linda S. FIDELL, *Using Multivariate Statistics*, 6th Edition, Boston, MA: Pearson, 2013.
- TAFENAU Egle, Helmut HERWARTZ, Friedrich SCHNEIDER, “Regional Estimates of the Shadow Economy in Europe”, *International Economic Journal*, 24(4), 2010, ss. 629-636.
- TANSEL Aysit, “Formal versus Informal Sector Choice of Wage Earners and Their Wages in Turkey”, Economic Research Forum Working Paper No: 9927, 1999.
- ___, “Wage Earners, Self-Employed and Gender in the Informal Sector in Turkey”, ERF Working Paper Series No:0102, 2000.
- TANSEL Aysit, Elif Öznur ACAR, “Labor Mobility Across the Formal/Informal Divide in Turkey: Evidence from Individual-Level Data”, *Journal of Economic Studies*, 44(4), 2017, ss. 617-635.
- TANZI Vito, “The Underground Economy in the United States: Estimates and Implications,” *Banca Nazionale del Lavoro Quarterly Review*, 135, 1980, ss. 427-453.
- ___, “The Underground Economy in the United States: Annual Estimates, 1930-80”, *IMF Staff Papers*, 30(2), 1983, ss. 283-305.
- TAŞKIN Temel, “Türkiye’de Kapsayıcı Büyüme”, TCMB Ekonomi Notları No: 1411, 2014.
- TAYMAZ Erol, “Informality and Productivity: Productivity Differentials Between Formal and Informal Firms in Turkey”, ERC Working Papers in Economics 09/01, 2009.
- TB, *Eğlence, Dinlenme ve Barınma Sektörü*, Esnaf ve Sanatkarlar Özelinde Sektör Analizleri Projesi, Ankara: Ticaret Bakanlığı Yayınları, 2018.
- TOBB, Türkiye’nin KOBİ’leri Bülteni, Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği, 2020. <https://www.tobb.org.tr/KobiArastirma/Sayfalar/TRninKOBİleriBulteni.php>. (03.01.2023).
- TOKSÖZ Gülay, Taner AKPINAR, “Informal Employment, Irregular Migration and the Case of Construction Sector in Turkey”, *Rethinking Global Migration: Practices, Policies, and Discourses in the European Neighbourhood*, ed. Helga Rittersberger-Tılıç, Aykan Erdemir, Ayça Ergun ve Hayriye Kahveci, Ankara, 2008, ss.153-160.
- TONIN Mirco, “Underreporting of Earnings and the Minimum Wage Spike”, *IZA Journal of European Labor Studies*, 2(1), 2013, ss. 1-18.

- TORGLER Benno, "Tax Morale, Rule-Governed Behaviour and Trust", *Constitutional Political Economy*, 14(2), 2003, ss. 119-140.
- ___, "Tax Morale in Latin America", *Public Choice*, 122(1-2), 2005, ss. 133-157.
- ___, "Tax Morale and Compliance: Review of Evidence and Case Studies for Europe", World Bank Policy Research Working Paper No:5922, 2011.
- TORGLER Benno, Friedrich SCHNEIDER, "The Impact of Tax Morale and Institutional Quality on the Shadow Economy", *Journal of Economic Psychology*, 30(2), 2009, ss. 228-245.
- TUTAR Erdiñ, Filiz K. TUTAR, Ayşegül YILMAZ, "Sürdürülebilir Çevre ve Kalkınma Bağlamında Ekonomiye Katkı; Türkiye'nin Geri Dönüşüm Sektörü", *RESS Journal*, 7(6), 2020, ss. 243-265.
- TÜİK, "Hanehalkı İşgücü Anketleri Hakkında Genel Açıklama", İşgücü İstatistikleri Haber Bülteni, 2019, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Isgucu-Istatistikleri-Ocak-2019-30682>. (21.10.2022).
- ___, "Hanehalkı İşgücü Anketleri Hakkında Genel Açıklama", İşgücü İstatistikleri Haber Bülteni, 2021. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Isgucu-Istatistikleri-2020-37484>. (21.10.2022).
- TÜSİAD, *Türkiye'de İşgücü Piyasasının Kurumsal Yapısı ve İşsizlik*, Yayın No: TÜSİAD-T/2004-11/381, İstanbul, 2004.
- TÜTÜNCÜ Asiye, Hilmi ZENGİN, "Türkiye'de Kayıtdışı Ekonominin Boyutunun Tahmini", *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 17(2), 2016, ss. 195-209.
- ULRICHS Martina, "Informality, Women and Social Protection: Identifying Barriers to Provide Effective Coverage", ODI Working Paper 435, 2016.
- ULYSSEA Gabriel, "Regulation of Entry, Labor Market Institutions and the Informal Sector", *Journal of Development Economics*, 91(1), 2010, ss.87-99.
- UN, *World Social Report 2020: Inequality in A Rapidly Changing World*, Department of Economic and Social Affairs, 2020a.
- ___, *Covid-19 Socio-Economic Impact Assessment Report: Turkey*, 2020b.
- US Vuslat, "Kayıt Dışı Ekonomi Tahmini Yöntem Önerisi: Türkiye Örneği", Türkiye Ekonomi Kurumu (TEK) Tartışma Metni No: 2004/17, 2004.
- UYSAL Gökçe, Furkan KAVUNCU, "Engelli Bakımı ve İşgücü İstatistikleri", BETAM Araştırma Notu 19/246, 2019.
- VAN DER MOLEN P., "Informal Economies, State Finances and Surveyors", *Survey Review*, 50(358), 2018, 16-25.
- VANDERBERG Natasja, *The Informal Economy: A Literature Review*, 2014. https://www.westnh.org/wp-content/uploads/2014/06Informal_Economy_Literature. (17.05.2022).
- VLCEK William, "Global Financial Governance and the Informal: Limits to the Regulation of Money", *Crime, Law and Social Change*, 69(2), 2017, ss. 249-264.

VULETIN Guillermo, "Measuring the Informal Economy in Latin America and the Caribbean", IMF Working Paper No: WP/08/102, 2008.

WALLACE Claire, Rossalina LATCHEVA, "Economic Transformation Outside the Law: Corruption, Trust in Public Institutions and the Informal Economy in Transition Countries of Central and Eastern Europe", *Europe-Asia Studies*, 58(1), 2006, ss. 81-102.

WALTHER Richard, "Building Skills in the Informal Sector", *Technical and Vocational Skills Development in the Informal Sector*, ed. Karen Langer, Bonn: DVV International, 2013, ss. 19-28.

WB, *Turkey Country Economic Memorandum-Informality: Causes, Consequences, Policies*, World Bank Report 48523-TR, 2010.

_____, "Policies to Reduce Informal Employment an International Survey: Technical Note for the Government of Ukraine", 2011. <https://web.worldbank.org/archive/website01293/WEB/IMAGES/INFORMAL.PDF>. (20.09.2022).

_____, *Global Economic Prospects: Darkening Skies*, Washington, DC: The World Bank, 2019.

WEBB Justin W., Garry D. BRUTON, Laszlo TIHANYI, R. Duane IRELAND, "Research on Entrepreneurship in the Informal Economy: Framing a Research Agenda", *Journal of Business Venturing*, 28(5), 2013, ss. 598-614.

WIEGO "Informal Economy Debates: Dominant Schools of Thought", 2014. https://www.wiego.org/sites/default/files/resources/files/WIEGO_IE_Dominant_schools_of_thought.pdf. (29.02.2023)

WILLIAMS Colin C. "Cross-National Variations in Undeclared Work: Results from A Survey of 27 European Countries", *International Journal of Economic Perspectives*, 2(2), 2008, ss. 46-63.

_____, *Informal Sector Entrepreneurship*, A Background Paper for the OECD Centre for Entrepreneurship, SMEs and Local Development, 2014.

WILLIAMS Colin C., Ioana A. HORODNIC, "Who Participates in Undeclared Work in the European Union? Toward a Reinforced Marginalization Perspective", *International Journal of Sociology*, 47(2), 2017, ss. 99-115.

WILLIAMS Colin C., Jan WINDEBANK, "Spatial Variations in the Informal Sector: A Review of Evidence from the European Union", *Journal of the Regional Studies Association*, 28(8), 1994, ss. 819-825.

WILLIAMS Colin C., Sara NADIN, "Tackling the Hidden Enterprise Culture: Government Policies to Support the Formalization of Informal Entrepreneurship", *Entrepreneurship & Regional Development*, 24(9-10), 2012, ss. 895-915.

WILLIAMS Richard, "Using the Margins Command to Estimate and Interpret Adjusted Predictions and Marginal Effects", *The Stata Journal*, 12(2), 2012, ss. 308-331.

WOOLDRIDGE Jeffrey M., *Econometric Analysis of Cross Section and Panel Data*, MIT Press, 2010.

_____, *Introductory Econometrics: A Modern Approach*, Boston: Cengage Learning, 2015.

YERELİ Ahmet B., Oğuz KARADENİZ, *Kayıt Dışı İstihdam*, Ankara: Odak Yayınevi, 2004.

YILMAZ Bekir, Mehmet ÖZAYDIN, “Evde Bakım Hizmeti Veren Yabancı İşçilerin Çalışma Koşullarından Kaynaklanan Sorunlar ve Çözüm Arayışları”, *Çalışma İlişkileri Dergisi*, 1, 2020, ss. 59-99.

YURDAKUL Funda, “Türkiye’de Kayıt Dışı Ekonomi: Bir Model Denemesi”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 63(4), 2008, ss. 205-221.

YUSUFF Olabisi S., “Theoretical Analysis of the Concept of Informal Economy and Informality in Developing Countries”, *European Journal of Social Sciences*, 20(4), ss. 624-636, 2011.

EKLER

EK-1: Değişkenlere ilişkin açıklamalar

Değişken Adı	Açıklama	Kategori
Bağımlı Değişken		
Kayıt Dışılık	<i>Çalışılan iş dolayısıyla herhangi bir sosyal güvenlik kuruluşuna kayıtlılık durumu</i>	<ul style="list-style-type: none"> • Kayıtlı (*) • Kayıt dışı
Bağımsız Değişkenler		
Cinsiyet	<i>Cinsiyet durumu</i> (Kadın) (Erkek)	<ul style="list-style-type: none"> • Kadın (*) • Erkek
Yaş Grubu	<i>Bitirilen yaş grubu</i> (15-24 yaş: Genç) (25-44 yaş: Genç yetişkin) (45-64 yaş: Yetişkin) (65 yaş ve üstü: Yaşlı)	<ul style="list-style-type: none"> • 15-24 yaş (*) • 25-44 yaş • 45-64 yaş • 65 yaş ve üstü
Aile Reisi	<i>Aile/Hane halkı reisine/sorumlusuna yakınlık durumu</i> (Diğer: Hane halkı sorumlusu dışında kalan diğer fertler) (Kendisi: Hane haklı sorumlusu/Aile reisi)	<ul style="list-style-type: none"> • Diğer(*) • Kendisi
Eğitim Düzeyi	<i>En son tamamlanan okul/eğitim düzeyi</i> (Okulsuz: Okur yazar olmayan veya bir okul bitirmeyen) (İlk okul: Dört veya beş yıllık) (Orta okul: Genel, mesleki/teknik ortaokul ve ilköğretim) (Lise: Genel Lise) (Meslek lisesi: Teknik veya mesleki lise) (Yüksek eğitim: Yüksek okul, fakülte, lisans ve üstü)	<ul style="list-style-type: none"> • Okulsuz (*) • İlk okul • Orta okul • Lise • Meslek lisesi • Yüksek eğitim
Medeni Durum	<i>Medeni durum</i> (Bekar: Hiç evlenmemiş veya evli olmayıp birlikte yaşayan) (Evli: Evli veya evli olup ayrı yaşayan) (Eşi ölmüş: Eşi vefat etmiş) (Boşanmış: Boşanmış olanlar)	<ul style="list-style-type: none"> • Bekar(*) • Evli • Eşi ölmüş • Boşanmış
İşteki Durum	<i>Çalışılan işyerindeki durumu</i> (Ücretli: Ücret, maaş veya yevmiye ile çalışan) (İşveren: İşveren olarak çalışan) (Kendi hesabına: Tek çalışan veya ücretsiz aile işçisi çalıştıran) (Ücretsiz aile işçisi: Aile içinde ücretsiz çalışan)	<ul style="list-style-type: none"> • Ücretli(*) • İşveren • Kendi hesabına • Ücretsiz aile işçisi
İşletme Ölçeği	<i>Faaliyet gösterilen işyerindeki çalışan sayısı</i> (Diğer: Mikro işletme dışında kalan işletme) (Mikro işletme=2006-2013 yılları için 10'dan az çalışanı, 2014-2019 yılları için 10 ve daha az çalışanı olan işletme)	<ul style="list-style-type: none"> • Diğer (*) • Mikro işletme
Çalışma Şekli	<i>İşteki çalışma şekli</i> (Yarı zamanlı: Yarım gün/yarı zamanlı) (Tam zamanlı: Tam gün/tam zamanlı)	<ul style="list-style-type: none"> • Yarı zamanlı (*) • Tam zamanlı
Bölge	<i>İkamet edilen bölge (İBBS 2. Düzey Sınıflaması)</i> (TR10: İstanbul) (TR21: Edirne, Tekirdağ, Kırklareli) (TR22: Balıkesir, Çanakkale) (TR31: İzmir) (TR32: Denizli, Aydın, Muğla) (TR33: Manisa, Afyonkarahisar, Kütahya, Uşak) (TR41: Bursa, Eskişehir, Bilecik) (TR42: Kocaeli, Sakarya, Düzce, Bolu, Yalova) (TR51: Ankara) (TR52: Konya, Karaman) (TR61: Antalya, Isparta, Burdur) (TR62: Adana, Mersin) (TR63: Hatay, Kahramanmaraş, Osmaniye) (TR71: Nevşehir, Aksaray, Niğde, Kırıkkale, Kırşehir) (TR72: Kayseri, Sivas, Yozgat) (TR81: Zonguldak, Karabük, Bartın) (TR82: Kastamonu, Çankırı, Sinop)	<ul style="list-style-type: none"> • TR10 (İstanbul)(*) • TR21 (Edirne) • TR22 (Balıkesir) • TR31 (İzmir) • TR32 (Denizli) • TR33 (Manisa) • TR41 (Bursa) • TR42 (Kocaeli) • TR51 (Ankara) • TR52 (Konya) • TR61 (Antalya) • TR62 (Adana) • TR63 (Hatay) • TR71 (Nevşehir) • TR72 (Kayseri) • TR81 (Zonguldak) • TR82 (Kastamonu)

Değişken Adı	Açıklama	Kategori
	(TR83: Samsun, Tokat, Çorum, Amasya) (TR90: Trabzon, Ordu, Giresun, Rize, Artvin, Gümüşhane) (TRA1: Erzurum, Erzincan, Bayburt) (TRA2: Kars, Ağrı, Iğdır, Ardahan) (TRB1: Malatya, Elâzığ, Bingöl, Tunceli) (TRB2: Van, Muş, Bitlis, Hakkâri) (TRC1: Gaziantep, Adıyaman, Kilis) (TRC2: Diyarbakır, Şanlıurfa) (TRC3: Siirt, Mardin, Batman, Şırnak)	<ul style="list-style-type: none"> • TR83 (Samsun) • TR90 (Trabzon) • TRA1 (Erzurum) • TRA2 (Kars) • TRB1 (Malatya) • TRB2 (Van) • TRC1 (Gaziantep) • TRC2 (Diyarbakır) • TRC3 (Siirt)
Sektör	<p><i>İşyerinin ana faaliyeti (NACE Rev.2 Sınıflaması)</i></p> <p>(A Tarım, Ormancılık ve Balıkçılık) (B Madencilik ve Taş Ocakçılığı) (C İmalat) (D Elektrik, Gaz, Buhar ve İklimlendirme Üretimi ve Dağıtımı) (E Su Temini; Kanalizasyon, Atık Yönetimi ve İyileştirme Faal.) (F İnşaat) (G Toptan ve Perakende Ticaret; Motorlu Kara Taşıtlarının ve Motosikletlerin Onarımı) (H Ulaştırma ve Depolama) (I Konaklama ve Yiyecek Hizmeti Faaliyetleri) (J Bilgi ve İletişim) (K Finans ve Sigorta Faaliyetleri) (L Gayrimenkul Faaliyetleri) (M Mesleki, Bilimsel ve Teknik Faaliyetler) (N İdari ve Destek Hizmet Faaliyetleri) (O Kamu Yönetimi ve Savunma; Zorunlu Sosyal Güvenlik) (P Eğitim) (Q İnsan Sağlığı ve Sosyal Hizmet Faaliyetleri) (R Kültür, Sanat, Eğlence, Dinlence ve Spor) (S Diğer Hizmet Faaliyetleri, U Uluslararası örgütler ve Temsilciliklerinin Faaliyetleri) (T Hane Halklarının İşverenler Olarak Faaliyetleri; Hane Halkları Tarafından Kendi Kullanımlarına Yönelik Olarak Ayrılmamış Mal ve Hizmet Üretim Faaliyetleri)</p>	<ul style="list-style-type: none"> • A (Tarım) • B (Madencilik) • C (İmalat) (*) • D (Elektrik) • E (Su ve Atık) • F (İnşaat) • G (Toptan ve Perakende) • H (Ulaştırma) • I (Konaklama ve Yiyecek) • J (Bilgi ve İletişim) • K (Finans) • L (Gayrimenkul) • M (Mesleki Faaliyetler) • N (İdari ve Destek) • O (Kamu Yönetimi) • P (Eğitim) • Q (Sosyal Hizmetler) • R (Kültür) • S+U (Diğer Faaliyetler) • T (Hane Halkı İşveren)

Not: (*) ile belirtilen değişken kategorileri tahmin edilen modellerde referans kategori olarak alınmıştır.

EK-2

EK-2a: Bireysel etkiler (2006-2008)

Değişken	Kategori	2006						2007						2008					
		Odds Oranı	Std. Hata	z	P>z	[95% Güven Aralığı]	Odds Oranı	Std. Hata	z	P>z	[95% Güven Aralığı]	Odds Oranı	Std. Hata	z	P>z	[95% Güven Aralığı]			
Cinsiyet	<i>Erkek</i>	0.580	0.016	-20.220	0.000	0.550 0.611	0.607	0.017	-17.890	0.000	0.575 0.641	0.580	0.016	-19.360	0.000	0.549 0.613			
Yaş Grubu	<i>25-44 yaş</i>	0.423	0.013	-28.540	0.000	0.399 0.449	0.416	0.013	-28.180	0.000	0.391 0.442	0.440	0.014	-26.480	0.000	0.414 0.467			
	<i>45-64 yaş</i>	0.760	0.028	-7.420	0.000	0.707 0.817	0.957	0.037	-1.160	0.245	0.887 1.031	1.035	0.039	0.910	0.363	0.961 1.116			
	<i>65+ yaş</i>	1.162	0.089	1.980	0.048	1.001 1.350	2.095	0.193	8.040	0.000	1.749 2.508	2.373	0.213	9.630	0.000	1.991 2.830			
Aile Reislği	<i>Kendisi</i>	0.699	0.019	-13.410	0.000	0.664 0.737	0.722	0.020	-11.830	0.000	0.684 0.762	0.767	0.021	-9.520	0.000	0.726 0.810			
Eğitim Düzeyi	<i>İlk okul</i>	0.440	0.018	-20.190	0.000	0.406 0.476	0.408	0.019	-19.260	0.000	0.373 0.447	0.411	0.019	-19.480	0.000	0.375 0.449			
	<i>Orta okul</i>	0.336	0.015	-24.370	0.000	0.308 0.367	0.329	0.016	-22.350	0.000	0.298 0.362	0.348	0.017	-21.480	0.000	0.316 0.383			
	<i>Lise</i>	0.183	0.009	-36.230	0.000	0.167 0.201	0.179	0.009	-33.090	0.000	0.161 0.198	0.177	0.009	-33.760	0.000	0.160 0.196			
	<i>Meslek lisesi</i>	0.161	0.008	-37.830	0.000	0.147 0.177	0.163	0.009	-34.010	0.000	0.147 0.181	0.167	0.009	-34.120	0.000	0.151 0.186			
	<i>Yüksek öğrenim</i>	0.096	0.005	-43.710	0.000	0.087 0.107	0.108	0.006	-38.550	0.000	0.097 0.121	0.111	0.006	-38.880	0.000	0.099 0.124			
Medeni Durum	<i>Evli</i>	0.779	0.024	-8.180	0.000	0.734 0.827	0.828	0.026	-5.980	0.000	0.779 0.881	0.812	0.025	-6.710	0.000	0.764 0.863			
	<i>Eşi ölmüş</i>	1.218	0.116	2.060	0.039	1.010 1.469	1.469	0.161	3.510	0.000	1.185 1.821	1.138	0.120	1.220	0.222	0.925 1.399			
	<i>Boşanmış</i>	1.495	0.114	5.280	0.000	1.288 1.735	1.323	0.100	3.720	0.000	1.142 1.533	1.286	0.093	3.490	0.000	1.117 1.481			
İşteki Durum	<i>İşveren</i>	0.396	0.015	-24.260	0.000	0.367 0.427	0.443	0.017	-21.270	0.000	0.411 0.477	0.510	0.019	-18.070	0.000	0.474 0.549			
	<i>Kendi hesabına</i>	0.703	0.017	-14.330	0.000	0.670 0.738	0.775	0.020	-9.820	0.000	0.737 0.815	0.876	0.023	-5.040	0.000	0.832 0.922			
	<i>Aile işçisi</i>	3.587	0.174	26.330	0.000	3.261 3.944	5.140	0.283	29.720	0.000	4.614 5.726	4.932	0.246	32.040	0.000	4.474 5.438			
İşletme Ölçeği	<i>Mikro işletme</i>	5.928	0.142	74.230	0.000	5.656 6.213	5.780	0.144	70.630	0.000	5.505 6.068	5.542	0.138	68.770	0.000	5.278 5.819			
Çalışma Şekli	<i>Tam zamanlı</i>	0.343	0.016	-23.440	0.000	0.314 0.375	0.299	0.014	-25.170	0.000	0.272 0.328	0.275	0.012	-28.630	0.000	0.251 0.300			
Sabit Terim (c)		9.014	0.619	32.000	0.000	7.878 10.314	7.791	0.579	27.640	0.000	6.735 9.012	5.774	0.421	24.020	0.000	5.004 6.662			
Bölge/Sektör Değişkeni				Evet					Evet					Evet					
	Gözlem Sayısı			143,451					138,504					139,860					
	Wald chi2(62)			31,177					29,674					30387					
	Prob>chi2			0.0000					0.0000					0.0000					
	Pseudo R2			0.4206					0.4368					0.4506					
	Log pseudolikelihood			-8,179,973					-8,047,520					-7,972,844					
	Hassasiyet			83.03%					84.93%					86.13%					
	Özgüllük			79.10%					78.24%					78.19%					
	Doğru sınıflama oranı			81.19%					81.89%					82.68%					
	Eğri altında kalan alan			0.898					0.904					0.909					

Not: “Kayıt dışılık” bağımlı değişkendir. Regresyonlara ağırlık katsayıları dahil edilmiştir. Tabloda verilen değişkenler için sırasıyla “Kadın”, “15-24 yaş”, “Diğer aile üyesi”, “Okulsuz”, “Bekar”, “Ücretli”, “Mikro işletme dışındaki işletmeler”, “Yarı zamanlı” kategorileri referans kategorilerdir.

EK-2

EK-2b: Bireysel etkiler (2009-2011)

Değişken	Kategori	2009						2010						2011					
		Odds Oranı	Std. Hata	z	P>z	[95% Güven Aralığı]	Odds Oranı	Std. Hata	z	P>z	[95% Güven Aralığı]	Odds Oranı	Std. Hata	z	P>z	[95% Güven Aralığı]			
Cinsiyet	<i>Erkek</i>	0.599	0.016	-19.360	0.000	0.569 0.631	0.588	0.015	-20.550	0.000	0.559 0.619	0.589	0.015	-21.490	0.000	0.561 0.618			
Yaş Grubu	<i>25-44 yaş</i>	0.428	0.013	-27.460	0.000	0.402 0.454	0.436	0.013	-27.670	0.000	0.412 0.463	0.445	0.013	-27.580	0.000	0.420 0.471			
	<i>45-64 yaş</i>	0.865	0.032	-3.870	0.000	0.804 0.931	0.874	0.032	-3.740	0.000	0.814 0.938	0.846	0.030	-4.740	0.000	0.790 0.907			
	<i>65+ yaş</i>	1.923	0.161	7.820	0.000	1.632 2.265	1.764	0.138	7.240	0.000	1.513 2.056	1.652	0.115	7.200	0.000	1.441 1.895			
Aile Reislği	<i>Kendisi</i>	0.731	0.020	-11.750	0.000	0.693 0.770	0.737	0.019	-11.870	0.000	0.701 0.775	0.745	0.018	-12.030	0.000	0.710 0.781			
Eğitim Düzeyi	<i>İlk okul</i>	0.437	0.018	-19.870	0.000	0.402 0.474	0.453	0.018	-20.060	0.000	0.420 0.490	0.460	0.017	-20.470	0.000	0.427 0.496			
	<i>Orta okul</i>	0.368	0.017	-22.280	0.000	0.337 0.402	0.376	0.016	-22.990	0.000	0.346 0.409	0.371	0.015	-24.170	0.000	0.342 0.402			
	<i>Lise</i>	0.207	0.010	-32.720	0.000	0.188 0.227	0.192	0.009	-36.160	0.000	0.176 0.210	0.203	0.009	-36.250	0.000	0.186 0.222			
	<i>Meslek lisesi</i>	0.192	0.009	-33.830	0.000	0.174 0.211	0.200	0.009	-34.950	0.000	0.183 0.219	0.199	0.009	-36.040	0.000	0.182 0.217			
	<i>Yüksek öğrenim</i>	0.129	0.007	-38.710	0.000	0.116 0.143	0.118	0.006	-42.860	0.000	0.107 0.130	0.107	0.005	-46.740	0.000	0.097 0.117			
Medeni Durum	<i>Evli</i>	0.801	0.025	-7.180	0.000	0.754 0.851	0.789	0.023	-8.090	0.000	0.745 0.835	0.746	0.021	-10.370	0.000	0.706 0.788			
	<i>Eşi ölmüş</i>	1.261	0.117	2.490	0.013	1.051 1.513	1.538	0.149	4.440	0.000	1.272 1.861	1.266	0.108	2.770	0.006	1.071 1.496			
	<i>Boşanmış</i>	1.220	0.080	3.030	0.002	1.073 1.387	1.105	0.069	1.610	0.108	0.978 1.248	1.182	0.067	2.930	0.003	1.057 1.321			
İşteki Durum	<i>İşveren</i>	0.542	0.021	-16.180	0.000	0.504 0.584	0.486	0.017	-20.090	0.000	0.453 0.522	0.475	0.017	-20.930	0.000	0.443 0.509			
	<i>Kendi hesabına</i>	1.084	0.028	3.150	0.002	1.031 1.139	1.045	0.025	1.840	0.065	0.997 1.096	1.030	0.024	1.260	0.207	0.984 1.079			
	<i>Aile işçisi</i>	2.508	0.106	21.850	0.000	2.309 2.723	2.808	0.117	24.750	0.000	2.587 3.047	3.181	0.128	28.690	0.000	2.939 3.443			
İşletme Ölçeği	<i>Mikro işletme</i>	5.180	0.131	65.250	0.000	4.930 5.442	5.538	0.129	73.470	0.000	5.291 5.797	5.562	0.125	76.420	0.000	5.322 5.812			
Çalışma Şekli	<i>Tam zamanlı</i>	0.295	0.011	-32.620	0.000	0.274 0.318	0.294	0.010	-34.610	0.000	0.274 0.315	0.311	0.010	-35.550	0.000	0.292 0.332			
Sabit Terim (c)		6.014	0.397	27.210	0.000	5.284 6.843	5.295	0.331	26.660	0.000	4.684 5.985	4.584	0.275	25.380	0.000	4.075 5.156			
Bölge/Sektör Değişkeni				Evet					Evet					Evet					
	Gözlem Sayısı			145,934					165,235					164,698					
	Wald chi2(62)			28,047					33,165					33,595					
	Prob>chi2			0.0000					0.0000					0.0000					
	Pseudo R2			0.4273					0.4363					0.4582					
	Log pseudolikelihood			-8,353,926					-9,247,996					-8,995,130					
	Hassasiyet			84.90%					86.43%					88.79%					
	Özgüllük			78.43%					77.33%					76.14%					
	Doğru sınıflama oranı			82.07%					82.60%					83.85%					
	Eğri altında kalan alan			0.902					0.906					0.913					

Not: “Kayıt dışılık” bağımlı değişkendir. Regresyonlara ağırlık katsayıları dahil edilmiştir. Tabloda verilen değişkenler için sırasıyla “Kadın”, “15-24 yaş”, “Diğer aile üyesi”, “Okulsuz”, “Bekar”, “Ücretli”, “Mikro işletme dışındaki işletmeler”, “Yarı zamanlı” kategorileri referans kategorilerdir.

EK-2

EK-2c: Bireysel etkiler (2012-2014)

Değişken	Kategori	2012						2013						2014					
		Odds Oranı	Std. Hata	z	P>z	[95% Güven Aralığı]	Odds Oranı	Std. Hata	z	P>z	[95% Güven Aralığı]	Odds Oranı	Std. Hata	z	P>z	[95% Güven Aralığı]			
Cinsiyet	<i>Erkek</i>	0.552	0.014	-23.220	0.000	0.525 0.580	0.558	0.014	-22.530	0.000	0.531 0.587	0.656	0.018	-15.190	0.000	0.621 0.693			
Yaş Grubu	<i>25-44 yaş</i>	0.454	0.014	-25.710	0.000	0.427 0.482	0.456	0.014	-25.040	0.000	0.428 0.485	0.464	0.016	-22.160	0.000	0.434 0.497			
	<i>45-64 yaş</i>	0.919	0.033	-2.340	0.019	0.855 0.986	0.816	0.030	-5.470	0.000	0.759 0.878	0.856	0.035	-3.840	0.000	0.791 0.927			
	<i>65+ yaş</i>	2.083	0.149	10.230	0.000	1.810 2.398	1.621	0.111	7.060	0.000	1.417 1.854	1.975	0.143	9.410	0.000	1.714 2.275			
Aile Reisiği	<i>Kendisi</i>	0.808	0.021	-8.380	0.000	0.769 0.849	0.745	0.019	-11.240	0.000	0.708 0.785	0.717	0.020	-11.870	0.000	0.679 0.758			
Eğitim Düzeyi	<i>İlk okul</i>	0.480	0.018	-19.640	0.000	0.446 0.517	0.500	0.019	-18.230	0.000	0.464 0.538	0.448	0.020	-18.200	0.000	0.411 0.489			
	<i>Orta okul</i>	0.396	0.016	-22.910	0.000	0.366 0.429	0.398	0.016	-22.330	0.000	0.368 0.432	0.334	0.016	-22.630	0.000	0.304 0.367			
	<i>Lise</i>	0.215	0.010	-34.560	0.000	0.197 0.235	0.223	0.010	-33.300	0.000	0.204 0.243	0.207	0.011	-30.230	0.000	0.186 0.229			
	<i>Meslek lisesi</i>	0.203	0.009	-35.230	0.000	0.186 0.222	0.193	0.009	-35.660	0.000	0.176 0.211	0.171	0.009	-33.220	0.000	0.154 0.190			
	<i>Yüksek öğrenim</i>	0.110	0.005	-45.830	0.000	0.101 0.121	0.102	0.005	-46.280	0.000	0.093 0.112	0.098	0.005	-42.590	0.000	0.088 0.109			
Medeni Durum	<i>Evli</i>	0.730	0.022	-10.650	0.000	0.689 0.774	0.773	0.023	-8.500	0.000	0.729 0.821	0.769	0.025	-8.050	0.000	0.721 0.819			
	<i>Eşi ölmüş</i>	1.388	0.119	3.830	0.000	1.174 1.642	1.480	0.132	4.400	0.000	1.243 1.762	1.501	0.131	4.650	0.000	1.265 1.782			
	<i>Boşanmış</i>	1.088	0.062	1.480	0.138	0.973 1.215	1.157	0.065	2.580	0.010	1.035 1.292	1.242	0.074	3.650	0.000	1.105 1.395			
İşteki Durum	<i>İşveren</i>	0.478	0.018	-19.510	0.000	0.443 0.514	0.481	0.020	-17.710	0.000	0.444 0.522	0.487	0.023	-15.320	0.000	0.444 0.534			
	<i>Kendi hesabına</i>	1.116	0.027	4.510	0.000	1.064 1.171	1.238	0.030	8.690	0.000	1.180 1.300	1.437	0.038	13.760	0.000	1.365 1.513			
	<i>Aile işçisi</i>	3.506	0.142	31.000	0.000	3.239 3.795	3.667	0.155	30.680	0.000	3.375 3.985	3.415	0.146	28.790	0.000	3.141 3.713			
İşletme Ölçeği	<i>Mikro işletme</i>	6.093	0.145	75.840	0.000	5.815 6.385	5.925	0.146	72.320	0.000	5.646 6.218	5.828	0.159	64.760	0.000	5.525 6.147			
Çalışma Şekli	<i>Tam zamanlı</i>	0.246	0.008	-41.500	0.000	0.231 0.263	0.237	0.008	-43.910	0.000	0.222 0.252	0.201	0.007	-45.620	0.000	0.188 0.216			
Sabit Terim (c)		4.093	0.252	22.910	0.000	3.628 4.617	3.420	0.215	19.610	0.000	3.025 3.868	4.005	0.291	19.070	0.000	3.473 4.619			
Bölge/Sektör Değişkeni				Evett					Evett					Evett					
	Gözlem Sayısı			164,698					174,287					174,452					
	Wald chi2(62)			33,595					25,967					25,087					
	Prob>chi2			0.0000					0.0000					0.0000					
	Pseudo R2			0.4582					0.4500					0.4609					
	Log pseudolikelihood			-8,995,130					-9,232					-9,159					
	Hassasiyet			88.79%					90.18%					91.09%					
	Özgüllük			76.14%					72.91%					72.86%					
	Doğru sınıflama oranı			83.85%					84.14%					84.97%					
	Eğri altında kalan alan			0.913					0.913					0.917					

Not: “Kayıt dışılık” bağımlı değişkendir. Regresyonlara ağırlık katsayıları dahil edilmiştir. Tabloda verilen değişkenler için sırasıyla “Kadın”, “15-24 yaş”, “Diğer aile üyesi”, “Okulsuz”, “Bekar”, “Ücretli”, “Mikro işletme dışındaki işletmeler”, “Yarı zamanlı” kategorileri referans kategorilerdir.

EK-2

EK-2d: Bireysel etkiler (2015-2017)

Değişken	Kategori	2015						2016						2017					
		Odds Oranı	Std. Hata	z	P>z	[95% Güven Aralığı]	Odds Oranı	Std. Hata	z	P>z	[95% Güven Aralığı]	Odds Oranı	Std. Hata	z	P>z	[95% Güven Aralığı]			
Cinsiyet	<i>Erkek</i>	0.691	0.020	-12.530	0.000	0.652 0.732	0.784	0.024	-8.080	0.000	0.739 0.832	0.807	0.024	-7.320	0.000	0.763 0.855			
Yaş Grubu	<i>25-44 yaş</i>	0.447	0.016	-23.060	0.000	0.417 0.478	0.447	0.016	-22.430	0.000	0.417 0.480	0.431	0.015	-23.700	0.000	0.402 0.462			
	<i>45-64 yaş</i>	0.796	0.032	-5.590	0.000	0.735 0.863	0.841	0.035	-4.180	0.000	0.776 0.912	0.813	0.033	-5.050	0.000	0.750 0.881			
	<i>65+ yaş</i>	1.909	0.135	9.120	0.000	1.661 2.194	2.310	0.166	11.640	0.000	2.007 2.660	2.225	0.163	10.910	0.000	1.927 2.569			
Aile Reisiği	<i>Kendisi</i>	0.775	0.023	-8.580	0.000	0.732 0.822	0.748	0.022	-9.690	0.000	0.706 0.793	0.770	0.022	-9.070	0.000	0.727 0.815			
Eğitim Düzeyi	<i>İlk okul</i>	0.434	0.021	-17.200	0.000	0.394 0.477	0.383	0.018	-20.310	0.000	0.350 0.421	0.396	0.019	-19.510	0.000	0.361 0.435			
	<i>Orta okul</i>	0.335	0.018	-20.890	0.000	0.302 0.371	0.297	0.015	-24.040	0.000	0.269 0.327	0.331	0.017	-21.700	0.000	0.300 0.366			
	<i>Lise</i>	0.199	0.011	-28.680	0.000	0.178 0.222	0.202	0.011	-28.660	0.000	0.181 0.225	0.220	0.012	-27.910	0.000	0.198 0.244			
	<i>Meslek lisesi</i>	0.171	0.010	-30.940	0.000	0.153 0.192	0.152	0.008	-34.520	0.000	0.137 0.169	0.185	0.010	-30.650	0.000	0.166 0.206			
	<i>Yüksek öğrenim</i>	0.096	0.006	-40.400	0.000	0.086 0.108	0.096	0.005	-42.460	0.000	0.086 0.107	0.117	0.006	-38.910	0.000	0.105 0.131			
Medeni Durum	<i>Evli</i>	0.799	0.028	-6.490	0.000	0.747 0.855	0.863	0.029	-4.310	0.000	0.807 0.923	0.871	0.030	-4.050	0.000	0.815 0.931			
	<i>Eşi ölmüş</i>	1.680	0.161	5.400	0.000	1.392 2.028	1.733	0.159	5.980	0.000	1.447 2.075	1.705	0.159	5.700	0.000	1.419 2.048			
	<i>Boşanmış</i>	1.202	0.076	2.910	0.004	1.062 1.361	1.266	0.074	4.030	0.000	1.129 1.421	1.322	0.077	4.820	0.000	1.180 1.481			
İşteki Durum	<i>İşveren</i>	0.446	0.021	-17.020	0.000	0.407 0.490	0.558	0.025	-12.990	0.000	0.511 0.610	0.588	0.026	-11.820	0.000	0.538 0.642			
	<i>Kendi hesabına</i>	1.494	0.040	15.050	0.000	1.418 1.574	1.608	0.043	17.920	0.000	1.526 1.693	1.680	0.045	19.570	0.000	1.595 1.770			
	<i>Aile işçisi</i>	4.465	0.200	33.370	0.000	4.090 4.875	5.287	0.247	35.570	0.000	4.823 5.795	4.859	0.226	33.980	0.000	4.435 5.322			
İşletme Ölçeği	<i>Mikro işletme</i>	6.398	0.179	66.410	0.000	6.057 6.758	6.725	0.199	64.430	0.000	6.346 7.126	6.713	0.195	65.450	0.000	6.341 7.107			
Çalışma Şekli	<i>Tam zamanlı</i>	0.193	0.007	-44.530	0.000	0.179 0.207	0.180	0.007	-46.980	0.000	0.167 0.193	0.156	0.006	-49.410	0.000	0.145 0.168			
Sabit Terim (c)		3.658	0.285	16.650	0.000	3.140 4.261	3.823	0.285	17.990	0.000	3.303 4.424	3.979	0.314	17.520	0.000	3.409 4.643			
Bölge/Sektör Değişkeni				Evet					Evet					Evet					
	Gözlem Sayısı			174,452					171,402					171,152					
	Wald chi2(62)			25,087					26,426					26,254					
	Prob>chi2			0.0000					0.0000					0.0000					
	Pseudo R2			0.4609					0.4636					0.4644					
	Log pseudolikelihood			-9,159					-9,305					-9,675					
	Hassasiyet			91.09%					91.06%					90.88%					
	Özgüllük			72.86%					72.83%					73.33%					
	Doğru sınıflama oranı			84.97%					84.96%					84.92%					
	Eğri altında kalan alan			0.917					0.917					0.918					

Not: “Kayıt dışılık” bağımlı değişkendir. Regresyonlara ağırlık katsayıları dahil edilmiştir. Tabloda verilen değişkenler için sırasıyla “Kadın”, “15-24 yaş”, “Diğer aile üyesi”, “Okulsuz”, “Bekar”, “Ücretli”, “Mikro işletme dışındaki işletmeler”, “Yarı zamanlı” kategorileri referans kategorilerdir.

EK-2

EK-2e: Bireysel etkiler (2018-2019)

Değişken	Kategori	2018						2019					
		Odds Oranı	Std. Hata	z	P>z	[95% Güven Aralığı]		Odds Oranı	Std. Hata	z	P>z	[95% Güven Aralığı]	
Cinsiyet	<i>Erkek</i>	0.864	0.024	-5.310	0.000	0.819	0.912	0.924	0.026	-2.760	0.006	0.874	0.977
Yaş Grubu	<i>25-44 yaş</i>	0.446	0.016	-22.150	0.000	0.415	0.479	0.408	0.015	-23.970	0.000	0.379	0.439
	<i>45-64 yaş</i>	0.840	0.035	-4.190	0.000	0.774	0.911	0.913	0.039	-2.120	0.034	0.840	0.993
	<i>65+ yaş</i>	3.112	0.239	14.770	0.000	2.677	3.618	7.485	0.693	21.730	0.000	6.243	8.975
Aile Reisiği	<i>Kendisi</i>	0.864	0.023	-5.400	0.000	0.819	0.911	0.809	0.023	-7.540	0.000	0.766	0.855
Eğitim Düzeyi	<i>İlk okul</i>	0.410	0.019	-18.810	0.000	0.373	0.450	0.337	0.017	-21.430	0.000	0.305	0.372
	<i>Orta okul</i>	0.317	0.016	-22.980	0.000	0.288	0.350	0.296	0.016	-22.790	0.000	0.267	0.329
	<i>Lise</i>	0.240	0.013	-26.510	0.000	0.216	0.267	0.202	0.012	-28.040	0.000	0.181	0.226
	<i>Meslek lisesi</i>	0.186	0.010	-31.100	0.000	0.167	0.206	0.170	0.010	-31.200	0.000	0.152	0.190
	<i>Yüksek öğrenim</i>	0.120	0.007	-39.040	0.000	0.108	0.134	0.103	0.006	-40.100	0.000	0.092	0.115
Medeni Durum	<i>Eveli</i>	0.778	0.026	-7.380	0.000	0.728	0.832	0.815	0.029	-5.820	0.000	0.761	0.873
	<i>Eşi ölmüş</i>	1.595	0.149	4.990	0.000	1.328	1.917	1.502	0.157	3.900	0.000	1.224	1.843
	<i>Boşanmış</i>	1.187	0.068	2.990	0.003	1.061	1.328	1.166	0.069	2.590	0.010	1.038	1.309
İşteki Durum	<i>İşveren</i>	0.672	0.029	-9.280	0.000	0.618	0.731	1.050	0.044	1.160	0.245	0.967	1.139
	<i>Kendi hesabına</i>	1.915	0.049	25.240	0.000	1.820	2.014	2.066	0.055	27.260	0.000	1.961	2.177
	<i>Aile işçisi</i>	3.865	0.167	31.240	0.000	3.551	4.207	7.419	0.381	39.030	0.000	6.709	8.204
İşletme Ölçeği	<i>Mikro işletme</i>	6.930	0.197	67.950	0.000	6.553	7.327	7.028	0.207	66.080	0.000	6.633	7.447
Çalışma Şekli	<i>Tam zamanlı</i>	0.193	0.007	-44.090	0.000	0.179	0.207	0.172	0.006	-48.000	0.000	0.160	0.185
Sabit Terim (c)		3.153	0.248	14.620	0.000	2.703	3.677	3.764	0.289	17.260	0.000	3.238	4.375
Bölge/Sektör Değişkeni				Evet						Evet			
	Gözlem Sayısı			170,240						161,300			
	Wald chi2(62)			23,873						25,483			
	Prob>chi2			0.0000						0.0000			
	Pseudo R2			0.4515						0.4869			
	Log pseudolikelihood			-10,042						-9,284			
	Hassasiyet			90.64%						91.22%			
	Özgüllük			72.99%						74.35%			
	Doğru sınıflama oranı			84.74%						85.40%			
	Eğri altında kalan alan			0.914						0.924			

Not: “Kayıt dışılık” bağımlı değişkendir. Regresyonlara ağırlık katsayıları dahil edilmiştir. Tabloda verilen değişkenler için sırasıyla “Kadın”, “15-24 yaş”, “Diğer aile üyesi”, “Okulsuz”, “Bekar”, “Ücretli”, “Mikro işletme dışındaki işletmeler”, “Yarı zamanlı” kategorileri referans kategorilerdir.

EK-3

EK-3a: Sektörel etkiler (2006-2011)

Sektör	2006					2007					2008					
	Odds Oranı	Std. Hata	z	P>z	[95% Güven Aralığı]	Odds Oranı	Std. Hata	z	P>z	[95% Güven Aralığı]	Odds Oranı	Std. Hata	z	P>z	[95% Güven Aralığı]	
Tarım	2.997	0.097	34.030	0.000	2.814 3.193	2.641	0.091	28.120	0.000	2.468 2.826	2.713	0.094	28.920	0.000	2.536 2.903	
Madencilik	0.648	0.072	-3.930	0.000	0.522 0.804	0.652	0.089	-3.130	0.002	0.498 0.852	0.733	0.105	-2.170	0.030	0.554 0.971	
Elektrik	0.151	0.045	-6.290	0.000	0.084 0.272	0.056	0.021	-7.730	0.000	0.027 0.116	0.111	0.037	-6.600	0.000	0.058 0.213	
Su&Atık	0.671	0.096	-2.800	0.005	0.507 0.887	0.485	0.096	-3.650	0.000	0.329 0.715	0.479	0.104	-3.390	0.001	0.313 0.733	
İnşaat	2.531	0.092	25.610	0.000	2.357 2.717	2.584	0.094	26.090	0.000	2.406 2.775	2.579	0.097	25.280	0.000	2.397 2.776	
Toptan.&Perak.	0.801	0.022	-8.000	0.000	0.759 0.846	0.829	0.024	-6.470	0.000	0.784 0.878	0.903	0.026	-3.510	0.000	0.853 0.956	
Ulaştırma	1.226	0.048	5.260	0.000	1.136 1.323	1.226	0.050	5.030	0.000	1.132 1.328	1.318	0.055	6.620	0.000	1.215 1.430	
Konak.&Yiyecek	1.372	0.054	8.040	0.000	1.270 1.482	1.338	0.053	7.380	0.000	1.238 1.445	1.411	0.056	8.670	0.000	1.305 1.525	
Bilgi&İletişim	0.579	0.071	-4.430	0.000	0.455 0.738	0.705	0.086	-2.870	0.004	0.556 0.895	0.584	0.069	-4.550	0.000	0.463 0.736	
Finans	0.255	0.032	-10.980	0.000	0.200 0.326	0.312	0.036	-9.980	0.000	0.248 0.392	0.331	0.041	-8.990	0.000	0.260 0.421	
Gayrimenkul	1.987	0.345	3.960	0.000	1.414 2.793	2.009	0.334	4.200	0.000	1.450 2.783	1.543	0.230	2.920	0.004	1.153 2.066	
Mesleki Faal.	0.610	0.041	-7.290	0.000	0.534 0.697	0.755	0.053	-3.980	0.000	0.658 0.867	0.806	0.058	-2.990	0.003	0.700 0.929	
İdari&Destek	0.572	0.040	-7.950	0.000	0.498 0.656	0.403	0.033	-11.220	0.000	0.344 0.472	0.386	0.031	-11.700	0.000	0.329 0.452	
Kamu Yönetimi	0.130	0.008	-32.190	0.000	0.115 0.148	0.140	0.009	-32.080	0.000	0.124 0.158	0.165	0.010	-28.800	0.000	0.146 0.187	
Eğitim	0.289	0.023	-15.900	0.000	0.248 0.337	0.259	0.021	-16.530	0.000	0.221 0.305	0.312	0.023	-15.460	0.000	0.269 0.361	
Sosyal Hizm.	0.237	0.017	-19.610	0.000	0.205 0.273	0.288	0.021	-16.850	0.000	0.250 0.333	0.274	0.021	-16.820	0.000	0.235 0.318	
Kültür	1.458	0.135	4.060	0.000	1.215 1.749	1.627	0.148	5.350	0.000	1.362 1.945	2.107	0.208	7.560	0.000	1.737 2.556	
Diğer Faal.	1.020	0.045	0.460	0.643	0.937 1.112	1.094	0.050	1.970	0.048	1.001 1.197	1.136	0.053	2.750	0.006	1.037 1.244	
Hane Halkı İşv.	1.675	0.134	6.470	0.000	1.433 1.958	2.011	0.164	8.570	0.000	1.714 2.359	2.816	0.245	11.920	0.000	2.375 3.338	
2009																
2010																
2011																
Tarım	2.211	0.075	23.250	0.000	2.068 2.364	2.206	0.071	24.690	0.000	2.072 2.349	2.219	0.069	25.780	0.000	2.089 2.358	
Madencilik	0.506	0.080	-4.280	0.000	0.371 0.691	0.493	0.079	-4.410	0.000	0.360 0.675	0.568	0.079	-4.090	0.000	0.433 0.745	
Elektrik	0.141	0.052	-5.300	0.000	0.068 0.292	0.131	0.049	-5.410	0.000	0.062 0.273	0.169	0.049	-6.080	0.000	0.096 0.300	
Su&Atık	1.656	0.224	3.730	0.000	1.270 2.158	2.610	0.257	9.760	0.000	2.153 3.165	2.628	0.221	11.510	0.000	2.230 3.098	
İnşaat	2.174	0.079	21.380	0.000	2.025 2.335	1.975	0.066	20.280	0.000	1.849 2.109	1.920	0.061	20.420	0.000	1.804 2.044	
Toptan.&Perak.	0.811	0.024	-7.090	0.000	0.765 0.859	0.784	0.022	-8.630	0.000	0.742 0.828	0.779	0.022	-9.040	0.000	0.738 0.822	
Ulaştırma	1.132	0.047	2.980	0.003	1.043 1.228	1.129	0.045	3.050	0.002	1.045 1.221	1.127	0.044	3.060	0.002	1.044 1.217	
Konak.&Yiyecek	1.296	0.052	6.530	0.000	1.199 1.401	1.352	0.051	8.010	0.000	1.256 1.455	1.270	0.046	6.590	0.000	1.183 1.363	
Bilgi&İletişim	0.607	0.073	-4.130	0.000	0.479 0.769	0.874	0.078	-1.510	0.130	0.734 1.040	0.759	0.077	-2.710	0.007	0.621 0.927	
Finans	0.293	0.036	-9.990	0.000	0.230 0.373	0.289	0.039	-9.290	0.000	0.222 0.375	0.345	0.045	-8.130	0.000	0.267 0.446	
Gayrimenkul	1.039	0.142	0.280	0.778	0.795 1.358	1.481	0.193	3.010	0.003	1.147 1.913	0.643	0.056	-5.070	0.000	0.542 0.762	
Mesleki Faal.	0.714	0.049	-4.870	0.000	0.624 0.818	0.721	0.047	-5.060	0.000	0.636 0.818	0.636	0.042	-6.850	0.000	0.559 0.724	
İdari&Destek	0.339	0.022	-16.660	0.000	0.299 0.385	0.389	0.022	-16.440	0.000	0.348 0.436	0.357	0.022	-16.420	0.000	0.316 0.404	
Kamu Yönetimi	0.178	0.012	-26.580	0.000	0.157 0.202	0.254	0.015	-22.820	0.000	0.225 0.285	0.300	0.018	-19.860	0.000	0.267 0.338	
Eğitim	0.215	0.018	-18.670	0.000	0.183 0.253	0.236	0.019	-18.360	0.000	0.202 0.275	0.293	0.022	-16.620	0.000	0.254 0.339	
Sosyal Hizm.	0.281	0.022	-16.540	0.000	0.241 0.326	0.223	0.018	-18.240	0.000	0.190 0.262	0.432	0.024	-15.070	0.000	0.388 0.482	
Kültür	1.923	0.172	7.300	0.000	1.613 2.292	1.532	0.162	4.030	0.000	1.245 1.885	1.393	0.150	3.070	0.002	1.128 1.721	
Diğer Faal.	1.093	0.050	1.940	0.052	0.999 1.196	1.042	0.048	0.910	0.363	0.953 1.140	1.077	0.049	1.650	0.099	0.986 1.177	
Hane Halkı İşv.	2.258	0.176	10.480	0.000	1.939 2.630	2.322	0.175	11.150	0.000	2.002 2.692	3.405	0.305	13.660	0.000	2.856 4.060	

Not: "Kayıt dışılık" bağımlı değişkendir. Regresyonlara ağırlık katsayıları dahil edilmiştir. "İmalat" referans kategoridir.

EK-3

EK-3b: Sektörel etkiler (2012-2017)

Sektör	2012						2013						2014					
	Odds Oranı	Std. Hata	z	P>z	[95% Güven Aralığı]	Odds Oranı	Std. Hata	z	P>z	[95% Güven Aralığı]	Odds Oranı	Std. Hata	z	P>z	[95% Güven Aralığı]			
Tarım	2.291	0.074	25.700	0.000	2.151	2.440	2.519	0.084	27.670	0.000	2.359	2.689	2.117	0.077	20.570	0.000	1.971	2.273
Madencilik	0.720	0.103	-2.300	0.021	0.545	0.952	0.430	0.081	-4.480	0.000	0.298	0.622	0.506	0.114	-3.020	0.002	0.325	0.787
Elektrik	0.197	0.059	-5.410	0.000	0.110	0.355	0.146	0.054	-5.240	0.000	0.071	0.300	0.291	0.094	-3.840	0.000	0.155	0.546
Su&Atk	2.575	0.228	10.680	0.000	2.165	3.063	2.761	0.252	11.140	0.000	2.310	3.301	2.056	0.205	7.220	0.000	1.691	2.501
İnşaat	1.839	0.062	18.070	0.000	1.721	1.965	1.657	0.057	14.610	0.000	1.549	1.773	1.377	0.053	8.260	0.000	1.276	1.486
Toptan.&Perak.	0.742	0.022	-10.210	0.000	0.701	0.786	0.745	0.023	-9.650	0.000	0.702	0.791	0.658	0.022	-12.540	0.000	0.616	0.702
Ulaştırma	0.959	0.040	-0.990	0.324	0.883	1.042	0.909	0.040	-2.200	0.028	0.834	0.990	0.818	0.038	-4.290	0.000	0.746	0.896
Konak.&Yiyecek	1.171	0.045	4.100	0.000	1.086	1.263	1.170	0.046	4.030	0.000	1.084	1.264	1.161	0.049	3.500	0.000	1.068	1.262
Bilgi&İletişim	0.715	0.075	-3.190	0.001	0.582	0.879	0.696	0.078	-3.230	0.001	0.558	0.867	0.808	0.096	-1.800	0.072	0.641	1.019
Finans	0.294	0.042	-8.550	0.000	0.222	0.389	0.266	0.040	-8.900	0.000	0.198	0.356	0.213	0.033	-9.960	0.000	0.157	0.289
Gayrimenkul	0.631	0.052	-5.610	0.000	0.537	0.741	0.631	0.053	-5.470	0.000	0.535	0.744	0.674	0.064	-4.180	0.000	0.561	0.811
Mesleki Faal.	0.590	0.040	-7.690	0.000	0.516	0.675	0.507	0.037	-9.250	0.000	0.439	0.586	0.573	0.046	-6.950	0.000	0.490	0.670
İdari&Destek	0.577	0.029	-11.100	0.000	0.523	0.636	0.571	0.027	-11.880	0.000	0.521	0.627	0.533	0.028	-11.770	0.000	0.480	0.592
Kamu Yönetimi	0.349	0.022	-16.420	0.000	0.308	0.396	0.424	0.027	-13.270	0.000	0.373	0.481	0.416	0.027	-13.710	0.000	0.367	0.471
Eğitim	0.254	0.021	-16.890	0.000	0.217	0.298	0.203	0.019	-17.230	0.000	0.169	0.243	0.260	0.022	-15.640	0.000	0.220	0.308
Sosyal Hizm.	0.662	0.032	-8.550	0.000	0.602	0.728	0.920	0.042	-1.830	0.067	0.842	1.006	1.213	0.055	4.250	0.000	1.110	1.326
Kültür	1.736	0.203	4.720	0.000	1.380	2.183	1.780	0.190	5.410	0.000	1.445	2.194	1.412	0.167	2.910	0.004	1.119	1.781
Diğer Faal.	1.000	0.047	-0.010	0.993	0.911	1.097	1.029	0.050	0.590	0.557	0.936	1.132	1.169	0.059	3.120	0.002	1.060	1.290
Hane Halkı İşv.	4.857	0.574	13.360	0.000	3.852	6.124	4.256	0.431	14.310	0.000	3.491	5.190	3.110	0.374	9.430	0.000	2.456	3.937
	2015						2016						2017					
Tarım	2.047	0.075	19.450	0.000	1.904	2.200	1.903	0.073	16.760	0.000	1.765	2.051	2.268	0.089	20.850	0.000	2.100	2.450
Madencilik	0.556	0.097	-3.350	0.001	0.394	0.784	0.385	0.083	-4.420	0.000	0.252	0.588	0.345	0.067	-5.450	0.000	0.235	0.506
Elektrik	0.294	0.098	-3.650	0.000	0.152	0.567	0.293	0.097	-3.690	0.000	0.153	0.562	0.237	0.072	-4.710	0.000	0.130	0.432
Su&Atk	2.431	0.217	9.960	0.000	2.041	2.896	3.050	0.298	11.420	0.000	2.518	3.693	2.761	0.260	10.770	0.000	2.295	3.322
İnşaat	1.297	0.051	6.600	0.000	1.200	1.401	1.223	0.052	4.690	0.000	1.124	1.330	1.343	0.055	7.210	0.000	1.239	1.455
Toptan.&Perak.	0.643	0.022	-12.820	0.000	0.601	0.688	0.619	0.021	-13.910	0.000	0.579	0.663	0.646	0.023	-12.540	0.000	0.604	0.692
Ulaştırma	0.808	0.039	-4.430	0.000	0.736	0.888	0.715	0.035	-6.810	0.000	0.650	0.788	0.821	0.040	-4.040	0.000	0.746	0.903
Konak.&Yiyecek	1.029	0.044	0.660	0.508	0.946	1.120	1.064	0.045	1.470	0.143	0.979	1.156	1.063	0.045	1.420	0.155	0.977	1.156
Bilgi&İletişim	0.863	0.106	-1.200	0.229	0.678	1.098	0.680	0.083	-3.150	0.002	0.535	0.864	0.630	0.087	-3.360	0.001	0.482	0.825
Finans	0.275	0.046	-7.670	0.000	0.198	0.383	0.213	0.034	-9.590	0.000	0.155	0.292	0.345	0.050	-7.350	0.000	0.259	0.458
Gayrimenkul	0.530	0.050	-6.790	0.000	0.441	0.637	0.519	0.048	-7.050	0.000	0.433	0.623	0.559	0.048	-6.760	0.000	0.472	0.661
Mesleki Faal.	0.531	0.040	-8.330	0.000	0.457	0.616	0.441	0.033	-11.100	0.000	0.382	0.510	0.487	0.034	-10.270	0.000	0.425	0.559
İdari&Destek	0.550	0.030	-11.020	0.000	0.494	0.611	0.444	0.023	-15.570	0.000	0.401	0.492	0.494	0.024	-14.770	0.000	0.450	0.543
Kamu Yönetimi	0.454	0.031	-11.650	0.000	0.397	0.518	0.417	0.032	-11.340	0.000	0.358	0.485	0.204	0.019	-17.070	0.000	0.170	0.245
Eğitim	0.241	0.023	-14.940	0.000	0.200	0.290	0.249	0.022	-15.580	0.000	0.209	0.297	0.284	0.024	-14.870	0.000	0.241	0.336
Sosyal Hizm.	1.480	0.067	8.720	0.000	1.355	1.617	1.473	0.065	8.720	0.000	1.350	1.607	1.678	0.072	12.010	0.000	1.542	1.826
Kültür	1.434	0.165	3.130	0.002	1.144	1.797	1.534	0.184	3.570	0.000	1.213	1.941	1.651	0.196	4.210	0.000	1.308	2.084
Diğer Faal.	1.011	0.053	0.210	0.831	0.912	1.121	0.957	0.050	-0.860	0.392	0.864	1.059	0.976	0.052	-0.450	0.653	0.880	1.084
Hane Halkı İşv.	2.348	0.264	7.580	0.000	1.883	2.927	2.006	0.201	6.940	0.000	1.648	2.441	1.866	0.174	6.670	0.000	1.553	2.241

Not: "Kayıt dışılık" bağımlı değişkendir. Regresyonlara ağırlık katsayıları dahil edilmiştir. "İmalat" referans kategoridir.

EK-3

EK-3c: Sektörel etkiler (2018-2019)

Sektör	2018						2019					
	Bahis Oranı	Std. Hata	z	P>z	[95% Güven Aralığı]		Odds Oranı	Std. Hata	z	P>z	[95% Güven Aralığı]	
<i>Tarım</i>	1.842	0.071	15.730	0.000	1.707	1.987	2.346	0.095	21.140	0.000	2.167	2.539
<i>Madencilik</i>	0.392	0.065	-5.620	0.000	0.282	0.543	0.457	0.085	-4.230	0.000	0.318	0.657
<i>Elektrik</i>	0.172	0.062	-4.870	0.000	0.085	0.350	0.186	0.073	-4.310	0.000	0.087	0.400
<i>Su&Atık</i>	1.747	0.169	5.770	0.000	1.445	2.113	1.996	0.194	7.110	0.000	1.650	2.416
<i>İnşaat</i>	1.083	0.043	2.000	0.046	1.001	1.171	1.254	0.054	5.270	0.000	1.153	1.363
<i>Toptan.&Perak.</i>	0.555	0.020	-16.750	0.000	0.518	0.595	0.643	0.022	-12.650	0.000	0.601	0.689
<i>Ulaştırma</i>	0.734	0.035	-6.540	0.000	0.669	0.805	0.710	0.036	-6.830	0.000	0.644	0.784
<i>Konak.&Yiyecek</i>	0.968	0.041	-0.770	0.440	0.891	1.051	1.048	0.046	1.070	0.285	0.961	1.144
<i>Bilgi&İletişim</i>	0.715	0.090	-2.670	0.008	0.559	0.915	0.787	0.100	-1.890	0.059	0.614	1.009
<i>Finans</i>	0.367	0.053	-6.930	0.000	0.276	0.487	0.400	0.056	-6.550	0.000	0.304	0.526
<i>Gayrimenkul</i>	0.624	0.050	-5.930	0.000	0.533	0.729	0.626	0.052	-5.640	0.000	0.532	0.737
<i>Mesleki Faal.</i>	0.503	0.033	-10.500	0.000	0.442	0.572	0.615	0.042	-7.180	0.000	0.539	0.703
<i>İdari&Destek</i>	0.576	0.030	-10.690	0.000	0.521	0.637	0.650	0.037	-7.580	0.000	0.582	0.727
<i>Kamu Yönetimi</i>	0.076	0.008	-24.530	0.000	0.062	0.094	0.107	0.011	-21.380	0.000	0.087	0.131
<i>Eğitim</i>	0.267	0.022	-16.220	0.000	0.228	0.314	0.308	0.025	-14.610	0.000	0.263	0.360
<i>Sosyal Hizm.</i>	1.686	0.068	12.980	0.000	1.558	1.824	1.765	0.072	13.870	0.000	1.629	1.913
<i>Kültür</i>	1.329	0.136	2.790	0.005	1.088	1.624	1.719	0.181	5.140	0.000	1.398	2.114
<i>Diğer Faal.</i>	0.834	0.044	-3.460	0.001	0.753	0.924	1.042	0.055	0.770	0.440	0.939	1.156
<i>Hane Halkı İşv.</i>	1.943	0.182	7.080	0.000	1.616	2.335	2.325	0.222	8.850	0.000	1.929	2.803

Not: "Kayıt dışılık" bağımlı değişkendir. Regresyonlara ağırlık katsayıları dahil edilmiştir. "İmalat" referans kategoridir.

EK-4

EK-4a: Bölgesel etkiler (2006-2008)

İBBS Düzey 2 Kodu	2006						2007						2008					
	Odds Oranı	Std. Hata	z	P>z	[95% Güven Aralığı]	Odds Oranı	Std. Hata	z	P>z	[95% Güven Aralığı]	Odds Oranı	Std. Hata	z	P>z	[95% Güven Aralığı]			
TR21	0.769	0.041	-4.950	0.000	0.693 0.853	0.766	0.045	-4.530	0.000	0.682 0.860	1.024	0.062	0.400	0.689	0.910 1.153			
TR22	0.593	0.031	-10.010	0.000	0.535 0.657	0.579	0.029	-11.090	0.000	0.526 0.638	0.757	0.038	-5.480	0.000	0.686 0.837			
TR31	0.770	0.032	-6.370	0.000	0.711 0.835	0.782	0.033	-5.900	0.000	0.721 0.849	0.850	0.037	-3.730	0.000	0.781 0.926			
TR32	0.667	0.031	-8.790	0.000	0.610 0.730	0.812	0.038	-4.410	0.000	0.741 0.891	0.953	0.045	-1.030	0.302	0.869 1.045			
TR33	0.737	0.030	-7.550	0.000	0.681 0.798	0.737	0.031	-7.150	0.000	0.678 0.802	0.764	0.033	-6.300	0.000	0.703 0.831			
TR41	0.663	0.027	-9.940	0.000	0.611 0.719	0.739	0.031	-7.140	0.000	0.680 0.803	0.859	0.038	-3.430	0.001	0.787 0.937			
TR42	0.699	0.030	-8.440	0.000	0.643 0.759	0.709	0.033	-7.420	0.000	0.648 0.776	0.879	0.042	-2.700	0.007	0.801 0.965			
TR51	0.849	0.038	-3.630	0.000	0.778 0.927	0.841	0.039	-3.750	0.000	0.768 0.921	0.984	0.046	-0.340	0.736	0.898 1.079			
TR52	0.619	0.034	-8.780	0.000	0.556 0.689	0.896	0.056	-1.750	0.080	0.792 1.013	1.331	0.079	4.810	0.000	1.184 1.495			
TR61	0.643	0.030	-9.330	0.000	0.586 0.705	0.742	0.035	-6.380	0.000	0.677 0.813	0.867	0.041	-2.990	0.003	0.789 0.952			
TR62	1.459	0.063	8.710	0.000	1.340 1.589	1.602	0.071	10.660	0.000	1.469 1.747	1.992	0.092	14.840	0.000	1.819 2.182			
TR63	1.287	0.070	4.640	0.000	1.157 1.432	1.494	0.083	7.180	0.000	1.339 1.667	1.812	0.098	11.000	0.000	1.630 2.014			
TR71	0.795	0.049	-3.760	0.000	0.705 0.896	0.793	0.062	-2.970	0.003	0.681 0.924	0.961	0.102	-0.370	0.711	0.781 1.184			
TR72	0.718	0.043	-5.580	0.000	0.640 0.807	0.813	0.051	-3.330	0.001	0.720 0.918	0.997	0.064	-0.050	0.962	0.878 1.132			
TR81	0.945	0.051	-1.060	0.289	0.850 1.050	1.026	0.057	0.460	0.649	0.920 1.143	1.438	0.078	6.670	0.000	1.292 1.600			
TR82	0.375	0.026	-13.970	0.000	0.326 0.430	0.483	0.036	-9.800	0.000	0.417 0.559	0.965	0.062	-0.570	0.572	0.851 1.093			
TR83	1.015	0.043	0.350	0.728	0.933 1.104	1.168	0.050	3.610	0.000	1.074 1.271	1.294	0.058	5.700	0.000	1.184 1.414			
TR90	1.058	0.046	1.280	0.202	0.970 1.153	1.365	0.061	7.010	0.000	1.251 1.489	1.796	0.079	13.300	0.000	1.648 1.958			
TRA1	1.490	0.087	6.830	0.000	1.329 1.671	1.575	0.094	7.610	0.000	1.401 1.771	1.838	0.111	10.090	0.000	1.633 2.068			
TRA2	2.624	0.174	14.570	0.000	2.305 2.988	3.005	0.221	14.960	0.000	2.601 3.471	3.604	0.282	16.410	0.000	3.092 4.201			
TRB1	1.551	0.098	6.920	0.000	1.370 1.757	1.608	0.097	7.850	0.000	1.428 1.811	1.540	0.090	7.360	0.000	1.372 1.727			
TRB2	3.329	0.226	17.700	0.000	2.914 3.803	3.745	0.255	19.400	0.000	3.278 4.280	4.705	0.319	22.860	0.000	4.120 5.373			
TRC1	2.373	0.137	15.000	0.000	2.120 2.657	2.918	0.173	18.050	0.000	2.598 3.278	3.353	0.196	20.700	0.000	2.990 3.760			
TRC2	4.580	0.257	27.090	0.000	4.103 5.113	5.661	0.339	28.950	0.000	5.034 6.366	7.175	0.428	33.050	0.000	6.384 8.065			
TRC3	3.199	0.192	19.390	0.000	2.844 3.598	4.183	0.288	20.760	0.000	3.655 4.789	5.727	0.440	22.700	0.000	4.926 6.658			

Not: "Kayıt dışılık" bağımlı değişkendir. Regresyonlara ağırlık katsayıları dahil edilmiştir. TR10 (İstanbul) bölgesi referans kategoridir.

EK-4

EK-4b: Bölgesel etkiler (2009-2011)

<i>İBBS Düzey 2 Kodu</i>	2009						2010						2011					
	Odds Oranı	Std. Hata	z	P>z	[95% Güven Aralığı]		Odds Oranı	Std. Hata	z	P>z	[95% Güven Aralığı]		Odds Oranı	Std. Hata	z	P>z	[95% Güven Aralığı]	
TR21	0.952	0.052	-0.910	0.365	0.856	1.059	0.968	0.051	-0.620	0.538	0.872	1.074	1.029	0.051	0.570	0.567	0.934	1.133
TR22	0.771	0.037	-5.460	0.000	0.703	0.847	0.694	0.033	-7.640	0.000	0.632	0.762	0.768	0.037	-5.510	0.000	0.699	0.844
TR31	0.892	0.039	-2.580	0.010	0.819	0.973	0.848	0.035	-3.970	0.000	0.781	0.920	1.011	0.039	0.270	0.786	0.937	1.090
TR32	0.701	0.034	-7.320	0.000	0.637	0.771	0.691	0.033	-7.820	0.000	0.629	0.758	0.825	0.039	-4.070	0.000	0.752	0.905
TR33	0.725	0.034	-6.840	0.000	0.661	0.795	0.678	0.033	-8.020	0.000	0.617	0.746	0.589	0.028	-11.260	0.000	0.537	0.645
TR41	0.773	0.034	-5.820	0.000	0.709	0.843	0.736	0.032	-7.060	0.000	0.676	0.802	0.812	0.035	-4.870	0.000	0.747	0.883
TR42	0.939	0.045	-1.320	0.186	0.855	1.031	1.103	0.048	2.270	0.023	1.014	1.201	1.122	0.048	2.680	0.007	1.031	1.220
TR51	0.852	0.039	-3.470	0.001	0.778	0.932	0.896	0.038	-2.580	0.010	0.824	0.974	0.938	0.038	-1.590	0.112	0.866	1.015
TR52	1.231	0.063	4.070	0.000	1.114	1.360	1.457	0.061	8.970	0.000	1.342	1.582	1.294	0.048	7.000	0.000	1.204	1.390
TR61	0.757	0.037	-5.650	0.000	0.687	0.834	0.816	0.039	-4.220	0.000	0.743	0.897	0.805	0.039	-4.480	0.000	0.732	0.885
TR62	1.639	0.079	10.280	0.000	1.492	1.801	1.621	0.070	11.250	0.000	1.491	1.764	2.033	0.083	17.460	0.000	1.877	2.202
TR63	1.910	0.095	12.950	0.000	1.732	2.106	2.421	0.119	17.940	0.000	2.198	2.667	2.402	0.124	16.920	0.000	2.170	2.659
TR71	0.997	0.075	-0.040	0.968	0.860	1.156	1.078	0.068	1.190	0.235	0.952	1.220	0.995	0.051	-0.090	0.925	0.901	1.100
TR72	1.153	0.082	2.000	0.045	1.003	1.326	1.327	0.082	4.580	0.000	1.176	1.497	1.098	0.061	1.680	0.094	0.984	1.225
TR81	1.262	0.070	4.200	0.000	1.132	1.407	1.055	0.068	0.830	0.405	0.930	1.196	1.017	0.068	0.250	0.800	0.892	1.160
TR82	1.504	0.100	6.110	0.000	1.319	1.714	1.550	0.103	6.570	0.000	1.360	1.767	1.477	0.096	6.010	0.000	1.301	1.678
TR83	1.216	0.057	4.150	0.000	1.109	1.333	1.066	0.052	1.320	0.187	0.969	1.173	0.760	0.036	-5.720	0.000	0.692	0.835
TR90	1.772	0.082	12.310	0.000	1.618	1.941	1.657	0.068	12.300	0.000	1.529	1.796	1.577	0.062	11.610	0.000	1.460	1.702
TRA1	1.255	0.085	3.360	0.001	1.099	1.433	1.692	0.095	9.380	0.000	1.516	1.889	1.276	0.065	4.800	0.000	1.155	1.410
TRA2	3.118	0.249	14.240	0.000	2.666	3.646	2.832	0.201	14.660	0.000	2.464	3.255	2.435	0.159	13.670	0.000	2.143	2.767
TRB1	1.430	0.086	5.980	0.000	1.272	1.608	1.617	0.109	7.140	0.000	1.417	1.845	1.623	0.109	7.230	0.000	1.423	1.851
TRB2	3.428	0.222	18.980	0.000	3.019	3.893	5.688	0.415	23.800	0.000	4.929	6.563	6.661	0.518	24.370	0.000	5.719	7.758
TRC1	2.363	0.135	15.040	0.000	2.113	2.644	2.722	0.146	18.670	0.000	2.450	3.024	2.414	0.120	17.770	0.000	2.190	2.660
TRC2	4.406	0.262	24.930	0.000	3.921	4.951	4.305	0.247	25.460	0.000	3.847	4.817	3.584	0.217	21.120	0.000	3.184	4.035
TRC3	4.262	0.304	20.300	0.000	3.705	4.902	3.545	0.264	17.020	0.000	3.064	4.102	4.053	0.296	19.150	0.000	3.512	4.677

Not: “Kayıt dışılık” bağımlı değişkendir. Regresyonlara ağırlık katsayıları dahil edilmiştir. TR10 (İstanbul) bölgesi referans kategoridir.

EK-4

EK-4c: Bölgesel etkiler (2012-2014)

İBBS Düzey 2 Kodu	2012					2013					2014				
	Odds Oranı	Std. Hata	z	P>z	[95% Güven Aralığı]	Odds Oranı	Std. Hata	z	P>z	[95% Güven Aralığı]	Odds Oranı	Std. Hata	z	P>z	[95% Güven Aralığı]
TR21	0.967	0.048	-0.670	0.500	0.877 1.066	0.914	0.051	-1.620	0.105	0.820 1.019	0.841	0.045	-3.250	0.001	0.758 0.934
TR22	0.838	0.038	-3.890	0.000	0.766 0.916	0.961	0.046	-0.840	0.398	0.875 1.054	0.960	0.051	-0.760	0.445	0.866 1.065
TR31	1.049	0.042	1.190	0.233	0.970 1.134	1.109	0.045	2.520	0.012	1.023 1.201	0.995	0.049	-0.100	0.923	0.904 1.096
TR32	0.953	0.045	-1.010	0.311	0.868 1.046	0.896	0.045	-2.200	0.027	0.812 0.988	0.782	0.041	-4.680	0.000	0.705 0.867
TR33	0.708	0.033	-7.480	0.000	0.646 0.775	0.914	0.043	-1.900	0.058	0.833 1.003	0.882	0.044	-2.480	0.013	0.799 0.974
TR41	0.818	0.036	-4.590	0.000	0.751 0.891	0.880	0.041	-2.730	0.006	0.803 0.965	0.752	0.041	-5.240	0.000	0.676 0.836
TR42	1.123	0.051	2.570	0.010	1.028 1.227	1.124	0.051	2.580	0.010	1.029 1.227	1.209	0.056	4.140	0.000	1.105 1.323
TR51	0.844	0.036	-3.950	0.000	0.776 0.918	0.881	0.039	-2.870	0.004	0.809 0.961	0.922	0.044	-1.710	0.087	0.841 1.012
TR52	1.150	0.043	3.720	0.000	1.068 1.238	1.322	0.052	7.060	0.000	1.223 1.428	1.254	0.063	4.510	0.000	1.136 1.383
TR61	0.789	0.040	-4.690	0.000	0.714 0.871	0.803	0.043	-4.070	0.000	0.723 0.893	0.732	0.036	-6.270	0.000	0.663 0.807
TR62	1.927	0.078	16.120	0.000	1.779 2.086	2.052	0.087	16.930	0.000	1.888 2.231	2.495	0.125	18.190	0.000	2.261 2.753
TR63	2.068	0.101	14.890	0.000	1.880 2.276	2.168	0.114	14.670	0.000	1.955 2.405	1.677	0.099	8.710	0.000	1.493 1.883
TR71	1.049	0.057	0.880	0.381	0.943 1.168	1.171	0.065	2.850	0.004	1.051 1.306	0.813	0.052	-3.250	0.001	0.717 0.921
TR72	1.062	0.064	1.000	0.316	0.944 1.196	0.911	0.056	-1.510	0.131	0.808 1.028	0.807	0.049	-3.540	0.000	0.717 0.909
TR81	1.052	0.070	0.760	0.446	0.923 1.200	1.578	0.108	6.670	0.000	1.380 1.805	1.430	0.087	5.880	0.000	1.269 1.611
TR82	1.389	0.093	4.920	0.000	1.219 1.583	1.421	0.107	4.640	0.000	1.225 1.648	1.046	0.070	0.670	0.500	0.917 1.194
TR83	0.759	0.039	-5.340	0.000	0.686 0.840	0.912	0.048	-1.740	0.082	0.823 1.012	0.993	0.053	-0.130	0.899	0.894 1.103
TR90	1.809	0.073	14.770	0.000	1.672 1.958	1.995	0.086	16.060	0.000	1.834 2.171	1.779	0.086	11.960	0.000	1.618 1.954
TRA1	1.306	0.070	4.960	0.000	1.175 1.451	1.324	0.074	5.010	0.000	1.187 1.478	1.246	0.080	3.440	0.001	1.099 1.413
TRA2	2.559	0.168	14.360	0.000	2.251 2.910	3.071	0.217	15.900	0.000	2.674 3.527	2.062	0.142	10.520	0.000	1.802 2.360
TRB1	1.849	0.132	8.600	0.000	1.607 2.127	2.141	0.148	11.020	0.000	1.870 2.451	2.061	0.137	10.890	0.000	1.809 2.347
TRB2	5.839	0.477	21.600	0.000	4.975 6.852	5.913	0.422	24.910	0.000	5.142 6.801	4.254	0.314	19.640	0.000	3.681 4.915
TRC1	2.339	0.121	16.480	0.000	2.115 2.588	2.222	0.128	13.910	0.000	1.986 2.487	1.639	0.103	7.880	0.000	1.450 1.853
TRC2	4.342	0.275	23.220	0.000	3.836 4.915	4.261	0.272	22.670	0.000	3.759 4.830	4.277	0.282	22.020	0.000	3.758 4.868
TRC3	4.933	0.351	22.440	0.000	4.291 5.671	5.349	0.414	21.650	0.000	4.595 6.226	3.846	0.332	15.610	0.000	3.248 4.555

Not: "Kayıt dışılık" bağımlı değişkendir. Regresyonlara ağırlık katsayıları dahil edilmiştir. TR10 (İstanbul) bölgesi referans kategoridir.

EK-4

EK-4d: Bölgesel etkiler (2005-2017)

İBBS Düzey 2 Kodu	2015					2016					2017				
	Odds Oranı	Std. Hata	z	P>z	[95% Güven Aralığı]	Odds Oranı	Std. Hata	z	P>z	[95% Güven Aralığı]	Odds Oranı	Std. Hata	z	P>z	[95% Güven Aralığı]
TR21	0.826	0.042	-3.750	0.000	0.747 0.913	1.048	0.051	0.970	0.333	0.953 1.152	1.103	0.057	1.900	0.057	0.997 1.219
TR22	0.851	0.045	-3.030	0.002	0.767 0.945	0.939	0.050	-1.180	0.237	0.846 1.042	0.886	0.050	-2.140	0.033	0.792 0.990
TR31	0.764	0.038	-5.470	0.000	0.693 0.841	0.864	0.041	-3.100	0.002	0.787 0.948	0.786	0.038	-4.980	0.000	0.714 0.864
TR32	0.770	0.039	-5.130	0.000	0.697 0.851	0.726	0.039	-5.960	0.000	0.654 0.807	0.700	0.038	-6.630	0.000	0.629 0.777
TR33	0.919	0.044	-1.750	0.080	0.836 1.010	1.035	0.063	0.570	0.569	0.919 1.166	0.925	0.047	-1.530	0.126	0.837 1.022
TR41	0.713	0.040	-6.000	0.000	0.638 0.796	0.717	0.042	-5.730	0.000	0.639 0.803	0.811	0.045	-3.760	0.000	0.727 0.904
TR42	1.065	0.051	1.310	0.190	0.970 1.169	0.961	0.050	-0.780	0.436	0.868 1.063	0.994	0.049	-0.120	0.904	0.902 1.096
TR51	0.967	0.047	-0.710	0.479	0.880 1.062	0.937	0.045	-1.350	0.176	0.852 1.030	0.918	0.043	-1.820	0.069	0.838 1.007
TR52	1.317	0.061	5.920	0.000	1.202 1.443	1.366	0.064	6.670	0.000	1.246 1.497	1.119	0.056	2.230	0.026	1.014 1.234
TR61	0.627	0.033	-8.830	0.000	0.565 0.695	0.755	0.039	-5.430	0.000	0.682 0.835	0.867	0.044	-2.790	0.005	0.784 0.958
TR62	2.052	0.103	14.350	0.000	1.860 2.263	2.006	0.101	13.800	0.000	1.817 2.214	1.609	0.083	9.200	0.000	1.454 1.780
TR63	1.470	0.091	6.260	0.000	1.303 1.659	1.725	0.094	9.950	0.000	1.549 1.920	1.445	0.084	6.290	0.000	1.288 1.620
TR71	0.820	0.044	-3.710	0.000	0.738 0.910	0.767	0.042	-4.820	0.000	0.689 0.855	0.919	0.050	-1.570	0.117	0.826 1.022
TR72	0.728	0.046	-5.040	0.000	0.643 0.823	0.581	0.036	-8.770	0.000	0.515 0.656	0.558	0.038	-8.520	0.000	0.488 0.638
TR81	1.447	0.098	5.450	0.000	1.267 1.653	1.386	0.099	4.580	0.000	1.205 1.594	1.273	0.099	3.110	0.002	1.094 1.482
TR82	0.922	0.051	-1.470	0.141	0.828 1.027	1.083	0.059	1.460	0.144	0.973 1.206	1.180	0.068	2.870	0.004	1.054 1.321
TR83	0.992	0.060	-0.140	0.890	0.880 1.117	0.854	0.046	-2.940	0.003	0.769 0.949	0.732	0.043	-5.300	0.000	0.652 0.821
TR90	1.817	0.088	12.300	0.000	1.652 1.998	1.676	0.080	10.790	0.000	1.526 1.842	1.385	0.067	6.690	0.000	1.259 1.524
TRA1	0.814	0.056	-2.980	0.003	0.711 0.932	0.962	0.072	-0.520	0.601	0.830 1.114	1.214	0.081	2.900	0.004	1.065 1.383
TRA2	2.407	0.157	13.500	0.000	2.119 2.735	2.187	0.151	11.360	0.000	1.910 2.503	1.867	0.135	8.650	0.000	1.621 2.151
TRB1	2.026	0.138	10.380	0.000	1.773 2.314	1.661	0.105	8.030	0.000	1.468 1.880	1.525	0.096	6.740	0.000	1.349 1.724
TRB2	4.046	0.303	18.630	0.000	3.493 4.687	3.815	0.275	18.550	0.000	3.312 4.395	2.703	0.218	12.330	0.000	2.308 3.166
TRC1	1.484	0.092	6.400	0.000	1.315 1.675	1.748	0.103	9.490	0.000	1.558 1.962	1.966	0.110	12.120	0.000	1.762 2.193
TRC2	4.138	0.278	21.120	0.000	3.627 4.721	3.916	0.259	20.640	0.000	3.440 4.458	3.574	0.219	20.790	0.000	3.170 4.030
TRC3	4.193	0.398	15.100	0.000	3.481 5.050	2.985	0.291	11.230	0.000	2.466 3.613	2.106	0.179	8.750	0.000	1.783 2.488

Not: "Kayıt dışılık" bağımlı değişkendir. Regresyonlara ağırlık katsayıları dahil edilmiştir. TR10 (İstanbul) bölgesi referans kategoridir.

EK-4

EK-4e: Bölgesel etkiler (2018-2019)

İBBS Düzey2 Kodu	2018					2019						
	Odds Oranı	Std. Hata	z	P>z	[95% Güven Aralığı]	Odds Oranı	Std. Hata	z	P>z	[95% Güven Aralığı]		
TR21	1.220	0.061	3.970	0.000	1.106 1.346	0.969	0.050	-0.620	0.535	0.875	1.072	
TR22	0.889	0.046	-2.260	0.024	0.802 0.985	0.775	0.042	-4.680	0.000	0.696	0.862	
TR31	0.868	0.042	-2.930	0.003	0.790 0.954	0.784	0.038	-4.990	0.000	0.713	0.863	
TR32	0.693	0.036	-7.040	0.000	0.626 0.767	0.715	0.037	-6.400	0.000	0.646	0.793	
TR33	1.235	0.061	4.270	0.000	1.121 1.361	1.081	0.055	1.530	0.125	0.978	1.195	
TR41	0.810	0.046	-3.710	0.000	0.725 0.906	0.891	0.048	-2.170	0.030	0.802	0.989	
TR42	1.069	0.052	1.390	0.165	0.973 1.176	0.830	0.041	-3.770	0.000	0.753	0.914	
TR51	0.855	0.041	-3.250	0.001	0.778 0.940	0.863	0.042	-3.040	0.002	0.784	0.949	
TR52	1.177	0.055	3.510	0.000	1.075 1.290	1.005	0.050	0.100	0.919	0.913	1.107	
TR61	0.787	0.045	-4.170	0.000	0.704 0.881	0.634	0.033	-8.800	0.000	0.573	0.702	
TR62	1.746	0.089	10.940	0.000	1.580 1.930	1.443	0.080	6.630	0.000	1.295	1.609	
TR63	1.664	0.096	8.790	0.000	1.485 1.864	1.611	0.092	8.310	0.000	1.440	1.803	
TR71	0.736	0.040	-5.670	0.000	0.662 0.818	0.711	0.041	-5.870	0.000	0.635	0.797	
TR72	0.670	0.049	-5.440	0.000	0.580 0.774	0.670	0.045	-6.010	0.000	0.588	0.763	
TR81	1.283	0.093	3.430	0.001	1.113 1.480	1.291	0.081	4.060	0.000	1.141	1.461	
TR82	1.037	0.067	0.560	0.575	0.913 1.178	1.179	0.074	2.640	0.008	1.043	1.332	
TR83	0.749	0.046	-4.730	0.000	0.665 0.844	1.223	0.065	3.770	0.000	1.102	1.358	
TR90	1.582	0.075	9.690	0.000	1.442 1.735	1.441	0.075	7.010	0.000	1.301	1.596	
TRA1	1.284	0.092	3.500	0.000	1.116 1.477	0.835	0.064	-2.360	0.018	0.719	0.970	
TRA2	1.794	0.139	7.540	0.000	1.541 2.088	1.325	0.118	3.170	0.002	1.113	1.577	
TRB1	1.419	0.093	5.350	0.000	1.248 1.612	1.526	0.089	7.230	0.000	1.361	1.711	
TRB2	1.987	0.134	10.190	0.000	1.741 2.267	2.163	0.154	10.830	0.000	1.881	2.487	
TRC1	2.054	0.123	12.050	0.000	1.827 2.309	1.823	0.113	9.650	0.000	1.614	2.059	
TRC2	3.684	0.259	18.570	0.000	3.210 4.227	2.827	0.200	14.700	0.000	2.461	3.247	
TRC3	2.171	0.176	9.540	0.000	1.851 2.546	2.688	0.230	11.560	0.000	2.273	3.179	

Not: "Kayıt dışılık" bağımlı değişkendir. Regresyonlara ağırlık katsayıları dahil edilmiştir. TR10 (İstanbul) bölgesi referans kategoridir.

EK-5

EK-5: Sektörel etkiler (2006-2019)

	2006		2007		2008		2009		2010		2011		2012	
Sektör	AME	Std. Hata	AME	Std. Hata	AME	Std. Hata	AME	Std. Hata	AME	Std. Hata	AME	Std. Hata	AME	Std. Hata
Tarım	0.170***	(0.005)	0.146***	(0.005)	0.146***	(0.005)	0.120***	(0.005)	0.116***	(0.005)	0.116***	(0.005)	0.113***	(0.005)
Madencilik	-0.065***	(0.016)	-0.061***	(0.019)	-0.042**	(0.019)	-0.096***	(0.021)	-0.096***	(0.021)	-0.076***	(0.018)	-0.042**	(0.018)
Elektrik	-0.246***	(0.031)	-0.311***	(0.025)	-0.243***	(0.027)	-0.243***	(0.035)	-0.242***	(0.034)	-0.213***	(0.028)	-0.182***	(0.027)
Su&Atk	-0.060***	(0.021)	-0.100***	(0.026)	-0.096***	(0.026)	0.076***	(0.021)	0.141***	(0.015)	0.141***	(0.012)	0.130***	(0.013)
İnşaat	0.144***	(0.006)	0.143***	(0.006)	0.138***	(0.006)	0.117***	(0.006)	0.100***	(0.005)	0.094***	(0.005)	0.082***	(0.005)
Toptan.&Perak.	-0.033***	(0.004)	-0.027***	(0.004)	-0.014***	(0.004)	-0.030***	(0.004)	-0.034***	(0.004)	-0.035***	(0.004)	-0.038***	(0.004)
Ulaştırma	0.031***	(0.006)	0.030***	(0.006)	0.039***	(0.006)	0.018***	(0.006)	0.017***	(0.006)	0.017***	(0.006)	-0.005	(0.005)
Konak.&Yiyecek	0.049***	(0.006)	0.043***	(0.006)	0.049***	(0.006)	0.039***	(0.006)	0.044***	(0.005)	0.034***	(0.005)	0.021***	(0.005)
Bilgi&İletişim	-0.080***	(0.018)	-0.050***	(0.017)	-0.072***	(0.015)	-0.071***	(0.017)	-0.019	(0.013)	-0.038***	(0.014)	-0.043***	(0.013)
Finans	-0.188***	(0.015)	-0.154***	(0.014)	-0.139***	(0.014)	-0.165***	(0.015)	-0.161***	(0.015)	-0.137***	(0.015)	-0.144***	(0.015)
Gayrimenkul	0.106***	(0.027)	0.104***	(0.025)	0.062***	(0.022)	0.006	(0.020)	0.057***	(0.019)	-0.060***	(0.011)	-0.058***	(0.010)
Mesleki Faal.	-0.073***	(0.010)	-0.040***	(0.010)	-0.029***	(0.010)	-0.049***	(0.010)	-0.046***	(0.009)	-0.062***	(0.009)	-0.066***	(0.008)
İdari&Destek	-0.082***	(0.010)	-0.123***	(0.010)	-0.122***	(0.010)	-0.147***	(0.008)	-0.126***	(0.007)	-0.133***	(0.007)	-0.069***	(0.006)
Kamu Yönetimi	-0.260***	(0.007)	-0.238***	(0.006)	-0.209***	(0.006)	-0.220***	(0.007)	-0.176***	(0.007)	-0.153***	(0.007)	-0.126***	(0.007)
Eğitim	-0.173***	(0.010)	-0.175***	(0.009)	-0.146***	(0.008)	-0.200***	(0.009)	-0.184***	(0.009)	-0.156***	(0.008)	-0.158***	(0.008)
Sosyal Hizm.	-0.197***	(0.009)	-0.163***	(0.009)	-0.160***	(0.008)	-0.170***	(0.009)	-0.190***	(0.009)	-0.111***	(0.007)	-0.052***	(0.006)
Kültür	0.058***	(0.014)	0.072***	(0.014)	0.108***	(0.015)	0.098***	(0.014)	0.062***	(0.016)	0.047***	(0.016)	0.074***	(0.016)
Diğer Faal.	0.003	(0.007)	0.013**	(0.007)	0.018***	(0.007)	0.013**	(0.007)	0.006	(0.007)	0.010	(0.006)	0.000	(0.006)
Hane Halkı İşv.	0.080***	(0.012)	0.104***	(0.012)	0.151***	(0.013)	0.123***	(0.012)	0.124***	(0.011)	0.179***	(0.013)	0.220***	(0.017)
	2013		2014		2015		2016		2017		2018		2019	
Tarım	0.122***	(0.005)	0.100***	(0.005)	0.092***	(0.005)	0.082***	(0.005)	0.107***	(0.005)	0.080***	(0.005)	0.107***	(0.005)
Madencilik	-0.098***	(0.020)	-0.081***	(0.025)	-0.067***	(0.019)	-0.106***	(0.021)	-0.118***	(0.019)	-0.109***	(0.018)	-0.087***	(0.019)
Elektrik	-0.196***	(0.028)	-0.137***	(0.030)	-0.130***	(0.030)	-0.132***	(0.031)	-0.152***	(0.026)	-0.186***	(0.030)	-0.168***	(0.031)
Su&Atk	0.135***	(0.013)	0.096***	(0.014)	0.115***	(0.012)	0.146***	(0.013)	0.134***	(0.013)	0.073***	(0.013)	0.086***	(0.012)
İnşaat	0.065***	(0.005)	0.041***	(0.005)	0.032***	(0.005)	0.025***	(0.005)	0.037***	(0.005)	0.010**	(0.005)	0.027***	(0.005)
Toptan.&Perak.	-0.036***	(0.004)	-0.051***	(0.004)	-0.051***	(0.004)	-0.056***	(0.004)	-0.052***	(0.004)	-0.071***	(0.004)	-0.050***	(0.004)
Ulaştırma	-0.012**	(0.005)	-0.025***	(0.006)	-0.025***	(0.006)	-0.040***	(0.006)	-0.024***	(0.006)	-0.038***	(0.006)	-0.039***	(0.006)
Konak.&Yiyecek	0.020***	(0.005)	0.019***	(0.005)	0.003	(0.005)	0.008	(0.005)	0.008	(0.005)	-0.004	(0.005)	0.006	(0.005)
Bilgi&İletişim	-0.044***	(0.013)	-0.026*	(0.014)	-0.018	(0.015)	-0.045***	(0.014)	-0.054***	(0.015)	-0.041***	(0.015)	-0.028*	(0.014)
Finans	-0.145***	(0.014)	-0.165***	(0.014)	-0.136***	(0.015)	-0.160***	(0.014)	-0.118***	(0.014)	-0.116***	(0.015)	-0.100***	(0.014)
Gayrimenkul	-0.055***	(0.010)	-0.048***	(0.011)	-0.072***	(0.010)	-0.075***	(0.010)	-0.068***	(0.010)	-0.057***	(0.009)	-0.053***	(0.009)
Mesleki Faal.	-0.080***	(0.008)	-0.067***	(0.009)	-0.072***	(0.008)	-0.092***	(0.008)	-0.083***	(0.008)	-0.082***	(0.007)	-0.055***	(0.007)
İdari&Destek	-0.067***	(0.005)	-0.075***	(0.006)	-0.068***	(0.006)	-0.091***	(0.006)	-0.081***	(0.005)	-0.067***	(0.006)	-0.049***	(0.006)
Kamu Yönetimi	-0.099***	(0.007)	-0.101***	(0.007)	-0.088***	(0.007)	-0.098***	(0.008)	-0.165***	(0.008)	-0.244***	(0.007)	-0.209***	(0.007)
Eğitim	-0.169***	(0.008)	-0.147***	(0.008)	-0.148***	(0.008)	-0.147***	(0.008)	-0.136***	(0.008)	-0.147***	(0.008)	-0.125***	(0.008)
Sosyal Hizm.	-0.010*	(0.006)	0.025***	(0.006)	0.049***	(0.006)	0.049***	(0.006)	0.066***	(0.006)	0.068***	(0.005)	0.070***	(0.005)
Kültür	0.075***	(0.014)	0.045***	(0.016)	0.045***	(0.015)	0.054***	(0.015)	0.064***	(0.016)	0.037***	(0.013)	0.067***	(0.013)
Diğer Faal.	0.004	(0.006)	0.020***	(0.006)	0.001	(0.006)	-0.005	(0.006)	-0.003	(0.007)	-0.023***	(0.006)	0.005	(0.006)
Hane Halkı İşv.	0.196***	(0.014)	0.154***	(0.017)	0.110***	(0.015)	0.089***	(0.013)	0.080***	(0.012)	0.087***	(0.013)	0.106***	(0.012)

*** p<0.01, ** p<0.05, * p<0.1. İmalat sektörü referans kategoridir. NACE Rev.2 faaliyet sınıflaması kullanılmıştır (Sektörlere ilişkin detaylı açıklama için bkz. EK-1)

EK-6

EK-6a: Bölgesel etkiler (2006-2012)

İBBS Düzey2 Kodu	2006		2007		2008		2009		2010		2011		2012	
	AME	Std. Hata	AME	Std. Hata	AME	Std. Hata	AME	Std. Hata	AME	Std. Hata	AME	Std. Hata	AME	Std. Hata
TR21	-0.034***	(0.007)	-0.034***	(0.007)	0.003	(0.007)	-0.006	(0.007)	-0.004	(0.007)	0.004	(0.006)	-0.004	(0.006)
TR22	-0.068***	(0.007)	-0.068***	(0.006)	-0.034***	(0.006)	-0.033***	(0.006)	-0.045***	(0.006)	-0.032***	(0.006)	-0.020***	(0.005)
TR31	-0.034***	(0.005)	-0.031***	(0.005)	-0.020***	(0.005)	-0.015**	(0.006)	-0.021***	(0.005)	0.001	(0.005)	0.006	(0.005)
TR32	-0.053***	(0.006)	-0.026***	(0.006)	-0.006	(0.006)	-0.045***	(0.006)	-0.046***	(0.006)	-0.024***	(0.006)	-0.006	(0.005)
TR33	-0.040***	(0.005)	-0.039***	(0.005)	-0.033***	(0.005)	-0.041***	(0.006)	-0.048***	(0.006)	-0.064***	(0.006)	-0.039***	(0.005)
TR41	-0.054***	(0.005)	-0.038***	(0.005)	-0.019***	(0.005)	-0.033***	(0.006)	-0.038***	(0.005)	-0.026***	(0.005)	-0.023***	(0.005)
TR42	-0.047***	(0.006)	-0.044***	(0.006)	-0.016***	(0.006)	-0.008	(0.006)	0.012**	(0.005)	0.014***	(0.005)	0.014***	(0.005)
TR51	-0.022***	(0.006)	-0.022***	(0.006)	-0.002	(0.006)	-0.021***	(0.006)	-0.014***	(0.005)	-0.008	(0.005)	-0.019***	(0.005)
TR52	-0.063***	(0.007)	-0.014*	(0.008)	0.036***	(0.008)	0.027***	(0.007)	0.048***	(0.005)	0.032***	(0.005)	0.016***	(0.004)
TR61	-0.058***	(0.006)	-0.038***	(0.006)	-0.018***	(0.006)	-0.036***	(0.006)	-0.025***	(0.006)	-0.027***	(0.006)	-0.027***	(0.006)
TR62	0.050***	(0.006)	0.061***	(0.006)	0.088***	(0.006)	0.065***	(0.006)	0.062***	(0.006)	0.090***	(0.005)	0.079***	(0.005)
TR63	0.033***	(0.007)	0.052***	(0.007)	0.076***	(0.007)	0.085***	(0.007)	0.114***	(0.006)	0.112***	(0.007)	0.088***	(0.006)
TR71	-0.030***	(0.008)	-0.029***	(0.010)	-0.005	(0.013)	0.000	(0.010)	0.009	(0.008)	-0.001	(0.006)	0.006	(0.006)
TR72	-0.043***	(0.008)	-0.026***	(0.008)	0.000	(0.008)	0.019**	(0.009)	0.036***	(0.008)	0.012*	(0.007)	0.007	(0.007)
TR81	-0.008	(0.007)	0.003	(0.007)	0.046***	(0.007)	0.030***	(0.007)	0.007	(0.008)	0.002	(0.008)	0.006	(0.008)
TR82	-0.125***	(0.009)	-0.090***	(0.009)	-0.004	(0.008)	0.053***	(0.009)	0.056***	(0.009)	0.049***	(0.008)	0.039***	(0.008)
TR83	0.002	(0.006)	0.020***	(0.006)	0.032***	(0.006)	0.025***	(0.006)	0.008	(0.006)	-0.034***	(0.006)	-0.031***	(0.006)
TR90	0.007	(0.006)	0.040***	(0.006)	0.074***	(0.006)	0.075***	(0.006)	0.064***	(0.005)	0.058***	(0.005)	0.071***	(0.005)
TRA1	0.053***	(0.008)	0.059***	(0.008)	0.077***	(0.008)	0.030***	(0.009)	0.067***	(0.007)	0.031***	(0.006)	0.031***	(0.006)
TRA2	0.127***	(0.009)	0.144***	(0.010)	0.165***	(0.010)	0.150***	(0.011)	0.134***	(0.009)	0.114***	(0.008)	0.114***	(0.008)
TRB1	0.058***	(0.008)	0.062***	(0.008)	0.055***	(0.008)	0.047***	(0.008)	0.061***	(0.009)	0.061***	(0.009)	0.074***	(0.009)
TRB2	0.158***	(0.009)	0.172***	(0.009)	0.200***	(0.009)	0.162***	(0.009)	0.223***	(0.009)	0.244***	(0.010)	0.220***	(0.010)
TRC1	0.114***	(0.008)	0.140***	(0.008)	0.156***	(0.008)	0.113***	(0.008)	0.129***	(0.007)	0.113***	(0.006)	0.103***	(0.006)
TRC2	0.197***	(0.007)	0.223***	(0.007)	0.253***	(0.007)	0.195***	(0.008)	0.188***	(0.007)	0.164***	(0.008)	0.182***	(0.008)
TRC3	0.152***	(0.008)	0.186***	(0.009)	0.225***	(0.010)	0.191***	(0.009)	0.163***	(0.010)	0.180***	(0.009)	0.198***	(0.009)

*** p<0.01, ** p<0.05, * p<0.1. TR10 (İstanbul) bölgesi referans kategoridir. Bölge değişkeni için İBBS Düzey 2 sınıflaması kullanılmıştır (Detaylı bilgi için bkz. EK-1).

EK-6

EK-6b: Bölgesel etkiler (2013-2019)

İBBS Düzey2 Kodu	2013		2014		2015		2016		2017		2018		2019	
	AME	Std. Hata	AME	Std. Hata	AME	Std. Hata	AME	Std. Hata	AME	Std. Hata	AME	Std. Hata	AME	Std. Hata
TR21	-0.010	(0.006)	-0.019***	(0.006)	-0.021***	(0.005)	0.005	(0.005)	0.011*	(0.006)	0.022***	(0.006)	-0.003	(0.005)
TR22	-0.004	(0.005)	-0.005	(0.006)	-0.017***	(0.006)	-0.007	(0.006)	-0.013**	(0.006)	-0.013**	(0.006)	-0.026***	(0.006)
TR31	0.011**	(0.005)	-0.001	(0.006)	-0.029***	(0.005)	-0.016***	(0.005)	-0.026***	(0.005)	-0.015***	(0.005)	-0.025***	(0.005)
TR32	-0.012**	(0.005)	-0.027***	(0.006)	-0.028***	(0.005)	-0.033***	(0.006)	-0.038***	(0.006)	-0.039***	(0.006)	-0.034***	(0.005)
TR33	-0.010*	(0.005)	-0.014**	(0.006)	-0.009*	(0.005)	0.004	(0.007)	-0.008	(0.005)	0.024***	(0.006)	0.008	(0.005)
TR41	-0.014***	(0.005)	-0.031***	(0.006)	-0.036***	(0.006)	-0.035***	(0.006)	-0.022***	(0.006)	-0.023***	(0.006)	-0.012**	(0.006)
TR42	0.013**	(0.005)	0.022***	(0.005)	0.007	(0.005)	-0.004	(0.006)	-0.001	(0.005)	0.007	(0.005)	-0.019***	(0.005)
TR51	-0.014***	(0.005)	-0.009*	(0.005)	-0.004	(0.005)	-0.007	(0.005)	-0.009*	(0.005)	-0.017**	(0.005)	-0.015***	(0.005)
TR52	0.031***	(0.004)	0.026***	(0.006)	0.031***	(0.005)	0.034***	(0.005)	0.012**	(0.006)	0.018***	(0.005)	0.001	(0.005)
TR61	-0.024***	(0.006)	-0.034***	(0.005)	-0.049***	(0.005)	-0.030***	(0.005)	-0.015***	(0.005)	-0.026***	(0.006)	-0.046***	(0.005)
TR62	0.083***	(0.005)	0.110***	(0.006)	0.083***	(0.006)	0.079***	(0.006)	0.053***	(0.006)	0.064***	(0.006)	0.039***	(0.006)
TR63	0.089***	(0.006)	0.061***	(0.007)	0.043***	(0.007)	0.061***	(0.006)	0.041***	(0.007)	0.058***	(0.007)	0.052***	(0.006)
TR71	0.017***	(0.006)	-0.023***	(0.007)	-0.021***	(0.006)	-0.028***	(0.006)	-0.009	(0.006)	-0.033***	(0.006)	-0.035***	(0.006)
TR72	-0.010	(0.007)	-0.024***	(0.007)	-0.034***	(0.007)	-0.056***	(0.006)	-0.060***	(0.007)	-0.043***	(0.008)	-0.041***	(0.007)
TR81	0.052***	(0.008)	0.041***	(0.007)	0.042***	(0.008)	0.036***	(0.008)	0.027***	(0.009)	0.028***	(0.008)	0.027***	(0.007)
TR82	0.039***	(0.009)	0.005	(0.008)	-0.009	(0.006)	0.009	(0.006)	0.018***	(0.006)	0.004	(0.007)	0.017***	(0.007)
TR83	-0.010*	(0.006)	-0.001	(0.006)	-0.001	(0.007)	-0.017***	(0.006)	-0.033***	(0.006)	-0.031***	(0.007)	0.021***	(0.006)
TR90	0.079***	(0.005)	0.068***	(0.006)	0.068***	(0.006)	0.058***	(0.005)	0.036***	(0.005)	0.052***	(0.005)	0.039***	(0.006)
TRA1	0.031***	(0.006)	0.025***	(0.007)	-0.022***	(0.007)	-0.004	(0.008)	0.021***	(0.007)	0.028***	(0.008)	-0.019**	(0.008)
TRA2	0.132***	(0.009)	0.086***	(0.008)	0.102***	(0.008)	0.089***	(0.008)	0.071***	(0.008)	0.067***	(0.009)	0.030***	(0.010)
TRB1	0.088***	(0.008)	0.086***	(0.008)	0.081***	(0.008)	0.057***	(0.007)	0.047***	(0.007)	0.040***	(0.008)	0.046***	(0.006)
TRB2	0.214***	(0.009)	0.179***	(0.009)	0.168***	(0.009)	0.158***	(0.009)	0.115***	(0.010)	0.079***	(0.008)	0.085***	(0.008)
TRC1	0.092***	(0.007)	0.058***	(0.007)	0.044***	(0.007)	0.063***	(0.007)	0.077***	(0.006)	0.083***	(0.007)	0.066***	(0.007)
TRC2	0.173***	(0.008)	0.180***	(0.008)	0.171***	(0.008)	0.161***	(0.008)	0.150***	(0.007)	0.156***	(0.009)	0.116***	(0.008)
TRC3	0.201***	(0.010)	0.166***	(0.011)	0.172***	(0.012)	0.127***	(0.012)	0.085***	(0.010)	0.090***	(0.010)	0.110***	(0.010)

*** p<0.01, ** p<0.05, * p<0.1. TR10 (İstanbul) bölgesi referans kategoridir. Bölge değişkeni için İBBS Düzey 2 sınıflaması kullanılmıştır (Detaylı bilgi için bkz. EK-1).

ÖZGEÇMİŞ

Adı Soyadı	Yasin DALGIÇ		
Doğum Yeri ve Yılı			
Bildiği Yabancı Dil	İngilizce		
Eğitim Durumu	Başlama- Bitirme Yılı		Kurum Adı
Lisans	2002	2007	Bilkent Üniversitesi İİSBF İktisat Bölümü
Yüksek Lisans	2007	2010	Bilkent Üniversitesi ESBE İktisat Bölümü
Yüksek Lisans	2016	2017	University of Bath, Faculty of Humanities and Social Sciences MSc Economics
Doktora	2012	2023	Bursa Uludağ Üniversitesi SBE İktisat Bölümü
Çalıştığı Kurum(lar)	Başlama- Ayrılma Yılı		Çalışılan Kurumun Adı
1.	2009	2010	Savunma Sanayi Müsteşarlığı
2.	2010	2023	Bursa Eskişehir Bilecik Kalkınma Ajansı
Yayımlar	DALGIÇ Yasin. “Financial Depth and Informality: The Case of Turkey”, <i>Bursa Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi</i> , 38(2), 2019, ss. 121-146.		
Diğer	<p>DALGIÇ Yasin, Elif Boz ULUTAŞ, Özge YILDIZ, Serhat KARASUNGUR, Nalan Tepe ŞENÇAYIR, Esen ÇAĞLAR, Emre KOYUNCU, Fırat ÇETİN, Ekin ERDOLU, <i>TR41 Bölgesi Yenilik ve Akıllı Uzmanlaşma Stratejisi</i>, Bursa Eskişehir Bilecik Kalkınma Ajansı, 2020. ISBN: 978-605-68709-5-8.</p> <p>DALGIÇ Yasin, “Tarımda İhracat Odaklı Rekabetçiliğin Belirlenmesine Yönelik Bir Yöntem Önerisi”, XII. Ulusal Tarım Ekonomisi Kongresi, Isparta, 25-27 Mayıs 2016.</p> <p>DALGIÇ Yasin, Emine A. PAULİ, “Bölgesel Bir Küme Yapılanması Örneği: İnegöl Mobilya Kümesi”, İnovasyon 2023 AR-GE ve İnovasyon Sempozyumu, Elâzığ, 24-25 Nisan 2015.</p> <p>PAULİ Emine A., Yasin DALGIÇ, “TR41 Bölgesi İlçe Kalkınma Endeksi”, <i>Uluslararası 8. İstatistik Kongresi</i>, Antalya, 27-30 Ekim 2013.</p> <p>DALGIÇ Yasin, Alper ALTAN, Emine A. PAULİ, “Bursa’da İlk 250 Firmanın Sektörel İşgücü Verimliliği Analizleri”, IV. Ulusal Verimlilik Kongresi, Ankara, 10-12 Aralık 2013.</p>		